

ДОКІЯ ТУМЕННА

ДІТТИ
ЧУМАЦЬКОГО
ШЛЯХУ

РОМАН

Є.Б.

3-4

DOKIA HUMENNA

CHILDREN of the MILKY WAY

NOVEL
IN 4 BOOKS
SECOND EDITION

New York

1983

RESEARCH SOCIETY
FOR UKRAINIAN TERMINOLOGY

ДОКІЯ ГУМЕННА

Alexander R. Strilbyckyj, M.D.

ДІТИ
ЧУМАЦЬКОГО ШЛЯХУ

РОМАН
У 4-ОХ КНИГАХ
ДРУГЕ ВИДАННЯ

З

Нью-Йорк

1983

НАУКОВО-ДОСЛІДНЕ ТОВАРИСТВО
УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Цю книгу видано для вшанування
жертв штучного голоду в Україні 1933 року.

Обкладинка:
Євген Блакитний

Library of Congress Catalog Card Number: 82-62833

На видання цієї книжки пожертували:
п. Стефан Шологон — 100 кан. дол.
п. Микола Левицький — 50 кан. дол.

Printed in United States of America

К Н И Г А Т Р Е Т Я

РОЗП'ЯТЕ СЕЛО

1. В НИЗИНАХ НЕВІДОМОСТИ

I.

Поглядаючи собі під ноги на зелену, м'яку траву, на блакитне безхмарно-чисте небо, Тарас ішов навпростець через глибоку прадавню балку.

Почував себе чудово загубленим у неозорній невідомості. В глибокій низині цієї невідомості, — і сюди, — доходили інколи проміння чужої слави. Тарас передплачував журнали, там миготіли знайомі прізвища, колись дуже близькі, тепер безмірно далекі.

Тепер він — учитель сільськогосподарської школи, що міститься в Розумниці, в маєтку лікаря, Хрисанфа Демницького. Революція вигнала старого з маєтку на самому початку. Будинки довго пустували й розвалювалися, аж там недавно закладено середню сільськогосподарську школу.

Розумниця, що вже мала чотириклясову школу, двоверхову лікарню, та ще тепер і середню школу, Розумниця з парком, ставком і широченними вигонами, почала виглядати краще, ніж Дрижиполе. В газетах навіть почали з'являтися нариси про культурне обличчя нашого села, зроджене революцією, — от, Розумниця! — про первістки знищення різниці між містом і селом . . .

Ці нариси, власне, й привабили Тараса перевестися ближче до рідного дому. По двох роках вчителювання на Запоріжжі, він оце зо два тижні, як освоюється в цьому місці.

Сьогодні Тарас іде до Марійки побачитися із Серафимом Кармалітою, давнім приятелем. Вже тепер відлетіло з минулим студентське назвисько. Не було Карла Моора, був учитель марієцької семилітки, Серафим Антонович Кармаліта.

Не було й сліду тих довгих «карло-моорівських» патлів і наче разом із ними Серафим Кармаліта зняв із себе романтичний образ шіллерівського героя. Серафим немало здивував Тараса.

— Що ти тут робиш? Де живеш? — питався Тарас, коли вони так несподівано зустрілися в Дрижиполі.

— Хай живе великий Кампанелла, — відповів на це Серафим.

Кампанелла? Невже ж вони й досі на лекціях основного курсу ІНО?

— А чому не Спіноза? — навмання запитав тоді Тарас.

— Які тут жарти? Невже ти й досі не чув про комуна »Вперед«? Я, розуміється, хотів назвати її »Геліос«, або хоч »Сонце«, — засипав він Тараса, — але Дуб'яга не погодився. Він хотів назвати »Здобутки Жовтня«, ми довго сперечалися і, зрештою, зійшлися на назві »Вперед«.

Коротше кажучи, тоді Тарас зрозумів, що тут десь поблизу існує комуна »Вперед« і Серафим є її членом, фундатором та ініціатором... Пізніше вияснилося, що не десь, а в Марійці таки.

Тоді в ІНО він раптом зник із третього курсу, не видержав студентських вжитків, чи щось там із легенями в нього було. І Тарас не міг навіть здогадуватися, що колись у Дрижиполі вони здіблються.

Але то нечувані речі! Щоб у їх Дрижипільщині та була комуна? Сонячне місто? Тарас аж сам захопився цим і, прийшовши додому, заходився розказувати мамі про те утопічне місто, наче воно було не в уяві ще, а вже лежало на марієцьких просторах.

Мамі повинно бути цікаве це, бо вона завжди нарікає на свою безрадісну, невдячну хатню тупанину. От там поєдналась би поезія християнської релігії з сонцепоклонництвом і з новітньою технікою...

— Е, це поки те сонце зійде, то роса очі виїсть, — скептично обізвалася на це мама. — Не з нашими людьми! Той Дуб'яга... Ти повинен знати його... Він держить Явдошку Ференцеву, моєї покійної колеги Мар'янки сестру! Той Дуб'яга чогось із селом не мириться...

— Не мириться із селом? — перепитав Тарас.

— Он у п'ятницю приходила Наталка Мокрина, то казала, що все чогось із людьми б'ються ті комунівські.

— То може й Наталка в комуні?

— Той дурноверхий Ладько пішов, а вони ще сидять удома. Але як почувеш про те все, то й думаєш: »Хіба ж то може бути так, щоб із зла та вийшло таке добро, як оце ти розказуєш?«

— Бандити! Грабіжники! — подав голос і тато з тапчана.

Він, як звичайно тепер, лежав, насунувши шапку на голову, і далекий та байдужий до життя, щось своє думав. Тільки часом бовкне яке слово, і то сам до себе...

Від цієї куркульської репліки Тарасові пропала охота до дальшої розмови. Він навіть не захотів більше розпитувати, що там таке в Дуб'яги із селом вийшло. Зовсім не хотів він дивитися на світ батьковими куркульськими очима, бути перейнятим впливами того оточення, з якого вийшов.

В цю хвилину він цілком еднався із Серафимом. Від цього Серафима безперестань еманувала романтика, все, до чого той доторкався, починало теж віяти романтикою.

Колись у неділю, в лугах на полюванні як були, Серафим проронив недбало з приводу своїх колишніх кучерів, що й сам був на великій дорозі з обрізом у руках.

— Правда, — додав тоді Серафим не то серйозно, не то смішками, — скоро мені це не сподобалося. Архаїчна метода розподіляти між людьми справедливість...

Ім перебило. З бездонної блакиті виринали і вже зовсім близько над ними летіли качки, срібно виблискуючи проти сонця.

— Стріляй! — крикнув у цю хвилину Тарас. — Стріляй, поки не перелетіли!

Серафим задивився у ту далечінь і мрійливо промовив:

— Дивись, яке небо... сине-сине... А качки які білі-білі... Хай собі летять!...

І вір йому, що він із обрізаном був на великій дорозі!

Може такий самий незбагнений порив душі надихнув Серафима узятися до організації комуни?

Думки Тарасові свавільно перепліталися, химерно переплутувалися. Перескакували від Серафима до себе, від себе до марієцької комуни, до Кампанелли й Томаса Мора, до мами, теперішнього найближчого друга.

Він марив. Це було улюблене самопочуття — зостатися із самим собою і давати волю своїм думкам блукати, де вони тільки схотять, як тільки схотять. Чудесні узорі і сплетіння думки виникали і може назавжди зникали, розсипалися, залишаючи тільки повноту гармонії у настрої. Важко було зловити нитку цих думок-марень і коли б силувати себе фіксувати їх, — все воно втратило б свій чар.

Так було йому завжди серед запашних полів.

... А мама була б на місці в тім »Геліосі«. О, який це був би »Геліос« — синтеза всього найшляхетнішого, що витво-

рила людина! Хіба мама не є ще й досі язичницею, з тими переданими їй з незапам'ятних поколінь поняттями: сонце — святе, земля — свята, хліб — святий, вогонь — святий, вода — свята. Все це вона відчуває, як божественність. До всього цього не можна ставитися зневажливо, буденно, утилітарно. як до мертвих речей, призначених на використання.

І знов людство в «Геліосі» вернулось би до ідеї справедливості, так високо піднесених уже раз християнством. Тільки мама гнівається, коли він часом почне викладати свої думки, сумніви, раціоналістичні міркування про суть християнства.

Розумувань на цю тему не хотіла вона слухати. А мама ж не була святеницею, релігія її була тим внутрішнім корінням і потребою, куди виливалися її жадання поетичного.

«Геліос», заснований на засадах поетичності й справедливості, якраз для неї. І, нарешті, вона б звільнилася там від горшків, на які скаржилася все своє життя. Там би зійшлися до співжиття її ідеали й пекучі життєві потреби.

II.

Отже, рано-вранці Тарас ішов знайомою дорогою з подвійним почуттям — породженим Серафимовим романтичним ентузіазмом і маминим простонародним скептицизмом. «Чи можна зробити добро за допомогою зла?» Яке ж тут зло? Зібралось кілька чоловік ентузіастів, покидали свої хати, виселилися в закинутий панський дім. Принаймні, так розповідав Серафим.

Покинувши хутірці, виселки, Тарас пішов навпростець, щоб перерізати балку горою, вийти якраз на колишню панську економію, чи теперішню комуноу. Йому хотілося прийти несподівано й побачити все, що там робиться, без жодних прикрас, наліпок і личкувань.

Той Серафим у захваті від своєї комуни. Побачимо, що то воно є.

Мав уже повертати із стежки на дорогу до села, як увагу його привернуло щось не зовсім звичайне.

Довга валка підвід їхала із села по шляху, інші їхали просто по полях. Чому вони не повертають на Дрижипільську дорогу? Чому вони стали, збилися кучею? Тарасові видно було, як махали руками, пужалнами, погрожували кулаками.

Що за okazія?

Підійшовши ближче, Тарас почув навіть якісь вигуки, можна було вже розібрати окремі слова: »правда...«, »наша...«, »повертайте...«

Тарас наддав ходи, зацікавлений. Хто це з ким б'ється і що це за валка?

— Повертайте, хлопці, звідси, — кричав червонопикий, кремезий чоловік із вирячними від напруги й гніву очима.

— Повертайте, бо однаково не пустимо! — крикнув десь збоку Серафимів голос.

— На підставі статті закону, — намагався перекричати їх сивобородий, — ця дорога належить селу і ви не маєте права...

— Я знать не знаю ніякого закону! — не давав говорити йому кремезий.

Коло кремезого стояло ще з десятеро чоловік піших, а напроти них сунулася величезна валка кінних і на підводах. Вони всі щось галакали, один верхівець прорвався конем вперед. Кремезий і червонопикий вхопив коня за вуздечку...

— Хлопці! — крикнув він.

Хлопці миттю стягнули верхівця з коня і той кинувся навтьоки. Але кремезий догнав і почав молотити своїми здоровними кулаками.

Цією миттю скористалися люди на підводах та конях і почали прориватися вперед, хто як бачив, просто на ріллю. Вони киями пробивали собі дорогу.

— Хлопці, по зброю! — крикнув Серафимів голос. — Гайда в комуну. Забирайте, яка є...

Тарас не знав, що йому робити. Чи бігти на оборону тому, який лежав під кремезним, чи допомагати цій купці сміливих, що боронилися від хмари кілків. Їх ще поменшало, бо двоє справді побігли за підмогою.

Але в цю хвилину сивобородий плюнув і безнадійно махнув рукою.

— Ану вас к бісу! Робіть, що хочете!

Був він один без коня, без підводи, без кілка. Він уже дістав не одного стусана в груди й вийшов з бою.

Це якось раптом перевернуло хід подій. Без поводири валка перестала бути войовничою, хоч селян було в десять раз більше за комунарів.

Ще кричали:

— Нащо перекопали дорогу?

— Не будете однаково пользуватися!

— Забрали найкращі землі, а тепер і дорогу забираєте?

Але вже комунари стояли стіною й видно було, що вони не пушать селян далі. Якраз підіспіли й хлопці з двома рушницями.

Аж тепер тільки пригадав собі Тарас, що Серафим розповідав йому про якийсь шлях, про якусь плутану і затуляну тяжбу комуни із селом за землі, за шлях, за урочища, за млин і ще щось там. Два роки, відколи існує комуна, вона точиться й не може ніяк закінчитися на користь комуни.

Тоді Тарас не вслухався в це, бо важко було зразу розібратися в цих заплутаних справах. Суди якісь аж до Нарком'юсту доходили. Судилися не то з Цукротрестом за дрижипільське урочище, де були будинки, не то з Райспоживспількою, не то з Сільгоспромом за якісь будинки, — все в голові Тарасові тоді перемішалось.

Після такої, аж надто наглядної, ілюстрації Тарас пригадав: село їздило на виселки навкосо, а комуни ця дорога перерізувала землі на косяки. Дуб'яга просив сільську громаду прокласти собі іншу дорогу, але землемір, — це певно отой сивобородий, — та Вергун-партієць, що все виступають в інтересах села, увесь час не допускали цього.

Тоді комунари самовільно перекопали дорогу, розміряли нову й поставили варту, щоб ніхто не їхав їхніми полями.

І це, видно, Тарас наскочив якраз на той момент, коли селяни силою хотіли пробитися по старій дорозі.

Ну, це така дрібниця! Якщо через цей шлях така колотнеча зчинилася, то як тут селян похвалити? Адже ж, справді розумніше об'їхати, ніж псувати посіви...

Жаль, що Тарас так довго шукав орієнтації, — він би з комунарами став...

Це, певно, якась куркульня заколотила...

І Тарас уже навчився до всього прикладати клясовий підхід, як єдину мірку, що може правдиво висвітлити всі явища в житті.

III.

— Як? Це ж Хома Вергун доводиться кумом Дуб'язі? Дитину в нього хрестив. Господи милосердний! Та й побив?

— Це ж добрі приятелі! Рідня!

— Побив так, що того підняли, як мертвого, і на воза

вклали. А прибігла жінка, скинула з себе свиту та до Дуб'яги:

»На, їж, бери, давись!«

— І той узяв?

— Узяв! Накрив нею Вергуна.

— Господи! Він же таки хазяїн був, Дуб'яга, поки не пішов у це нещастя. Він же таки жив, як треба...

— Ото здуріє чоловік... Скільки ми йому не казали, скільки умовляли. »Покинь, нащо вона тобі, ця комуна?«

— Це мало того, що найкращі марієцькі землі забрали, — ще й людей убивають?

— Ще не знати, що то з нами буде...

Тарас сидів на покуті під самими образами і, слухаючи одним вухом цю бесіду, перегортав новий журнал «Червоний юнак». Знайомі прізвища миготіли на сторінках, колись і він там був серед них. А тепер ось — звичайний собі вчитель, куткові збори провадить.

Микитчук очолює бойову комсомольську організацію, дуже часто виступає в журналах та газетах із програмовими критичними статтями... Кузьма Волинець часто друкує ліричні вірші, ще й непогані... Ось і тут є одна його поезійка... Фіма, той навіть встиг випустити книжку, а Тарас — всього-на-всього учитель мови й літератури в сільськогосподарській школі.

Тарас із цікавістю і якимось ущемленим почуттям розглядає портрети знайомих обличчя на фотографіях. »Українські письменники на з'їзді...«, »Українські письменники на засіданні літгуртка Макіївського заводу...«

А він всього-на-всього вчитель!

»Український письменник, Юхим Загайгора, пише роман «Дніпробуд», — читає далі в хроніці Тарас. Фіма Цудечкіс остаточно відцурався свого прізвища, виступає під псевдонімом.

Комедія! Цудечкіси поставали Загайгорами, а наші Гармашенки — Гармами, Перепеченки — Ре. На якийсь чужоземний зразок.

— Ще не знати, що то з нами буде, — чує він одночасно із своїми думками розмову. — Може й нам доведеться туди йти?

»Це все про комуна«, — догадується Тарас.

— Ну, я вже як одна в селі зостануся, аж тоді хіба піду...

— А чого? Там, кажуть, добре...

— Господи! Як уже буде так, що всім іти, то я за шворочка та до зволока. Ви б послушали, що розказують, яке там добро...

— Не вірте! Вони зібралися для того, щоб захопити кращі землі, а тоді, як це лихо перейде, поділяться.

— А ще може придналогу з них не беруть? Не так цуплять, як із нас?

— Еге, чоґо б то вони так голодували перший рік? Отой самий Дуб'яжка все літо носив мішечками буханці з кооперації...

Все про комуну. Правду казав Серафим, що всі села довкола пильно стежать за кожним кроком комуні. Але Тарас так надиханий вже цим усім, що знов перестає слухати, думає про своє.

Одного разу він порвав усі свої друковані твори. Кінець мрії! Кінець цьому всьому! З нього письменника не вийшло!

І разом із цим урвалася та єдина нитка, що в'язала його з життям. Як так, то нащо він життю, нащо йому життя?

Тепер уже видно — він кругом нікчема. Він жив у певності, що може здійснювати себе лише в творчості, а яка його творчість? Хіба оті нікому непотрібні й нецікаві переживання, записані в щоденнику?

Те ж, що він не для себе пише, а хоче надрукувати, воно також виїденого яйця не варте... Та що казати!.. Коли навіть такого простого завдання, як провести куткові збори, виконати незугарний.

Але це може звести з глузду й не таку споглядально-пасивну натуру, як він. Щодня день-у-день ходи, гавкай, переконуй! Всі вчителі зобов'язані провадити громадську роботу, — передплата позики, самообкладання, хлібоздача... А це заходилися на зразок Марійки, організувати колгоспи в Дрижипільщині. Знов і в школі з тебе вимагають громадської роботи.

Тарас морщився, кривися і, зідхаючи, ходив. Як він мріяв почитати хорошу книжку, сісти в свій човник свавільних марень і розкошувати, — за топчаком оцим не мав часу.

І головне, — був переконаний, що вона нікому непотрібна, оця громадська робота.

Це треба було в одній хаті зібрати з кутка чоловіків і жінок та й цілу ніч їм токмачити про успіхи радянської влади, про потребу й доконечність передплачувати позику, здавати хліб, про вигоди колективного господарювання,

верзти всяку нісенітницю про куркулів, відповідати на кумедні й каверзні запитання.

Власне, він не був проти комуни, він дуже добре розумів усю доцільність і доконечність перебудови сільського господарства. І чого це, справді, робітник та службовець повинен служити в державі, одержувати те, що вона йому дасть, ходити на години, класти свою снагу на індустріалізацію країни, — а селянин зараз кричить:

— На часи ходити? Панщину заводять? А як я хочу, щоб було мое!

І Тарас сумлінно все це викладав на отаких куткових зборах. Власність калічить душу людини, — навіть до таких тонкощів добирався він. А у відповідь бачив глузливі, недовірливі очі й читав у них: «Ех, ти, шпінгалет! Що ти бачив? Пішов би попомажав косою цілий день на спеці. Тобі добре балакати на всьому готовому.»

Це були очі отих самих дрижипільських його дядьків і тіток — Геменя, Явтуха, баби Горпини, дядини Івги...

— ... вони там мало з голоду не поздыхали, — знов вривається в течію його захованих дум розмова ззовні. — Геть були розбіглися, тільки четверо їх і зосталося. А тепер усе з чужих сіл до них поприставали. Це вони недавно так почали рости та судитися, та захоплювати нові землі...

— То ж, кажуть, Довга балка вже також їхня?

— Товариші! Будемо починати?

Але він сказав немов про себе, ніхто не почув, — текли й далі неприсилувані, невимушені, а навіть занадто щирі розмови.

Чого ця комуна людям, як полуда в оці? В чім причина? В селянській консервативності? Чому навіть Дрижипільська районна земельна комісія постановила: «Зважаючи, що вищезазначена земля відбирається од бідноти села Марійки для іносельців, районна земельна комісія не погоджується на передачу комуні »Вперед«
цієї землі і являється тільки невірним свідком цього захвату».

Тарас зігнав із себе ці думи й розігнав горобців жіночої бесіди.

— Товариші! Час починати, — голосніше сказав він.

IV.

В цей самий час і інші вчителі та вчительки Дрижипільщини, мобілізовані районним партійним комітетом,

проводять десь куткові збори. Тарас мав, як і інші вчителі, зробити за тезами райпаркому доповідь на тему: «Міжнародній імперіялізм та чергові завдання хлібозаготівлі.»

Треба сказати, він викликав не одне зідхання, коли мова йшла про можливу війну, про те, що червоноармійці й робітники потребують хліба, про велику підготовку до оборонноспроможности країни. Але як дійшло до умовлянь, щоб люди здавали свій хліб, щоб виказували, в кого є, та не хоче здавати, Тарас почув десь позад себе:

— Хороби вже його є, того хліба!

Ні, він нікчемний агітатор! Ця репліка вже позбавила його промовницького запалу й він мляво закінчував:

— Товариші! Наша єдина в світі пролетарська держава, оточена кільцем, яке щодня ладне зімкнутися, щоб відібрати робітничо-селянські здобутки революції. Докладімо ж усіх зусиль, щоб зміцнити свою державу проти поміщиків і фабрикантів. Хто має яке запитання?

Якийсь дядько аж з найдальшого кутка встав і запитав:

— Дозвольте запитання на вопрос!

— Ну?

— А чом у кооперації нема чобіт? Ось у мене в хаті одна пара чобіт на всю сім'ю й нема де взяти...

О, як захотів Тарас десь у цю хвилину зникнути! З якою радістю поїхав би він до великого міста, щоб не чути оцих «запитань на вопросы», на які сам не знає, що казати.

Така чужа оця роля агітатора його споглядальній натурі!

— Ви, дядьку, як буде відчитуватися голова кооперації, тоді й запитаете в нього про чоботи, — не знайшов більш чого відповісти Тарас. — А тепер у кого є запитання по доповіді? Може що незрозуміло?

Мовчали.

— Це як так почнуть усі мовчати, то...

Тарас не знав, як докінчити. Він же сам допіру обірвав цілком слухне запитання. Якщо від дядька держава питає хліба, то дядько питає про чоботи...

— Ось у мене є запитання, — врятувала становище баба Сердючка. — Чого це до мене вчора прийшов Данило й забрав два пуди вівса?

— Мабуть, із вас належало. Якщо з вас не належить, то ніхто й не візьме.

— Ну, оце ж таке й належання! Прийшов Данило і забрав. »Як не даси, то коня й корову гарештую!«

Інша баба обізвалася збоку:

— А, багато неправди є! Це коли б чужі, то вони б краще розібрали . . .

— Ну, от ви чужий чоловік, — учепилася Сердючка, — як ви скажете? То в мене нічого рішительно не брали вже чотири роки, бо син мій у армії.

— Ну, от чотири роки не брали, а тепер заплатите . . . — викручувався Тарас.

— Розумний який! — почала сердитися Сердючка. — Давайте сина додому, то й я буду платити!

— Відколи син у армії, з вас податку не беруть!

— Ні!

— Страхування? Самообкладання?

— Ні!

— Контрактації свиней, гусей, корів, конопель, буряків не виконуете?

— Ні!

— Ну, то чого ж ви ще хочете?

— А нащо ж він два пуди вівса взяв?

З півгодини отак сперечалися й не розуміли одне одного.

Тарас почував себе наче винним, що в Сердючки забрали цих два пуди, що в кооперації нема чобіт, а з людей усе правлять хліба. Хоч би вже швидше кінчалися ці збори, він більше ніколи не піде їх переводити. Так і скаже Дмитрові Степанському в райпаркомі.

Вже мав закінчувати, коли якась бабуся запитала:

— Але чи це правда, що прийде Розова нога й буде дущити всіх членів кооперації, піонерів і комунців? Мені байдуже, я вже нажилася, але ось онук у мене в піонерах, то треба сказати, щоб виписався.

2. ХИЖА ПТИЦЯ ДИРЕКТИВА

I.

Через ту бійку не вдалося Тарасові здійснити свій намір — побачити комуну «Вперед» у всій її ефектності. Втім, це від нього не втікло. Щонеділі він туди ходив, — у гості до Серафима і так... Цікаво було.

Тарас був піднесено захоплений. Був несамовито захоплений! Нарешті! Нарешті, він бачить справжні молоді парості соціалізму, а не оті барабанні деклямації про нього. Не безплідне тупцювання на місці, а щось гідне пензля мистця.

Він жадібно приглядався до життя комуні, прислухався до спогадів про її минуле, все йому тут подобалося.

Насамперед, вражав його той діловитий, не метушливий ритм цього складного людського колективу, як безперебійний стукіт двигуна у млині, як цокіт годинникового механізму. І при тому, — найрізноманітніші характери й індивідуальності, а щось одне складають, один суспільний організм.

І не так просто все це налагодити.

Він пригадує собі оцю саму велику поміщицьку економію після революції... бував тут, як приходив до Мокриної Наталки... Пустка, павутиння, сичі по кутках, жодної шибки, ніде дверей нема... Ще рік-два й уже почало б усе валитися. . . от прийшли із села енергійні, сміливі люди, наповнили закинуту оселю дзвінками голосами, творчим стукотом молотків, все відбудували, заселили працею й добробутом.

Тепер заходить Тарас у їдальню комуні — чепурну, завішану зеленню й плякатами. Столики, вкриті білою новенькою цератою, квіти на столиках, подаються кожному ножі, виделка...

Тарасові захотілося сказати комплімент Дуб'язі.

— Я матеріяліст, — говорив на це Дуб'яга, голова. — Як робити спільне харчування, то вже таке, щоб і тарілочка,

й виделечко, й серветочка була, й друга тарілочка, і газета почитати, і квіти . . .

Все це, справді, було за столом.

— Щоб член, особливо жінка, відпочивали в їдальні. Тоді вона сама не скаче назад у горшки лізти. Оце я з цього починаю культуру. А не то культура, що він буде газети читати та на збори ходити. Як він наробиться, аж очі на йому на лоб вилазять, прийде додому, з'їсть брандихлисту, тоді піти йому на збори — »А, ну їх к чорту!«

Тарас тільки слухав. Все це нащось було йому потрібно.

— Дайте нашому членові замість полотняних штанів, хоч би такі, як оце в мене, чисту сорочку, та нехай з'їсть не англійського, а хоч би нашого біфштексу, то він скаже: »Я вже не хочу індусом жити!« Індивідуалізм треба ламати . . .

Він конче хоче, щоб Тарас із ним обідав. Їм вслуговують дівчата комунарки, мов у ресторані кельнерки. Одна з них каже до голови, всміхаючись:

— Це на селі показяться, як почують, що комуна членам краму набрала . . . Ото чуба чухатимуть . . .

— Хай казяться! А як село ждало позаторік, що ми з голоду поздыхаємо. Самі їли пшеничні паляниці, а ми ячного хліба були жадні. Раз у день кандьор їли . . . — відказав Яків Дуб'яга, смаковито розжовуючи печеню.

А коли дівчина відійшла, голова підморгнув Тарасові:

— Чули? Отак усі — радіють, якщо село казитиметься із заздрощів.

Дуб'яга за столом був зовсім не той чоловік, що бачив його колись на полі Тарас. Веселий, пребагато розказує — і має що розказати. При цьому — сміється нутряним баритоном товстуна й весельчака. При цьому — махає руками, немов кує.

II.

Взагалі, цікавий для Тараса чоловік. Кожен раз інакший. І новий якийсь, і наче крізь цього Дуб'ягу він бачить у різних деталях сотні інших дядьків.

Він іншим разом стояв перед ним, товстий і червоний, як різник. Увігнув шию, придивляється до машини, подібний до бика, що збирається на роги взяти.

Тарасові подобався цей Дуб'яга, вилитий з одного шматка, подобалась його барвіста й соковита, хоч і вульгарна, мова.

— Ми як починали комуну, то було так: хоч яловий, а телись.

Чи він завжди такий балакучий, чи тільки з новою людиною? Дуб'яга то засакаував уперед в майбутнє, малював казкові перспективи, то робив раптові екскурси в минуле.

— Наш член зупиниться на хвилину, оглянеться, а зза гори визирає кістяк із косою. Тоді він забуває за все і знов нагинається, і знов робить, робить до знемоги.

— Візьмеш мішечка під пахву та й ідеш у кооперацію. Там дадуть два пуди. То так соромно здибатися з ким. А як на злість — туди йшов, ніхто не здибався, а назад, — той звідти, а той звідти: »Комунар хліб буханцями несе! Це вже кінець комуні...«

Дуб'яга розказував і поперемінно кував то одною, то другою рукою, стиснутими кулаками, якусь неподатливу річ.

— Я з середняків, таки добрих середняків, — хвалився Дуб'яга. — Хазяйство було в мене добре. Тільки я дуже пристрасний був до совецької власті. Прийшов з армії додому, — хазяювати?.. Не хочеться ніяк! Це ж совецькій власті напротив іти, зло робити. Та й почав ото комуну організувати. Думалося спочатку, що це легко. А куми, свати й родичі зараз до мене делегації. Мої хороші друзі середняки прийшли: »Покинь, нащо воно тобі? Ти ж таки хазяїн, а це в таке нещастя пішов?..«

А я їм:

»Я без батька виріс і в самого вже діти є, — й ніхто мене досі не вчив, аж оце ви прийшли...«

Тарасові все більше й більше тут подобалося. Скільки машин, коней, корів! А каже, що починали з одної конячини, борони й плуга. Каже так мальовничо:

— Ми жили спочатку в селі, але там спалили богів, встановили проти себе село й мусіли вийти з села. Та щоб уже не вертатися назад — взяли й хати порозвалювали. Мають, коли б не розвалили — вернулися б, так було важко. Випросили оце розвалене тоді помешкання. Як прийшли сюди!.. сичі в стайнях, залізо лупає, скрізь розбито — сумно! Голі стіни!.. Кажани літають!.. А в нас — ентузіязм.

Але нас і тут знайшли: спалили нам того ж літа сіно й одну стайню. Це вже ми самі поставили.

Він показав навколо себе рукою.

— Як зосталося нас лише чотири члени, — я й думаю: »Хоч яловий, а телись!« Тут до нас вступив і Серафим Ан-

тонович, спасибі, поміг духом. Я пішов по всій окрузі пішки, знайшов зіпсованого мотора й млина. Я трохи коваль, наші хлопці теж дещо розуміються в цьому ділі — склали самі гуртом млина, пустили й він до цього часу йде.

Тут тільки Тарас зрозумів, чому він відчував цю комуну, як єдиний організм із одним серцем. То безперебійно стукають мотор млина.

— Цей млин нас і вирятував. Скоро й борг віддали, що на нього позичили, й самі ожили...

— І ото так-о! Там випрошу, там витребую, там украду, — та все в діло, все в діло...

— То, довго розказувати, — махнув він рукою. — Одно тільки скажу: якби так прийшлося піти звідси на якусь іншу роботу, то я сказав би: »Забирайте й партійного квитка!«

І так кожен раз щось нового розкаже Тарасові, все якась деталь додасться. А Тарасові все те нащось потрібно було.

Так, наприклад, довідався він, що Серафим віддає в комуну всю свою платню і що він — один із тих цементуючих комуну людей, другий після Дуб'яги. Тільки Дуб'яга був більше по господарській лінії, а Серафим був тим ідейним мрійником, що скріпив комуну в той час, як вона розвалювалася, як усі члени порозбігалися, як зосталося їх тільки чотири: Дуб'яга, Ладько Черноїван, Решетило Петро та Лановенко Карпо.

Приходив у неділю Тарас і розказував усе матері.

— Не поспішай так із козами на торг... — сказала в перший раз мама. — Хай-но трохи роздивишся...

А другого разу за цілий вечір тільки й сказала:

— Я знаю? Може колись і добре буде!..

III.

Що б не робив Тарас, де б не був — він відчував оновлення, набирався нових сил, коли зустрічався із мамою. Це не було оформлено якоюсь синовньо-матірньою ніжністю назовні, це не було також товаришування. Було це позасвідоме вільне розпросторення всього »я«, звільнення від усіх умовностей, що накладає на людину оточення.

Приходячи раз на тиждень додому, він розповідав про все, що його вражало, чи хвилювало, анітрохи не турбуючись, чи мама слухає, чи сприймає так, як би йому хотілося. Він знав, що вона наче й не слухає, наче й не доходить до

неї його мудрування, він не чекав від неї порад, як йому діяти в незрозумілих випадках, — а кінець-кінцем виходило так, що вона найкраще за всіх схоплювала суть і зерно та з якихось побічних деталей її вислову він сам добирав, як йому далі поводитися.

Вона не любила пересудів і дріб'язкових осудів чужої долі, сама ніколи не колупалася в чужих справах, задовольнялася тим, що з миротворчою, думливо-сумовитою усмішкою вислужувала...

Тарас не пам'ятав, коли й як мама вчила їх жити, вона й не претендувала на роль вчительки й виховательки. Діти росли, як приходилося. Вона знала, що діти вченіші за неї, вона була неписьменна. Часто навіть вона сама, мов школярка, з великим зацікавленням у очах, вчилася того, що діти відкривали в шкільних премудростях і приносили додому.

Проте, Тарас знав, що весь кодекс життєвої поведінки, передано йому від мами якимись неописаними шляхами і вчинки його, не будучи звітовані, проходять через суворий контроль маминого відчуття чести й порядности. Навіть, коли мама про них не знає.

Тому бесіди з мамою були бесідами із самим собою, із своїм більшим «я» і вони оновлювали, як цілюща вода. Часто навіть не бесіди, а свідомість того, що ти потрапляєш у атмосферу, просякнуту її присутністю. Чисту, прозору, легку, цілинну.

А заплутатися, запаморочитися було від чого. Тарас раптом, несподівано опинився в кипучому джерелі громадського життя, не маючи на те ніяких даних. Йому б сидіти собі осторонь, викладати мову й літературу у сільськогосподарській школі покладену кількість годин на тиждень. Зідхати тихцем, читаючи журнали та розглядаючи портрети сучасних українських письменників. Колись такі близькі, рівні, а тепер... В глибоких низинах Тарасової невідомости портрети ці здавалися прожекторами чужої слави.

А він ганяє щонаочі по куткових зборах, висиджує весь вільний час у комуні «Вперед», проймаючися до мозку кісток її інтересами. На засіданнях ради про нього забували, такий він був свій, він міг вільно входити в усякі деталі, — наряди на роботу, незадоволення, сутички, вступи до комуні й виходи, нове будівництво, нові придбання...

Йому часом здавалося, що може трохи забагато супере-

чок, мама у такому колективі не витримала б, де кожен може другому за щось дорікати.

І будівництво нового житлового дому у формі п'ятикутної зірки занадто небувале, — чи не краще покликати архітектора, а не самим вигадувати одоробла? Забагато говорили: про якусь іржаву лобогрійку, яка в звичайного господаря може викликати жаль один раз, а потім піде в забуття, — тут могли говорити кілька засідань підряд, а потім на всі лади буде пережоване поміж членами. З мухи слона зробилять, пришиють комусь негосподарність — все через якусь іржаву, невдало придбану лобогрійку.

Але правду каже Серафим: комуна є й виховавчий колектив, школа майбутнього комунізму, не тільки господарче об'єднання.

IV.

А тимчасом, поки будувалася в Марійці комуна, — десь угорі, в центрі, в якихось кабінетах, народжувалася Директива. Може Ладько з Тарасом сиділи в цей час у садку в Кіндрата Моголівця й їли соковиті груші. Може саме в цю мить вона вилуплювалася з яйця і ледве чутно шелестіла тоненькими крильцями цигаркового паперу, на ротаторах та шклографах.

Ладько й Тарас ішли над вечір до Дрижиполя з Марійки. Проходячи повз виселок, Ладько показав Тарасові на цю чепурненьку, облямовану молодим садом, садибу.

— Мені треба сюди зайти. Та чекай-но! Це ж і твій родич тут живе . . . Зайдімо! . .

— Та й який це? — здивувався Тарас, перебираючи в лолі всіх родичів.

— Ще й подвійний! Баби Ганни сестри син — то, виходить, тобі дядько. А держить дочку тітчину Христину, Мар'яну, — то сват!

— А, тепер знаю! Він часто до нас приходив. Е, то до Мар'яни треба зайти! — прояснів Тарас, бо все, що зв'язане з тіткою Христею, мало для нього надзвичайний, радісний сенс.

— Зайдімо! В них груші солодкі.

Садиба Кіндрата Моголівця була обнесена чепурною лісою, виплетеною з лози. В ній панувало свято порядку. Рівна доріжка поміж зеленим килимом шпоришу вела до хати. Друга вела до хліва. І все.

Не було десь видко отих поламаних плугів, борін, зрубаної сухої вишні, якихось зужитих і непотрібних уже речей, яких шкода викинути («а може коли здасться?»). Все це було дбайливо поховане й не разило ока. Все в подвір'ї лише милувало те око.

Кіндрата вони знайшли на пасіці, він саме ворожив щось біля бджіл у чудернацькій машкарі.

Мар'яна сплеснула руками — кого ж це вона бачить! — і покинула всю роботу. Дівчина у фартушку побігла доїти корову замість неї. Ожила феєрія селянського побуту у надвечір'я, яку так любив Тарас.

Вони посідали на низесеньких стільчиках, а Мар'яна винесла з комори у полумиску груші.

— Це щойно натрусила... Чекайте-но, — зробила вона знак. — Ось зараз Кіндрат ще й меду дістане.

— Е, що там меду! — озвався Кіндрат, здіймаючи свою машкару. — Вони, мабуть, голодні, пошукай-но там чим коня попасти.

— Та ні, ми їли!

— Що ви там їли?

— Обідали в комуні.

— Ми того не бачили...

Кіндрат Моголівець, червоний, свіжий, налитий, як огірок, з акуратно підстриженою головою й довгими зміястими вусами, з карими великими очима — нагадає козака Мамая.

— Не завадить вам, як ще раз пообідаєте.

Чи Кіндрат із Мар'яною ждали гостей? Борщ — не од'їстися, смажена курка, пироги із сиром і вершками, груші, мед.

— Коли це в вас садок виріс? — здивовано питав Ладько. — Ще ж недавно були тут самі щепи.

Кіндрат Моголівець виселився із села зразу після революції, — коли поміщицьку землю почали давати людям в наділи.

— А ми прийшли, то нічого не було. Це вже нашого хову все. Тільки...

Кіндрат почухав потилицю.

— Чи довго тут всидимо? Щось дуже тисне совецька власть. Це щоб той придналог виконати, що на мене наклали, то треба продати корову, коня й хату...

— Це як той казав: «Як живете?» — «А так: продав корову та заплатив придналогу, продав окацію та заплатив облігацію, продав свиню та заплатив пеню... Та й так і

живем...» — згадала ходову приповідку Мар'яна, Тарас уже її десь чув.

— Тим, що маю дві десятин поля.

— Але хто купуватиме, коли кожному таке? — згорнула на грудях руки Мар'яна. — Он куркулі своє скоро за безцінь будуть продавати... І що це за світ настав?

— То там десь поміщики управляють, ті, що їх із земель позганяли, — міркував Кіндрат Моголівець. — Недурно казав один такий поміщик:

»Тисніть тих, що колись у долоні били революції!«

— Аякже! Хтось бив, а хтось і не бив, — не погоджувалася Мар'яна.

— А хату ж на панському поставили?

— Не одні селяни били, били й робітники в долоні!

— Еге, а ось комусь п'ятнадцять карбованців придналогу, а мені аж триста. А він наче те саме має, що й я.

Ладько нічого цього не слухав, він трошив груші, аж за вухами ляцало. Тарасові ж було цікаво. І чого це на Кіндрата так беруться?

— Добро робив людям! Це за те, що я брав п'ять десятин у оренду. Ну, то я більше не братиму, нехай тепер вдовам хтось допомагає. А вітряка заб'ю, нехай вітер меле. Хай здохнуть, а хліба не дам... Що мені совецька власть зробить? Із мужика скине?

Мар'яна питалася:

— Ну, ти скажи, Тарасе, чого це воно так виходить. Іншому скільки не давай, то він усе бідний. А ми ж де взяли? Так само нічого не мали. Кіндрат їздив хурою, а землі не мали, ні садка, ні пасіки, ні вітряка... Якщо маємо, то все з своєї праці, все своїм горбом... Інший жере, й ніколи не нажереться...

— А таки так, — підтвердив і Кіндрат.

— Та бодай йому! Дірявого міха ніколи не наповниш. Ти краще розкажи, як там дядько Муркур, дядина.

— Не був ще вдома, оце йду.

— І я чогось була в Дрижиполі у четвер, та й не зайшла...

— Ну, я вже наївся грушок, аж лоб твердий!..

— Може підемо? — загадав Ладько.

Він не приймав участі в розмові, бо щодня чув те саме на тисячу ладів.

— Спасибі, що зайшли. Та візьміть собі грушок на до-

рогу. Чекай, Тарасе, я ось трохи в платок зав'яжу. Занесеш Галі й Федькові.

— О, я був би й забув, — нагадав Ладько. — Це ж мама просили, щоб ваша Харитя прийшла щось там трохи помогти в городі . . .

— Добре, добре! Ми вже обробилися, прийде . . .

Випроваджували їх аж на саму дорогу, кидаючи цим останні проміння своєї гостинності й родинності.

— А що? — несподівано для себе сказав Тарас. — У індивідуальному секторі таки затишніше, ніж у комуні.

— Але ж груші! — відповів Ладько, витягаючи з кишені одну соковиту. — Треба буде такі завести й у нас у комуні.

V.

Щонеділі Тарас приходив додому. Так було вже заведено. Не сподівався там чогось нового. Батько усунувся вже від усього й лише робив сопілки, — з якимось запалом. Часом грався з малим онуком, власне, читав із ним разом дитячі книжечки.

Той уже вимагав:

— Де моя читая? Де моя писая?

»Читая« то була книжка, а »писая« — олівець.

Це викликало усмішку. Та ще веселили його оказії, товариші Андронік і Оверко.

Галя вже з кур'ера зробилася діловодом у тому ж суді. А Федько хотів учитися. Не видно було тільки, як це воно зробиться.

До комсомолу його не приймали, з труднощами закінчив він семилітку. Мав уже сімнадцятий рік, але не бачив ще своєї дороги. З того всього він впросився разом із двома товаришами до страхового агента, допомагати йому. Може чого навчиться.

Найбільше ж тягнуло додому Тараса, щоб побачитися з мамою, набратися від неї якоїсь душевної сили. Любив дивитися в її задумливі, далекі від життєвої метушні, очі, на її зовнішньо строгий вираз, за яким ховалася справедливість, що не вміє бути іншим чимось. Мама завжди мало сміялася, гарне обличчя її було моложаве і зовсім без зморшок.

В цей день у очах її жевріла смутна тривога. Нічого здається, не сталося, — не дуже добре живеться, але й не така вже лиха година. Хай би вже так було, як є. Та не може

вона перебороти жаху... Сон такий страшний снився, так виразно, — досі не може отямитися.

Снилося, що відрубала пальці на правій нозі й дуже кров шла...

Вона, яка була, така сама й зосталася, вразлива... Для іншого — вдряпнуло й забув, а її до основ стрясає...

VI.

Директива, тимчасом, спустилася вниз.

Вона недовго забарилася в обласних партійних комітетах, вона там тільки підживилася, погладшала, обросла пір'ям — інструкціями, постановами й плянами, — і з тоненького цигаркового листочка перетворилася на солідний пакет із написом: «Цілком таємно».

В Дрижиполе вона спустилася тоді, коли її ніхто там не чекав ажніяк. Вже давно був визначений нетрудовий елемент, куркульня задовольнялася трудовими наділами й потроху пищала, в районі, як у Ноевому ковчегу, було представлено всі види нового соціалістичного сектора, — і державне радянське господарство, і комуна, і позики, і Сільгоспром, і Цукротрест. Всім вистачало місця, а якщо трохи й притиснули дядька з хлібозаготівлями та облигаціями, то це не завадить. Революція від цього не постраждає, а тільки виграє. Треба з дядька вичавити капітали, довести його до такого стану, щоб сам відмовився від індивідуального господарювання.

В районі панувала думка, що найвища форма соціалістичного господарювання — радгосп, всі в майбутньому стануть робітниками, а комуна це так, експеримент, таран для вибивання із селянина інстинкту приватної власності.

Тому, хоч до комуни «Вперед» і ставилися поблажливо, багато чого попускали, багато чого Дуб'яга просто видирав, вимолював, — але комуні надали право й волю плисти своїми силами, керуватися лише своєю ініціативою.

Хотіли побачити, що то з цього вийде.

Дмитро Степанський, який і досі був за секретаря райпаркому, часто, здибаючись, насміхався з Дуб'яги.

— Вас пообтикали кредитами, то ви сидите. А якби не кредити?

— То ми б розсипалися? Е, ні, голубе, нас і довбнею не доб'еш!

Щось ворушилося, щось крутилося, здавалося, що життя йде вперед. До комуни все частіше й частіше приходили

екскурсії з дальших сіл — подивитися, як то люди по-новому господарюють. Комуна вбивалася в колодочки, воювала то з радгоспом за землі, то з Сільпромом і Цукротрестом за якісь урочища, млини й будинки, то з марієцькою громадою, яка ворогувала на комуну за це все разом.

І от з ясного неба, заселеного лише безневинними хмарами, спустилася кара птиця Директива. Спустилася вона непомітно. Степанський тільки скликав черговий пленум секретарів сільських партійних осередків і сказав, що досить уже бавитися в іграшки, пора серйозно взятися за хлібозаготівлі.

— На наш район припадає заготовити хліба... — Дмитро Степанський назвав якусь неймовірну цифру, від якої у всіх очі рогом стали. — Від вас залежить довести цей плян до села, до двору...

— Плян нереальний, — запикнувся був Вергун. — Вже що було, то вимели...

Дмитро Степанський подивився на нього зизом.

— З мене питають, а я питаю з вас. Тут є такі, що самі вже поробилися куркулями, — хата під черепицею, клуня з віконечком на горіщі, город до берега, три десятини землі — нащо їм що? — пив він просто до Вергуна. — Та ми розглянемо окремо це, — але як мене гріють, то я й вас буду гріти. І хто зловить гаву, того будем бити... Будемо добре лупити.

Директива була на столі й уже висиджувала свої пташенята. До кінця пленуму вилупилися пляни-рознарядки, доведені до села, проекти наступу на куркульню й активізації сільської бідноти, розписи зборів батряцьких і незаможницьких активів та куткових зборів по всьому району, — бо то своїх людей, комсомольців і партійців по селах було мало, а тут треба всі села охопити. Також комісії наступу на капіталістичні елементи села і ще щось.

Секретар райпаркому відкрив тільки краєчок чогось волохатого й знову швиденько запнув, бо воно, покищо, пицало в самій директиві й не вимагало настирливої поживи, — звіту перед центром, як от, скажімо, плян хлібозаготівель.

— Чого це так, що комуна могла вивезти два вагони хліба, — більш, ніж усе село разом? — питався секретар райпаркому.

— І чого це у вас? .. у вас? .. — показував він пальцем на одного-другого, — чому нема ніякої колективізації?

— А як не хочять? — дивуючись на таке запитання, відповідали.

— Погано працюєте! Даєте волю куркулям. Отже, пропоную всім вивчити це питання у себе на місці, виявити в кожному селі актив, на який можна опертися. На наступному пленумі — доповісти мені.

3. » ЯКОБІНСЬКИЙ КЛЮБ «

I.

Коли Тарас із Серафимом увійшли до марієцького сельбуду, там було страшенно діловито, якщо не сказати — затишно.

Хто грав у шашки, хто стояв та співчував і переживав. В кутку деренчала балалайка. Поміж лавами вешталися все молоді хлопці. Дівчат було мало, а старших майже й не видно.

Всі знають, що сільські збори почнуться не раніш, як об одинадцятій годині ночі, хоч скликано їх на шосту годину. Та й потім — не які там важливі збори. Збори сільського активу: будуть говорити про міжнародню революцію, потім переобирати членів правління спілки батраків... і таке-сяке...

Але відсидіти треба.

І справді, на одинадцятую годину ночі заля була вже повна! Тільки передні лави були чомусь порожні, хоч там позаду — люди стояли.

— Ану, сідайте наперед, чого вшивається? — кинув у залю голова сільради.

— Ану, наперед, наперед, — припрошував Кольобашка-«Советька власть», який прийшов із Дрижиполя спеціально на ці збори.

— Мусійчук, твоє місце тут у президії!

— В президію не хочу. Якби там було чим закусити!

— А випити ти не хоч?

— Ну, йди, тебе ж громада просить, — підганяє хтось із залі.

Мусійчук розвальцем іде в президію.

Так і є. Кольобашка, спотикаючись і пропускаючи слова, фрази, читав акт ревізійної комісії. Часом він спинявся в глибокому сумніві — читати, чи не читати. Акт цей, а потім звіт, нагнали в залю сонного настрою. Ті, що сиділи позаду, вже міцно спали.

Тільки дівчата, сидючи купкою, з чогось собі хихотіли. Кольобашка про себе читав, позаду спали, — і дівчата так розвеселилися, що аж на всю залю пирхнули.

— Тихше, тихше, чого ви тут сміхи розвели?

Дівчата промовкли. Але не надовго.

— Ви на збори прийшли, чи на вулицю? — суворо обізвався до них голова. — Не можете якийсь час посидіти тихо?

Проте, це впливає лише на якусь хвилину. Дівчата вже ажніяк не можуть втриматися.

— Та що це таке? — обурився, нарешті, Ладько. — Позбиралися самі дівки й не дають робити!

Тарас подумав, що слід було б їм подякувати, бо вже сміються всі — дівки й не дівки. Трохи розвіявся сон у залі.

— Ну чого ви регочете?

— А хіба що? Як будуть поминки, тоді будемо плакати, — цвірінкнула одна з них.

Але затихли.

На задніх лавах панував глибокий сон, він налягав і на передні лави.

Нарешті, снотворне читання закінчилося.

— Давайте вопросы, тільки не всі разом, — припросив голова сільради.

Всі разом... мовчали.

— Давайте так! щоб аж упрів, поки відповідь.

Мовчать.

— Невже таки ніхто не хоче словечка сказати? Від вас вимагається голосу, а ви мовчите, — викликав голова сільради.

Члени сільського батрацького комітету також мовчать.

— Може ви, Іване? Може ви, Степане?

— Ні, я не маю нічого...

— Все ясно!

— То ви по закутах тільки говорите, а тут — як у рот води набрали. Після зборів почнете говорити.

— Ви зараз говоріть, бо загальні збори є кузня нашої організації. Тут треба все розказати, все виговорити, — встав на хвилину Серафим.

— Не стидайтесь! Тут усі свої! — мов у порожнечу кидав голова сільради.

Мовчанка. Навіть дівчата притихли.

— Хто слово?

Павза.

— Кому слово?

Павза.

— Я хочу сказати, — обізвався, нарешті, Серафим.

— Нікому в селі не дано стільки прав, як сільгоспробітників. Навіть комнезамові. А ви цих прав не вмієте брати. Спілка, професійне об'єднання, — школа комунізму. Ленін сказав, що в професійній спілці сільських батраків будуть виховуватися нові кадри для колективних господарств і комун, бо тільки через колективи можна буде дійти до соціалізму. От зараз нам треба переобрати правління. Може хто має що сказати про роботу старого, або хоче висунути кого свого — говоріть! Я закінчив.

— Хто просить слова?

Мертва мовчанка.

— Ну, так давайте свої кандидатури, виберемо правління, — кинув голова. — Хоч тут розворушиться, прокиньтеся... Бо як постелете, так і виспитеся. Кого схочете, того й виберете... Як помре, так і плакати будемо...

Але заля сельбуду, здавалося, спала непробудним сном. Ця ілюзія розвіялася тільки тоді, як почали голосувати. Підносили руки за того, кого висунула президія.

Нарешті, домучили першу частину зборів.

— Тепер на порядку денному доповідь товариша Вергуна про плян хлібоздачі в нашому селі.

Вергун почав здалека, з міжнароднього стану й капіталістичного оточення. Народні маси в капіталістичних країнах гинуть від безробіття й голоду, а лише Радянський Союз стоїть, мов скеля, на сторожі прав трудящих. Але робітник потребує хліба, червоноармієць, що захищає революцію, не повинен бути голодним...

Тези доповіді були надіслані з центру, отже, тут помилятися й ухилятися не доводиться, ба навіть було б небезпечно. Тяжче було далі, саме тоді, коли пішла мова про директиву, — посилити хлібоздачу, — і про те, що село має виконати доведений до цього плян, а тому...

— Товариші, давайте свої пропозиції, як це зробити...

Доповідач закінчив.

Щоб не повторювати марного SOS'у, як після першої доповіді, голова запитав:

— Так ніхто не думає виступити? Це ж цікаво побалакати!

— Тяжкі на підйом, — долинуло звідкілясь із глибокого кутка.

Але спритне око голови вже виловило того, хто подав репліку.

— Подзарей, я бачу, ти хочеш щось сказати?

— Це я бабам кажу, щоб вони . . .

— От ви сидите тут і мовчите, а це наша найбільша болячка. Це — опір. Ви повинні сказати своє слово.

— Як ніхто не хоче, то я скажу кілька слів, — устав із свого місця демобілізований недавно Терешко. — Ви чули, що з центру пишуть, — треба посилити хлібозаготівлю. В нас у селі вона хромає аж по саме нікуди. Це звесно, що в бідняка нема, але чортів куркуль має, та з нас сміється. Мені оце довелося ходити до нього. Скільки не говори, не проси, не вмовляй, — хоч кілка йому на голові тешти! Він ще й сміється: »Чого ви торбів не почіпляєте, то я б дав кусень хліба . . .«

Терешко раптом розсердився і підніс голос.

— То він ці слова свої буде пам'яти, поки не здохне! Це вчора так було — ходиш, ходиш, а він і через губу плюнути не хоче, ще й дверима грюкне перед носом у тебе. А жінка замкнеться й каже: »Нема чоловіка.« Сьогодні . . .

Терешко зробив павзу.

— Сьогодні ми вже з ним не балакаємо і не будемо просити. Раз хліба не хватає, то куркулеві треба дати по носі.

— Хто просить слова? — запитав голова, обводячи поглядом залю.

Після павзи, коли вже простояла досить довга мовчанка, Терешко мов згадав, що не закінчив. Він знов устав.

— Треба вам не сидіти і не мовчати. Раз хліба не хватає, то хто повинен дати? Куркуль! Головне, — бідняк більше здавати не буде, середняк чесний теж ні . . .

— Еге! Хороший, хороший та й дай і ти трохи! — обізвася якийсь, певно чесний, середняк.

— Але як зберемо державі, то почнемо збирати й бідноті.

Терешко закінчив свою промову остаточно. Так було умовлено, що він виступить, — як не хоче говорити маса, то знайдуться наперед заготовлені промовці. Все ж, він свос зробив, може після цих слів останніх розв'яжуться язики. Нехай не думають, що . . .

Але збори, як сиділи мовчки, принишкло, так і сидять. Не взяло.

— Ну, хто хоче сказати слово?

— Щось ані мур-мур! — обізвався про себе якийсь жіночий голос.

— Ну, ето нікуда не годіться! Ето на дванадцятім році революції!? — обурився вголос Терешко.

— Мені аж губа трусується говорити, та не вмю, — обізвалася Каленичка.

— Дайте, я скажу, — рішучо стріпнув головою Ладько. — По-моєму, з куркулями мова має бути коротка. Сказати: »Здай хліб, а то не маєш права в селі жити«. Коли він дає біднякові якийсь пуд, щоб той їв, а щоб потім із нього шкуру здерти...

— Ти так і звук підлизуватися до совецької власті! — зовсім ясно пролунало в залі. — А січкарню де діли? А коні продали й самі в комуну моститесь?

Ладько й не почув цього. Він полемізував із якоюсь уявною, злісною куркулихою:

— Вона каже: »Мої діти не люблять їсти житнього, а як твої люблять гречане, яшне, то хай їдять!« От, що вона каже! То бідняк не знає, за що свої руки зачепити, а куркуль, який злупить із нас гроші, спить спокійненько. Він каже й не боїться: »Нехай здохнуть, а хліба їм не дам! А що мені совецька власть зробить? З мужика мене не скине! В комору не загляне, а я на ярмарок краще вивезу.« Не може бути! Щоб куркуль нами владав? То нас треба в Чорне море за це!

Після Ладькового виступу почали говорити деякі вчителі, ті, що працювали на хлібозаготівлях. Щось сказав Кольобашка, кілька слів. Все це було в одному дусі, як і належало йому бути після закритої партійно-комсомольської наради.

Після всіх аж узяв слово голова сільради.

— Ми не допустимо, щоб бідняків, на яких опирається радянська держава, підпору радянської влади, хазяїв села, щоб бідняків тримав під своїм впливом куркуль! — стукав голова по столі кулаком. — Від нас залежить сказати лише слово, щоб довести, що бідняк зостався хазяїном села. І ми хліб зберемо! Ми наступимо на горло куркулеві, — от що на сьогодні вимагається від бідняка. І коли ми візьмемо куркуля за карк, то хліб зразу знайдеться. Як Лозового дрянули, то він зразу двісті пудів знайшов і привіз.

— А як хто вже продав? — запитав хтось із місця.

— Продав, то нехай купить, чорт із ним! Куркуль об'явив бойкот бідноті... Ні, не ти нам бойкот, а ми тобі і ти

будеш танцювати під нашу дудку! Не діжде він, як жде, щоб продати весною по десять карбованців пуд. От що! І біднота мусить не спати, не відбутися тим, що посидить тут, покуняє на ослоні. Біднота мусить доказати, що вона хазяїн села.

Голова сільради вже впрів. Але справжнього виступу від сільської бідноти, що сиділа в залі, він так і не добився. Те, що говорилося тут, було заздалегідь умовлене. Кожному з активу, хто сьогодні виступав, було сказано, що мусить виступити, як має говорити.

Спробував і Серафим Кармаліта сказати слово, але в нього вийшло якось пережовано, блідо. Вже й так ясно було, що . . .

. . . Плян хлібозаготівлі треба виконати, напружений момент, труднощі, голодні округи, міжнародній капітал, робітник і армія . . . Вже ясно, що бідняки й свідомі середняки здали, а куркуль саботує. Сміється, лоботрясом називає. Сьогодні пора вже покласти край цьому.

— Сьогодні ми з них шкуру здеремо, — потряс він кулаком у повітрі. — Від вас вимагається ваше слово, як хазяїв села і опори пролетарської держави.

Тарас відчув, що йому сидіти мовчки більше не можна. Хоч він і чужий тут, але тим більше мусить виступити. Він, власне, сидів тут, щоб почути хоч один виступ із маси. Але в цю мить встав тихенько і вислизнув надвір.

Була вже друга година ночі.

Він ішов, радіючи, що дише чистим повітрям, що чисті зорі не чули цього всього, не задихнулися від . . . Від якоїсь штучности, брехні, чи фальшу, чи що?

Чого ж дядьки й тітки мовчали? Крути з них, що хоч, — будуть мовчати?

Чи це Серафим серйозно казав, чи блазнював? Його ніколи не вгадаєш, коли він жартує, а коли серйозний. Як входили до сельбуду, він промовив:

— Тут у нас клуб діяльний, як у яacobінців!

Ну, й діяльний!

Цікаво, яку ж то резолюцію ухвалюють зараз там? Як це будуть розправлятися з куркулями?

II.

Зборами активу сільської бідноти відкрито, власне, було сезон. Щовечора по всіх селах Дрижипільщини закладалися на цілу ніч бесіди, куткові збори. Агітаторів і »пред-

ставників» було обмаль, не у всіх селах навіть були свої, то приїжджали, приходили дрижипільські комсомольці. Всі учителі були мобілізовані, а також і Тарас.

Все, що існувало в районі, поставлено було на ноги.

Районова партійна організація повинна була в найкоротший термін піднести клясову свідомість батрацьких шарів, викликати й загострити зненависть бідняка до свого клясового ворога, куркуля, й підготувати ґрунт.

До чого, — ще, покищо, не казали, але по селах ходили найрізноманітніші чутки. Одні казали, що ось скоро всіх зженуть у комуну, другі, що старих усіх будуть переробляти на мило, інші ж запевняли, що не на мило, а на суперфосфат. Ходило по руках таємне послання від папи Римського.

»Папа Римський повідомляє громадян села Марійки, що церква, яку відібрали під клюб, скоро буде відкрита. Нехай баби не плачуть та заготовляють крашанки для попа.«

Об'явився у районі якийсь Дука. Звався він іще «Розова нога», а ще — »Зарежу«. Багато говорили про нього, але ніhto не бачив.

Чогось, ні з сього, ні з того, почали люди різати корови, колоти свині, — все одно, в комуну зженуть, то хоч погуляємо.

Тим, що всім доповідачам роздали були однакові тези, — на всіх куткових зборах можна було почути одне й те ж. Агітатори не були винахідливі, — та цього й непотрібно було, це може навіть і шкідливо. Як на те пішло, то Кольобашка — »Советська власть«, був у десять раз цінніший за Тараса, бо він говорив виразною клясовою мовою.

А мова та, звичайно, була про куркуля.

Після давньої зустрічі над річкою Торч у дядька Геменя, Тарас із Кольобашкою зустрівся ще раз випадково в Київській Лаврі на екскурсії. Кольобашка приїхав тоді з екскурсією наймитських курсів, що були в той час у Дрижиполі.

В антирелігійному музеї, Лаврі, лежала книга вражінь і Кольобашка розписався в ній так:

»Екскурсія наймитських курсів, — писав Кольобашка, — одержала багато історичних речовин а також існування релігії було побудоване на задуренні широких історичних мас населення печери з мощами, в яких були звичайні люди але з дворянського прислів'я.

З а у в а ж е н н я : вищезазначена екскурсія вважає необхідним розповсюдити екскурсії серед наймитства та селянських мас.

Керівник екскурсії Кольобашка.»

Він закрутисто підписався, був дуже задоволений своїм записом і навіть показав Тарасові.

Тарас щиро посміявся і порадив поставити ще число й адресу. Цим було вичерпано той інцидент, що назрівав був над річкою Торч.

Коли зустрічалися десь на куткових зборах, Тарас був спокійний, бо знав, що йому не треба вже витягати із себе жили, щоб допровадити збори до якогось кінця. Кольобашка любив говорити.

— Червона армія, — плоть працюючих мас, буржуазія скалить зуби, аби задушити Радянський Союз. Щодень, щогодини нам угрожає воєнна небезпека. Отсюда третє питання: чи потрібне переведення хлібозаготовок. Сознательні вже давно уявили собі значення хлібозаготівлі, привилося до бідняка й свідомого середняка, а от несознательні ще й досі ухиляються... — шпарив Кольобашка на куткових зборах, як добре вишколена папуга.

— ... Коли він, — себто, куркуль, — повинен добросовісно здати свої лишки, сто пудів, то він спокійненько дає тільки п'ять—десять пудів. До такого ніякі моральні заходи не впливають. Не дай йому в кооперації соли, об'яви йому бойкот, — йому, як мертвому кадило. Він каже: »Вішайте мене догори ногами, бойкотуйте, скільки хочете, а з мужика мене не скинете!« Його вже й сіль не бере! Чорт його знає, чим він солить! Він каже: »Як я ворог совєцької власти, то чого ж ви до мене по хліб прийшли?«

Очевидно, вважаючицю »накачку« недостатньою, Кольобашка раптом нагнав ще дві атмосфери.

— А це посходяться кнурі на сільські збори й мучаться, то есть, виноват, не вони мучаться, а ми... Він набере околот смердючого тютюну і буде курити, поки весь тютюн не викурить. В нього серце крепке, в нього жолудок крепкий, він дихає з усіх боків, аби порозкурювати людей.

Побачивши вогники зацікавлености в очах у слухачів (про кого це йде мова?), Кольобашка на хвилину замовкав, немов би милуючись із створеного ефекту. Нарешті, він намилиувався.

— Мабуть той, хто затримав лишки, хоче стати кнуром,

хай собі кнурує! Паразит, інакше його не можна назвати, бо він уже перевершив свиню. Він хоче розперти пузо. Це наш гад — куркуль!

Довга павза.

— Чи довго ми з ним будемо паскудитися? Чи ми, на-решті, вирішимо по-своєму, чи він прийде ще й сюди насмі-хатися?

І сам собі відповів:

— Кольки!!! Він думає: »Хай там на кутку подрімають, а я собі тимчасом повезу хліб на ярмарок«. Кнур, свиня, паразит паршивий. Він ставить радянську владу на старця.. Він собі так міркує: »Борони Боже, один пуд здати, бо тоді й сто один прийдеться«. Він хоче нас опутати, як гидкий па-вук. То треба його так одклеїти, щоб та павутина розірва-лася. В нас більше сили, ми можемо так придушити, що по-тече, але не з того боку...

— Го-го-го! Хі-хі-хі! — раптом розвеселилися куткові збори, потішені мальовничістю Кольобашчиної доповіді.

Це наддало Кольобашці духу.

— Ми збрали ці збори, щоб руба сказати: чи й далі ми будемо потурати їм, посилати старчоводів, куняти по кут-ках, — чи час уже вибрати комісію, яка не буде лінуватися, не буде канючити пожертвування в куркуля, а візьме ре-альний хліб? Час уже не сидіти по кутках, а час уже на сьо-годні сказати: »Куркуль паскудний, не хоче віддати хліба.« Вже до нього приходили язикаті й горлаті, але гада-кур-куля не проймеш. Мовчить, як пень, аби хліба не дати. Дrajнить! Вже пора сміховисько, тютюн залишити у кур-куля, а візьмемося використовувати нашу владу на селі. Я гадаю, що прийдеться...

— Прийдеться тут ночувати, — муркнув один дядько і взявся за картуза.

Кольобашка на нього напався.

— А ви, дядьку Матвію, не вшивайтеся! Він кашкета на вуха напнув, та й більш нічого його не торкається. От че-рез таких ми й топчемося на місці, кланяємося, ходимо до куркулів. Всякий боїться встати й сказати: »Он той не здав лишків, мусить здати...«

— Краще б він ним подавився, — невизначено бовкнув дядько Матвій і зняв кашкета.

— А то що? До них ходити, просити, кланятися? Не про-сити треба в них, а взяти силою хліб! Трохи вже втиши-лися собаки, — чи завтра знову почнемо їх дражнити? Ти

до нього хоч губку прикладай, він хліба не хоче здати, а як чує про куткові збори, то геть із села тікає. Інакше, як негодяєм, його назвати не можна. До куркуля не ходити, не просити треба, а зробити так, щоб він до нас ішов... до комісії... Та просив нас! Согласні?

— Согласні! — відповіло кілька поморених голосів.

— Ну, то може в кого є яке запитання? Я скінчив.

— Чи це правда, що почнеться контракція дівчат? Котра важить більше, як чотири пуди, — контракуватимуть і одсилатимуть до Китаю? — запитала баба Самсониха.

— Але хто це вам, бабо, сказав? — скипів Кольобашка.

— Наші всі дівчата ходять заплакані й мертві. Прися ходила вже до сільради й заявляла, що не хоче...

— То це вам куркулі навмисне наговорюють, а ви й вірите...

— Еге, і за комуну казали, що брехня, а тепер самі бачимо...

— А що за комуну? Совецька власть хоче добро зробити, підняти на вищу ступінь наше сільське господарство.

— Нам і так було добре. Хай би було по-старому!

— Царський уряд дбав тільки за балі та маскаради, а про нас не дбали...

— А проте, за Миколки нам було краще. Було в що вдягнутися, було що й з'їсти...

— Бліже к делу! — перебив її Кольобашка.

— Та годі вам уже балакати, — перебили Самсониху й інші. — Хай-но ще хтось скаже. А то ви так, як молотник: перемолотив, перемолотив, розструсив, — та й нема нічого.

— Ну, щось ви мали запитати, давайте, — милостиво дав слово Кольобашка Самсонихиному сусідові.

— Не секрет, що як тільки почули за контракцію свиней і корів, так усе й порізали. Ну, а тепер як? — глибокодумно запитав чоловік.

— Чом же ви не роз'ясували? — підхопила друга. — Ви хотіли краще для себе, а нас обидили...

— Отак ви, товариші-граждани, не зрозуміли, а тепер zostалися без свиней, — звисока сказав Кольобашка.

— А як друга собача душа йде та грабить! — знову устряла Самсониха. — Нащо ж ти мене в шістдесят років грабиш? Уб'ю, чортову душу. Мені вже он смерть за плечима, як сонце над заходом...

— То котра людина характерно твердіша, то та не дасть...

— Ближе к делу! — незадоволено сказав Кольобашка.

— Та кінчайте вже, скоро треті півні заспівають, люди й ніч розберуть, — змолився дід Самсон.

— Ну, то я зачитаю резолюцію наших зборів, — з полегшенням вхопився Кольобашка.

Резолюція починалася так:

»З метою розвитку сільського господарства та пролетарської культури, куткові збори села Марійки постановили вибрати комісію з п'яти чоловік для успішного переведення хлібозаготівлі, а саме...«

Прізвища були звичайні, тих самих, що вже ходили по хатах, і люди не перечили. Хтось же, однаково, буде ходити... А якби й перечили, то що?

Але Кольобашка хотів, щоб невідмінно проголосували.

— Бо то кажуть »согласні«, а як до діла дійде, то — »ми рук не підіймали«... Давайте голоснемо й запишемо в протоколі, щоб видко було, що ми дійсно вільно голосуємо.

4. КОМУНА »ВПЕРЕД«

I.

Тарас часто тепер заходив до Кіндрата Моголівця. Чогось тягло його, — чи по дорозі до комуни, чи як додому вертається, — зайти, хоч і зробити невеликого гака.

Тут не було нових вражень, але тут він відпочивав всією своєю істотою, мов при матері. Так, наче він пробивається через Дике поле, через хащі й зарослі незачепленого лісу, змагається із буйними височенними травами і будяками вище голови, щохвилини ризикує й остерегається: не опинитися на іклах дикого вепра, не наступити на змія-полоза, не вступити у трясовину.

І раптом опиняється в прихованому серед лісу затишному хуторі-займанці, де все дише спокоем, певністю, споконвічним звичаєм. Всьому є місце: стіл, поставлений віками й традиціями ще може трипільців-вогнепоклонників під образами на покуті, піч — ліворуч на приході, мисник — праворуч, рожі — перед призьбою, глечики — на кілках лозової ліси, льох — там, де йому віками годиться стояти.

Тарас хотів би жити в такій хатині, бути пасічником. Це може найбільш відповідало його натурі. Споглядати, про все це думати і не прискати галасливими словами людям увічі. Дивитися на людсько-бджолину метушню, і самому стояти осторонь, і бачити те, чого не бачать інші. І чому він не має права бути тим, що він є?

А їх усіх, хто так чи інакше вибивався понад рівень селянської маси, силують бути агітаторами, запрагатися в політику партійного комітету. Пасивність, відраза до »громадської роботи« таврувалася майже, як опір заходам радянської влади.

Ну, а як він пасивний! Як це — його природа! То нежить? Нема йому місця в житті?

Він переживав трагедію неспівзвучності епосі. Адже ж тільки в ці часи, що він живе, в часи ламання старого й творення чогось нового, всі конче повинні бути на один кшталт

— громадсько активними, говорунами-організаторами. У природі й у її різновидності, суспільному житті, завжди знаходили своє місце всі витвори невичерпного й вибагливо-різноманітного творчого буття. Хіба конче повинна людина витрачати себе на цю порожню, галасливу тріскотню, що зветься громадською роботою, зборами, виступами, організаторством? А як робота творча та проходить десь у глибині, забирає всі сили і робить людину зовні бездіяльною?

Так, порожня зовнішня діяльність. Кому і нащо вона потрібна?

Для Тараса це була трагедія. Він твердо в глибині душі вважав, що все, оголошене надзвичайно важливим, непотрібне. І його змушують віддавати свій час, всього себе, цьому непотрібному, міняти, силувати свою вдачу. Не знаходив він ззовні підпори своєму переконанню і мусів виробляти сам у собі ґрунт, боронити свою пасивність хоч сам перед собою, бо разом з нею губив себе.

Ні, Тарасові треба було народитися п'ять, чи десять століть тому, коли не було громадської роботи, не було літературних дискусій . . .

Бо так і в улюбленій сфері він нічого не розумів. Тарас читав оці журнали й літературні газети, — і не хотів читати, вже більш нічого не тямив. Що додавала до вічного джерела втіхи — письменства — оця балаканина про якесь переверзінство, воронщину, форсоцівство, рапповщину, механістичність, призов робітників-ударників у літературу і сонми іншої кошмарної словесної сарани?

Він не розумів і не хотів розуміти, за що провадяться ці чорнильні бої. Хіба замінять несмачні оці накопичення слів: »моністичний стиль, як єдність художньої творчої методи та оформлення специфіки клясової боротьби на літературному фронті« хоч одну »Думу про трьох братів«? Або навчить, як її створити? Цікаво, чи Боккачіо також вивчав техніку новелі, як писав свій »Декамерон«?

Тому він тепер не хотів читати цієї беліберди, байдужо минав оком кошмарні накопичення слів і почував себе чужим усьому світові. Він цього світу не розуміє, не сприймає.

Тому добре було йому в Моголівця, бо тут він почував: Кіндрат обстоєє нерушені основи так само, як обстоювала його душа для себе у іншій сфері. Світу навиворіт тут не було, розумне було розумним, нісенітниця — нісенітницею.

Особливо ж охоплений він був цим почуттям затишности

й відрадности після того, як вертався з комуни. Там усе було в процесі шукання, будівництва, непевности.

Комунари ставили новий дім і почали буди будувати в стилі готельному — щоб кожен мав свій вихід і щоб усі були вкупі. Це була довга будова з коридором посередині. Але хтось сказав, що це подібно на Мошків заїзд у Дрижиполі, а більше всього на касарню. Тоді цю будову розібрали й розігналися збудувати дім — п'ятикутню зірку.

І не зважаючи на це ультрасимволічне значення комунарської архітектури, Тарасові ставало важко на душі, коли він проходив близько нової будівлі. Може воно й гарно — дивитися з літака, — але бути поруч цієї нековирної райшури, жити в ній, дивитися щораз на неї...

Почуття було таке, наче тебе хтось придавлює, затискає... І не допомагав квітник на фасаді та пам'ятник Ленінові з простягнутою рукою.

Втім, комунари пишалися своїм одороблом.

II.

Сама особа Кіндратова якнайвлучніше сприяла ілюзії, що ти перенісся в XIV—XV століття. Перед тобою козак Мамай з довгими зміястими вусами, навскіс розрізаними сливами карих очей. Якщо очі ці красномовно розповідали про якісь далекі таємниці історії українського народу, про таємні процеси сполуки слов'янського смерда з монголом-печенігом, чи торком, то думки Кіндратові були захоплені процесами сучасної історії України. Вони так близько стосувалися його.

— Оце пригласають у комуну, — каже він до Тараса, — так не до душі. Там у них машини цінні під дощем недоглянені мокнуть...

Тарас трохи був у курсі справ. В комуні було дві течії. Одні, з Дуб'ягою на чолі, хотіли підсилити комуну коштом хазяїв, середняків. Бо бідняк — люмпен, робити не вміє.

Другі ж казали:

— Нащо нам хазяїв брати в комуну? Покранімірі, візьmemo десять бідняків, то хоч наробимося ними!

В усякім разі, в комуні добре розуміли, що треба їм розширюватися. Райпарком ставив так питання, що комуна повинна охопити все село.

Тим-то цікавився Тарас. Чи скоро й Кіндрат до комуни пристане?

— Може коли б ви там були, то й не мокло б . . . — засміявся Тарас.

Але на це питання відповіла вже Мар'яна.

— А он, як буряки пололи, то так чисто все й покидали, сапи так і валяються на межах . . .

Вона теж!

— Тепер уже трохи прийшли до пам'яті, — провадив далі Кіндрат, — а от ще недавно . . . Той струже тік, а той газету читає. »Та доки ти будеш стукати? — сердиться один на другого, — заважаєш газету читати!« А то, як молотять, то покинуть, — там овес, там ячмінь . . . Свиня прийде, вивалється в калюжі, та й попереду в вівсі викачається, а тоді в ячмінь піде . . .

Еге-ге! Та тут жоден крок комуни не сховається від ока людського.

— Отак усе: що роблять, — так усе й покинуть! Нічого нічого не прибере. Там і машини, там і мішки, там і хліб . . . А вони пішли »на оддых«, — кепкувала Мар'яна.

— Ні, мене хіба зв'яжуть та понесуть, а сам я не піду, — весело блиснув своїми сливами-очима Кіндрат, ще й головою замотав.

— Ой, не зарікайся так! Ти й про хліб казав, що не даси, але як прийшли . . . — зідхнула Мар'яна. — Он дейкають, що гарнізується якась артіль у Дрижиполі й по інших селах. Не мине й нас воно . . . Кажуть, хто не піде в неї, — з села виженуть . . .

— То баби з дзвона вилляли, — спокійно відповів Кіндрат. — Як це так, щоб мене з села вигнали? То кого ж тоді zostавити, як мене вигнати?

— Є такі, що вже рота роздзявляють: »А, ми бідняки, а в нас нема, а в них е! . . .«

— Хай роблять, то й у них буде!

— А їйбо, в нас такі бідняки, комнезаможі, що скільки ти йому не дай, то все, як у прірву. Оце дадуть йому допомогу, — то він собі справив штани, проїв, пропив і знову кричить: »А ми бідні! А в нас нема! А в вас е!« То чого ж ти — корову на налігача та й на ермарок?

— Не знаю, для кого воно, ті колективи . . . Хіба для куркулів? — замислився Кіндрат.

— Та де вже вони, ті куркулі?

— Еге! — підхопила Мар'яна. — Бідняки ще більш не хочуть іти, як куркулі. Бо там треба робити! А бідняк перший одказує на совєцьку власть, не любить її. Он узяти Ан-

дрія Рачка. Він нап'ється та й кричить: »Що, я повинен на чужі діти робити?« А в самого аж дев'ятеро й дві десятини поля. Другий, Степан Олійник, такий самий і таке саме каже, »Це я на Андрієві діти буду робити?«

»То що це воно таке? — думав Тарас. — Чому не хочуть? Комуна забрала найкращі землі, всі ревуть на неї, а йти не хочуть...«

А може Кіндрат »куркульським духом напитаний? Консервативний мужик?

Кожному своє! Чому Тарас відстоює свою духову індивідуальність? А Кіндрат своєї господарчої не може?

III.

Хоч Кіндрат із Мар'яною й казали, що до комуни не хочуть йти ні хазяї, ні бідняки, — це була правда лише до останніх днів. У ці дні до ради комуни »Вперед« посипалися заяви, як із мішка. Рада мусіла цілими днями засідати, щоб їх розглянути.

Тарас тепер із комуни й не виходив. Якраз починалися вакації в школі, а оцей прийом до комуни відкрив йому широке полотно сільського життя, таке неподібне до того, що він звик уважати за сільське. По морі ходили валуни, щоглибше схвильовуючи морські, може ніколи незворушені досі, глибини. Цікаво!

Він навіть, подумавши, подав клопотання, щоб його перевели ближче, до марієцької семилітки.

Перед очима проходили сім'я за сім'єю. Були заяви, що їх вдовольняли за дві хвилини, відкладали вбік. Секретар читав:

— Заява товариша Гоца:

»Звертаюся до вас всіх членів своїм бажанням аби зарухвали мене дійсним членом своєї комуни. З боку моїх обставин рахую аби не одказали.«

— Прийняти! Він уже місяць, як працює й земля вже прирізана, — каже рільник. — Парень на всі сто!

Заява лягла вбік.

— Заява Самсона Бедрика:

»Майже дуже маю охоту вступити в вашу організацію.«

— Це старий Самсон? — перепитує Кармаліта. — Та в нього баба дуже сварлива, друга Бирочка. Буде нам тут каламутити завжди.

— Він пасічник хороший!

Задумались трохи. Баба Бирочка, що то виходить із комуни, то вертається, вже всім увірилася, а тут ще й Самсо-ниха. Але пасічника треба.

— Ну, то як знаєте! — махнув рукою Дуб'яга.

— Прийняти! — пише секретар.

— Заява Катерини Скалозуб.

— А, це та, що на кухні допомагає? Хіба вона ще не член?

Стара бабуся вже давно жила в комуні. Ішла попри кому-ну, несла пуд жита, та й зайшла в кому-ну води напиться, а потім попросила, щоб їй хто завдав. А в цей час на вулиці хтось те жито вкрав. »То зоставайтесь в нас«, — сказали їй і вона вже з півроку живе в комуні.

З нею довго не барилися.

Але що тут робити? Василь Шевчук із сином подали заяву.

— Та там у них борба йде! — поінформував один член ради. — Жінка й другий син не хочять.

— То убідити їх, — не задумався довго Дуб'яга. — Сказати: »Ви ж хочете добиватися кращого життя! Адже мій батько мав вісім десятин, та й то пішов у ліс у землянку, а не вдалося йому, то й назад прийшов... Так і оце... Невгодно буде, то назад вернуться...

— Може ще почекаємо?

— Ну, гаразд! Хто там далі?

— Заява Гапки Петрик.

— А, це тая... Активістка... Курсантка!

— Ха-ха-ха! П'ятиденні курси скінчила...

— Це може та, що про неї на вулиці співають?

Чоловіче, Грицю,
Помий мені ложки,
А я піду у сельбуд,
Поголяю трошки...

— Та сама! Там, кажуть, у них удома так, Грицько каже: »Ну, ти, мабуть, попорай, а я піду на збори.«

»Ні, ти попорай, а я піду на збори.«

»Ну, то скоренько попораймо, та й обое підемо...«

З того часу вони почали інакше говорити:

»Ти йдеш на збори?«

»Йду! А ти?«

»І я йду!«

»То давай скоренько попораємо...«

Забули всі, що ділова нарада, кожен хотів щось веселе пригадати про цю пару. Реготалися.

— І терпить? Я б нагнав таку!

— Він каже: »Жінка в кооперації, мати в КНС, а я тільки ходжу на збори та паї плачу.« Що має казати?

— А вона все це мотає собі двадцять п'ять метрів на вус...

— От тобі й совецька власть. Жінка керує державою, а чоловік хату маже...

— Ну, як? — обвів очима всіх секретар, покликаний ощаджувати час і обривати балаканину.

— Але як же це? Чоловік не подає заяву, а вона!

— Та вона скрізь лізе! Вона на всіх операціях у дрижипільській лікарні була. Її гонять, а вона шмиг — та й там! То таке вже вродиться.

— Як не приймемо, то вона нам комуну розтрясе...

— Треба прийняти!

— Тільки хай і чоловіка з собою бере.

— Так і запишемо, — схилився над заявою секретар.

— Канаш Йосип. Він приїхав учора одним конем.

— І правильно зробив. Батько йому не дає коня, то він забрав сам. Батько собі лишав із сином пару коней. Який хитрий!

— Прийняти!

— Ну, хто там далі?

— А це ось подав заяву голова Буряксоюзу, Петренко.

— О, чого це він надумався?

— Жінка напоролася йти в комуну. Каже: »Не хочу бути інталігенткою«...

Дуб'яга без надуми сказав:

— Утриматися на двадцять чотири місяці. Пішли далі.

— Ну, а що робити з цією? Жінка комуніста Маціпури.

— Це того, що подав був заяву, його прийняли, а тоді знов вийшов? — перебив член ради, Решетило.

— Нуда, він то вийшов, а от жінка з трьома дітьми...

Справа була заплутана. Маціпура перед чистою партією подав заяву до комуні, прийняли його, жінку вагітну й двох дітей. А він після цього поїхав на хлібозаготівлю, побув у одному селі місяць і з учителькою виїхав із села. В комуні є його заява про вихід. А як тепер із жінкою з трьома дітьми? Так, де хоч, з нею дінься! Він від поля відмовився, щоб можна було служити, а хату продав.

Справа була заплутана. Довго міркували.

— Вона каже: »Оце приїду з усім збіжжям і сяду посеред двору, хай де хочуть, там і дінуть. Пороли гарчку, щоб ми хату продавали, а тепер . . . Коли приїдемо, то знайдуть, де діти . . .

— Прийняти! — гаряче сказав Кармаліта.

Не всім це подобалося. Жінка з трьома дітьми. А тут треба таких, щоб робили.

— Ще подумаємо! Відклади цю заяву до наступного засідання.

— Заява Андрія Рачка, — читав секретар.

»З огляду на те, що я призхожу із самого бідного населення і цілком комуністичного напрямку й співчуття, то прошу зарахувати мене дійсним членом вашої комуні. Прошу вяснити і якомога скоріше повідомити про все.«

— Не знаю, як ви, а я б його не прийняв, — скривився Кармаліта.

— Чому?

— Бо це, кажуть, такий ледар, що й удома не хоче нічого робити. Хоч би й тому. Крім того, п'яниця.

— Ну, то ледарів і п'яниць нам не треба, — сказав рільник.

— Ні, давайте хлопці, подумаємо. — застеріг Дуб'яга. — Це бідняк, а ми повинні виховувати бідняцьку масу, а не відганяти . . .

— Прийняти! — писав секретар.

Далі йшла заява колишнього попа, а тепер бухгалтера у споживкооперації. Була це вже двадцять четверта його заява до комуні.

— Відмовити, — не думаючи, сказав Дуб'яга.

— Заява Хоми Вергуна.

— Ага, прийшла коза до воза сіно смикати! — зловтішно сказав Дуб'яга. — Як прикрутили . . . А ми скажемо: »А, коз! А пам'ятаєш, куме, як проти нас село настановляв?«

— Е, ні, це так не годиться! — запротестував Кармаліта. — Не слід зміщувати особисті рахунки й державні справи. Я настоюю, щоб його прийняли.

— Він же йде тому, що боїться за свій партквиток, при чому тут державні інтереси? А як проти комуні боровся, то теж за державні інтереси виступав?

— Але те треба забути! Я за те, щоб прийняти.

— А вони ж не забули! Колись мед до нас носили, були найкращі приятелі, а тепер про нас кажуть, — такі не сякі,

недобрі! А які ж ми? Отакі, як усі люди, та й усе! — розпалився Дуб'яга.

— Та й це думаєте так усе життя ворогувати? — на-смішкувато запитав Кармаліта.

— Ще недавно жінка зустріла куму та й каже:

»Слава Богу!«

А та:

»Нас... ма, що побачились!..«

Жінка приходить додому і розкажує. Що на те казати?

»То нащо ж ти обзивалася? Було б не обзиватися!«

»То я вже не буду.«

Та й так і досі. Бачиш ти? Тепер проситься в комуну!

— А все ж, я за те, щоб його прийняти.

Дуб'язі не хотілося. Але з Кармалітою мусів рахуватися.

— То відкладімо й цю заяву. Побачимо, — знайшов він тимчасовий вихід із становища.

— Поїхали далі!

— О, це щось довге, — сказав секретар. — Заява Василя Лисенка.

»Товариші комуна Вперед.

Я своїм хистом прочитавше вашу відповідь на мій запит і дуже цим задоволений...«

— А, це з чужого села, — згадав секретар.

— Читай-но, що він хоче...

— Читай з середини, — додав Кармаліта.

»... стіки я не бився і не б'юся об хвилі несознательної селянської маси, нічого в отраслі колективного об'єднання не виходить. І бачу я, що в тім селі, де я живу, нічого не вийде, аж поки не буде сознательної маси. А я цим хочу жити, бо я цим наптан і декілька разів читав із газет про вашу комуну, де мене трогало і трогает як би мене туди прийняли. Якщо можна, товариші, то будь ласка візьміть оцей лист у своїй сім'ї і ніхай розглянут а ви потрудіться і надішлете відповідь на мою адресу.

На всі упом'януті на обороті мої походження маю со-отвітующі папери. Шануючий вашу ідею бо вона мого хисту...«

— Які там у нього походження? — поцікавився хтось.

— Та ось на початку пише: »Учасник революції в 1918 році, був два роки членом КП(б)У, з 1918 року. Член КНС, два з половиною роки був у червоній армії, був на курсах сільстройтєльства і інструктором...

— Досить, досить, можна більше не читати, — перебив Серафим Кармаліта. — Все!

— Ні, ще не все. Ось він що дописує: »Що я маю: одну борону, два пуди хліба, бо я й сам одинокий«. Ну, тепер усе.

— То як? Приймаємо? — подивився на всіх Дуб'яга.

— Відмовити! — позіхаючи, сказав Кармаліта.

— Та наче свій хлопець, — почухав потилицю член ради, Шапотайло.

— То це як наберемо таких дурнів, та й що будемо з ними робити? — запитав його Кармаліта.

— Як це ти так висловлюєшся? — напався на Кармаліту Дуб'яга. — Де ж це ми наберемо людей з вищою освітою? Самсониха тобі не до смаку, члени комнезаму не до смаку...

Дуб'яга й Кармаліта дивилися один на одного й не впізнавали. Не так давно це було, як розбігалася комуна, як село чекало, що от-от комуна загине, як сиділи на ячному хлібові і робили надлюдські зусилля, щоб комуна не розпалася, а Кармаліта віддавав свою вчительську заробітню платню до комуни, — тоді вони були однодумці.

Не раз і не два говорили вони про це саме, — хто міг би зміцнити комуна й зробити її осередком здорової новітньої селянської організації, підвалини радянської влади. Не раз сам Дуб'яга казав, що найцінніший соціально це середняцький елемент, який уміє господарювати. Воно й куркулів непогано було б утягнути, — часом говорив він, — бо в них є не той досвід, що бідняка. В нього три десятини кращі, ніж у іншого п'ять, бо він знає, чого землі треба.

Адже й сам Дуб'яга казав ще недавно:

— Не треба закривати очей, що селянське господарство підупало, що ми хазяювати не вміємо, а що цих люмпенів беремо, то їх треба пасти, сам він ні бе, ні ме. Але й куркулів треба так розорить, щоб вони сказали: »Давайте, будемо самі організувати комуна«.

Ще не далі, як учора, сам Дуб'яга казав:

— Це як притиснули, то ще не є люмпен-пролетаріат поліз у комуна, такий, що нікому він непотрібний.

Та що це з Дуб'ягою за ніч сталося? Який це новий вітер повіяв?

— Ну, то про мене, — бовкнув Кармаліта, ще дужче позіхаючи, — Я своє сказав.

— Заява Соловоя Стрижа, — вів далі секретар, щось собі записавши на свій розсуд про Лисенка.

— Це може той, що систематично насміхається з комуні? — запитав Серафим Кармаліта.

— Він наче чоловік нічого, — відказав на це Дуб'яга, дивлючись на всіх, тільки не на Кармаліту.

— Діло ваше! — бовкнув Кармаліта.

— Не ваше, а й ваше!

— Треба, щоб було й ваше! — підкинув другий член.

— Вважайте! — знов буркнув Кармаліта.

— Та не вважайте, а й ти вважай!

Кармаліта встав і вийшов.

Він, власне, вийшов тому, що мав у Дрижиполі одне ділове побачення. Він уже й так запізнався.

IV.

В ці останні дні й місяці в комуні безперестань товклися якісь люди. Одні вибували, другі прибували. Та все високі гості.

Слава про комуну, рознесена газетами у всі кутки й закутки, притягала не тільки із республіканської столиці усяких журналістів, представників, кінооператорів, а й із самої Москви. А то ще з району, з області щодня якісь агрономи, зоотехніки, фахівці вештаються. Студентів прислали на все літо практикувати. Професор сільськогосподарської академії із жінкою приїхав. Думали, що він день-два побуде, а він уже ось місяць сидить і не думає виїжджати.

Та, крім того всього щодня якісь екскурсії товчуться. Членів щодня прибуває.

На кухні — стогін! Данилівна, куховарка, три рази на день варить, ще й хліб пече. Вона часом стане, вхопиться за голову й так хвилин кілька стоїть, як статуя, серед кухонної метушні.

— Ану, та́к чогось голова замакітрилась, що хочеться хоч на мить про все забути, — каже вона до помічниці, старенької бабусі. — А, Господи! І доки ті гості будуть? За три дні кабана зіли!

— То й не диво!-Своїх їдців зо сто, та тридцять батраків, та гості, та так люди заходять. А старців так зучили, що вони щодня йдуть. Знає, що кусінь не дадуть, а цілу буханку.

— Бо то наш голова слабий. Зараз: »Як же не дати чоловікові пообідати?«

Якби екскурсія жінок-делегаток із сусіднього району прибула на день раніше, або на день пізніше, то все так би й обійшлося. Їм би показали всі досягнення комуні, будівництво, худобу, машини . . . Пообідали б делегатки в їдальні з паперовими серветками й квітами, подивилися б на дітей у яслах, — одно слово, вони б побачили усе те, про що не раз у газеті писалося, — і загорнувши в серці жарину бажання збудувати комуну і в своєму селі, поїхали б собі на вантажній автомашині додому, дуже задоволені.

Та трапилось так, що за кілька днів до цих одвідин захворіла в Ялини дитина на віспу, і її віддали з ясел. Ялина — »будь, що буде!« — не вийшла в той день на роботу. Дивлючись на неї, ще дві комунарки не пішли. Рада всіх трьох поштрафувала по три карбованці, та й найняла дев'ять дівок, заплатила їм по карбованцю.

Такі колотнечі не раз бували в комуні між жінками, що всі пересваряться. Кожній здається, що вона найбільш за всіх робить.

Бездітні певні були, що вони роблять на чужих дітей, матері також мали багато підстав вважати себе покривдженими.

— Ти робиш, робиш, а тобі й шматка мила не дадуть, ні фартушини не справлять. А другі, чортові душі, шиються поза кутками та й шовкові сукні з шевійотовими костюмами мають.

Тоді тільки й лунають по комуні летючі фрази.

— Бо як я не можу терпіти неправди! За те мене й не люблять.

— Я б із цим не щиталася . . . Ну, як робить, то всім робить!

— Як ледачком спить, то чого це я буду? . . . З мене хватить! . . .

— Хіба мені найбільше треба?

Дуб'яга, звичайно, робив так, що найязикатіших, тих, що заїлися, розставляв у різні кінці, і сварка між ними дотлівала сама собою.

З недавнього часу почали вливатися нові члени, які ще не перекипіли в спільному казані, й колотнеча пішла, головним чином, між »старими« й »новими«. »Нові« спочатку робили, але потім досить було котрій »старій« присісти на хвилину, як сідали й »нові«.

— Чого це ви посідали?

— А ви чого?

— Ми старецькі!

І вже починалося.

— А день однаково нам пишуть? А ви по дві години висиджуєтеся на курорті!

— А ви вчора прийшли на готовеньке, та й хочете правувати? Тут ми робили!

— Ой, Самсоне, Самсончику, куди ти мене завів? — на голос заводила Самсониха. — Коли б до кінця року, та й вийду! Буду на рушничку, а знатиму, що своє.

— О, це друга Бирочка! Та вже разів з п'ять то виходила, то входила! — починали сміятися »старецькі«.

— Тепер своїтися нема чого! Нам уже ось три роки кажуть, що свого нема.

— А чого ж ви своїєтеся?

В Самсонихи було сім п'ятниць на тиждень. За яку годину вона вже пританцьовувала й приспівувала до жита:

— Будемо тебе жати, щоб ти тут не стояло, та щоб люди з комуни не сміялися...

— Хіба вже таки й сміються? — заводив хтось із Самсонихою розмову.

— Атож! Кажуть: »З комуни ніхто дівки заміж не візьме...«

— То ви ще й заміж збираєтеся?

Самсониха цього запитання не чує.

— А ще кажуть: »В комуні дивляться, чи жінка хреститься...«

— То хіба ви ще хреститеся? В вас же в хаті й образа вже нема!

— Е, для мене там у кутку за шафою є один... А ще кажуть: »В неділю робити треба...«

— Бо таки треба!

— Ну, то коли б до кінця року, вийду з комуни! — вирішує Самсониха. — Оце приїде кущовий агроном, то я йому скажу: »Виділіть назад мою пайку, піду з колективу, тут ще гірше, ніж удома«.

— А діда свого заберете з собою?

— Дід хай як знає...

В цей час підходить Кольобашка-»Совецька власть« з обрізом. Він тепер, відколи тут оперує Дука, все ходить з обрізом.

— Боже поможи! — каже Кольобашка.

Комунарки обзиваються!

— Казали боги, щоб і ви допомогли!

— Боїшся Дуки? — питаються в Кольобашки.

— Хіба комсомалець може боятися?

— А чого ж ти з обрізом? Ми ж без зброї...

— Але гарне жито! — переводить Кольобашка на інше.

— Я бачу, в колективі таки краще родить!

— Бо то чорт завідує, а не Бог, — відказує Самсониха.

— Еге?

— То ходив чоловік до проса. Раз і другий — погано росте! Махнув рукою чоловік і каже: »Хай тобі чорт!« Коли прийшов третій раз, — по груди просо! Ото ж і тут так: чорт комунарським владає, бо комуна в Бога не вірує...

— Та й нащо такому Богові вірити, як він не помагає? — запитався Кольобашка.

Самсониха сплюнула.

— Коли б швидше до кінця року. Піду від вас!

— Не хапайтеся так, бабо, буде вам добре! — каже Кольобашка.

— Еге, добре! Таких старих робити посилають.

— Бо робите, то й посилають. А ви одговоріться...

— Чиста панщина! Як не заробиш, то не буде! Он бач, — яке в бур'яні просо. Як же його, так і покинуть?

— А певно, треба виполоти!

— Твоя правда, зятю! (В неї всі молоді — зяті.) — На всю імперію нема такого бур'яну. Геть до шпенту його!

І Самсониха вже знову пританцює, зо всіма співає.

— Зараз продаю хату на селі. Буду на сні спати, на дворі, — а на село не хочу вже.

— Однаково, через три роки всі в колективі будуть.

Все ясно.

Через хвилину Самсониха обдмується.

— Але корову я їм не віддам!

— Чом? Треба все усупільнити!

— Я не впротів комуни, — нерішучо каже Самсониха. — Але... ще покалічать тут мою корову.

— Цього вам ніхто не дозволить, — завважує Кольобашка. — Корову...

— О! Та й це я тут у вас уже заробила, що ще й корову віддай? Оце, що за цілий день хліба посолою та квартиру води вип'ю... То за своє добро та й отаке-о терпіти?

І Самсониха завела:

— Ой, Самсоне, Самсончику, куди ж ти мене завів?

Буду на рушничку, — й краще мені буде, ніж тут. Нам же наче ще й добренько було: дев'ять кіп жита, дві копії вівса, — й для нас хватило б!

Дивлючись на неї, друга й собі:

— Позабираю дітей, та й піду десь попід тинами. Як тут так в'їдають...

— То чого на зборах мовчите? — питає Кольобашка. — Тут у полі, десь по закутках говорите, а на зборах сидите, як у рот води понабирали.

— Та там як почнеш говорити, то тебе вкриють з усіх боків, що й не писнеш!

Ще добре, що Самсониха всіх розважала, а то як заколотиться сварка, то й не розбереш, хто винен.

V.

І от така колотнеча, що нікого не помилювала, зчинилася й тепер. Не встигла вона розрядитися, як лихий екскурсію підніс, як комусь стукнуло в голову урядити урочисте прийняття дорогим гостям, щоб вони довго пам'ятали та розповсюджували ідею комуни.

Все було спочатку дуже гарно. Делегатки казали, що аж тепер вони з темних стали видющими, другі ж казали, що аж допіру їм розвиднилося. Але попросила слова Явдошка Дуб'яга, дружина голови комуни.

— Оце, жіночки, хто хоче швидше смерти, то йдїть у комуни. Як я вже тут набїдувалася, як я вже тут нагорювалася, то й сказати не можна. А щодня чую, що я така та сяка, що нічого не роблю та насправляла собі шовків із шевійотами. Ще коли я справила собі той костюм за мамині гроші, вже й зносила, а й досі мені випомінають, та очі колють... А що я ніколи ні свята, ні неділі не знаю, то ніхто цього не бачить...

— Замовч! — крикнув Яків Дуб'яга, що влетїв у цю мить до залї, почувши вже нюхом щось небезпечне.

Явдошка через голови всіх, що були в залї, дала йому дулю.

— Не буду мовчати, хай люди знають! Ніколи не плакала, аж тут сльозами вмиєшся не раз... Я ж ні свята, ні неділі не знаю коло тих свиней, а мені очі випікають, що я в холодочку сиджу, нічого не роблю, що я в поле не хожу...

— А певно, — озвалася збоку стара комунарка. — Хі-

ба ж Явдошці не жаль?.. Ми будували, а тут поприходили на наше, та й тобі вказують. Наробили!..

— Як так, то й я скажу! — встала ї собі Ялина. — Тут як не вмішається власть, то нічого не вийде. То тільки здається, що тут усі рівні, а як придивитися, то кругом неправда. Старші, »фундатори«, цуплять, де можна, живуть на широку ногу, а ми працюємо, як безправні батраки, за наші штрахи дівок наймають. Ось вони для блізіру придуть у ідальню, лизнуть щось а вдома в них день і ніч примуси шумлять... І тільки пташиного молока немає. Та й дивуються, чого за три дні кабана з'їли...

Від несподіванки, що Ялина заговорила, Дуб'яга стерявся. А вона рубала:

— Якби я була вдома, то й заміж би по-людському вийшла. А в комуні мені й весілля не справили. Голова каже: »Не можна! Хто хоче, хай за свої гроші справляє!« То самі посудіть: це я рік проробила та й на те, щоб напоїти один день комуну? Пішла до загсу в сільраду, а сидів Захарко-секретар:

»Ти справді хоч за нього заміж?«

»Хочу!«

»А як там у вас у комуні свині, ще не виздихали?«

Цвиркнув убік, ми з Тимошем розписалися, — та й оце таке було весілля моє. А собі вони не...

— А, щоб ця комуна йому згоріла! Нема краще, як своя хата! — заломила руки Явдошка. — Та й це я перед кожним повинна виправдуватися за спідницю?

Ці слова спугнули цілий рій реплік.

— А чому в нас нема?

— Я ось третій рік у комуні, та й досі нічогосінько не справила!

— А я хустиночку одну справила, — за батькові гроші.

— То за харчі вивернуть, то за чоботи, то за дітей... Хто має діти, а хто й ні... То зимою нема чого робити...

— Після всіх розрахунків мені припало вісімдесят дев'ять карбованців та й одержала я раптом шість. Що я за них куплю?

— А як другий за шість років обдерся. Просила п'ятдесят карбованців, так Яків, голова; »Нащо тобі п'ятдесят карбованців? Хату ставити?« А як Федькові, то побіг у Дрижиполе, справив костюм сам, нікого не питався.

— А що ж, голого пошлють учитися, чи як? — ввернула Федькова мати.

— Тут так: хто менше совісти має, той польгується...

— Тут дітей погано мати. »А я на твої діти роблю?« — тільки й чуеш.

— Це коли б я не в комуні, то підступили б ви до мене, щоб я теля продала. А так може ще й доведеться корову за безцінок віддати.

— Ой, Самсоне, Самсончику, куди ти мене завів? — заголосила на всю ідальню Самсониха. — Буду на рушничку, та краще мені буде, ніж тут. Я, як була молодою, то не слабувала так, як вони. А це сюд-туд, та й на курон! Хіба ж мисленно? »Я слаба!« Нездужає хліба їсти! »В мене нежить?« За паляницями хліб не влечить! Ото, щоб витягнути її ломакою!

Говорили вже всі, хто ще хотів, і ніхто вже нічого не чув.

— А їйбо, зараз усіх порозганяю! — мінився й біснувався Дуб'яга.

Але його ніхто не чув.

— Ти вперед свою жінку виведи! — казали йому.

Ні голова, ні представник райпарку, що приїхав із екскурсією, не були підготовані до такого випадку.

І хтозна, в що могло б вилитися це, коли б не прийшов Кармаліта. Він кілька хвилин стояв мовчки, орієнтуючись, що тут за гвалт. Потім пройшов наперед і, не знаючи початку колотнечі, але вгадуючи мотиви, покрив своїм голосом цей галас.

— Тут ви всі кричите, дайте ще й я крикну!

Всі затихли, тільки в тиші ще пролунало запізніле Явдощине:

— Ніколи не плакала, аж тут! Чого нас назганяли сюди? От, найнялися на цілий вік!

— Як із таким криком та сльозами, — сердито почав Кармаліта, — то краще було не йти до комуни зовсім. Здається, ніхто вас сюди силою не тягнув, хто хоче, може й узавтра піти. Але чого це з мухи слона робити? То ви не могли на раді сказати, — »В мене нема вдяганки, взуття...«?

— Та кому ж ти будеш казати? Як уся рада така! Раді пишуть першу категорію, а Настя — член ради. Хіба однаково робить? що й ми? А запитай її, що вона знає? Вона оно знає на курорти та на екскурсії їздити... Катаються на наших трудах...

— Казали, казали свинарника відгородити від короварника — Настя й вухом не повела на раді. Ми казали, — рада зосталася глуха...

— То ви тепер дуже розумні поприходили, — знову звереснула Явдошка. — А от комуна голодна сиділа, де ви тоді були? Як ми сиділи голі й босі — ви нам давали? Самі паляниці їли!

Колотнеча починалася знов.

Та Кармаліту важко було збити з пантелику. Він звернувся до чужих жінок-делегаток, які були німими свідками цієї несподіваної бурі.

— Я здивувався б, коли б вони не сварилися, а що оце чую, анітрохи мене не дивує. Ми ж усі прийшли сюди не тільки для того, щоб поліпшити господарство, але й самих себе. Комуна — це хазяйство, де ти хазяїн і не хазяїн, де й нема пана, й ти сам пан, де й твоє все і не твоє. В вас, — звернувся він до комунарок, — в вас, що покинули «своє», я бачу великих революціонерок, що несуть тяжкий хрест перероблення самих себе — для наших дітей, для великого майбутнього.

Одним махом Кармаліта перетворив звичайнісіньку бabsьку сварку на величавий історичний процес, на месіянство, на хрест і Голготу, на святе діло. Жінки дивилися одна на одну й не впізнавали, всміхалися одна до одної. Кожна бачила за плечима в другій такий хрест, як був у Христа на великому образі колись у церкві.

Кармаліта говорив про революцію в душах, про великих революціонерів, що самі йшли на страту за нас, для нас... Для того, щоб ми могли влаштувати наше життя, як зачемо...

Деякі вже плакали.

-- Ми творимо нове, чого ніхто в світі не знає, й багато помиляємося, — провадив далі Кармаліта серед мертвої тиші, звертаючись то до комунарок, то до делегаток. — От ви, жінки, беріть приклад із чоловіків. Чом ніхто за кіньми не кричав, як ви за коровами? А я вам розкажу. І тоді так було: в того коні кращі, в другого гірші. Той боїться давати коня на руки другому. Сам не може вийти на роботу, — гуляють коні... Були й сварки. Наш голова що тоді робить? Купив двоє коней та висівок і сказав:

»Нікому більше висівок не даю, тільки цим двом, бо це — спільне добро.«

Потім привів свого коня, воза й упряж, поставив і оголосив, що продає. Купив би для комуни, бо хороший кінь. »Я й без грошей продам, — каже, — он із мене паю ще належить, то беріть коня, — а записуйте на пай.«

А за кілька днів знов і каже:

»От мені добре! Тепер нічого не думаю про свого коня.«

Деякі чують та й кажуть:

»Треба б і собі так...«

»То чо́го ж?«

— Підібрав голова матеріяли, скільки з кого належить, як покрити кіньми, поставив на зборах. Усе виклав. Як розподілити, кого конюхом поставити, як бути, коли кому треба жінку до лікаря повезти, коли членові треба в своїй справі поїхати. Все це обмірковували, одногolosно здали коні, а що непотрібне — продали...

Всі слухали, зачаровані. Еге, можна і без сварок...

— А я, знаєте, радий із вас, товаришки делегатки, — невтомно говорив Кармаліта. — Я радий, що ви не підете з комуни із облудними думками, ніби будувати нове, це наче насіння лузати. Бо ніщо не приходить само, його треба тягнути до себе за вуха й то з важкими зусиллями...

»Мабуть, правду кажуть про цього Серафима, — думас не одне. — Мабуть правда, що був попом. Як же красно говорить, аж за душу хватає...«

Наче чарівна паличка майнула над головами, ушляхет нила пристрасті, надала їм високого патосу. Явдошка мило всміхалася, Ялина випросталася.

— Та певно, не дивуйтеся, — каже вона, — ми у своїй сім'ї: і полаємося, й помиримося...

— Чи знаєте ви, що оця жінка... — Кармаліта інтуїтивно вигороджував перед гістьми не кого, як Явдошку. — Чи знаєте, що вона в найтяжчі часи для комуни, коли сталося чотири члени, коли село ждало, що комуна загине, коли сам організатор її, голова, вже зневірився був... От яка залізна людина, а вибився із сил. До жінки оцієї Явдошки, казав: »Тікаймо!« Що було на серці в Явдошки, не знаю, але вона відповіла тоді йому: »Щоб засміяли? Вже помирати, то помирати з честю, як у бою. Як почали, то вже кінчаймо!«

Отак ніхто ніколи цього не знав би, бо сама Явдошка ніколи ціни не надавала цьому. Це вона своєю вдачею не дала захиріти тоді пуп'янкові. І хоч сьогодні вона щось інше казала, — в сім'ї всяко буває:

— Перепросімося, тітко Явдошко! — каже Ялина.

5. БАНДИТ ДУКА

I.

Дмитро Степанський сів, сів і Дуб'яга.

— Ну, що, намняли баби чуба? Зіпсували трохи зачіску? — дружньо почав він.

По тому жестові, яким закликав до себе в кабінет секретар райпаркому Якова Дуб'ягу, той уже бачив, що Степанський усе знає. Це справді, великий скандал, нечуваний. І коли б не Серафим, то хтозна, як би ще воно скінчилося. З того дня Яків навіть у хаті не ночує, спить на сіні з хлопцями, а з жінкою не розмовляє. Хоч Явдошка й шукає нагоди помиритися. На людях жартує:

— Щось ти, хлопче, вдома не держишся! Мабуть, десь до вдовиці ходиш?

— А хіба мені що? Страшно? Більше копи лиха не буде! — флегматично відповідав Дуб'яга.

— Ой, чи вбереш ти в копу?

Та він не хоче миритися.

Дуб'яга почав розказувати Степанському, як було й що, та той перебив:

— Там я бачив доповідну записку, щоб вас звільнили від сільгоспподатку. А поламані жатки, замість нових машин, купуєте?

— То купив наш завідувач господарством сам, нікого не спитався, — знехотя відповів Дуб'яга, здивований таким поворотом розмови.

— Ніякого звітування нема, хто куди витрачає гроші... Ніхто нікого не питає, сам, хто здумає, купує старі роялі, іржаві мотори? Нащо корову продали? Щоб заплатити за висівки?

Дуб'яга мовчки хитав головою. Підтакував.

— Під ярину на зяб так і не виорали? Деякі члени дають у кредит гроші по 35 процентів? А другі або на курортах вигулюються, або вдома сардинками та какао ласують? Беруть без дозволу ради гроші й їдуть лікуватися?

Дуб'яга все ширше розплюшував очі.

— Ну, а в голови є десяток комунарських ложок, незаписаних у інвентарі? — закінчив, нарешті, свій допит Дмитро Степанський і ляпнув Дуб'ягу по коліні.

Мовляв, ми ще й не такі гріхи знаємо за тобою, та не звертаємо уваги, проте...

— І як же це воно зветься?

— Безгосподарність, — не вагаючись, відповів Дуб'яга.

Все це було немов передмова до чогось важливого. Дуб'яга не знав, що на стіл секретаря районного партійного комітету спустилася нова директива і що ця птиця хотіла вже поживи.

Ще хлібозаготівлі?

— Але ж ми засипали всі фонди, вивезли все й залишили для себе в обріз, — спробував помацати ґрунт Дуб'яга. — І доповідню записку про звільнення від сільгосподатку ми вчора забрали назад. А село й того не дало...

Степанський мовчав.

— Ми вже повимучувалися з тією хлібозаготівлею. Товчемося, товчемося, говоримо на куткових зборах до світанку, кожного перевищуємо: »Давай хліба!« — »Нема!« — За ніч наберемо шість пудів. Хіба це діло? Всі перемучаться, й ми перемучимось...

— Ну, це все були фрашки... — перебив Степанський Дуб'ягу. — Ось прийдеться по-серйозному... До речі, що то в вас там за проповідник об'явився? — заскалив одне веселе око Дмитро Степанський. — Ти давно знаєш Серафима Кармаліту?

— Давно! Він помагав нам організувати комуну. »Та й ти ж його добре знаєш«, — у думці додав він.

— А чи там, у комуні, відомо вам, що він — петлюривець, а опісля — автокефальний піп?

— Чом ні? — спокійно відповів Дуб'яга. — Він сам писав про це в автобіографії, як вступав до комуні.

— Безпартійний?

— Безпартійний, але був комсомольцем...

— Не прийняли до партії?

— Здається, сам не подавав.

— По-моєму, слід би дзенькнути, куди слід.

— Вже дзенькав.

— Ну?

— Сказали не совати носа не в свої справи.

Секретар райпаркому замислився.

— Але масло каші не зіпсує. Ви там дивіться за ним!

— Та я в ньому певний, як у собі! — аж вирвалося в Дуб'яги. — Він може, як ніхто, вірить, що тільки комуна виведе наше селянство на шляхи соціалізму... Скільки раз ми з ним говорили! Він каже: »Треба, щоб робітник і селянин мали не менш, як середню освіту. Тоді він після роботи буде, як і той, що коло чистої праці, нічим не відрізняється...« Та невже ж не видно людини?

— Ну, а що це за проповідь мучеництва в комуні?

— Воно й мені трохи здалося, — почухав потилицю Дуб'яга. — Я, думаєш, не говорив із ним про це? Він знайшов мені слова Леніна: »Оскільки ми не маємо ідеальної цегли для своєї будівлі, то мусимо брати цеглу побиту й зіпсуту капіталізмом і будувати з неї, з наших зіпсутих буржуазною ідеологією робітників і селян, щось прекрасне.« »А про хрест і Голготу, то я, — каже, — так, щоб краще до жінок дійшло«.

Степанський вислухав, подумав.

— Але ж, пам'ятаючи Леніна, не можна забувати й Сталіна. »Пильність, пильність і ще раз пильність«, »жорстоку відсіч усяким проявам контрреволюційної контрабанди, посилену боротьба з клясовим ворогом,« »геть винищити гнилий лібералізм у нас самих«... — почав вичитувати Степанський з якихось паперів на столі.

— Та воно то, ніби, так...

— А як він хоче бути агітатором, то хай дотримується тез, затверджених райпаркомом...

— Добре, я скажу йому...

— Ну, гаразд, я трохи відхилився. Чи тобі вже відомо, що на вашу комуну покладено почесне завдання, — стати базою суцільної колективізації у Марійці?

II.

Ні, ніхто цього не знав. Ні Дуб'яга, ні секретарі партійних сільських осередків, ні партійний актив, — всі вони нічогосінько ще не знали. Вони прийшли й приїхали на черговий пленум, неторкнуті новиною, як невинні ягнятка.

Але в цю бурхливу ніч, протягом пленуму, в них повинні відрости міцні ікла, якими вони мусять хапати й перегризати горло клясового ворога, — куркуля й підкуркульника. Бо як не відростуть за ніч, то їх вхоплять другі якісь ікла. Це твердо пообіцяв секретар.

— Жодного прояву гнилого лібералізму, м'якотілості, жодного відхилення від генеральної лінії партії ми не допустимо . . .

Партія вирішила перевести роздрібнене відстале сільське господарство на рейки масової суцільної колективізації. І перевести це в життя мають низові партійні організації, опираючись на сільський актив і найбідніше селянство, — коротше, так, як директива велить, ні прибавити, ні відбавити.

— І коли хто хоче бути й надалі членом партії, — закінчив Дмитро Степанський, — то мусить собі зробити з цього відповідні висновки.

III.

Минало літо, надходила осінь. Ще покищо лагідна, приваблива. Люди закінчували нагальні роботи, вже мали час і відпочити.

Так колись було.

Тепер, як надходив вечір, саме починалося в селі життя. Весь актив, учителі, комунари теж, справді вже повимувувалися. Це на цілий вечір сходяться люди, туманіють, товчуть щодня одне й те ж і, нарешті, розходяться з посоловілими очима, з чадом у голові. І не піти не можна, бо хто не йде — штраф платить. Птиця-Директива щораз ширше роззявляє свою пащечку.

Вночі — куткові збори, а вдень ходили по хатах комісії, ударні бригади, представники усякі з міста, озброєні комсомольці. В хатах двері не зачинялася. Село перетворилося на поле бою. Село так і називалося тепер у газетах — фронт м. Тільки в газетах писали про упертий і шалений опір куркульства, скажений наступ куркуля на ніжні соціалістичні елементи, про безвихідну неминучість провадити клясову боротьбу з найгрізнішим ворогом радянської влади.

Але на селі, тут у Марійці, скажімо, це виглядало трохи інакше.

Вже складено було списки експортних господарств. На хуторян і тих, у кого хата, бодай, під бляхою, дивилися, як на рокованих.

Страх повз по селу, немов його одвідала пошесть холери. Щодня довідувалися, що в ту чи іншу хату заглянуло нещастя. Описали за нездачу хліба Павла Галагана. Дали три

дні строку, щоб вибрався, куди знає, Семен Худолій. Оголошено було, щоб ніхто не смів приймати т а к и х. Приходили вчора до Кіндрата Моголівця й три години підряд умовляли, щоб дав заяву в колгосп. Не захотів, відмовлявся, що ще подивиться, як ті, в колгоспі, загосподарюють.

— Ну, то прощайте! Щоб не каялися!

Вже поїхали ніби сьогодні на хутори, будуть заарештовувати хуторян і садити до дрижипільської лазні.

— Та й що з ними робитимуть?

— Не кажуть. Є наказ — очистити хутори.

Але ж це хуторяни! Багачі! Де в селі ті багачі взялися?

Хай дивляться! Хай шукають того хліба, як не вірять!

Проте, й у селі хазяїн, коли з'являться десь у подвір'ї гості, сходив з очей. Ще «гарештують?»

Знову об'явився бандит Дука. Це до котрого часу не було нічого чути про нього. І раптом: у комуні «Вперед» сіно згоріло. Казали, що зробив це Дука. У Вільшанці через вікно забито голову сільради і знайдено було записку коло нього: «Собаці собача смерть. Дука.» Кажуть, той голова заставляв бабів зводити корови до тину під церквою і звозити скрині до колгоспного двору.

Другого дня в Сабадаші згоріло дві хати. Голови артілі та одного активіста, що цупив з людей хліб.

Вже всі комсомольці поначіплювали обрізани, нагани. За кожним кущем сподівалися побачити Дуку, — хоч його ще й досі ніхто ввічі не бачив, який він. Деякі не вірили в його існування й казали, що то все свої роблять...

IV.

Був тихий осінній, ясний вечір.

Тарас поспішав на куткові збори. Попереду нього йшла сільська красуня, активістка Гапка, що недавно оце стала головою сільради. Вона також ішла туди, де й він, але Тарас не поспішав її здоганяти. Пройде по вулиці раз, а розмов буде на цілий рік.

На вулиці тихо-тихо. Не чути співів, веселого гомону, чогось не співає тепер село. Тільки скрип твоїх чобіт дає знати про закони луни. А то наче вимерло все. Ще й собаки чогось раз-у-раз виють.

Тимто здивувався Тарас, коли почув зненацька зза тину тоненький, зухвалий спів:

Ой, піду я на базар,
Та й куплю корсетку,
Бо я Гапка-далігатка
Читаю газетку...

Тарас всміхнувся. Це діти дражнять ту кралю, що йде поперед нього. Чогось вона у всіх на оці, ця Гапка. Вона здавна пхалася скрізь. Казали, що чоловік її б'є, бо він вдома мусить хазяйнувати, а вона тимчасом іде шукати громадської роботи: то збори якісь, то на засідання ревізійної комісії кооперації... А то понесе її до лікарні, бо конче хоче подивитися на операцію, всупереч найсуворішим заборонам.

Тарас здалеку не раз милувався її красою, але поки вона мовчала. Як тільки заговорить, — чари її зникають, злітають, гинуть...

Як на те, Гапка дуже любила виступати на всяких зборах і коли промовляла, то кричала з усієї сили. Ставала тоді вульгарною, примітивною, нецікавою.

Чого свині рохкотять,
Двері виломають?
Бо вже Гапку-далігатку
Збори зустрічають...

почув Тарас за другими ворітьми, — наче зухвалі дітиська змовилися переслідувати її. Але Гапка ані вухом не вела, немов не чула. Вона вже звикла. Йде вона справді на збори, а дітиськам не затулиш рота. Вони не знають, що вона тепер уже не «далігатка», а голова сільради — і співають напівзабутої «Чоловіче, Грицю...»

Тепер куткові збори були вже не ті, що торік. Раніш усі куняли, мовчали, слухняно підносили руки, коли загадували «представники». Раніш жодного слова з дядька чи тітки не можна було видушити.

Тепер було зовсім інакше. Ось коли, нарешті, зросла активність широких мас. «Совецька власть» вже навчила людей говорити. Не треба було викликати, підохочувати, — життя само заставляло.

Куткові збори відбувалися тепер одночасно в двох-трьох кутках. В цей час, як ішов Тарас, ішла Гапка, — так само йшов на другий куток комсомолец Трахтенберг...

Тут на куткових зборах виявляли, хто ще має хліб і не здав, умовляли записуватися в колгоспи, ухвалювали чергові списки призначених до розкуркулення.

Щоб не виглядали ці насильницькі акти розбійництвом, відкритим бандитизмом, актив «демократично» перекладав відповідальність на плечі сільської громадськості.

Щоб не викликати обурення й осуду маси, сільські власті спершу прозоро натякали на підкуркульників, до яких дійде черга, а потім зачитували списки тих, хто «заважає соціалістичному будівництву в селі й кого треба вигнати із села, а майно їх, як нетрудове, конфіскувати».

Люди, заворожені страхом за себе, не перечили й виходило так, що розкуркулюють не якісь там два-три чоловіки сільських заправил, а цього жадає все село, найбідніша частина, «хазяї села», громада.

Сьогодні збори починалися досить мирно. Гомоніли, питали одне одного:

— Як ви думаєте, сьогодні нам казатимуть брехню, чи правду?

— Я думаю, що більш брехні, ніж правди.

— Тепер правди нема. Правда за Дніпро втікла.

— О, й дід Бедрик причовгав...

— Цей в крематорій...

— На суперфосфат...

— Діду Самсоне! Такі старі — й прийшли? Сказали б, що вже нездужаєте.

— А як кричать! — прошамкав дід Бедрик.

Це був дрібний дід, зимою й літом він ходив у домотканих білих штанях. Був по-старосвітському обстрижений у кружок, носив довгі-сиві, висячі вуса. Він недовго пробув у комуні й тепер знову був «індусом», на радість Самсонисі.

— Ой, це як прийде Дука, — буде тим, що в це діло лізуть! Буде душити тих, що в ці колевгоспи позаписувалися, — точилася собі далі розмова.

— Та... Це з дзвона вилляли. Скоро будемо з одної бодні сало брати...

— Нехай-но вперед свиней спільно відгодуємо, а тоді...

— Де в чорта спільно!.. Як у хаті свекруха з невісткою не цомиряться, а то хочуть, щоб таки чужі між собою згоди дійшли.

— Го! Цей колехтів, — пху, та й нема! Хай-но зза гори пукне, не сьогодні-взавтра.

— Хай там роблять дурні!

Збори ще не починалися. Вже декому й надокучило дурно сидіти.

— Чого це вони громкомовчать? Давайте починати, бо люди й ніч розберуть...

Збори мала починати Гапка. Тарасові мимоволі пригадалося щойно почуте на вулиці:

Розступіться очерети,
Розступіться, лози,
Бо йде Гапка-далігатка
Відчиняти збори...

Гапка різким розмашним рухом розгорнула свою теку, повна свідомості своєї високої гідності. Передала дільничному агрономові читати якусь довгу, нудну резолюцію про хлібозаготівлі.. Хлібозаготівля ще не зійшла з порядку денного, а тому Гапка почала з неї.

Куткові збори прийняли це читання з неприхованою нудьгою.

— Писали б просто! А то як заведуть: »Приймаючи до уваги« та »на підставі закону такого-то«, та згадають все-світню революцію, аж тоді кажуть, що треба хліб дати... — зауважила Каленичка, завзята одвідувачка всіх зборів. Вона вже вивчила всі ходові звороти в резолюціях, як псалтир.

— Ми й самі вже ходимо купувати до кооперації, — не-сміливо вставив її сусід.

— Тут хліба самі недовольні, а ви все правите, — підтримана сусідом, додала Каленичка. — »Давай, в тебе є!« А, щоб ти так бачив світ і свої діти!

— Хліб погорів, а озимина вимерзла. А вони все ходять, та накладають придналог... »Десятина може дати стільки — то пудів«. А, бодай воно на пні згоріло!

— Хто це вони? — запитав агроном, бо те »вони« стосувалося його.

— Наша власть!

Ніякова мовчанка.

— Ну, от ви, діду Бедрику! — каже Чоломбисько, новоспечений активіст. — У вас хата під бляхою, якраз для ясел згодиться колгоспові. Як ви думаєте, — хліб дасте, чи ні?

— Я вже дав двадцять чотири пуди.

— А з вас належить ще двадцять.

— То я давав пудами, а тепер даватиму хунтами, а як уже дам п'ять хунтів, тоді й не приходьте більш.

— Але нам не хунтами треба. З вас ще двадцять пудів. А ні, то виходь з хати, — сказав Чоломбитько, переходячи на »ти«.

— То й піду!

— Та чого ви до нього вчепилися? — заступилася Гапка. — Він давно ще подав заяву в комуни, але баба його збила. Тепер він знову подав заяву до колгоспу.

— А-а, ну, так і кажіть! — примирливим голосом відступив назад Чоломбитько.

Чоломбитько ще недавно сам сміявся ввічі комуни, відкрито казав:

— До вас піду на весну. Тепер спродуюся. Я ще міг би почекати, але за два місяці за ворота виганятимуть...

Тепер йому довели »плян до двору«, себто, наклали на нього стільки, що всі його спродування не помогли б. То він побіг і подав заяву до колгоспу, щоб стати першим, і зробився найзапеклішим активістом.

— А тепер ще й я скажу! — почув і за собою силу дід Бедрик. — Ось я, приміром, шість днів уже в колевгоспі, а ще й досі не знаю, чи мене заставлять робити.

— Заставлять горобців ганяти з конопель, — озвався якийсь сміхун, подимлюючи міцною махрою.

— То я не хочу! — запротестував дід Бедрик.

— Не схочете, то не будете, — заспокоїв агроном.

— А як який лобуряка скаже: »О, не робить!«

— Не скаже!

— А як мене заставлять робити? — уперто провадив своєї дід Бедрик. — То я не хочу!

— Ви не слухайте цього діда! — знов заступилася Гапка. — Це такий трудяка, що й сам не всидить. І пасічник добрий.

— Бо це як я сам по собі... Ти мене кидай і в грязь, то я буду князь... Але як заставлять...

— Сміливо спить на своїх подушках, діду! Ніхто вас не заставить.

— Як у кого є, то буде спати, а як у мене нема, то й на кулаку буде добре...

Всі сміються.

— Ну, а ви дядьку Матвію? — знайшов другу жертву Чоломбитько.

— В мене все забрали! А їйбо, все забрали! Тільки гоно пудик дітям покинули! — скоресенько заговорив дядько Матвій.

— Державі треба хліба.

— А я ж чий?

— Треба так, щоб бідняк не йшов до вас за десять хунтів три дні робити.

Здивований дядько Матвій аж підвівся.

— Та це вам приснилося! Коли це було таке?

— Знаємо тебе, куркульський підголоснику!

— В нас є такі дядьки, — сказала Гапка, — що думають собі: »Я походжу років так три, а ви собі, дурні, робіть у колективі...« От ви, дядьку Матвію, перший...

Гапка вже також навчилася »щупати« так, щоб пов'язувати одне з другим: хліб і колгосп.

Вона додала свою улюблену фразу:

— Давайте лучче чистим, откровенним язиком говорити... Ось ви, дядьку Овраме! Ми всі знаємо, що ви бідняк. Чом ви й досі не подали заяву в колгосп?

— Я свій хліб із'їв, — та й як піду?

— А тепер що ви будете їсти?

— А яке кому діло? Буду голодний!.. — знервовано скипів Оврам. — Яке кому діло?..

— Бо жалко нам, що ви несознательний, куркульську руку тягнете, — умовляла Гапка.

— Ну, хто має яке питання? — поспішився агроном, щоб до гострого слова не доходило.

— Я запитання ніякого не маю, я буду говорити так, як є, — почав Кича. — Ось у мене реманент і кінь. А в Каракамболя дві корови, він їсть молоко. То це, виходить, мій кінь робитиме на Каракамболя?

— З коровами буде з'ясовано. Може прийдеться й корови звести.

— А їйбо, корови не віддам! — визвірилася на агронома Мартоха Каракамболь.

— Ближе к делу! — строго подивилася на Мартоху Гапка.

— Та я нічого, пішов би, — провадив далі Кича — але страшно, що сьогодні підеш, а завтра викинуть...

— Народ у нас заляканий, — озвалася баба Каленичка, якої ніхто й не питав. — Якби ж ваші не страхали людей! Якби ж того хоч хліба був чоловік довольний. Хіба ж ми-сленно — чоловікові попомахай тим ціпом цілий день без сала й хліба?

— Нащо ціпом? Машина змолотить, — заспокійливо перебив агроном.

— Еге! Машина змолотить та й повезе, а ти тут, як знаєш!

— А от, скажімо, як земля навдобна, або сімена ледачі, непрацездатні, тоді що? — десь із глибокого кутка вилетіло запитання.

— А як град зіб'є? — пурхнуло звідтіля й друге.

— Не може бути в радянських умовах, — заперечив агроном.

— Треба оштрахувати град... — спробував пожартувати той, що не переставав димити своєю махрою.

— Ми не впротів колективу, — знов влізла із своєю розмовою Каленичка. — Ми ще й допоможемо йому... Зберемося, поробимо два дні, а на весну може й самі вступимо... Тільки ж не одказуйте нам у кооперації мила й чобіт...

— Не записуйте! — крикнула перелякано Каракамболиха. — А то заставлять робити!

— Ти б краще помовчала! — штовхнули бабу Каленичку вбік.

— Та я ж висловлювання давала, — невторопно сказала баба Каленичка.

— Безсовісна ти людина, як тобі не сором! Треба по суцтву, а ти не туди їдеш.

— То це значить як? — розгнівалася баба Каленичка. — Чорти, не дадуть доказати, а тоді виходить не до порядку!..

— Це неверне запитання, — почав мирити бабів Чоломбисько. — Треба коротко, а ви зразу й запитуете, й висловлюєтеся. Так ми ніколи до соціалізму не дійдемо, як будемо не по суцтву балакати...

— Ану вас к чорту! — узлилася Каленичка й насупилася.

— Слухайте сюди! — встала Гапка. — Давайте, будемо говорити по душам. Он у канцелярії сільради стоїть хліб. Чий він, — чорт його знає! А ви знаєте, в кого ми його знайшли? В такого бідняка, що голим тілом світить, у Йосипа Дробота. Ясно, що не його. Коли ми його притиснули, то він признався, що куркульський. Нібито, п'ять пудів він заробив у Кіндрата Моголівця, а десять пудів Кіндрат у нього поставив, бо була буря й мусів скинути по дорозі...

— То який же Кіндрат Моголівець у біса куркуль? — не стямилася вдова Соломчиха, Кіндратова кума. — Роби й ти так, як Кіндрат робить, день і ніч, то й у тебе буде...

— А як хтось із себе строїть ледачком...

— Всі селом скажемо, що трудяка чоловік, — ще хтось підтвердив.

— І як попросиш що допомогти, то все послухає...

— В Кіндрата Моголівця — млин, — сказав Чоломбисько.

— Він цього вітряка своїм горбом приробив!

— А як своїх, то ви не бачите? Он Ладьків батько побив січкарню, щоб не платити придналогу, то він і не куркуль?

— А в другого бідняка стоїть куркульський кінь, — мов би не чула цієї зливи реплік, непохитно провадила своєї Гапка. — Серед нас є ще такі, що несознательно за куркулем тягнуть. Може б ми вже звикли до думки, що ми — хазяї села, а не куркулі?

— В нас уже куркулів нема! — крикнуло разом кілька бабів.

— Отож, я й кажу, що вам ще треба сознательности набратися, бо ви ще не тямите, що найбільший наш ворог — куркуль. Ви його переховуєте... Глядіть, щоб і вас декого не потрусили та не знайшли куркульського коня, або корови якої, або...

— Чорт його бери, шукайте!..

— То як же буде з Кіндратом? — запитала Гапка.

— Я думаю, що його, як Хому Гудзя та Семена Криворучку, треба ліквідувати, як клясу — набравшись духу, сказав Чоломбисько.

— Поки вони в селі — діла не буде! Скільки до них ходили, умовляли, просили, щоб ішли до колгоспу... То що з таким робити? — перебила сама себе Гапка. — Поки вони в селі — діла не буде! Куркулів треба розорить, щоб і коріння викорчувати. Як із тридцять чоловік знищимо, то від цього не згине село...

— А по-моєму, — несподівано вставив своє слово дід Бедрик, — а по-моєму, хай би собі люди жили так, як жили. Як дядько має, то й держава має...

— Як куркуль був, то не пухли з голоду, а тепер пухнемо, — знову не витерпіла Каленичка. — Куркуль рятував від голоду, а тепер — яшний хліб. Що приробили — забрала власть. Навіть і картоплі нема. Як є шматок хліба, то не знаєш, чи сьогодні їсти, чи на завтра залишити. Пшона нема, а вони ще й вговорюють!..

Знов не туди потягла Каленичка. Вона, як і всі інші, не зразу зрозуміла те, що сказала Гапка.

Лише за кілька хвилин почали розгублено бовкати:

— Та й що це?

— Та й як це?

— То й нас уже беріть та розкуркулюйте!

— Не дамо своїх куркулів, — рішучо вигукнула баба Каленичка. — Це вперед до них, а тоді й до нас візьметесь!

— Робіть, що хочете, а нас не мішайте! Щоб не було, що бідняк винен, в случаї чого...

— Як ви говорите? В случаї чого? То ви чогось ждете? Якоїсь переміни? — ехидно здивувалася Гапка, аж брови порозліталися ластівками над її тонким профілем.

— Тоді куркуль скаже: »Не Кольобашка розкуркулював, а Кича!«

— За свою шкуру боїтесь? Нема клясової свідомості в чоловіка, нічого не вдієш, — картинно розвела руками Гапка. І де вона навчилася цих ціцеронівських манір?

— Бо що він буде там на Соловках робити? Це коли б весною... — напивав прямо чоловічина.

— Тут їм ніхто землі не дасть. Треба, щоб вони пролетаризувалися, а тоді стали, як ми...

— Це взавтра й нам таке буде. Випишіть мене з цієї комуні, я не хочу! — запротестував той, що запитував про »непрацездатні сімена«.

Буря схвильованих окриків не вщухала, а росла, перетворювалася на якийсь безладний галас. В ньому можна було розібрати поодинокі вигуки.

— Тепер зайти та підряд усіх нас розкуркулювати!

— Ну, обібрали, ограбили, — та й буде! Нащо ще й вислати?

— Берете їх — забирайте й нас!

— Є постанова, що куркулів усіх виселять, хочете ви того, чи не хочете! — нетерпляче крикнула Гапка.

— То не треба нас і питати!

— Як вам треба, то везіть, а нам куркулі не заважають... Хочете, щоб сказали, що біднота виганяла хазяїв?

— Нащо нам така ганьба?

— Це не ганьба! Це якби робітники сказали так, що капіталістів виганяли... — крикнув Чоломбисько.

Але приклад був явно невдалий. Трудно було порівняти капіталіста з Моголівцем.

Гапка й Чоломбисько вже бачили, що нічого не вийде в них сьогодні, не ухвалить громада розкуркулити Кіндрата Моголівця. Гапка зблідла. Ще одне слово — й ці розпасійовані баби кинуться на неї з кулаками. А що скаже райо-

новий партійний комітет за те, що не виконано сьогоднішнього завдання?

— Товариші! — поспішився Тарас із своєю частиною сьогоднішнього порядку денного. — Я гадаю, не всі ще знайомі із зразковим статутом сільськогосподарської артлі. Як розподіляються, скажімо, фонди . . .

V.

Місяць уже підбився високо вгору і світив з усієї сили на чистому, без єдиної хмарини, небі. Останнє листя ще трималася сиротинно на дереві, але вже всюди лежала печать осени. Чи то місяць так світив, чи справді паморозь вкрила землю — так усе сріблилося.

Тарас вертається із куткових зборів. Тільки в казках буває така ніч. Такі ночі створено для того, щоб нагадувати людям про чистоту, красу й щастя.

З силою вибухло й розлилося в Тарасові кохання до невідомої. Так за цією шаленою завірюхою, що хурделить навколо нього й забирає всю його енергію та подуми, раз-у-раз несподівано вривався в душу цей рефрен, крик стуженої душі за нею.

Хто вона? Де вона?

Він її не знав. Не бачив довкола себе.

Поперед нього йшов, клишоного перевалюючись з ноги на ногу, старий Самсон Бедрик. Видко, думав, що сам він на вулиці, бо тоненько щось про себе наспівував.

Цей Бедрик де не ходить, то наспівує, ніщо не може змінити його пречудесного настрою. Він перекладав на спів усі свої думки й пригоди. Часто, прислухавшись, можна було розібрати: »Жалко мені цього світу, що минули марно літа . . .« чи »Я горілочки нап'юся та й ума наберуся . . .« Або й зовсім не до прикладу: »Клята баба, Самсон винен, все на Самсона . . .«

Ніде правди діти, Самсониха була таки трохи винна, що в діда Бедрика відкрився поетичний таланти. Вперше він заспівав, як трапилася ота халепа з чорною ягничкою. Ось як скорбно оспівав її дід Самсон:

Зарівав дід Бедрик
Чорну ягницю,
Зарівав, зарівав,
Викинув на гору,

Щоб не було
Того поговору,
Що він зарізав.

Як прибiгла Варка,
Та й руки зламала:
»Тут моя праця,
Тут кривавиця,
Тут моя, тут моя
Чорная ягниця,
Що він зарізав«.

У недiлю рано
В усі дзвони дзвонять,
Вже ж Бедрика
По цвинтарі водять.
Били його, били
Ще й волочили
Чорній кудра
Закривавили, —
Що він зарізав.

Щоправда, до прикладу треба було трохи прибавити, бо в діда Бедрика зроду не велися »чорній кудра«, а досить було бабі Самсоні задзвонити язиком, як здавалося, що дзвонять в усі дзвони по »всій імперії«.

Що ж то дід Самсон тепер виспiває? Тарас прислухався.

Тихе лунке повітря чисто доносило до нього слова Самсоної пісні. Дід може й не чув, що хтось iде позад нього. Він співав:

Подивися, Ленін, сам:
Записавсь я в комнезам,
Записався в комуну,
Та й сам к чорту забіжу,
Записавсь я в колехтів
Та й робити не схотів . . .

— Що це ви таке цікаве співаєте, діду? — наздогнав Тарас старого.

— А це я про себе. Це Ленін, значицця, каже, щоб ми йшли до колевгоспу, а я з ним оце й раджусь. Я питаюся його, чого це так, що я ніби дуже стараюся по його шляху йти, а в мене нічого не виходить.

— Заждіть трохи, вийде . . . — приобіцяв Тарас.

— Еге, вийде! Зженуть усіх до одної казарми . . . А як я не хочу! Я собі робив, що хотів, а тепер . . . Як заставляють тебе робити, то я чогось не хочу . . .

— Ніхто вас не заставляє й не заставить, діду, але ви самі захочете. Дадуть вам гарну кімнату з теплою лежанкою, а на столі буде радіо грати . . .

— Е, це треба мінімо ще сто років ждати!.. Я вже до цього не доживу! — з переконанням у голосі відповів дід Самсон.

— А через сто років буде? — зацікавлено запитав Тарас.

— Буде то буде, але що ж, як нас тоді не буде . . .

Точнісінько так і мама каже.

— Ну, прощайте, діду, мені сюди, — махнув Тарас рукою в бік крутої вулички.

Він уже відійшов кілька кроків, як дід Самсон його покликав.

— А зачекай-но, сину, я вже давно хотів запитати когось грамотного. З чого то те радіо? З вітру?

Тарас оторопів.

— Ні, то такий апарат . . . така машина є . . . — не знав він, як пояснити.

— А якби я так крикнув у той полумисок: »А, нас вашій матері!« — то чи почули б у Москви? Ніби може й Сталін у Кремлі почув би?

— Ні, — реготався Тарас. — То треба в мікрофон говорити.

— Ага! — задовольнився дід. — Ну, то прощай, сину, піду й я спати. Значиця, у микрофон . . . — бубонів сам до себе.

Розійшлися.

»Та нас не буде! Та нас не буде!« — цвяшком стояло в голові Тарасовій. Тут до кінця п'ятирічки треба провести індустріялізацію країни, суцільну колективізацію, бо загинуть всі здобутки революції, а дід Бедрик закладає це аж на сто років.

І що більше затягали Тараса думки в свою гущавину, то більше він губив пунктир, накреслений генеральною лінією партії. Тут треба не думати, а виконувати. Від а до б, від б до в, як роблять усі: Кольобашка, Ладько, Гапка. А вже Сталін за всіх подумає.

VI.

З кривої вулички він завернув на чийсь город. Через гори й поза садками є добре втоптана стежечка, вона тепер, як сузій полотна, зміїться перед ним.

І знову Тарасові спливає на думку десь колись почуте:

— Та й що ж це буде, як хліб забрали, а неврожай стукне?

— Хай про це власть тепер думає...

Вже й функція думання стала непотрібна...

Він відмахується від цих настирливих думок, хоче думати про невідому, дивиться, як місяць лежить срібними латками на виткій стежці, на деревах, на порожніх городах. Але йому не вдається. Думки лізуть у голову, все ж лізуть...

Раптом Тарас побачив: щось наче під одним кущем заврушилося. Він став. Може собака? Чи видалося? Чи то хмарка надбігла на місяць, закрила його й населила тінями землю?

Ні, хмарка збігла з місяця, біля куща звелася висока тіль і, очікуючи, стояла.

Ні, йде до стежки. Ні, стала.

Тарас притаївся і також став.

Тіль, здавалося, ждала, щоб він підійшов, але не йшла назустріч. Вже ясно було, що це — людина. Вона ховалася, може давно вже чекала його тут. Ось знов іде, ступнуло назустріч.

В нерішучості і Тарас ступив кілька кроків уперед. Людина моментально зникла, сховалась. Не було сумніву, — чекала, поки Тарас підійде.

— Хто йде? — гукнув Тарас.

Мовчить.

Може це й є Дука?

Ну, та чого ж він не підходить, навіть дає йому можливість утікати? Чи він знає добре, що Тарасові нікуди тікати?

Тарас ступнув ще кілька кроків, почувуючи мурашки за спиною. Ворога не було видно, він десь ховався.

Коли б це була людина з мирними намірами, — думав Тарас, — то вона б озвалася, ішла б прямо, не ховалася. І тут же сховатися ніде, утекти нема куди... Чому ж він на Тараса чекає?

Так тривало з півгодини, може з годину. Постать не рухалася, не рухався й Тарас. Тарасові вже надокучило.

»Е, будь, що буде!« — вирішив він. — »Не стояти ж так до ранку. Зрештою, мені холодно...«

І йому спало на думку несподіване рішення.

— Хто йде? Стріляти буду! — крикнув він зовсім, як йому самому здалося, переляканим голосом. — Руки вгору! Лягай!

Тарас побіг просто на ворога.

Людина випустила якийсь крик, подібний на бойовий клич якихось мічіганів, чи ацтеків, і дременула геть. Тарас за нею. Зрештою, як той скликає своїх товаришів, то Тарас якось прослизне й вони може його не встигнуть зловити.

Тарас біг і біг, він чув, наче за ним по п'ятах біжать якісь скрадливі тіні, от-от уже хватають за плечі.

Вибіг, нарешті, на широку вулицю й пішов посередині, уникаючи наближатися до тинів, щохвилини сподіваючись пострілу в спину.

VII.

Нарешті він дійшов до вигону й легше зідхнув. Йому все здавалося, що якісь скрадливі тіні ховаються в гущавині садків, поза лісами, скрадаються за ним, хоч він навмисне, — і себе підбадьорюючи, — твердо ставив крок посеред дороги.

Але ще одна хвилина, — й він був би вже знов побіг. Йому здалося, що в тій другій бічній вулиці, яка також виходить на вигін, щось перебігло через середину дороги й причаїлося. Ні, в цю ніч він напевно вже не дійде додому! Хтось на нього полює.

Тарас ще мав час, поки віддалиться, спостерегати ворога. Ясно, хтось стоїть. Так чого ж чекає? Чи думає, що Тарас зверне з дороги, щоб подивитися на цю личину?

Він з усього розгону завернув у зовсім протилежний бік і, піднявши плечі, рушив далі.

— Ха-ха-ха! — засміялося позад нього.

Він не озирався.

— Ха-ха-ха! — дужче й немов би жіночим голосом засміялося.

Нехай там сміється!

— Ну, й куди ви тікаєте? — зовсім виразно почув він. — А там другий побіг. Зачекайте, щось скажу...

Та це ж якась жінка?

Тарас обернувся й очікуюче стояв. Хай ця личина підійде сюди, він на неї подивиться.

Постать, анітрохи не скрадаючись, як йому раніш здавалося, наближається до нього. В місячному світлі видно було, що це таки справді невисока жінка, у короткому, підперезаному поясом, козушку. Тю! Голова сільради, Гапка Петрик!

Вона від сміху мало не падала.

— Ой, не можу. Ой... оце щойно... — і не могла від сміху договорити.

— Товаришко Петрик! Десь близько тут є якийсь бандит! — Може Дука? Я оце ледве відкараскався, — почав був Тарас.

Але Гапка реготалася ще дужче.

— То це ви?.. То це ви налякали Трахтенберга?.. Каже, — сів до вітру, а на нього Дука напав... Ха-ха-ха...

Побіг у комуна скликати людей...

— Що? Ть це — Трахтенберг? — не повірив у першу хвилину Тарас.

Йому важко було в першу хвилину повірити, бо раптом усе так смішно оберталася... То «той» його просто боявся, як і він «того».

Тарас зайшовся реготом. Як двоє божевільних, стояли на початку вигона й реготалися. Тарас розказував межі нападами сміху, як було, як він злякався, як чекав пострілу, як крикнув: «Стріляти буду!»

— А я ж ось, як бачите! — розвів він порожніми руками. — А що мав робити? Чекати до ранку? Я вже й так змерз.

— І оце вже? певно, думали, що зараз Дука стрілятиме.

— А їйбо! Ну, а чого це ви ходите?

— Я? А повинна ж я знати, що в мене в селі робиться! — бундючно сказала Гапка і повела своїми ластівками-бровами.

Але, на диво, Тарас не почув у цих словах тієї крикливості, що ще сьогодні біла в ніс, як вона промовляла на зборах. За сміхом вона її позбулася.

— А може й чого іншого, — додала вона. — А може я знала, що ви маєте цією дорогою йти. Ось бачите, й удяглася, щоб можна було постояти... вас почекати...

— А може й поженихатися?

Диво! Тарас і себе не впізнавав. Після страхів і напружених хвилювань, що так смішно обернулися, стало чогось лег-

ко й, головне, так невимушено жартівливо, що він ладен був плести всякі дурниці. Де ж би він отаке ляпнув іншим разом? Де ж би з Гапкою—далігаткою» в жарти уночі на вулиці заходив?

— Якби то ви вміли! — сказала Гапка. — То й поженихалися б...

— А Грицько хай там чекає!..

— О! Йому не хватить, чи що?

То це правда, що вона така? Тарас уже чув від людей про цей її »афоризм«.

— Але ж ви... — дрочилася Гапка. — Хіба ви бачите, що коло вас діється? Ви або у небо задивитесь, або собі під ноги. От якби я вам отак сказала піти та й піти собі вигоном, а тоді в поле, — то ви б і злякалися...

Таке приниження було Тарасові не до душі. А ця Гапка піддавала йому чогось охоту до жартів. Він і сам не сподівався, що таке слідом за цим ляпне.

— Ще десь там ходити? А я й тут ось, на очах у всіх, візьму та й поцілую вас.

І сам того не сподіваючись, він закинув їй за шию руку й міцно поцілував.

Гапка з несподіванки степенулася, відступила, мало не вивиривалася. Але то була одна мить. Вона в другу мить стала за місяцем, а Тараса так повернула, що його всього їй було видно, й вп'ялася очима в нього, щось довго вивчаючи.

— А ви не брешете?

— Як то? — не втямив він, чого вона хоче від нього...

— А може це не ви?

— Та певно, що ні! Перевертень!

— Чи ж по вас можна сказати, що ви так смачно... цілуєтесь?..

— Хочете, я з таким ляском поцілую вас зараз, що аж за верству буде чути.

Новий Тарас, але нова й Гапка.

Таку Гапку, коли від неї відлітає »бліже к делу«, а виступає вона така, як є—жива, невимушена, не обтяжена ніякими забобонами, ні сільськими, ні інтелігентськими, — таку Гапку чогось так і хочеться цілувати. Заглядати їй у вічі, дивитися на ті ямочки, на ту посмішку лукаву, на ті ластівки-брови. І так весело з нею, бездумно...

А вона думала, що він...

А він думав, що вона така собі активістка, що тільки на

зборах може кричати, хліб »щупати«, та скрізь свого носатикати . . .

Розійшлись вони, як зірниця засяла на блідосиньому небі.

Були й у полі й на леваді. Голова сільради повинна знати, що в неї діється у селі.

От, як то спобіжить людину щастя!

VIII.

— Як ви, все ж таки, думаете? — запитав Валер'ян Климович Кармаліту на черговому діловому побаченні.

— Я думаю, що Дука — мітична постать — твердо відповів Кармаліта.

— Ну, а цей напад уночі після куткових зборів на комсомольця Трахтенберга.

Слідчий підсунув Кармаліті газету »Соціалістична Дрижипільщина«, де було підкреслено червоним олівцем: »Героїчний вчинок комсомольця Трахтенберга«. Було написано так:

»Учора вночі на комсомольця Трахтенберга, коли він вертався з куткових зборів у с. Марійці, було організовано напад куркульської банди. Тільки завдяки відвазі товариша Трахтенберга, йому вдалося рішучо розправитися з бандитами й врятуватися.«

— Це цікаво! — сказав Кармаліта й подивився на число газети. — Тієї ж ночі щось подібне трапилось й з одним нашим учителем . . . Тільки . . . щось мені незрозуміло . . . В Трахтенберга ж була зброя, чом же він не стріляв?

— Трахтенберг каже, що тоді прибіг у комуну, як вистріляв усі набой . . .

— Він таки кричав: »Гвалт! Бандити!« Всіх нас побудив, але стрілянини ніхто не чув . . .

— Ну, а той . . . Вчитель . . . Також не стріляв?

— Та в нього ж немає жодної зброї.

— Ну, гаразд!

Валер'ян Климович ще раз перечитав черговий рапорт Кармаліти, дещо підкреслив червоним олівцем і сказав:

— Ви не зовсім ясно уявляєте собі Дуб'ягу. Чи не могли б ви пригадати ще, — при яких обставинах і в якому дусі говорив він про жінчиного брата?

— Явдошиного брата? — здивовано перепитав Кармаліта. — А в неї брат є?

— Так. Ви хіба не знаєте? — невинно подивився слідчий на Кармаліту. — Артиста Данила Ференця, засудженого два роки тому, члена СВУ.

Кармаліта був вражений.

— Ніколи він не згадував ні про якого артиста... І в хаті в них ніколи про це не говорилося. Якби був такий, то колись би та згадали. Я ж там свій...

— Коли ми щось стверджуємо... — добродушно почав Валер'ян Климович. І не докінчив. — Ну, гаразд! Все ж, я попрошу вас позондувати в цьому напрямку. Може які родинні фотографії, чи що?

І пригадавши щось, він додав:

— І ще я хотів вас просити про одне. Напишіть, будь ласка, до наступної явки про Тараса Сарголу. Ви його знаєте?

— Дуже добре. Ми з ним три роки разом училися, зустрічаємося дуже часто, майже щодня.

— Що він собою являє?

— Так... По-моєму, хлопець ще себе не знайшов. Правди шукає...

— А з ким він здибається? Які його теперішні настрої? Чи має він зв'язок із батьками, родичами? Щось я ніде не читав його друкованої заяви, що він пориває із своїми батьками й родичами.

Кармаліта задумався.

— Цього не знаю, але мені здається, що він — чесна людина. Себто, я хочу сказати, — на контрреволюцію нездатний. А настрої...

Знов подумав.

— Він написав героїчну п'єсу про комуну »Вперед«. Оскільки я його знаю — хлопець він щирий і написане відбиває його власні переживання.

— Напишіть і про нього. Так. Ну, до побачення! Не забудьте ж — у п'ятницю, о сьомій годині.

Статистик райвиконкому, він же слідчий ГПУ, він же — безпосереднє начальство Кармаліти у таємній роботі, встав. На знак, що розмову закінчено. Сердечно попрощався з Кармалітою міцним потиском руки.

ІХ.

Може тільки одна людина в світі могла б щось сказати Тарасові на його важкі, міцні думи.

Тарас, як учитель, зобов'язаний був виконувати громадську роботу, ходити на куткові збори, роз'яснювати, що таке колективне господарство, розсіювати різні легенди, що плодились щодня в селі. Почасти Тарас корився, а почасти виконував громадську роботу з цікавості.

Він увесь час вирішував якусь складну задачу, що з кожним днем, замість доходити фіналу, ускладнювалась.

Тарас уже шкодував, що поспішився з тією п'єсою про комуну. Він уже надіслав рукописа до Бориса Микитчука, найзубатішого критика. Як той не розлає, то можна буде з нею виступити.

Але тоді, як писав ту п'єсу, він був приблизно в стані жінок-делегаток перед зборами в комуні й Явдоциним виступом. Його дуже захопила важка, порожиста історія комуні і він не витримав, знов узявся за перо.

Але життя не таке, як показує його література. Він, не подавши його многогранно, може й збрехав. А письменник повинен бути правдивим.

Тарас, щодня зустрічаючись із селянами, людьми напевно рідними по крові, міг уже добре бачити правдиву картину. Але він її не хотів бачити. То як це воно виходить? Все село контрреволюційне, бідняк «одказує на совєцьку власть»? То як це виходить? Все село «куркульським духом напитає»? Не тільки від батька, а й від першого-ліпшого бідняка почуєш: «оббирателі, злодійська, грабіжницька власть»?

То як це виходить? Якась купка Кольобашок і Чоломбиськів більш відбивають прагнення українського народу, вони ідейніші, ніж оця вся «відстала несознательна маса»?

Може одна тільки людина могла б щось сказати Тарасові на ці всі думи, — Серафим. Може він краще за нього розуміє ці процеси на селі.

Але Серафим, коли починав Тарас про це все говорити, одмовчувався.

— Ти ж сам кажеш, що ти, — скорочене видання історії України в мініатюрі й «швидкісних темпах», — чіплявся до нього Тарас, натякаючи на барвисте минуле Серафима. — Ти вже дійшов до соціалістичної ери, ти — ідейний комунар. Як ти дивишся на те, що село під батогом женуть у колгосп?

— Я б тобі радив менш ляпати язиком, — незадоволено-знеохочено відповідав Серафим.

— Та я ж не ляпаю, — зачудовано дивився на нього Та-

рас. — З ким же можна тут говорити? З Кольобашкою? Я тільки з тобою...

— І зо мною не ляпай...

— Але не можу я, це мене захоплює повище голови... Не можу я бути байдужий...

— Закохайся краще в когось, — так само неприязно говорив Серафим.

— В кого?

— В кого хоч! Ну, хоч би в Гапку!

— Сам закохуйся в неї!

— Я вже закоханий.

Справді, в останній час Серафим ходить мовчазний, не то незадоволений, не то урочистий.

Він також вирішує складну задачу.

Але Тарас на Серафима сердиться. Зарозумілий став, лючий. В той час, коли Тарас так потребує щирого друга.

Х.

Гапка не була тим щирим другом.

Він таки й сам не знав, як назвати їх взаємини. На людях як він, так Гапка, і не дивилися одне на одного, а десь по нічних зборах невідмінно зустрінеться одне одному на дорозі. Наче ж і не шукали вони одне одного.

— Що ти чоловікові кажеш, що аж ранком вертаєшся додому? — не раз питав він її.

— А щось ізбрешу! — безтурботно відповідала вона. — Раз живу...

Гапка не мудрувала з життям.

Тарас знав цю »філософію«, поширену в міщансько-комсомольських колах. »Бери від життя все, що можеш«, — так звучала вона. Але Гапка, здається, не вмiла мудрувати аж так. Її просто зачепило, що от усі чоловіки значущо на неї дивляться, як говорять, а цей, з такими страшними бровами парубок і не бачить її ніколи. От вона й доп'яла свого, він таки не втік від неї. А що з цього вийде, — не варт думати. Щось вийде. Грицькові хватить!

Так вона й Тарасові казала.

І от як вони не бачаться, то Тарасові конче потрібно було ненароком із нею здибатися, — отак і не знати, хто з них кого шукав, — і не мав він ніяких марудних думок. Але як розійдуться, — Тарасові було чогось невтямно. Більше того, — щось ссало. Якась порожнеча розпросторювалася в ньому.

Бо вони ні про що, крім любовців, не мали говорити. Де починався стик із різноманітними проявами життя, — вона стала вульгарною й примітивною.

І що їх в'яже? Ніщо. Гапка й не вимагає нічого. То чого ж вони тоді шукають одне одного?

Гарна. Не зв'язана забобонами. Не обтяжена моральними філософуваннями. З нею легко, як з Нелею, але там дружба нейтралізувала чисто еротичний потяг, а тут потяг цей нічим не був зв'язаний. А Тарасові ще чогось бракувало.

Вирішував порвати з нею. Бо що вона йому? Він, взагалі, вважає, що кохання то — замана для появи молодого покоління. А як нема цього, то... Як це воно зветься?..

— Женімося! Кидай свого Гриця! — каже він їй.

— А чим тобі Гриць заважає? — здивовано питає Гапка.

— Ну, то... Як це воно зветься?

І не доказував.

Так, із нею про це говорити зайве. Вона не мала потреби глибоко заглядати в життя.

А Тарас мав.

Оце поривчасте, якесь таке ненаситне почуття, що не вміщується в душі, палюче, солодке, — напевно вона його не знає, коли може так казати:

— Е, це якби так усі плодилися, як кохаються, то скоро не стало б і місця на землі...

Вона якось може і з цього зробити вправу для своєї прославленої активності, — так наче вона бігає до лікарні подивитися на заспиртованих людських ембріонів із риб'ячими зябрами, собачими писками й коров'ячими ратицями.

А він уже по вуха вліз у цю еротичність. Хоч знає ціну їй — він не знає міри. То він презирливо, аскетично й самовідречено відходив від усіх людських потреб і бажань, а то... Кохання завжди відогравало другорядну роль в його найінтимнішому «я», — а то жорстоко мстилося, спобігаючи його несподівано, вихрово й безжално.

І мусить він сам це нуртування переносити в собі, бо Гапка не була йому другом. З нею...

Щораз більше бракувало йому тої тонкої любови, яку знайшов був раз. Гай-гай, у Гапці того, що в Нелі, не знайде...

Справді бо, ненаситний він. Як одне є, то другого нема.

І щодалі, то більше цей роман із Гапкою викресував у ньому тугу за чимсь досконалішим. Йому все було мало чогось, мало... І коли не мав нічого, то й не хотів, а грали

свої власні струни вічність буття. Йде голубим степом і творить собі інше життя, переживає минувшину двох-трьох тисяч років. Або . . .

Цей роман тільки будив його голод, жаль, чом нема того, що так потребує він. Чому не зустрине він такої, що дорівнювала б йому в силі почувань, дум, марень . . .

Так, він уже починав тужити за тією своєю екстазом думки, де нема досадного, розчарування-опіку від другої людини, де ти — повний володар свого творіння.

Що складніша людина, то підпорядкованіше в ній сексуальне. Що примітивніша, то сексуальність більше місця займає в її житті . . .

І щораз ясніше ставало йому. Він шукав Гапку, а нудгував із нею зустрівшись . . . Зрештою, чи й він, як інші, повинен бути сліпим рабом еротичної пристраси?

ХІ.

Тимчасом, Дука виробляв, що хотів, у всій окрузі.

У Тетерівці через вікно вбито кулею активіста. Підпалено колгосп у Тихому хуторі. З Сабадаша доходять чутки, що як зігнали всі корови до колгоспу, — де не взявся Дука, розігнав усіх активістів та всю владу — і баби переможно повели за налігачі свої корови додому.

Але чи бачив його хто ввічі?

Ніхто не бачив.

Одні казали — високий і широкоплечий з палючими очима, весь обвішаний, кулями й »іншою хоробою«. Другі казали, ніби це куркуль, що втік із Соловок. Треті казали, — маленький, низенький, на одну ногу припадає. Четверті казали, що Дука це — бандит Зарежу.

Цей Зарежу був справжнім сільським драконом. Розказували, що він якусь Ярину побив об дуба, якійсь Веретенісі голову розбив, а дівчині сапкою ногу розрубав.

Хоч ніхто не міг проти нього й слова сказати, бо боялися, — все ж, про цього Зарежу дійшло якось до місцевої влади. Зарежу заарештували, але Дука продовжував діяти.

Районова влада не знала, на яку ступити. З одного боку, якщо широко розголосити цю справу, писати про неї в газетах, — то вийде так, наче в районі повстання, бунт. І не писати ж шкода, бо ось вам незаперечні вияви куркульської помсти, ясні докази, що куркуля треба знищити, викоринити, ліквідувати. Ось вам, до чого дійшов куркуль — до

бандитизму! Він активно, із зброєю виступає проти радянської влади.

Комсомолец Трахтенберг був кілька днів героєм дня. Він усім і кожному розповідав, що на нього самого напав був уночі »цей Дука«, але Трахтенберг не розгубився, кинувся на нього, крикнув: »Руки вгору! Ні з місця! Стріляти буду!« Хоч газета й підтверджувала героїзм Трахтенберга, але всякому, хто чув це, робилося безпричинно весело. Трахтенберг працював на комсомольській роботі, — хлібзаготівлі, розкуркуленні, колективізації, — і новий секретар райпаркому, Шварцов, був дуже незадоволений.

6. ПАДАЮТЬ ОБРАЗИ

I.

Масонські ложі не збираються з такою таємничістю, як збираються сьогодні на збори марієцькі активісти.

— Нам, хлопці, предстоїть одне діло... — казав уповноважений райпаркому, Кольобашка. — Спустили директиву з центру, — вивезти куркулів із району. Тут без плачу, без лементу не обійдеться, за ноги будуть хватати. Так, що краще вперед обдумайте, може хто на свої нерви не надіється, то хай краще не береться.

Якийсь ляк пройшов по обличчях від цих Кольобашчиних слів.

Секретар сільської партійної організації перепитував у кожного персонально:

— Ти підеш?

Того, хто казав: »Ні, не хочу«, він виганяв геть:

— Ну, то йди із зборів!

Так повідсилав майже всіх. Зосталося чоловік із десять.

З цих десятих відсіялося ще трое протягом двох днів. Такий нерішучий приходив і все на жінку звертав: »Жінка, як почула, куди вліз її чоловік, — забирала дітей і хату замикала.« Другому жінка чудо робила, щоб не йшов...

— Геть, бачите, ось увесь подряпаний...

— Тепер бабське іго, — похитував головою третій. — Жінка не хоче, — й що ти їй зробиш?

Секретар партійної організації охав і ахав. Таке бандитське село! За куркулем тягне!

От і зосталося їх восьмеро: секретар, Кольобашка, Ладько, Соловей Стриж, Чоломбитько, Трахтенберг та два представники робочих із міста.

Гапка, хоч і треба було їй, — не пішла. Відмовилася сразу.

— Це не бабське діло, — сказала вона.

II.

Перший раз, як ішли на світанку, то для сміливости понапивалися. В цю ніч намітили забрати чоловік із п'ятнадцятеро. Розділилися на три групи, щоб за ніч охопити хутори.

Кольобашка зайшов за Чоломбиськом. Як виходили з хати, запитав:

— В тебе в оборі нема там якого дрючка?

— Є... Знайдеться...

— Як котрий куркуль буде плакати, то витягнемо його дрючком.

І потім додав:

— Хай не ставлять таких домів!..

— Хіба то вони? То ми їм строїли! А вони нам платили по двадцять копійок у день. Я з цим мненієм несогласний, що вони строїли.

Так підбадьорюючи один одного, їхали на перший, найближчий хутір, Осташенків.

Порожній і закинутий був цей хутір тепер. Жив у ньому тільки старий Никодим та Донька з чоловіком та дитиною. Панько й Сергій десь у другому районі вчителювали.

Ще не сіріло, як загрюкали в двері.

— Відчиняйте!

— Хто там? — почувла Донька перша цей грюкіт.

— Свої!

Донька впізнала голос Чоломбиська, з ним вони не раз компанували. Часто забігав він до них на хутір, чарку приносив, на вареники з вишнями приходив. Забігав і Кольобашка часом, особливо, коли ще хлопці були вдома. Разом колись до школи ходили ж.

Відчинили.

— За постановою сільської громади, ухвалено виселити вас звідси, — сказав, не дивлячись увічі, Кольобашка.

Никодим був уже глухуватий. Приставив долоню до вуха.

— Що кажете?

— Не маєте права з сьогоднішнього дня жити тут, бо це — колгоспне, — сказав Чоломбисько.

Старий усе ще не розумів. Донька переказала йому ці слова аж у вухо, і в старого здригнулася й відвисла нижня губа. Сива, довга борода помітно тремтіла.

— Це вже... На Соловки?

Але Кольобашка й Чоломбисько не мали такої інструкції щодо Осташенків. Їх тільки негайно виселити, хай ідуть, куди хочуть. Правда, ніхто не мав права їх прийняти, хоч би на одну ніч.

Представники влади походжали по кухні й по двох світильнях, заглядали в скриню, рилися коло жердки, над полом, шукаючи чогось. Донька ні слова не казала й тільки тихо плакала, будила сина, вдягала його.

— До скрині не маєте права, — застеріг її Чоломбисько, коли вона почала викладати в велику хустку сувої небілого полотна.

Семен, Доньчин чоловік, тільки блиснув на Чоломбиська своїм поглядом, погляд той іноді був у нього страшний.

— А хто ж до неї має право? Ти? Це її матері праця!

— Це колгоспна власність, — назад кладіть!

Донька вже не могла видержати, вона згадала ту хвилину, як мама рачки прилізла до неї... і гарячі сльози залляли її. Вона нічого не бачила через них. Покинула збиратися, перекладала щось із місця на місце. Якийсь нікому непотрібний будильник... колись він так гарно видзвонював... риночку... черевички, що вже на Максимця не наклали...

А старий Никодим чогось шпортався, шукав чогось, взагалі, — він і не думав наче кидати хати.

— Чи довго ми будемо тут з вами воловодитися? — чвиркнув під ноги собі Чоломбисько. — В нас ще, крім вас, багато ділов. Ну, швидше повертайтеся!

— Старий! Вже готовий? — запитав Кольобашка.

І, не дожидавши відповіді, Кольобашка підступив до Никодима, почав його обшукувати. Кишені вивертав, довго обмацував підбивку в піджаку, підпоров її трохи.

— Ану, роззуйтеся!

— Тільки підійди, то так і блисну! — погрозливо відповів за старого Семен.

— Цього кожуха не зачіпайте, — спинив Семена Чоломбисько.

Семен один лише складався, не розгубився, одного кожуха вбрав на себе, а другого поклав до небілених сувоїв.

— Нащо тобі другий?

— Це братів!

— Як він без нього досі обходився, то йому не треба. Повісьте назад!

Семен мов не чув.

Тимчасом, Кольобашка знайшов таки в старого гроші, зашиті аж у сорочці. Він акуратно вийняв їх звідти й спокійно поклав у свою кишеню.

— Грабіжники! — скричав, нарешті, Никодим, мов допіру прокинувся.

— Ну! Ти ще будеш тут контрреволюцію розводити? Як хоч, то там тебе ши-ирока дорога на Соловки жде! . .

— Нащо ж ви мою працю грабуєте? — хотів кричати, але шепотів Никодим. — Я ж усе життя робив, я ж нікому нічого не винен. Я ж ніколи не взяв там, де не поклав. Я ж не з'їв, не зносив . . .

— Ну, вимітайся, старий, із хати, нема коли з тобою теревенити, — добродушно підпихнув його до дверей Кольобашка. — І ви там!

Тут знов мало не бійка почалася. Семен і Донька хотіли якомога більше речей винести надвір, а Чоломбитько й Кольобашка нічого не давали, навіть коцюби й лопати, пікної діжки. Все це начиння вони вантажили на сані, поверх кожухів, гунь та іншої одежі.

Потім, випхнувши остаточно куркулів на подвір'я, узялися забивати двері й вікна дошками. Никодим, Донька, Семен і малий Максимцьо дивилися на цю операцію байдуже, ще не усвідомлюючи, що вони з цієї хивлини без покрівлі над головою.

— Геть звідси, чого вирячили баньки! Не маєте права на цьому подвір'ї бути. Забирайтеся звідси, щоб і духу вашого тут не було, — на прощання сказав Чоломбитько.

— Щоб вами тут і не смерділо . . . — поправив Кольобашка, бренькаючи на балалайці малого Максимця.

— Як нелюбо на нас дивитися, то самі забирайтеся, — буркнула Донька, здригаючись.

Лише тепер вона помітила, що на дворі — мороз хапас за душґ.

III.

Новий секретар райпаркому, Шварцов, був незадоволений вкрай. Лютував.

Не диво, що попередника його, Дмитра Степанського, зняли з роботи й він проміняв необмежену владу над цілим районом на рушницю рядового солдата в армії. В районі не зумів він створити престижу комсомольця, члена партії,

його робітників підіймають на глум усякі дрібнобуржуазні негодитки...

Щойно від Шварцова вийшов Трахтенберг, — свій, хороший парень, крепкий, витриманий комсомолец, активіст. Трахтенберга в одному селі баби надавали дум, побили й вигнали... В другому, — самі сільські партійці сміялися, що він злякався вчителя Сарголи й тікав від нього, хоч той був без нічого, а Трахтенберг озброєний...

Ні, вже досить гнилого лібералізму, пора вже круто закрити гайку, нагріти, кого слід! Секретар партійної організації не потерпить, щоб...

Шварцов з пересердя подзвонив, щоб увійшла секретарка. Вже досить, пора твердою більшовицькою рукою притиснути ці неподобства.

— Викликати мені назавтра, на десяту годину вчителя Тараса Сарголу, — наказав він.

Секретарка постояла хвилину.

— На завтра, мабуть, ніяк не можна, — нерішучо сказала вона.

— Що-о? — видивився на неї Шварцов. — Що в вас тут за порядки? Якщо секретар райпаркому викликає, — не може бути ніяких...

— Щойно передали телефоном...

Шварцов зробив нетерплячий жест рукою. Ніяких! Йому, секретареві райпаркому, хтось сміє перечити?

— Там у них нещастя в домі... — притишено сказала секретарка, все ж наважуючись заперечити.

— Це нас не обходить! — гнівився все дужче Шварцов на вперту секретарку.

— Його меншого брата знайшли вбитим... І ще двох комсомольців... Щойно передали телефоном.

— Забитими? — позеленів Шварцов.

— По дорозі з Кривчунки до Дрижиполя... В залізничній будці коло Осташенкового хутора.

— Знов Дука?

— Вони їздили з тиждень із страховим агентом і верталися...

IV.

В хаті у Кіндрата Моголівця вже все поздймали: з подушок наволічки, капу з ліжка, рушники із стін. Обдерта хата враз стала голою, незатишною пусткою. Мар'яна з дів-

чиною, тринадцятилітньою Харитею, все те пакували, скла-дали в скриню, знов виймали, зв'язували в окремі клунки, радилися.

— Може образи поздїмати, покинути там з одного, а то ще й за це в куркулі запишуть? — міркує Харитя, охоплюючи критичним оком спотворену хату. — Але ж погано стало!

— Тепер не тра, щоб гарно було! — каже мати, Мар'яна. — Он по селі такий страх робиться. Цієї ночі знов чоловік із п'ятнадцять забрали. А це вже й до нас черга дійшла.

Вони вже були «описані».

— Та й що ми таке? — обурилася Харитя. — Куркулі, чи що? Куркулі це ті, що наймитів мали, та по сто десятин землі.

Харитя ж таки теж трохи чогось училася!

— Хіба ці гицелі дивляться? Он Каленичка так уже в-рувала в ці закони, а вони ж вигнали її з'хати. За що? Ану, так руки ламала, так голосила! »Ніхто ніколи мене не тягав, а тепер, як собаку, виганяєте? Чи ви рук доклали до моєї хати?« А той наставив нагана та й кричить: »Виведіть цю бабу, бо я за себе не ручаюсь!« Її виводять, а вона, бідна, голосить: »За що ж ти мене гониш? Я ж тобі нічого не винна! Заробила? За що це?«

— Мамо, куди ми все це подінемо? — перебила Харитя Мар'яну.

— Куди його подіти? — запитала невторопно й собі Мар'яна.

— Закопаймо тут десь під полом.

— Еге, закопаймо! Он стара Кичиха закопала. То прийшли саме в морози та й:

»Або пиши заяву в колгосп, або вибирайся з хати!«

»Я без чоловіка не знаю!«

»А де чоловік? Утік, сучий син?«

Та в груди її.

— Ото, коли б оце на мене! — блиснула очима Харитя.

— А Кичиха:

»Я не піду з хати, я слаба!«

— Дурна! Дала б їм здачі так, щоб аж попереверталися! — не може спокійно слухати Харитя.

— Еге! Як він із наганом та кулаками, то певно, мусиш. Вона хоче до хати, а він її не пускає. То вона тоді:

»Пустіть, дітки, там у мене . . . «

Мар'яна зідхнула.

— Та мусіла признатися, що пуд сала закопано коло порога, сто двадцять карбованців грошей та одежа. Тільки вона те й бачила!

— Не віддали?

— Де там? Ще й прибігли оті Мачки та почали розбирати. А та Кичиха така, що не змовчить. Геть і не відходила від хати, стояла коло воріт і командувала:

»А ви тієї подушки не валяйте, а складіть чисто!«

»Які берете жолоби, то такі ж і привезете, щоб не побили!«-

Геть чисто видивилася, хто яку куди ринку її забрав. Ще десь-то надіється все вернути...

— Ну, то куди ж? — з відчаєм питала Харитя, більше думаючи про свої клунки, ніж про те, що діється на селі. — Господи, коли б хоч одежу як виховати, а то все, — дідько його бери! Підемо в комуну. Може віднесемо до Стрижжа?

— Там йому й очі вилізуть! То такі, що все заглиманять, — і бідні. Ті ніколи не наберуться. Он так тягли Цимбалову скрину, що та аж перервалася надвоє.

— Може до тітки Наталки що віднесемо? — згадала Христя про Ладькову матір, їй двоюрідну тітку. То ж бабуня Харитина та покійна баба Мокрина рідні сестри...

— Хтозна, чи їм уперед це буде, чи нам? — нерішучо сказала Мар'яна.

От, не було куди віднести.

— А якби так до Дрижиполя в містечко? Там же може таки не будуть зачіпати? — згадала про Меркурія Сарголу Харитя.

— О, дай спокій, в них там своє горе! — замахала руками Мар'яна. — Там ті дядина за ці дні аж зчорніли. Не можу туди повернутися, такий сум там у них. Вже тиждень, як поховали, а все не перестають, плачуть за тим бідним Федьком.

Харитя ходила на похорон, але не дивилися на Федька. Боялася. Всі четверо забитих були страшні, — помордовані, посинілі, з виваленими чорними язиками. Знайшли їх у недобудованій залізничній будці, що за гони від Остащенко-вого хутора. Були задавлені. Ніхто не знав, що вони там, але їхали на ярмарок у четвер люди і коні коло тієї будки лякалися, хропли й далі не йшли.

Трупи вже позамерзли, бо лежали аж із суботи. Ніхто з рідних не шукав їх, бо вони виїхали провадити по селах

страхування й удома були певні, що от-от приїдуть. А вони виїхали з Кривчунки й не доїхали до Дрижиполя.

Подушено було їх зашморгом, накинutoю на шию вірвкою.

— І як це так? Чи вони не кричали? — питала Харитя.
— Це ж коло самого Осташенкового хутора!

— А хіба там хто тепер є?

Федько, видко, ще живий був довго, ліз, думав може долізти до хутора, бо лежав віддалік від тих у напруженій позі...

Мороз ходив по шкурі, темніло в очах. А як тій бідній матері?

— Ті дядина як не тронуться ума, то я не знаю... »А нащо я живу?« — все питають...

Навіть не задумувалися люди, хто це зробив. Звісно, Дука! Може думав, що поживиться грішми. А в них грошей якраз не було. Везли втрьох сто карбованців.

Мар'яні все стояло перед очима спотворене, почорніле, постаріле на п'ятдесят років Федькове обличчя. Знала його з малої дитини, як ще приказували йому: «Маленький Федючок по припічку скоки-скок!» Потім підлітком, юнаком... Оце недавно ще бачила на Різдво, — високий, стрункий, з високим чолом, кучерявим волоссям, з очима дядининими, — сумними й строгими. Все журився, що не має як вчитися.

Вони так задумалися про покійного Федька, що й позабували все... Кругом, кругом віяв той страх. Що той Федько був кому винен?

А клунки стояли, їх треба було кудись сховати.

— Знаєте, що! — надумалася Харитя. — Занесімо трохи до тітки Мотрі. Вона вдова, з трьома дітьми, нічого не має, ніхто до неї не чіпляється.

— Та хіба ж ти не знаєш? Вона й із своїм не знає, де дітися. До неї втік батько з Розумниці та й сидить, ховається ніби, а ті гицлі довідалися й сказали Мотрі:

»Як будеш передержувати куркулів, то й тебе запишемо в експорт!«

Не сьогодні-завтра прийдуть і її розкуркулювати, — де ж вона батька діне?

Не було на цім світі куточка безпечного. Світ широкий, та нема де дітися!

Мати й дочка посідали на лаву й сумно дивилися на обдерту, посиротілу, ов'яну жахом і неминучою загибіллю, хату.

— А про хліб і забули! — раптом згадала Мар'яна.

Вона тепер стала якась безпам'ятна, забудькувата, — що робить, то наче уві сні. Це відколи донеслося до Моголівців, що й вони на списку до розкуркулення.

— Розпалюй-но, дочко, в печі, це ж скільки тіста пропадає. Того, що нема . . .

Чогось так сумно Мар'яні той хліб місити. Серце стискається — може й на дорогу собі пече? Повезуть і їх, як ото повезли маму й тата, наймолодшу їх сестру, шістнадцятилітню Ганю, двох братів, Миколу й Василя.

Вивезли на тім тижні, цілий ешелон, із Дрижиполя. Господи, що було крику, що голосіння!

Мар'яна з Харитею тільки здалеку й бачили їх усіх, були б може й так не попрощалися, якби сестра Катерина не прибігла напередодні аж із Дрижиполя, — сказати.

— Забрали вже тата й маму!

Як сама бачить Мар'яна ту хвилину. Немов не Катерина була при тому, а сама вона. Слово в слово пригадує Катеринині слова.

»Сидять тато отак на лежанці слабі . . . Такі немічні . . . А ми з мамою на ослоні, я забігла на хвилину, — журимось, що сидять Микола й Василь у лазні. Коли я зирк у вікно!

»Ой, ховайтеся, тату, бо вже знов ідуть, — хліба правити!«

»Бодай би вони правцем поставали, як я вже той хліб маю . . . Це вже мене забирати.«

»Та тікайте!«

»Буду сидіти, що Бог дасть!«

А тато від котрого часу все або на горищі, або так десь ховалися, бо то щодня приходять за тим хлібом.

»Та ховайтеся ж, бо сюди йдуть, у наше подвір'я!«

»А їйбо, нездужаю встати! Хай уже йдуть, куди я буду ховатися?« — кажуть тато.

Заходять у хату: Кольобашка-»Совецька власть« і ще якихсь двоє.

»Здрастуйте!«

»Доброго здоров'я!«

»Як живете?«

»Нічого, тільки ось сини в лазні сидять. За що їх посадили?« — питають тато.

»Ось узавтра випустять . . .« — Кольобашка каже. — »Не волнуйтеся й слухайте, що будемо вам казати, але щоб без крику, спокійно! Щоб були сьогодні ввечері готові. Спакуй-

теся, візьміть теплу одежу й десять пудів харчів. Виїдете звідси.»

»Добре!« — тихо сказати мама.

А в мене сльози: кап-кап-кап!

Списали, що було в хаті, — »до цього вже не маєте права!«

Вийшли вони, а в хаті стало, мов у труні. Де там той крик, де там той плач?..

Катерина все це розказувала похапцем, бо поспішала. Хоч хліба треба спекти їм на дорогу, бо не то що десять пудів, а навіть нашкребти на одне печиво не було в старих чого.

Спекла тоді Мар'яна хліб та й пішла вдосвіта з Харитею до Дрижиполя. Тата й мами вже не застала вдома, хата була забита, — двері й вікна навхрест перекреслені двома дошками. Вони вже десь, бідолашні, сиділи в лазні.

Побігли до лазні, — а там людей! Кожне хоче своїх впровадити — та до них ані приступу. Міліція не пускає. Можна тільки здалеку дивитися, наче на тяжких злочинців.

Виводили із лазні під конвоєм, впізнавала Мар'яна багатьох хазяїв із Дрижиполя і з других сіл. З хуторів — дядину Меланку із дитиною, а дядька Микити не було, бо він десь давно утік, не знати куди.

А своїх не видно.

— Ой, мамо, он бабуня сідають в сани! — побачила перша Харитя. — І дідуньо, й Ганя...

— Де? Де?

— Он-он-но! Туди дивіться! — гарячилася Харитя, смикаючи Мар'яну за рукав.

— Бачу, бачу! О, й Микола й Василь із ними! О! Та й дядько Андрій тут!

Кожне впізнавало своїх, як виводили та садили в сани. Як посадовили всіх, без кінця їхала валка сошею. Із Дрижиполя, із сусідніх сіл і хуторів... Але вони всі, Христині дочки, — Мар'яна, Катерина, Настя, Олександра, Василина, — бачать тільки своїх. Біжать іззаду, мов цуцики. Їх відганяють, — крик, плач до неба несеться. Їх відганяють, а вони таки біжать... Міліція гонить, — так вони поза крамницями, поза хатами біжать, — щоб хоч здалеку надивитися.

Мар'яна згадує це й не помічає, як великі сльози падають просто в діжку з тістом. Чи ті бідні мама хоч на копійку кому що злого вчинили? Все життя тільки й знали, що робити та роздавати... Заробили собі — на старість ви-

силку . . . Чи ще там їх Бог милує, чи вже десь із голоду та холоду померли? Не довелося й душу віддати Богові в своїй хаті . . .

Десь і Кіндрат оце зійшов з очей, як почув, що й на нього вже беруться. Вона з Харитею удвох зосталася. Прийде ніч, — і очей не сплющить. Все передумує. — як на це господарство стягалися, як вони робили. В саду кожна щепка, як рідна дитина. Як же його тепер кидати? Ну, а потім куди?

Все Мар'яні ввижається, що от уже за ними йдуть. Десь шерхне, десь шелесне, десь собака завие, — вже вона схоплюється й будить Харитю:

— Вставай! Уже йдуть!

Бо то не знати, як воно буде. Одних уночі забирають нагло, як от хуторян, що й не встигли взяти з собою нічого. А другим кажуть напередодні. Котрі розумніші, та повтікали, то ще може як перебудуть оцю лиху годину, це безголов'я . . .

То що? — заперечує сама собі Мар'яна, — он дядько Микита Саргола втік безвісти, а вони першої ж ночі, як зайшли по хуторах, то до дядини приїхали . . .

Сестри Василяні чоловік був за іздового. Від колгоспу йому такий наряд випав.

Приїхали вночі, збудили дядину й сказали негайно збиратися. То Василянин Мехтодь уже сам поліз на горище, набрав їй найкращої муки й ще там чого, щоб не бачили ті гицлі. А згубила дитина черевика й не могли знайти поночі, то вже якось доїхали до лазні, а тоді Мехтодь побіг додому, та приніс із свого хлопця ще невдягані черевички. Як же в такий сибірний мороз дитину босу везти?

А дядина Улита для людського ока розійшлися з дядьком Андрієм. Геть зібралася й кудись виїхала. Його забрали. Десь будуть разом із мамою й татом горювати . . .

Харитя тимчасом уже розпалила в печі. Вогонь грайливо й безтурботно палахкотів та нагадував інші часи. Здавалося сном — колись вони були щасливі, не боялися за кожний свій час і годину.

Хліб давно вже посаджено у піч. Мар'яна весь час зазирає до нього й не може добрати, — чого це він не гнітиться? Здається й напалила, а білий та й годі . . .

Мар'яна скрутила з соломи віхтя й ладналася його запалити сірником.

В цю хвилину щось загриміло над головою.

Грім, чи що? Хіба може бути грім серед зими? Чи вже тепер світ так перевернувся? . . .

Гр-р! Тр-рісь! О, що це?

Так тріснуло й грюкнуло, що здалося, — грім упав прямо на їх хату.

Перелякана Мар'яна вискочила на двір. І їй закаламутилося в голові. Вона скрикнула, зомліла й оперлася об плетений тин.

Верха на хаті вже не було, стирчали самі крокви й бантини. Нагорі працювало кілька чоловік, — здирали бантини. Ламали їх хату, — нагло, ні словом не попередивши їх.

Навкруги стояв їдкий пил, тоненько осідався на галуззя вишневого саду.

Ще якої півгодини — й уже до стін доберуться.

Керував цією роботою . . . Ладько Черноіван, двоюрідної сестри, Наталки, синок, завзятий активіст і комсомолец.

За Мар'яною вибігла й Харитя. Побачила й задерев'яніла.

Першою її думкою було — там на горіщі заховано в них пуд пшеничного посліду, їх велике багатство. Мама берегли, щоб було чим закропити душу на великі свята, бо вже давно сиділи на яшному. Та в цю ж мить забула за послід, — побачила зомлілу маму, безсило схилену коло тину.

— Чого роти пороззявляли? — крикнув згори на тітку й сестру в третіх, Харитю, Ладько. — Вас добром просили, то ви не хотіли? Викидайтесь із хати, бо зараз почнемо стіни ламати.

Харитя не знала, — чи їй матір рятувати, чи послід на горіщі, чи скриню в хаті, — а чи прогнати цього дурноверного Ладька, підлизника до совецької власті.

— Мамо, мамо! — тоненько запищала вона, вчепившись матері на шию. — Яке вони право мали до нашої хати?

— Не ваша тепер! Це колгоспна! Колгосп продав радгоспові з умовою, щоб за один день розібрали . . . — осів трохи Ладько, побачивши, що тітка не підводиться, а Харитя його не боїться.

— А ми ж куди? — питала Харитя.

— А ви, куркулі, йдіть, куди хочете . . .

— То я й на тебе скажу, що ти куркуль, та й що ти мені зробиш? А січкарню нащо розібрали й сховали?

— Поговори-но мені ще . . . — промурмотів Ладько.

Покинув сокиру, що орудував нею, і почав злазити з хати.

— Як не хотіли добром слухати . . . — бубонів він сам до себе й широким, рішучим кроком пішов до хати.

За кілька хвилин ті клунки, що недавно спаковували Харитя з Мар'яною, вже були надворі, власне, в саду, побіч напіврозібраної хати. На підмогу Ладькові прийшли Чоломбитко й Гапка — голова сільради.

Винесли туди ж, у сад, скриню, почали виносити начиння.

Мар'яна ще й досі не промовила й слова. Німа сиділа на землі, коло тину й дивилася, як розв'язують клунки й розвішують її, ще дівоцькі, вишивані сорочки, спідниці, рушники та інший скарб на вишневому галуззі. Не помічала, що кожух її майже не вкриває, хоч Харитя наче й вгорнула її.

Харитя бігала поміж розвішаним і розкладеним добром, кидала очима на всі боки, — боялася, щоб не здогадалися, де вона сховала квітчасту, тернову, ще бабину хустку. Час від часу вона прибігала до матері, щось поправляла на ній і знову кудись бігла. Не могла всидіти на місці.

Вже все начиння стояло надворі, вже починали розтягати стіни. Тоді Мар'яну й Харитю одігнали далі, Мар'яна сіла знов, вже по той бік тину, — така чогось слабість пішла в ноги. Дивилася й, мабуть, нічого не розуміла. Чого це підходять люди з села, їх таки сусіди, — й питають?

— Ця спідниця скільки коштує?

Чоломбитко казав якусь дрібну ціну. Вже хотіла брати спідницю жінка, як друга набавляла карбованця й забирала собі.

Так одну річ за другою продавали, а Чоломбитко тільки покрикував:

— Кто больше? Кто больше?

А хати вже не було. Стояла лише піч із ще невипеченим, забутим хлібом.

V.

Якби можна було завернути хвилину! Ту хвилину, коли зважував: так, чи ні. Якби владна була людина, чи бодай людство, чи хоч самі боги, над часом!

І в безсилості своїй перед менущою хвилиною людина знеможено стискає скроні руками.

Так стискає Серафим Кармаліта свої скроні, виходячи від Валер'яна Климовича, непомітного статистика райвиконкому.

Якби Серафим у ту хвилину, назавжди зниклу, сказав:

ні! Він би тепер вже може не існував би, може був би десь у Казахстанських шахтах, чи сибірській тайзі, — але не в засланні духовому, не в смерті моральній. Та хвилина була ембріоном в сіх життєвих можливостей, з неї могло б народитися зовсім інше теперішнє, ніж те, що є.

Же кілька років носить на душі Серафим Кармаліта оцей важкий тягар — таємне співробітництво в ГПУ. Він зобов'язаний щотижня доповідати начальству про всі свої зустрічі й розмови. Начальство не обмежується усними звітами й вимагає про все писаної документації.

Коли б спитати Кармаліту, — чому він пішов на цю роботу? Чи щоб урятувати себе від арешту й заслання, чи з ідейних переконань, що революція потребує не тільки парадних героїв, а й сажотрусів та «золотарів», чи з любови до ризикованих та гострих ситуацій, з авантурницьких нахилів — він би не сказав точно.

Одно тільки вірно: любив усе життя гратися з небезпекою, відчував якийсь п'янкий холодок від серця до п'ят, коли доводилося йти на риск.

Кармаліта не дарма називав себе не раз «скороченим виданням історії України в швидкісних темпах». Це була достоєнна правда, що в п'ятнадцять років він уже виходив із обрізом на широкий шлях, уявляючи себе не то Карлом Моором, не то Кармелоком. В такий спосіб намагався він тоді поновити потоптану справедливість на землі, на Україні.

Так само щиро всім серцем кинувся він у крутіж петлюрівської епопеї, серце його палив жар боротьби за Україну. То був шлях до відновлення дорогої йому справедливости, в яку залюблений був він ще змалку.

Коли відступала петлюрівська армія з України, його звалив тиф. Трапилося це з ним на Дрижипільщині, в селі Марійці. Одна проста сільська жінка виходила його, як рідного сина, й він, оклигавши, знову пішов у широкий світ.

І тоді він не здався, ідей своїх національних не розгубив, з натурою не розстався. Він, будучи з природи красномовним, бо мав багато чого сказати, і цим може гадаючи притамувати той жар, що палив його душу, став попом. Це було в ті часи, коли другі священники скидали з себе рясу, коли писали в газеті про те, що релігія — опієм для народу, коли народ будився та не знав, які шляхи сліпі, а які ведуть у майбутнє. Саме тоді Кармаліта набрався дерзання й став автокефальним священником.

Правда, не довго був він ним. Йому було ще тільки двадцять років, він був не хто, як неук, невіглас. Він дуже скоро побачив, що наслідки його вчинку не викупляють жертви героїзму. Не мав він і поля для розмаху, і треба було йому ще вчитися.

І він із викликом, навіть не постригши своїх локонів, але змінивши рясу на облатаного, смішного козушка, пішов учитися до університету із довідкою, що він — син горлівського шахтаря, походженням із села такого-то. Довідку йому видало рідне село, бо це не суперечило дійсності. Батько його загинув у шахті, як він ще був малим, а він виріс у материних родичів.

І от там, у вузі, сталася з Серафимом Кармалітою дивна метаморфоза. Ті ідеї, які жили в ньому, яких він доводив самотужки, ідеї великого й справедливого гуманізму, не для верхівки, а для широких народніх мас, виявляється, вже давно й краще за нього розроблені у книгах великих мислителів та революціонерів. Перша книга з політмінімуму і взагалі перша книга з політичної освіти «Історичний матеріалізм» Бухаріна, тоді широко розповсюджена по вузах, поставила догори ногами всі його попередні думи й переконання.

Кармаліта мав темперамент політичного діяча, але він плив самотужки, не мав над собою доброго впливу. Жодна філософія й теорія не торкалася ще його незайманого розуму. Він досі борювався за Україну, як підказувало йому серце.

І от діалектичний матеріалізм із залізною логікою доводить, що всі оці місцеві течії, оці національні рухи суть рушійною й революційною силою в умовах капіталізму та імперіялізму, але стають контрреволюцією, гальмом, архаїзмом, реакцією в тілі першої в світі соціалістичної держави робітників і селян.

І гарячий Серафим Кармаліта бухнув заяву до комсомолу. Його прийняли.

Не хотів довгий час згоджуватися Кармаліта тільки з одним: що прагнення незалежного національного шляху України є прагненням української буржуазії, — капіталістів, поміщиків і куркулів. Ніяк не хотів він почувати себе, — українського бідняка й робітника, — сліпим знаряддям у руках отієї спритної, ненажерної буржуазії. Він пішов до Петлюри боротися за те, щоб український хліб, цукор, вугілля й залізо йшли на потреби України а не на процвітання

Москви, на будівництво заводів, електровень, палаців, бібліотек та університетів тут, удома, а не в Росії.

Але в цій душевній незгоді остаточно збило його те, що на практиці, в житті, він бачив багато фактів: найтвердішими, незламними оборонцями національної культури були якраз не бідняки, а заможні шари, — діти куркулів і попів. Так ствердив і процес СВУ, який аж кровно обходив самого Кармаліту.

А йому, бідняцькому синові, що тратити в пролетарській державі? Ні маєтків, ні десятин не мав, але йому пролетарська держава широко відчинила двері освіти. Йому, й таким, як він, найбіднішим. Чи ж може зробити це влада, ворожа народові? Бібліотеки — народне добро, користування ними мусить бути безкоштовне, — сказав Ленін. І справді так було. Влада трудящим! Нетрудовий елемент мусить в інтересах народу змінити свою хижацьку природу, або зникнути. Культуру й мистецтво — в найширші маси!

Чого ще треба? Мир халупам, війна палацам! Чого ще людині треба?

VI.

І дивно! Так само руба поставив питання й перший слідчий, як викликав Кармаліту до себе, дець по якимсь часі після вступу його до комсомолу.

Це було в ті часи, коли всі вони, студенти й студентки, бігали по літературних вечірках, коли всі вони писали і всі хотіли бути письменниками, а хоч »болельщиками« . . .

Це було в ті часи, коли єгипетська богиня, Тося, водила його по міських вулицях, хоч була вона з ним, а хоч і не була, коли все, кругом точило щастя п'яної радості . . .

О, Серафима Кармаліту вже давно вивчали! Перед носом у себе слідчий тримав цілу теку Серафима Кармаліти: знали достоменно всю його незвичайну біографію, думки й навіть окремі вислови.

— Скажіть, будь ласка, чи ви комсомолец? — питав слідчий, кидаючи оком то на нього, то на папери.

Так, ніби він не знає!

— Комсомолец..

— Чи не скажете ви, які мотиви керували вами, коли ви вступали до комсомолу? Тільки так прямо, щиро кажіть, бо ми однаково все знаємо.

— Ви може думаєте, що я хотів комсомольським квит-

ком приховати те, що я був бандитом, петлюрівцем і попом? — сміливо відповів Кармаліта. — Ні, не тому! Я щиро вірю, що єдино комуністична партія, вчення Маркса й Енгельса виведуть Україну на шлях найвищого її розвою. Я хотів навчитися, як це робити.

— Ми вам віримо, — сказав слідчий, проникливо глянувши на Кармаліту з-над теки.

»А чого ж ви хочете?« — хотів запитати Кармаліта.

— І таких людей... Вам, звичайно, не треба тлумачити, що комунізм сам не вродиться, його треба створити, за нього треба боротися, треба бути чорноробом... Треба довести...

В такому дусі вони довго говорили, але до чого те вело, Кармаліта ще не розумів. Може хто доніс, що він — невитриманий комсомолец, може в зв'язку з минулим?

— Я щодня й щохвилини це доводжу, — знизав плечима Кармаліта.

— Якщо ви справді бажаєте бути корисним революції й українському народові, то доведіть це. Допоможіть нам!

— Як? — довго не розумів Кармаліта. — Я живу для України й все робитиму для неї по змозі. Я вже усвідомив, що найкращий шлях, є шлях соціалістичної України.

— Але в неї є багато ворогів. Доведіть, що ви щиро бажаєте працювати для соціалістичної України.

Кармаліта мовчав і ждав. Що він хоче?

— Допоможіть нам!

— Себто... бути?..

Кармаліта не міг вимовити те слово, хоч уже й мелькнуло воно в голові.

— Допоможіть нам викривати ворогів соціалістичної України. Якщо ви щирі — вони й ваші вороги. Якщо ви справді бажаєте прислужитися революції...

Кармаліта мовчав.

— Подумайте над цим! Ніякого насильства над сумлінням вам не треба робити, — якщо ви щиро все тут говорили. А інакше... Вас можуть викинути з вузу за ваше минуле... Ніде не приймуть на роботу... і правильно: якщо людина до нас ворожа, то чому ми повинні їй давати роботу?

І, бачивши, що Кармаліта мовчить, додав:

— Може трапитися щось і гірше...

— То в чім же справа? Якщо я — ворожа людина, то чому ви мене не заарештуєте? — обурено відповів, нарешті Кармаліта і хотів встати. Він погроз слухати не бажає.

Слідчий вчасно зловив цей порив і попередив його тим, що посадив лагідно назад і якнайсердечніше сказав:

— Ми вам віримо! Але мене дивує — ми робимо вам честь, а ви... ще думаєте. Інші самі до нас приходять, а ми з ними не хочемо говорити. Який же ви після того комсомолец, якщо ухиляється від?.. Нам доручено вас притягнути до роботи. Зрозуміли?

— Це все я розумію... почав Кармаліта. — Але ви дуже невдало вибрали кандидатуру. Я по характеру своєму нездібний...

— В цьому нема нічого важкого! — перебив слідчий.

— Я нездібний на провокацію, — договорив свою думку Кармаліта.

— Ми зобороняємо нашим людям провокацію! — суворо подивився на нього слідчий. — Ви повинні завжди говорити так, як думаєте, у згоді зі своїми переконаннями й сумлінням. Але ми хочемо знати від вас усе без приховування.

— То будь ласка! — зрадів Кармаліта. — Питайте мене зараз про все, я ніколи нічого про себе не таїв. Ні перед ким.

— Як ви згодні, — зрадів і слідчий, — то треба дати підписку. Це порожня формальність, але все ж, без цього не можна...

Кармаліта мовчав. Довго, напружено. Власне, це добровільно приходити на регулярні допити. Але ж він нічого не збирається таїти від них.

То чого має якісь підписки давати?

— Повірте, що це дуже інтерна робота, — спокушав слідчий. — І коли ми обмірковували вашу особу, то брали під увагу якраз вашу вдачу. Ви захопитесь, ось побачите! І потім самі сміятиметесь над своїми ваганнями.

Слідчий навіть перейшов уже на другий тон, протилежно до офіційного початку їх бесіди. Він запевняв, що з Кармаліти вийде прекрасний чекіст, що йому, можливо доручатимуть найскладніші завдання міжнародного значення... Можливо, йому доведеться побувати закордоном...

— Я... я не вмію... — відмагався Кармаліта.

— І я не вмів, от уже скільки років працюю...

Слідчий по-батьківському, терпляче, годин з чотири розмовляв із Кармалітою, розпитав про батька шахтаря й про матір, чи давно батьки померли, чи є брати й сестри...

— Ось побачите, тут ви знайдете нову родину... — казав він, зловивши сумні нотки в словах Кармаліти.

Зрештою, вони розсталися, скріпивши своє знайомство розпискою. Звідти Кармаліта вийшов таємним співробітником ГПУ.

VII.

Саме тоді й покинув Кармаліта інститут. Все так склалося.

По-перше, він відразу втратив усіх своїх друзів, він утратив смак дружби, уникав її з тими, кого любив. Бо мусів про них звітуватися. А цього він не хотів. Не міг він про Тосю, про ту містичну хвилину комусь розказувати, коли сонце заграло на вершечках тополь, а внизу бродили тіні й мороки, а вони з Тосею стояли й мовчали, сповнені чудом бути вдвох.

Це було понад його сили.

По-друге (а може це й по-перше), — нема чого чекати. Раз Україна має бути соціалістичною, то треба цей соціалізм будувати, а не ждати, що він сам із неба впаде.

Кармаліта вибрав саме те село, де колись помирав від тифу. Назавжди запам'яталася йому матірня ласка добрячої, саможертвенної селянської жінки, яка не шукала ніякого інтересу, ніякої оплати за свою доброту. В часи душевного спустошення впливав її світлий, невмирущий образ і нагадував, що крім залізної логіки діалектичного матеріалізму, є в світі й необраховані, невмотивовані, нематеріальні цінності, — людяність, духовна спільнота, саможертва. Вони безсмертні.

Вони — ланцюг, протягнутий від поколінь минувшини до поколінь прийдешніх.

І от в тім місці, яке видає з себе такі чисті, безкорисні характери, він повинен розпочати нову сторінку в історії України.

Він таки знайшов ту хату, ту сім'ю, де вмирав колись. Але тієї жінки вже не було. Довідався, що померла від тифу. »Тут якийсь петлюрівський вояк лежав без пам'яті, а мама коло нього ходили, доглядали, заслабли та й померли«, — розповідала дочка її, Наталка.

Кармаліта стримався, не сказав, що то він і є. Нащо?

Нацадки її, сини й внуки — вже були серед перших, що організували комуну »Вперед«. Карпа не застав, той покинув комуну й виїхав десь на Одещину. А з Наталчиним сином Ладьком, щодня тепер бачиться...

Кармаліта думав, що свій тягар він залишить, покинувши місто, божество і друзів. Але ж ні! Якщо він колись був у щасливому стані невідання, то тепер знав, що увесь час багато незримих очей стежать за кожним його рухом. Коли не він розкаже сам про кожен свій крок, то розкажуть інші. Бо тепер в кожному він міг вбачати такого ж таємного агента, як і сам, зобов'язаного доповісти про всі зустрічі, слова, жести...

І він у стосунках з усіма нарочито, підкреслено демонстрував свої ідеологічно-витримані, радянські позиції, щоб спиняти необережних. Він, який так любив свавільний вибрик думки, сміливість.

Не раз і в нього, хоч і палкого послідовника Кампанелли, свербів язик поділитися ворохом думок про комуну. Як би він хотів бути на місці того п'янички, Соловея Стрижа, який може дозволити собі розкіш прийти до комуні й насміхатися:

— Я регулярно навідуюсь полюбуватися, як росте соціалізм серед цих злаків індивідуалізму...

Як хотілося йому часом посміятися ввічі, з перцем, щоб аж у носі закрутило!

І навіть такого простого бажання не може він здійснити. Зв'язаний, вкладений у рамочку «ідеологічної витриманості», заточений у незриму темницю, з обрізаними крилами.

Принаймні, нікого не спровокував він. Та проте, мусів щодня сповідатися — його й у Дрижиполі знайшли. Ну, а коли б ні? То п'ять, десять його знайомих розказали б те, чого не договорив він, — про різні «висловлювання».

Хай би стежили за ним, — кат його бери! Але коли б він цього не знав!

А то він ходив наче з зав'язаними очима. Його всі бачать, — він нікого. Його про всіх допитують, а він не знає, хто на підозрі, хто — на службі, як він. Слепе знаряддя чиеїсь волі. Оце такий простір для його химерної, жадливої діяльності, вдачі? Собака на прив'язі!

Кармаліта пригадує собі, що він не хотів уже раз бути сліпим знаряддям. У своєї буржуазії, яка використовувала його національні почуття.

А хто ж ці? Друзі його народу?

І так він тягнув оцей ланець і щодалі, то нестерпнішим здавався він йому. І тут знайшлися приятелі, яких він полюбив, а мусів їх потай кусати безкарно, вони нічого не підзрюють. Бо хто вони — не знав.

Начальство все настирливіше вимагало відшукувати, відкривати клясового ворога, шукати змов, таємних організацій. Вже кілька разів допитуються чомусь про Дуб'ягу, вже ось другий раз про Тараса Сарголу, — про якісь анекдоти проти колективізації... А може й Тарас, і Дуб'яга?..

Того ж бандита Дуку Валер'яну Климовичу хоч роди! Хоч яловий, а телись! — як любив казати Яків Дуб'яга.

Кармаліта рішучо ніде в Дрижипільщині не бачив того нав'язлого у всіх на зубах куркульського опору. Людей, як баранів, як курчат, ловлять, звертають голівки їм, б'ють, як телят на різниці, люди тільки вгинають все нижче й нижче голови, тягнуть кляте ярмо...

Серафимові Кармаліті аж спинилося серце від цієї думки.

Так він працює на те, щоб швидше запрягали людей утяжке ярмо, орали лихом, лихом засівали? Так оце отак допомагає він процвітати соціалістичній Україні?

А на що перевелася комуна, яку він так любив! Що сталося з людьми, які ще недавно горіли ідейним запалом!

Духовому зорові Кармаліти, загостреному в самотності, давно вже розкрилися два шари, дві кляси, два полюси в комуні. Вони поволі, але певно викристалізовувалися.

Одна кляса хотіла користуватися привілеями, жити в достатку, користуватися правами комунара, посилати дітей учитися. Друга кляса повинна була працювати, була обставлена безліччю різних «табу», — приписів, штрафів, нарядів... і не сміла підіймати голову. Власне, ця друга була на батрацькому становищі.

З подивом і жалем дивився Кармаліта на те, що комуна не тільки не вибивала з голів інстинкту власности, а навпаки: люди тут зривали одне одному очі за кожну дрібницю, всяке абищо викликало заздрощі, дріб'язкову колотнечу.

В соняшному місті Кампанелли характери облагороджуються, а в комуні «Вперед» Кармаліти — паскудніщають, здрібнюються, насмоктуються випарами заздрощів і егоїзму, зненавистю до товариша.

То чого варта його праця?

Ех, краще не думати! Однаково, ніякого виходу він не бачить...

VIII.

З каламутного туману подій останніх днів, як притупився й занув біль утрати десь глибоко в серці, Тарасові ви-

плило на поверхню свідомости, що його викликав до себе новий секретар райпаркому, Шварцов.

Здається, повістку із штемпелем »дуже спішно« прине- сено в день похорону Федька.

Тарас не звернув тоді ніякої уваги на цей нікчемний ли- сточок паперу.

Всі вони були прибиті страшним нещастям, що нагло впало в хату. Викликали телеграмою Оксану з Уманя, де вона віднедавна жила.

Батько, — може вперше в житті, — гірко плакав від свого власного нещастя і просив у них, дітей, прощення.

— Простіть, діти, — казав він до Оксани, Тараса й Галі, — простіть мене, як я може колись вам що лихого вчинив. Може я був коли недобрий, несправедливий до вас . . . Я не бачив нічого гарного змалку, мами не мав, то й сам став та- ким . . .

А Федько лежав у цей час у церкві — невпізнаний, спо- творений, синій, чорний, — з печаттю передсмертної муки і скарги на жорстокий злочин проти його сімнадцятилітньої долі.

Закатованих хотіли покласти на ніч у старій волості, де час від часу, як збиралося багато заарештованих, робили хо- лодну. Але мама з несподіваною рішучістю запротестувала. Хоч цю останню ніч хай перебуде в урочистій святості, в храмі, а не в захарканій холодній.

Прийшли від райпаркому до них і сказали:

— Вирішено ховати всіх з музикою, громадським похо- роном. Вони загинули на радянській роботі.

— Тепер, мертвого, хочете відвоювати собі, а як був живий, то ви його відганяли . . . — гірко сказала мама. — Не хочу я!

Ніхто не розумів серця матері. Для них всіх була це сен- сация, неприємність, страх . . . Страшна доля юнаків викли-кала жаль до них . . . Але що смерть ця гвалтовна роздерла навпів серце матері, — цього ніхто ніколи не збагне, доки не переживе сам. І як переживала вона, — така вразлива на найменшу дрібницю?

Районові власті не хотіли знати цього. Вони хотіли з по- хорону зробити політичну демонстрацію, а ці куркулі дер- жаться за свої забобони.

Сарголи поховали свого сина церковним обрядом, із свя- щенником і без музики.

Так захотіла мати. Що могла найкращого, те дала своєму

синові наостанку. Хоч похований хай буде по-людському.

В хаті, де все ще віяло недавно урваним життям, де кожна річ нагадувала про Федька, увесь час говорили майже пошепки, майже не говорили. Мама замкнулася в собі, вона сама з собою переживала свою невитравну скорботу. Вона зовсім змінилася. І так завжди сумний її погляд став зраненим, страждання втрати точило її. Вона тепер вже ніколи не всміхалася, не було в ній гумору, вона мов погасла.

А в Дрижиполі тільки й говорили про це. Хто замордував хлопців? І сходилися на одному — Дука.

Про цей виклик до райпаркому Тарас нагадав тоді, як вдруге, вже до школи, прийшла звістка повістка. Що там могло бути таке негайне? Може в зв'язку з загадкою їх нещастя? Може райпарком натрапив на сліди злочинців і потрібні якісь додаткові відомості?

З думою десь далеко-далеко зайшов він до райпаркому.

На такі офіційні виклики ще ніколи не ходив. Дмитро Степанський ніколи його не викликав, — але Дмитра вже не було. Його недавно зняли з роботи за невиконання пляну колективізації в районі.

Тарасові довелося довго чекати. Нарешті, його впустили до нового секретаря.

Шварцов без зайвих передмов, бундючим тоном, мов до наймита, сказав:

— До нас дійшли відомості, що ви дискредитуєте одного нашого цінного робітника, розпускаєте про нього всякі брехні.

— Я? Кого саме? — мов прокинувшись, запитав Тарас.

— Ми не можемо дозволити, щоб в с я к и й, — чогось підкреслив слово «всякий» Шварцов, — щоб всякий оббрівував наших робітників... Трахтенберг — випробуваний старий комсомолец...

А-а-а! — зрозумів, нарешті, Тарас.

Так оце вони заради цієї дрібниці хотіли, щоб він у день похорону брата йшов до них «дуже спішно»?

— Я нічого не брехав.

— Ви, здається, вчитель? — подивися згори вниз на Тараса секретар райпаркому. — Свідома людина, а ніби не розумієте, що дієте на руку клясовому ворогові. Вам прийдеться подати спростовання.

— Чого?

Тарас не розумів, чого цей Шварцов говорить із ним

начальницьким бурчливим тоном, уникає дивитися ввічі... А як дивиться, то наче не бачить живої істоти, а лише спинку крісла.

— Чого? — перепитав, а вірніше перекривив Шварцов.
— Вашого наклепу...

— Але ж справа була так, що обое ми зустрілися вночі й перелякалися одне одного, але ніякого Дуки...

— Про Дуку нам дозвольте знати!.. — перебив Шварцов.

Не дає навіть говорити.

Страшним холодом чужости війнуло на Тараса від цього секретаря. В цей час, в дні найбільшого горя, горя на все життя, оцей плюгавець морочить йому голову якимись нісенітницями, не вартими виїденого яйця. Хіба його доторкнула їхня жалоба? Чуже й байдуже воно йому, зате Трахтенбергів сором прийняв он як до серця.

Тарас розгнівано встав і запитав:

— Оце все? Я можу йти?

— Ні, я ще не скінчив...

Цікаво! Що ж це?

— Крім цих антисемітських пліток, ви, я чув, розповіджуєте антирадянські анекдоти. — Шварцов заглянув у якусь теку. »Чи буває у вас мігрень?« — »Що ви? Я на нього доніс навіть у ГПУ!« Це вашої фабрикації? Також про попа...

— Про якого це попа? — розкрив очі Тарас.

Можливо, він і розказував десь якусь анекдоту. Їх так багато ходить. Але ж...

— Отже, ви не заперечуєте?..

Тарасові хотілося встати, плюнути й піти. Яка різниця — чув чи не чув, розказував, чи не розказував?.. Воно це все так далеко від нього. Хтось їх творить, ці анекдоти, вони переходять із уст до уст. То це добре, що люди не втратили здібности сміятися.

— Гаразд, я замкну рота, — бовкнув Тарас, встаючи.

— Ні, я маю до вас ще одну справу, — настирливо вчепився до своєї жертви Шварцов. — Тут у Дрижиполі живе один куркуль, нетрудовий елемент. Також на прізвище Саргола. Мав до революції крамницю, будинки й сто двадцять десятин землі. Чи він вам якийсь родич, чи так однофамілець, випадково?

Шварцов ще й збиткувався! Тарас повинен був сам сказати:

— Це — мій батько!

В іншій обстанові, коли б це був Дмитро Степанський, людина більш менш широкого діпазону, а не ця напіндючена чужа жаба, що ледве цідить до тебе звисока й презирливо слова, коли б Тарасова душа не була в глибокій жалобі, — Тарас би розмалював батька в смішних і зворушливих рисах, як це не раз вони з Федьком та Галею й мамою робили. Справді бо, химерна була в їхнього батька вдача, — така товстошкурість у буденному житті, а така тонка, ніжна вразливість до всякого гарного, до мистецтва. Якесь дитинне замилювання до свого соплчаного виробництва, безжурність, вічні походеньки по okazіях. Політичний світогляд, що вільно вкладається в три слова. Тарас вбачав у долі свого батька життєву невдачу, — має душу мистця, а все життя робив не те, чого прагнула та душа.

І якби це був Дмитро, він би йому без вагань, чисто-сердно сказав, що Тарасові з батьком не по дорозі, батько його ніколи не переробиться на революційний лад і що не хоче він, щоб його з батьком мали за одне нерозривне.

Йому ж, цьому огидному Шварцову, він сказав:

— Ніколи в мого батька не було ста двадцяти десятин, а лише п'ять. З них він уже здав державі три гектари.

— Не все одно, що в батька, що в діда? А чи ви маєте з батьком які зв'язки?

Нахабство Шварцова ставало щораз нестерпніше.

— Так! Той зв'язок, що він є мій батько...

— Це, по-вашому, не є зв'язок? Хто дійсно пориває з клясовим ворогом, той публічно в пресі його зрікається.

— Я цікавий знати, як це зробити, щоб він перестав бути моїм батьком? І ніяка заява не в силі моїх обов'язків перед...

Але Шварцов не дав договорити.

— А вам не заважає працювати в радянській школі, виховувати молодь у пролетарському дусі...

— Що?

— А те, що ви — куркульського походження!

»Якого ж ти походження?.. Твій батько оселедці, чи сірники продавав?« — хотілося спитати Тарасові. Він з ви-кликком відповів:

— Ні, не заважає.

— Ну, так нам заважає. Антисемітів, куркулів і анти-радянськи настроєних вчителів нам не треба. Як ви можете

виховувати дітей у антирелігійному дусі, коли ви влашто-
вуєте попівські похорони?

На якусь мить він навіть подобрішав:

— Раджу вам подати заяву про звільнення. Все!

На цьому закінчилася розмова Тарасова з диктатором
Дрижипільського району.

VIII.

З кабінету секретаря райпаркому Тарас пішов просто
додому з почуттям, наче його побито палицею, мов нубій-
ського раба.

Він не чекав, що знайде вдома якусь розраду. Його тяг-
нуло додому, як тягне на могилу до свого близького.

Пустка вдома стиснула йому серце. Сестра Оксана із ди-
тиною вже поїхала, Федько відійшов від них назавжди,
Галя була на роботі.

Батько, начепивши на носа окуляри, скинувши піджака,
стругав рубанком. Йому забракло грабель і він ретельно коло
них трудився. Нащо вони були йому потрібні, як він років
з п'ятнадцять не був у полі?

Зате мама сиділа, згорнувши руки. Цього ніколи з нею не
бувало. Вона завжди була в русі, цілий день. А тепер си-
дить, дивиться поперед себе — нічого не бачить.

Кому потрібне було Федькове життя? Хто, жорстокий,
убив його? Яке право мали вбити її дитину? Якби був хво-
рий, то не так може тяжко було б його втрачати . . .

Кому було потрібне життя цих трьох юнаків? Ще й віз-
ник коло них загинув.

Казали, якась шайка циган уже не одне таке вбивство
вчинила. Казали, що вона лютує по всій окрузі і, грабуючи
по дорозі людей, закидає мотузки їм на шию, душить, а
потім роздягає.

В голові їй проносяться ті можливості, що могли б запо-
бігти нещастю. Якби спинила, сказала: не їдь! Т'адже їй
снився сон — відрубала пальці на нозі й кров дуже йшла.

В день виїзду він казав: »Так чогось не хочеться їхати,
як умирати! . . . « Чом не сказала: »Ну, то не їдь!«?

І мама почуває свою непростенну вину.

Чом вони не послушали, не переночували в Кривчунці?

Того дня страшного згодили хлопці одного чоловіка, щоб
їх відвіз додому. Чоловік уже запряг коні, вже посідали на

сани, як у візника щось обірвалося в упряжі. Чоловік розпріг коні й сказав:

— Не поїду! І вам не раджу. Ночуйте, а поїдемо завтра!

Молоді хлопці, дурні ще! Почали сміятися з бабських забобонів, згодили другого. А якби так послухали? . .

Мама хоче перенестися в стан сина, в ту хвилину, хоче сама пережити ту передсмертну його годину, смертельний жах . . . Може б йому тоді легше було? Може кликав у останню хвилину її?

Вона нічого іншого, крім цього, не може й думати.

А це ще щось має бути. Такий знак. І вона боїться про той знак думати.

Прийшов Тарас. В інший час він би зразу розказав про допіршню сутичку із Шварцовим. Тепер не сказав. Пожаль. Ще додавати досади?

По хаті бродив жах, сум, моторошність. На столі лежав образ.

— Де ж це тато?

— А де ж! Он, струже щось! Грабель йому притьмом забракувало. Тут такий знак . . . а йому за всі голови. Чи це ще перед яким нещастям чи що? Чи вже ми такі грішні перед Богом?

— А чого образа зняли?

Мама із страхом подивилася на стіл.

Вони впірнали все глибше в якийсь каламутний, зловісний вир, їх мов тягнуло туди на дно.

І Тарас повів очима туди, де дивилася мама.

— Ти знаєш, що сьогодні було? — мама понизила голос до шепоту. — Встала я рано, хотіла перехреститися до образа, а образа нема. Кілочок є, образа нема! — Страшно мені стало, але думаю, — може батько нащось ізняв? Коли глянула вниз, — стоїть образ, притулений до стіни, на землі, цілісінський. Наче його хто навмисне зняв і поставив.

Мороз пройшов Тарасові по шкірі.

— То може тато?

— Та ні ж бо! І нікого чужого не було. Це нам усім ще щось страшне буде. Образом цим мама мене благословляла, як ішла я до шлюбу. Щось страшне буде . . . — поширеними зіницями вдивлялася в майбутнє мама.

В цім явищі, справді, було щось надприродне. Але Тарас, щоб заспокоїти маму, почав казати:

— Не видумуйте, мамо! Ви за всіх переживаєте та до серця берете. Вже з нас досить того, що є . . .

— Ой, ні...

А, власне, цей моторошний жах, що бродив по їх хаті, торкнув його своєю холодною лапкою, ще тільки він зайшов.

— Дай, Боже, щоб нічого більш не було! — перехристілася мама. — Може там із Оксаною в дорозі що трапилося?

Прийшла додому Галя. Щось зарання з роботи.

— А ти чого плачеш? — запитав її Тарас, побачивши, що очі в неї почервоніли й понапухали.

— Вигнали з роботи! — розревлася Галя на всю хату.

Мама й Тарас переглянулися. А що?

— Дурна! Та й чого ж так до серця брати? — потішав її Тарас. — Та розкажи, як було, не реви!

— Викликав мене... голова профспілки... й сказав... що мене виключено з членів спілки, а на роботі не член спілки не може бути.

— А, Господи! І нащо нам були ці хати? — розпачливо скричала мама. — Якби ж не хати, то й Федько був би жив... Чи йому потрібна була оця дурна робота, як він хотів учитися... А тепер вам усім горе, всіма вами накидаються...

»Вам усім...« Тарас же ще не сказав, що й його сьогодні вигнали з роботи.

І не мав він сили сказати.

7. КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ НА ВСІ СТО

I.

Дуб'яга не знав, що над ним згущуються тучі. А вони гурдилися над ним аж із самої весни.

Комуна росла, членів більшало, вже було два осідки: старий панський двір із п'ятикутнім домом посередині і господарство в Дрижипільському урочищі. Дуб'яга почував себе хазяїном величезного господарства, бо й землі прибавлялося. Старі комунари вважали себе ідеологічними керівниками нових, вищими на цілу голову.

А як новітні не хотіли визнавати цього першенства, то часто відбувалися дрібні й серйозні сутички. Рада, якій на своєму віку доводилося гасити багато колотнеч, не звертала на це великої уваги. В «колективному казані» перекиплять, хай там погалакають!

Велике й різноманітне господарство комуни вимагало робочих рук і, звичайна річ, саме новим членам і випадало бути тими робочими руками.

Але тут виявилася дуже неприємна для ідеї комунізму річ. Нові члени знати не хотіли якоїсь там спеціалізації. Їм дуже не сподобалося, що двоє-трое видатних комунарів-фундаторів саме в жнива поїхали на курорт лікуватися, а кількох молодих комуна восени послала вчитися, пристойно одягнувши їх перед тим.

— Як робить, то всім робить, а то хтось із себе строїть ледачком, а ми батраками ходимо... — стало в комуні лютуючою фразою.

Дуб'яга, переконаний, що «нових членів треба пасти», що біднота робити не вмє, частенько нагукував на котрогось сирого хлопця. То в однім кінці, то в другім чути було його погукування.

— Нащо багаття розпалив коло кіп? Лінувався відкинути пирій? Ще спалиш увесь хліб! Це щоб ми не доглядли...

— Роби й грудьми, то не будеш людьми, — понуро відповідав »батрак«.

— А ти головою роби!

Десь у другому місці:

— Це чого ходиш з підбитими очима? Хто тебе побив? Членам колгоспу соромно ходити із синіми очима!

Ще в іншому:

— Нащо ти віддав картоплю братові?

— Я тільки з погребя виніс, — виправдувався »батрак«.

— А нащо ти віддав?

— Як дощ ішов... посадити на городі...

— В нього ще город неораний!

— З'ораний.

— Я вчора йшов, то неораний... Як ти будеш із братом усякі махінації робити... нас не здурюєш...

А то чуєш:

— Ми в вас, як батраки, робимо, що приказуєте...

— А ти вчора прийшов та й хотів зразу приказувати?

— Он другий, теж член, ціле літо пролежав у кімнаті, — натякав »батрак« на »кандидата на попа«, — студента Кардаша, брата одного з членів ради.

II.

Цього дня рада ніяк не може знайти притулку, все їй заважають провадити засідання. Втікла аж у сад.

Рада сиділа в саду під великою яблунею, коли підійшов Ригорко Безсмертний. Став, сперся на вила.

— Беріть-но, та ви ще хоч по три гарбі скидайте, бо я вже сімнадцять скинув, то таки втомився.

— Чи ви бачили таке диво? — видивився на Ригорка рільник, Решетило.

— Хто це тебе сюди кликав? Не бачиш, що ми заняті?

— Ти, чоловіче, контрреволюцію тут не розводь, — суворо почав виговорювати Дуб'яга. — Поставили тебе до молотьби, то роби! А маєш щось, то обжалуй на загальних зборах. Там побачимо, який то ти член комуни... То, що ти три дні поробив...

Але Ригорко не злякався.

— Ви, хлопці, не дуже лякайте, бо як викинете мене, то я собі раду дам, але й ще комусь іскрутиться.

Така безстрашність застала Дуб'ягу трохи уважніше поглянути на Ригорка.

— Ну, кажи, чим ти незадоволений? Тільки не мни, бо нам нема часу.

Тоді Ригорко моргнув бровою й ізза паркану виступило ще двоє «нових».

Це не сподобалося раді. Члени ради наїжачилися, позасували руки в кишені.

— Скажіть нам, чого це в їдальні почали нас помями годувати?

— Скажіть, де поділися гроші за сіно, що продали, двадцять шість тисяч?

— І за хліб.

— Скажіть нам, куди пішли кредити, що набрали в Українбанку, в Сільгоспбанку та в Кредитсоюзі?

— Скажіть нам, за що винні кооперації двадцять п'ять тисяч? . . .

— В нас порозставляли, порозтикували, щоб ми не бачили, що воно робиться в цій комуні. А ми бачимо ваші балі й курорти, — думаєте, що ні? От, яблук одних . . .

Руки членів ради засувалися щораз глибше в кишені. Виглядало на те, що «батраки» бунтуються, а в кожного члена ради був наган у кишені, — проти Дуки.

— Скажіть нам, а хіба ми зобов'язані перед вами відчитуватися? — в свою чергу запитав Дуб'яга.

Він перший отямився від несподіваного серйозного впаду «маси».

— Не дуже лякайте нас револьверами, ми не боїмося, — наступав Ригорко Безсмертний, натякаючи на засунуті в кишені руки. — Ти мене вб'єш, так усіх не подужаєш. Не хочете перед нами відчитуватися, то відчитаетесь в другому місці.

— Знаєте, хлопці, що? — надумався раптом Дуб'яга, немов згадавши про щось несподіване й надзвичайно потрібне.

— А що? — запитав Ригорко.

— Як хто критикує, кричить дуже, то я того ставлю на відповідальну роботу. Кажу прямо, це мій метод. То говорити не штука, ти спробуй сам керувати! Тебе, Ригорку, поставлю старшим конюхом, робочих тобі дам. А тебе, Панасе, комірником. А ти, Іване . . .

— Ні, ти нас не купиш, — мотнув головою Іван.

— Та ну вас к дідьку, як ви думаєте, що я вас купую! — розсердився Дуб'яга і його бичача шия налилася. — Я тільки хочу, щоб ви самі спробували цього меду. Попрацюєте, самі побачите, — куди, що й до чого.

Переглянулися Ригорко з Панасом, Панас із Іваном.

— Ні, мабуть, не будемо сватами! — рішучо відказав Ригорко. — Давайте вперед ревізійну комісію, бо мене жінка поїдом ість: »Нащо ти мене сюди привів? У мене вдома все було!«

— А моя ця комуну панщиною зве!

Дуб'яга рубнув рукою.

— А як і ревізійну комісію, то я вас дуже злякався? Ну, марш звідси!

III.

Серафим Кармаліта докладно й сумлінно розповідав на черговій явці в Валер'яна Климовича про акт »контрреволюції« в саду комуні, про сутичку низів з верхівкою.

Але статистик райвиконкому був чогось дуже незадоволений з Кармаліти. Кармаліта ще й досі не виконав одного завдання.

— Ви пасивно ставитесь до своїх обов'язків, — розжовував він, м'яко й докірливо водночас, Кармаліті. — Нам треба в'яснити, в яких стосунках був Дуб'яга з Данилом Ференцем, старшим братом його дружини. Чи нема в них зв'язку тепер?

— Як же я можу в'яснити це, коли Дуб'яга про це не згадує? — відмагався Кармаліта.

— Зробіть так, щоб він згадав. Чи не чули ви колинебудь від Дуб'яги яких висловлювань про процес СВУ, чи щось подібне?

— Ні, не чув.

— А чи не бачили ви якихось старих фотографій?

Про ці фотографії слідчий уже вдруге запитує.

Кармаліта рився в пам'яті. Справді, бачив один раз...

Одного разу Явдошка, дружина Дуб'яги, перебирала в скрині й там знайшла якусь пожовклу картку. Там сиділи два парубки у вишиваних сорочках, а за ними стояло дві дівчини з пучечками аргонії в руках.

Явдошка показувала дванадцятилітній дочці, Мальвіні:

— Ця дівчина — найстарша сестра моя, Мар'яна. А цього я й сама ледве пам'ятаю, бо мене ще на світі не було, як брат Данило поїхав до Києва. Раз тільки, як малою була, приїжджав з Києва — куди! Такий пан, не то, що оцей сільський парубчак. А тепер хтозна де він і є...

Мальвіна слухала, дивлючись матері прямо в рот.

В цю хвилину нагодився Яків Дуб'яга, вирвав із рук цю стару пожовклу картку й нагримав на жінку:

— Держить чортзнащо! Спалити давно треба!

І справді, кинув картку в піч, у вогонь.

Слідчий вислухав.

— Напишіть про це все, — наказав він.

Це ясно, над Яковом збираються хмари. Чогось вишукують, нюшкують, щось хочуть знайти за ним.

А на думку Кармаліти, з Якова Дуб'яги був хороший ломовик, тягнутиме, скільки клади на нього, не покладеш. Він не літає сизим орлом у піднебессі. Не без гріха старий, любить пожирувати, випити чарку, але ж вважає це за своє право. Він будував комуну. Не без гріха старий, але скажуть везти — везе.

Він там розгортає кипучу діяльність, не відаючи, що десь зважують на аптекарських терезах кожен його крок, вивчають кожне його слово, сказане протягом усього життя. Вже забув він про ті давні тяжби з Цукротрестами та Промрадгоспами за якісь там куркульські млини й урочища, — а десь тепер все розглядали в люпу, проти сонця й всілякими можливими способами. Перетрусили ще раз невинну справу й про штани для комунарів. То було колись — комуна займала худобу на своїх полях і незаможників тільки залякувала, а з куркулів правила штраф — хлопцям на штани.

Все це дуже добре, але в нього — репресований родич, рідний брат жінчин, засуджений під час процесу СВУ, артист. Він, як є відомості, втік не знати куди.

І тепер, коли згори категорично натискали на те, щоб Дрижипільщина стала масово, суцільно колективізована, районна влада ніяк не могла зважитися, щоб Дуб'ягу допустити до головування в марієцькому колгоспі. Занадто він... самоініціативний. Занадто багато в ньому цієї дрижипільської стихії. На випадок чого, — кого будуть гріти? Їх, що не догляділи. Застрахуватися не завадить!

Тут треба було слухняного попихача.

Але, крім Дуб'яги, — організатора не бачили. Отут то й була складна дилема. А зовсім не те, що в комуні створилася вже своя верхівка, що комуна фактично вже тепер перестала бути комунною. Це пускали мимо вух, це зовсім ігнорували при зважуванні мотивів за й проти:

А ще коли б не оцей репресований родич!

IV.

Яків Дуб'яга, звичайно, нічого не знав. Того самого вечора, ба ні, пізніше, о дванадцятій годині ночі він приїхав з пленуму райвиконкому, побудив хлопців, скликав негайно раду, сільський актив і на цілу ніч засіли складати списки.

— Мене їсть райвиконком, що я ще й досі не переорав меж, — почав він. — Зараз, у цю ж ніч, треба скласти списки членів колгоспу. Зараз, негайно послати трактористів у поле. До ранку, поки будуть готові списки, межі мусять бути вже переорані.

До комісії входили не тільки старі члени ради, а й активісти, що недавно подали заяву до колгоспу. Вони знали, що тепер земля прирізується індивідуально незалученим до колгоспу тільки тоді, якщо вони бідняки й незаможники. І хоч активістам, що сиділи в комісії та були вже членами колгоспу, не загрозувало назватися середняком, — раз-у-раз спалахували палкі суперечки.

— Та Михтодь Кича ж середняк, скажімо, як ти!

— Як я середняк, то ти — куркуль! — спалахнув названий середняком.

— Та не переходьте на лічності! — кривився Дуб'яга. — І так голова тріщить... Одні батрацько-незаможницькі списки заберуть цілу ніч.

— Як же так? Чого це я вже середняком став? — допминався обмовлений.

— А ти пам'ятаєш, як зимою балі справляв?

— То було времня, що останній бідняк зарізав телицю та пропив. А ти хіба не продав коня, та не справив кожуха?

— Отакої! Он жінка гола ходить! — дивувався, мов з неба впав, той, що продав коня.

— То такого треба нагнать, бо він не купив воза в колгосп, а купив собі пальто, чи пропив, — каже Чоломбитько, активіст чистої води.

— То ти схитрував, а в тієї жінки нема. Їй і справляти будемо тепер.

— А є такі члени колгоспу, що продав за сто карбованців воза, а тепер він — член.

— То такого треба нагнати!

— Бліже к делу! — підняв голос Чоломбитько, який саме й продав свого воза. — Ось уже світатиме скоро.

Комісія вранці так і не виходила з канцелярії колгоспу. Вже на світанку почали йти сюди люди. Багато з них не

одержали землі зовсім, бо не увійшли до списків батрацько-незаможницької групи й не подали заяви до колгоспу.

— Де моя земля, бандити? — питав розлючений Михтодь Кича, переконавшись, що вже та, справжня його, відійшла цієї ночі до колгоспного клину.

— Нема, тобі не прирізано! Йди в колгосп! — казав Дуб'яга.

— Щоб вона тобі боком вилізла! Хліб забрали, а тепер ще й землю відбираєте?

— Еге! Казали, тільки поміщицьку заберуть, а до нашої не дійде! — висунув зза Кичі голову другий, скривджений цієї ночі.

— Щоб ці чорти не пішли до комуни, то й ми б не збулися своєї земельки.

— А ми мовчимо!

— Вони пішли, бо не захотіли на своєму робити!

— Е, тут ще більше треба робити, ніж на своєму!

Галакали, кричали, — а земелька та вже була колгоспна.

Дехто одержував аж під Вільшанкою й Кривцем — і дуже був радий.

— Може ніякий чорт років зо два не буде зачіпати!

— А мені дали на горбах, — радів дядько Оврам Карамболь.

— Але вище, чи нижче?

— Аж нагорі!

— Ну, то моліться Богу! Туди трактор не полізе...

Треті, що подали під тиском заяву до колгоспу, але до цієї ночі ще чогось надіялися й не думали насправді йти до нього, раптом змирилися, махали зі злості руками:

— Чорт їх бери — колгосп засіє мені, а я полежу на печі! — заспокоївся Соловей Стриж.

— Колгосп тобі не дасть, на трудодні дасть!

— А, ще поки то доживемо до цього...

А людей сходилося все більше й більше. Вже було повне подвір'я.

Непорозуміло дивилися одне на одного, — що це таке скоїлося.

— Ну, а як же це мені, що не дали землі й я не в колективі? — питав тихенький, сивенький дідок.

— Беріть землю скраю горба, то ніхто сіпати не буде, ось як я! — радив йому Оврам.

— А в мене аж унизу, — розчаровано казав Сусідка.

— Ну, то всі будуть сіпати!

— Треба терпіти! — зідхнув дядько Оврам. — Діди ще не таке терпіли... Так воно не буде, а їйбо не буде. Панщина була, та й то пережили. Все перейде...

Годині о десятій Дуб'яга йшов вулицею, а натовп сунув за ним. Дехто з упертих досі — сам уже ніс заяву сьогодні до колгоспу, а декого він сам питав:

— Ти чом не йдеш?

— Та, жінка... — м'явся чоловік.

— Щоб сьогодні приніс заяву.

Коли ж питав якої молодиці, вона відповідала:

— Ми, як наші чоловіки, а наше діло попрайти, зварити вечеряти...

— Хто не йде до колгоспу, той проти радянської влади...

— пояснював такий Дуб'яга.

— То це як — примусовка? — підіймала голос молодиця, але трохи, так на півтона.

— В газеті було розпорядження...

— А в нас не було ніякого розпорядження! — упиралася тоді молодиця.

V.

У вухах ще лунали плачі й ридання розкуркулених, але самі плачі вже стихли. Очистили район від куркулів.

І все ж — у Марійці ніяк не витанцювувалася суцільна колективізація. Шварцов посилав туди представника за представником. Як тільки наступала ніч, вони починали ходити по хатах. Від хати до хати:

— Підпишись, що вступаєш до колгоспу!

— Не хочу!

— Та ми ж знаємо, що твої діти по місяцеві хліба не бачать! А в колгоспі їдальня є.

— В тебе ж дев'ятеро дітей, що ти собі думаєш?

— Не хочу!

— То давай п'ять карбованців штрафу й заяву, що ти не хоч до колгоспу.

Назбирали карбованців сто. Представники сходилися на одном висновку:

— Бандитське село! Самі бідні, а за куркулем тягнуть!

Бо не могли знайти причини, — чому не йдуть люди до колгоспу. Вже й куркулів повигонали, вже й з «мужика скинули», вже й повикидали з хат злісних підкуркульників, вже й Гапку зняли з роботи, «як несправившуюся», вже й

прикрутили так, що декому кістки тріщать. Котрі боязкіші, ті заявки подавали, але ці бідняки ще неподатливіші за середняцький елемент. Бідняк знає, що до нього ніяк не причепишся, — забрати нема чого, хата така, що пора розвалити. Не піду, — й усе, хоч ти до нього вогню клади!

— Це все робота тайних самогонщиків і коліїв, — шукали винного колективізатори. — Від них іде куркульська агітація. Як чуєш ото балачки: »Е, там ваші діти з голоду поздыхають! Будете голі й босі ходити! На когось робитимете?« — то так і знай, що десь близько сичить куркульня.

А хто ці таємні колії й самогонники? Як у кожній хаті є самогонний апарат, а колоти й різати вже нема чого. Давно вже поїли все, ще минулої зими . . .

Добре комусь там вгорі вимагати, а хай піде попробує тут, на місці, провадити добровільну колективізацію. Не брало добром, — шукали інших метод.

— Зводьте корови докупи на колгоспне подвір'я! Хто не виведе своєї, то розкуркулимо, — стукотів на куткових зборах Трахтенберг кулаком по столі. — Я вас предупреждаю!

Ніяк не можна було допитатися, чи це примусово треба, чи добровільно. Видко, наказ такий є, як він стукає кулаком та кричить.

Але що з того? Баби його анітрохи не боялися й увічі кляли та лаяли. Він до них кулаком по столі, а вони до нього кулаком по кулаку.

— А, щоб ти не дїждав! Якесь кислооке, — і руку протягає до своєї корови!

І як почули, що однаково прийдеться здавати, — почали дорізувати останніх корів, свиней, гусей, курей . . . Як чорт нетруджений забере, то краще самому з'їсти!

Баби зовсім не хотіли входити в становище Трахтенберга й інших представників влади.

Щовечора представники повинні були подавати до сільради відомості про кількість і процент колективізації на селі, про приріст колективізованих господарств за день. Сільради моментально дзвонять до райвиконкому.

В райвиконкомі весь апарат невсипуще працює день і ніч, зводить докупи відомості сільрад, бо ще до восьмої години вечора мусить бути подане зведення в область.

Область вже на голках, усі висять на телефонах, приймають райони й тут же, негайно, складають зведення, і тут же негайно телефонують ще вище.

Бо центральний комітет партії сьогодні ж мусить мати

картину, як реалізується плян суцільної колективізації в Українській Радянській Соціалістичній Республіці.

Другого дня в центральній газеті публікувалися все-союзні зведення, — і горе було тим, хто відставав.

Баби знать нічого не знають, але й Шварцов також знать нічого не знає. Чи ти звалився з ніг, чи тебе лають-кленуть, чи кулаки й дулі тобі показують, чи може куля просвистить десь біля вуха... Його луплять за те, що він відстає, — він буде цупити. Не подивиться на особи! Жодних об'єктивних причин недовиконання пляну. Для члена партії й комсомольця не існує об'єктивних причин. Раз партія вимагає, — мусиш зробити. І декому доведеться розпрощатися з партійним квитком, якщо він не справиться тепер із дорученням партії.

Як тут не зітреться різниця між доброю волею й примусовкою? Коли рятуєш свою шкуру, то про ці тонкощі вже не думаєш.

І почалася нова хвиля натиску.

Після «накачки» у райпаркомі сільські активісти та партійці «натискали», як могли, як уміли. Викидали з хат, позбавляли земельного наділу, забирали одягу, забороняли жити в селі, садовили в дрижипільську лазню, ніби за самогонство та за «тайні убої».

Дрижипільська лазня славно послужила революції й культурному будівництву на селі. Там була підходяща для цих справ цементована долівка, — дуже ефектна «припарка», особливо зимою. Купелі й ванни не перешкоджали, бо ще на початку революції зіпсувалися печі й ніхто ніколи тут не купався.

Котрі були вже переконані такими моральними впливами — вступили до колгоспу та звозили до колгоспного двору реманент, зсипали в церкву своє насіння, зводили коні, корови... Були такі слухняні, що й кури... Почали навіть скрині звозити...

Якщо село Марійка й відставало в суцільній колективізації, то не менш за другі села України. Все ж таки — й вона діяльно готувалася до першої колгоспної весни.

VI.

Гапку зняли ніби за те, що вона не справилася з роботою. Але причини були глибші.

Цих анекдот розвелося сила-силенна. Зловити їх похо-

дження було так само, як зловити блоху. А проте, були спеціалісти, що вміли це робити. Почали докопуватися, хто їх пускав. Хтось десь у лікарні чув, розказували одне одному дрижипільські службовці, навіть комсомольці не були святі.

І дивно! Сліди вели до голови марієцької сільради, Гапки Петрик. Хто сказав би? Де то вона того набралася?

Почали, кому слід, за Гапкою приглядатися. Не все ж вона на зборах кричить та до лікарні бігає на операції. І чогось її нема там, де треба рішучого голосу голови, де треба стукнути кулаком, а то й наганом помахати перед чийм носом. Баба бабою!

А що то означають ті слова, раз підслухані, звернені до вчителя, Тараса Сарголи?

— Йбо, як так далі буде, то я або з агрономом зійдуся, або десь поїду. Безсовісний! Я тебе три години чекала, — й не дочекалася.

Саргола щось їй буркнув, не дивлючись на неї, й Гапка, мов опечена, крутнула від нього й побігла.

Так он воно що! Зв'язок із ворожим елементом! Тепер зрозуміло, звідки йдуть ці анекдоти.

Не диво тепер, що колективізація в Марійці підкачала, коли голова сільради, замість того, щоб поставити роботу, заходить із куркульськими синками!

Гапку зняли, а на її місце поставили представника якогось заводу, з міста.

Тепер уже вона могла їхати на медичні курси, як давно хвалилася, — а вона чогось отягалася.

VII.

І от наступив вимріяний час, Шварцов тріумфував!

По-правді сказати, він і його помічники самі з себе дивувалися: як це, все ж таки, при цій складній обстанові, в умовах дрібнобуржуазної стихії, вони добилися таких блискучих результатів у справі суцільної колективізації.

Вони не тільки не відстали від інших районів та областей у всесоюзному змаганні на першість, але й вийшли на перше місце. Сама Марійка дала сто процентів колективізації, якщо не рахувати багатодітного Степана Олійника, який непохитно хоче лишитися »індусом« і не може виїхати з села, бо має аж дев'ятеро дітей. А взагалі ж, хто уцілів, зберігся на території Марійки — не мав права бути поза колективом.

Всі неуспішні — або добровільно виїхали з села, як повикидали їх із хат та не дали земельного наділу, або ще раніш покинули село під вартою. Ці в рахубу не йдуть.

Тепер Шварцов був передовий на всю область. В обласній газеті, в передовиці, ставили його за приклад іншим. От як то він зумів провести в селі Марійці суцільну колективізацію на базі комуни «Вперед»!

І от одного дня вся ця, з такими труднощами збудована суцільна колективізація, рухнула, розвалилася. І головне, розвалили її не хто, як ті самі, що цупили низових натягати з усієї сили відсотки. Їх тяжка, майже цілорічна робота в одну мить стала не вартою виїденого яйця.

Де тут справедливість?

Ця стаття «Запаморочення від успіхів», хоч вона й самого Сталіна, могла б з'явитися й після засівкампанії, вона шкідливо діє на уми відсталої маси.

І Шварцов, силою своєї необмеженої влади в районі, звелів конфіскувати всі газети із статтею, затримати її на деякий час, поки триватиме засівкампанія.

VIII.

Вже назадовго й весна, а Тарас ще оббиває боки в Дрижиполі. Нічого йому тут робити. В школі не працює, від громадської роботи відсунули. Терплять. Але чи довго терпітимуть?

За них немов би забули. Та й він за всіх. Бо й нікого не має, не хоче мати, йому краще думати на самоті.

Власне, він тільки радий, що вже не змушений виконувати громадську роботу, вона його так обтяжувала.

Але віддалений від безпосередніх щоденних вражень, він відчув ясніше ту пригноблену загальну атмосферу, що пригнічувала кругом усе, а отже й його особу.

«Село — і серце відпочине!» Ці слова його геніяльного тезка звучать тепер, як похмура іронія. З кожного кутка визирає якась зненависть, страх, кожен день родить нещастя. І ніхто не знає, на чію голову воно сьогодні спаде і в якій подобі. Але кожне чекає.

І хоч би твое власне існування було найбезпечніше, — не може бути погідно на душі, коли чорне крило заступило сонце й кинуло тінь на все, що під ним.

Як навіть таке товстошкуре створіння, Гапка, відчуло це й утікло з села . . . Вона поїхала на якісь курси, медичні, чи

що. Може й добре зробила . . . Тарас тепер дивиться або собі під ноги, або в далину за обрій, тільки не на її веселі ямочки на щоках . . .

Тарас дивиться десь за обрій. Він знає: те, що робиться нині на селі — неповторне, історичне. Селянство переводиться волею партії на соціалістичні рейки. Прийдуть часи, забудуться моторошні сьогоднішні картини, забудуться методи й зусилля цього процесу переходу, — тимчасом селянська психіка позбудеться консервативної закованості. Зітреться грань між містом і селом і тоді Україна вийде на широкий шлях вселюдської культури.

Та до цих оптимістичних думок домішувалася гіркість, моторошна гіркість, чи щось друге отруйне. Виходить, не для всіх соціалізм — що ж тоді соціалізм, чому зветься так? Виходить, для кращого майбутнього одних треба принести в жертву другим?

І чому саме селянство повинно вщент розламатися, щоб стати цеглою для соціалізму, а чому місто не кладе таких жертв для нього? Хіба місто ближче до соціалізму, хіба там не покрученіша, не поламаніша, не зіпсованіша капіталізмом психіка? От, його б і ламати . . .

І чому саме на злам та знищення пішла найкраща частина села? Чи його найдобріша тітка Христя—державна злочинниця, що її під вартою вивезли кудись, «вирвали з коренем»? . . . Як таких не треба, то кого ж тоді треба цьому бездушному соціалізмові?

»Ліквідація куркуля, як кляси, не означає фізичного знищення куркульської верстви . . .« — згадує тут Тарас десь вчитане, чи почуте від Серафима.

Яка брехня! Коли людей позбавляють покрівлі, везуть на старість у заслання, за одну годину роблять старцями, забороняють їм допомогти, пустити в хату, — то це не є фізичне знищення? Це — інквізиція, найповільніше й найлицемірніше в світі знищення, тільки не вогнем, а голодом і холодом.

»Ліс рубають, — тріски летять . . .« — заперечує Серафим, чи хтось там.

То чого ж тріски летять з українського селянства? Є ще на Україні й інші, які її теж звать своєю батьківщиною. Чому з них не летять тріски, як вони хотять заробити собі рівні права в новій Україні? Чому гендлярі, бакалійники й ліверанти, раптом стали вчити трудящих дядьків Геменів і Кіндратів пролетарської ідеології?

»Так нашим чухраїнцям, хахлам і треба!« — чує вже визначно Серафимів голос Тарас. — »Якби не жовтнева революція, то вони б чухали потилицю ще з п'ятсот років«.

А до жовтня, то не була революція? Що сказав би на це Серафим?

Та із Серафимом тепер неможливо говорити. Він все, що робиться, захищає, наче осліп, і не бачить, що гасла це одне, а дійсність зовсім інша. Такий стопроцентно нудний став, що Тарас уникає його. Відносини між ними ставали щораз натягненіші й неприємніші.

Тому Тарас додумував до кінця свої песимістичні думки на самоті.

Втім, він скоро виїжджає. Ось тільки поїде з мамою на процес циганів, що замордували Федька. Тяжко вередити наболілу рану, але від цього наче легше. Мусять поїхати.

Він виїжджає звідси й дуже радий. Вже не вливатиме в душу щодня по крапельці отрути, не буде щодня, щохвилини порівнювати прекрасних гасел і огидної дійсності, не буде здригатися від брехливості цих гасел. Подивиться ще де інде, — може в Дрижипільщині тому так, що тут перекручує все Кольобашка?

Та Тарасові, власне, вже нічого тут і робити. Раніш він допитливо шукав істини — як же маса, широка селянська маса і її »хазяї« — бідняки, ставляться до цього велетенського історичного процесу? Чи справді тільки гад-куркуль та злісний підкуркульник опираються цьому зламові й шкодять соціалістичному будівництву на селі?

Тепер уже ці сумніви розвіялися. Колективізацію накаркала директива, що спустилася десь із центру, згори.

Тепер Тарас вирішував чергове запитання: яке право має хтось втручатися в життя народнього організму? Хто краще знає, що треба народові — сам народ, що прожив без няньок, чи то пак, лютих хірургів, і зберіг себе тисячоліттями, — чи чужі йому і його ідеалам сатрапи?

А потім підлизуються до народу статтями »Запаморочення від успіхів«. Це нечесно! Заставляти своїх підручних із шкури лізти, щоб догодити, а потім на них же звалити всю провину за неуспіх і злочин.

Не хоче він тут бути.

Але він ще мав поїхати з мамою на той процес. В циганів багато речей з замордованих. Мама так хоче бути на тім процесі... Може впізнає яку Федькову річ?..

8. ЧИЯ ГОЛОВА ПОКОТИТЬСЯ?

I.

Дуб'яга ішов собі додому з райпаркому і дивувався. Що за діла творяться, Господи, твоя воля! Самі ж заставляли, щоб до весни провести суцільну, а тепер, виходить — ми винні. Ще й слово знайшли таке — «перекручення». Це, видко, не одна голова покотиться. Але хіба винні ці, низові, коли їх згори заставляли?

Він уже завернув у вуличку, щоб забігти додому хоч пообідати. Відколи пішла масова колективізація, їх комунарська затишна ідальна перевелася й захиріла. Покищо, ідять усі вдома, але Дуб'яга спішно підготовлює велику кухню, щоб усіх могла обслужити. А покищо, вдома.

Вже завернув у вуличку, як назустріч йому виринув Ладько, — розхристаний, схвильований.

— Якове Семеновичу! Я вже за вами всюди оббігав! Швидше ходімо, там на колгоспному дворі, біда, що робиться! Розбирають коні, вози, реманент... Все, що попадеться, тягнуть додому назад!

— Хто дозволив? — крикнув Дуб'яга, враз розпалив-шись.

— У Винограді на ярмарку були наші дрижипільські й почули, що там порозбігалися колгоспи, люди все порозбирали... А Соловей Стриж почув та побіг забирати свою борону, а всі за ним...

Не слухаючи, що йому розкаже по дорозі Ладько, Дуб'яга біг, біг і все приказував: «Хто дозволив? хто дозволив?» В цю хвилину він би розніс усе село на шматки. Якби в нього була при собі зброя, він би стріляв у ту юрбу, що — вже здалеку було видно, — метушилася на колгоспному дворі.

Кожен щось тягнув. Хто борону, хто плуга, хто запрягав коні в гарбу. Насупроти, коло церкви робилося те саме. Люди виносили з церкви мішками хліб і тягли — хто на плечах, хто клав на роздобутого щойно воза...

— Катай у комуну, нехай біжать сюди хлопці з якою не є зброєю, — наказав Ладькові Дуб'яга.

В ньому раптом прокинувся командир, в голові блискавично виникали рішення.

— Не руште нічого з місця! Почекайте, поки голова прийде! — безсило бігав межі селянами Кольобашка і вивиривав то в одного, то в другого з рук реманент. — Не можна так!

— Ти, Совецька власть, так і звук нас дурити! Не маєш права, це моє!

— Заставляти не маєш права!

— Стій, стріляти буду! — громовим голосом крикнув на все подвір'я Дуб'яга. — Що це за бунт? Контрреволюція?

— Годі вже, годі лякати нас, — а це що?

І в повітрі над головами замаяло кілька газет зразу. З такими самими газетами, із статтею »Запаморочення від успіхів«, бігли з вуличок чоловіки й жінки.

— Як на зборах громади, то ви всі — неграмотні, »я не вмю розписатися«? А тепер то кожен газетку за пазуху та й сюди? — гримнув Дуб'яга. — Марште з двору! Всі! До ноги!

Це тільки може на якусь мить спинило людей, але за хвилину вони ще радісніше, ще гарячковіше розбирали, хто що бачив. Хватали й чуже, й своє. Наче це була вимріяна, солодка хвилинка, якої всі вони прагнули й ждали.

І, звичайно, Дуб'яга нічого так би й не зробив, коли б не надбиг Ладько з хлопцями, з озброєними активістами й комунарами.

— Рятуйте хоч що можна! — крикнув до них голова. — Терешку! Замкни двері в церкві, візьми собі когось на допомогу. Замикай ворота!

Ворота замкнули.

— Товариші! Громадяни! — звернувся після цієї підготовки Дуб'яга до людей. — Хто не хоче, — може вийти з колгоспу, ніхто вас не силує. Одержите своє, хто що дав. А тепер тут зостануться тільки члени колгоспу. Хто не хоче — виходь!

— Ти член колгоспу? — звернувся він до найближчого.

— Ні, не член!

— Ну, то марш із двору! Не маєш права тут бути.

— Ось я піду, а за мною ще десять!

Дуб'яга трохи боявся, що все ж їх більше, — можуть і

не послухати. Але він знав і магічну силу владного окрику. Аби тільки трохи їх порозганяти, а вже далі буде легше...

Оскільки ж всі вони кричали, що вони не члени, то скоро актив і комунари zostалися самі.

— А тепер, хлопці, вибирайте, що нам непотрібне. Кладіть у цей бік. Узавтра будемо видавати горлохватам, не членам колгоспу.

І Дуб'яга сам почав наводити порядки в дворі.

— Видамо тепер не те, що хто здав, а те, що нам непотрібне.

Тимчасом, коло церкви людей щораз більшало. Хтось уже складав якісь списки, хтось підписував якісь заяви-скарги на неправильні дії місцевої влади, що, як пише товариш Сталін, перекручує на місцях урядові директиви.

— Нехай-но піде тепер на моє поле, я йому покажу! Буде йому куля летіти у вікно, — зовсім не боячись, що Дуб'яга чує, — кричав на всю вулицю голос.

— Молодиці! Підписуйтесь! Хто цьому Дуб'яжці казав, що можна поздймати дзвони з церкви? — щebetала пови-туха Секлета, бігаючи поміж жінками.

— Еге! Я добре пам'ятаю, як він казав: »Хто релігійний, то може й так помолитися, а дзвони потрібні для тракторів...«

— Хай суд сюди виїде, ми всі тут розкажемо! — розважливо говорив бородатий Степан Олійник. — І про штрафи, і про холодну, і про те, що корів заставляли зводити... як на Соловки висилали за те, що не хоче до колгоспу.

— А в мене скриню забрали! — Готова вже була із скаргою до виїздного суду Марія.

— Бо дурна! Хай би до мене прийшли!..

— То ви тепер дуже сміливі, а заяву до колгоспу подали?..

— А як він із наганом та кулаком, то що ж ти будеш робити?

— А як він каже: »Не підеш — в Соловки заженемо!«

— Це добра примусовка!

В цей час зчинялася колотнеча коло церковної брами. Ладько із хлопцями якимось відтиснули людей і зачинили важку залізну браму. Але там зосталося ще кілька чоловік і гріли кулаками з середини.

— Випустіть їх! — кричали з натовпу.

— Хай там посидять! Їх ніхто туди не просив, — згорда відповідав Ладько, очікуючи підмоги.

Він бачив злісні, розпалені обличчя, бачив, як надбігали баби з рогаками, люшнями, з лопатами. Кільце круг Ладька замикалося, але він уже бачив також, що підмога, з Дуб'ягою на чолі, прокладає сюди шлях через бабське військо з рогаками.

І ще бачив він, що всі оці рогачі, люшні, кочерги й вила луплять, куди бачать, — по животі, по ногах, по голові комунарам і Дуб'язі.

— Оце вам комуна! Якби не йшли ви, то й нас би тепер не заганяли сюди!

— Куме! Нас . . . , що побачились — весело кричала Тетяна Хтомиха, Вергунова жінка. — А пам'ятаєш, як ти колись мого чоловіка побив?

І лушпарила лопатою, та так, щоб поцілити по голові свого давнього приятеля й кума.

II.

Три дні отак колотилося село.

В сільраді й у канцелярії колгоспу товпилися люди, вимагали назад насіння, реманент. Спочатку насіння видавали з церкви, де були засипані і насінні фонди, і самообкладання. Але скоро побачили, що зробилася якась каша. Схаменулися.

Чим же буде сіяти сам колгосп?

Тоді вийшла нова ухвала. Є такі, що від землі відмовилися. Напевно той, хто відмовлявся, щось думав. Ну, то від землі може відмовлятися, а насіння на свій участок дай!

— Восени одержите назад, — потішав Дуб'яга. — Поможемо!

— Еге, хороша поміч! Забрали останне . . .

— Некрасиво так, товариші? — умовляв Дуб'яга. — Будьте сознательні! Давайте, поговоримо по душам. Он прийшла Горгулиха й до землі припадала, щоб її виписали з колгоспу. Принесла заяву: »Прошу виписати мене з колгоспу, бо я не маю шматка хліба й не маю за чим ходити на трудовні«. А я їй розтолкував:

»Що ви робитимете, як продасте коня й воза та купите раптом три пуди хліба? А як будете робити в колгоспі, то й хліба дамо. Вас і в список не завели, порвіть вашу заяву. А як добровільно хочете, — то чого ж? Просимо!«

— Отак побалакали, вона за заяву, підгорнула свиту та й пішла.

— То не її свита, позичена . . . — сказав хтось.

Напруження трохи спало. Дехто, наприклад, Оврам, ладен був навіть забрати заяву про вихід із колгоспу, бо сказав:

— А як другий не схоче робити?

— То не запишуть трудовня.

— Що з тих дурноднів?

— Як спухне з голоду, то буде робити! — переконував Дуб'яга.

— Однаково, ми його годуватимемо. Він у державну кооперацію піде, купить за десять карбованців пуд, бо в нас держава забрала по вісімдесят п'ять копійок за той пуд . . .

— Бідняк не накупиться в кооперації!

— Та при чому тут Оврам. — Бідняк і ледар — дві різниці . . .

— А як я коло машини півтора місяці проробив у комуні й мені сказали: »Ти не робив!« Було ж так? — стряв у цю суперечку Ригорко Безсмертний.

— То ви ж самі не хочете! Хіба я тобі не казав ставати конюхом? Ви не наші!

— Ну, так . . . — подумав трохи Ригорко. — Не ваші, а все ж таки ваші. Хліб забрали?

— Тепер знову зберемося, проробимо літо, й знов у нас заберуть . . .

— То вас і чорт не розбере, — вдавано сердито сказав Дуб'яга. — То »ми ваші«, то »ми не хочемо!« Чого ж ви хочете, кажіть, хай я почую?

— Ми хочемо знати, як із засівами. А в комуну не хочемо! — твердо сказав Оврам.

— То чого ж зібралися тут?

— От того й зібралися. Як із вкладами?

А людей надходило все більше й більше. Ніякої змоги не було дати якийсь лад цьому всьому вертепові. Вже й діловод колгоспний допомагав Дуб'язі, але його вкрили:

— Вам добре тут по канцеляріях сидіти, а ти йди на холод робити! Бабу можна посадити рахувати, а ти, мужчина, йди в поле . . .

— То сідай і ти, як умієш, — огризнувся рахівник і замовк.

— А ми й раді, що нас мало, — встряла ще й молодичка з гостреньким носом. — Нам самим ліпше!

— От, які колективісти! — відразу образилася друга молодиця. — То як до вас вступати, коли в и не хочете?

— А чого ж в и не йдете?

— Бо я не хочу, то й чоловік не йде...

— Ну, добре, — безнадійно махнув рукою Дуб'яга. — Давайте запитання, а тоді хто не схоче організуватися в колгосп, хай вийде.

І знов з початку:

— Як бути нам, що ми від землі відмовилися?

— Я вже сказав.

— А нащо ж ви оце й муку в нас забрали? Ми голодні...

— Забрали на посівматеріал. Коли не вимітитимемо всіх куточків, то не буде засіяно й десятої частини...

— А ми голодні... І врожай, здається, був!

Дуб'яга перечекав, поки всі виговоряться. Однаково, не чув, хто що галакає.

— Нема більше запитань? — знову почав він, як трохи перекипіло.

Мовчали.

— А тепер, кого викинули з членів колгоспу — виходь! Зараз почнемо збори членів.

— То й ходімо! Виходьмо, виходьмо всі! — затривожилися баби, як почули, що знов вони, ніби, члени. Втім, до цієї тривоги домішувалася й образа. Щоб їх виганяли? Вони й самі підуть.

— Мусіенко, — завернув голова. — Куди ж це ви? Вас же не викинули, ви ж член. Чи ви берете заяву назад?

Мусіенко вертається. Другий член ради спинив так другого, третього.

Зосталася коло столу в канцелярії тільки маленька групка людей.

— Ну, ще й краще! — з полегкістю зідхнув Дуб'яга. — Хоч будемо знати, хто свої. Давайте, виберемо президію та й почнемо роботу.

— Хай іде в президію Горгулиха!

Вдова Горгулиха підгорнула поли свити, вийшла зза спин і сіла в президії.

— Вона не член колгоспу! Геть її!

— Вона подала заяву, що член... — заступився Дуб'яга.

— А, ну то нехай сидить...

— Товариші! — встав Дуб'яга. — Наше найпекучіше питання — забезпечити колгоспників хлібом, щоб було за чим сіяти. Не секрет, що бідняки йдуть у колгосп, щоб колгосп

дав хліба. І ми будемо в першу чергу цих задовольняти. Цими днями ми вже відчиняємо кухню... В цю кухню, — я так тепер уже бачу, — побіжить усе село їсти, але ми тільки колгоспників будемо там годувати. От я й думаю, — як це зробити? Не написано ж на лобі, хто колгоспник, а хто ні. Село велике... Може б ми так пустили в оборот такі жетончики?..

III.

Тут сівба на носі, а в колгоспі коні голодні. Ще й загнав одну пару Соловей Стриж.

Соловей Стриж став активістом недавно, як довели йому «плян до двору», якого він аж ніяк не сподівався, бо був «корінний і потомственный» бідняк.

Хоч йому, як членові комнезаму, й помагали часто, хоч він був опорою радянської влади ще в вісімнадцятому році, як відбирали землю в багатих хуторян і розбирали панський двір, але на добробуті Соловйовому ті підмоги зовсім не позначилися. Інші з бідняків і незаможників поробилися вже совецькими куркулями, або хоч середняками, хвалити Бога, а Соловей — усе бідний!

Любив чоловік чарку хильнути.

І треба бути справедливим — не завжди траплялася така okazія з вина самого Соловея. Оце прийде чоловік до кооперації набрати якого краму. Одміряють йому два метри.

— Що ж мені на трьох дівчат два метри? Ще два давай, — принижується перед продавцем Соловей.

— Доплати пая два карбованці, так не можна, — звисока відповідає продавець.

Соловей розсердиться, викине всі гроші на ляду.

— Ну, то давай на всі горілки, як так!

І вийде на ганок із так вимушено закупленою горілкою, скаржитися всім, хто не йде:

— О, люди! Дивіться, до чого кооперація доводить!

Любив Соловей частенько заглядати в комуну і як був не дуже винахідливий у дотехах, то завжди повторював один і той самий солоний жарт:

— Я регулярно навітуюсь у комуну, подивитися, як розростається соціалізм серед цих отруйних злаків індивідуалізму.

І він навіть виявив бажання йти в комуну. Але не на абиякі ролі.

— Найміть мене за секретаря в канцелярію... писати.
— Е, а за пастуха ти не хоч? Так і звик по канцеляріях...

— А ейбо, не хочу!..

— Соловейку, чом у партію не йдеш? Ти ж грамотний...

— В комуністи? Штатні говоруни?

Подумав.

— А тому, що вже всі портфелі розібрані. Чого я піду? Як нема вже портфеля, то мое життя краще не стане.

— А ти піди, організуйсь у комуну і докажи!

— Я піду! На весну! Вперед спродаюся. Я ще міг би почекаати, так через два місяці вже за ворота виганятимуть.

Отак собі думав чоловічина жартома й вік прожити. Прийти непроханим, пощирити зуби, невідмінно ненароком втрапити в ту хату, де самогон варять, подати, де слід, корисну пораду.

— Комунарам не годиться на конюшині спати, це слішком дороге удовольствие для комунарів! — навчально й строго говорив він, як бачив щось подібне.

І навіть думав смішками відкрутитися, коли зайшло так, що або з села геть, або в колектив вступає. Він прийшов до голови сільради, — тоді ще була Гапка, — з дуже заклопотаним виглядом.

— Як це мені вийти з созу? — запитав він. — Кому це заяву подати?

— З якого созу?

Ніякого созу в Марійці не було. Колись, хіба, був, ще до організації комуну, гай-гай, скільки то років тому!

— А того, що розвалився! Я ж ото сам там зостався, то нема кому заяву про вихід подати. Тут би в комуну вступити, то нема як!

Це ж ясно всім видно, — хоче чоловік із дорогої душі передовиком бути, та от так складаються обставини...

А вони, чорт їх маму знає, — не дивлючись на це, не зважаючи на його непохитну сознательність, взяли та довели плян до двору. Правда, з того, однаково, нічого не вийшло б, бо й описувати в Соловея не було чого, але він ото відтоді став активістом, та ще й яким! То вже, як ніхто не хоче аніяк іти в хату до якого куркуля, де будуть за ноги хватати, — туди йшов Соловей, п'яний, як ніч.

Отож, цей Соловей загнав колгоспні коні. Узав коні до млина поїхати, а через який час приїжджає — коні мокрі.

Чорт його знає, де він був! Коні напилися води, охватилися, поздихали невдовзі. Хто ж винен?

— Звичайно, конюх! — відповідав Соловей. — Нащо він мені дав такі коні, що ледве ноги волочать? А тая, котра повинна до млина, та стоїть та їсть сіно.

— Але коні згнули після того, як у твоїх руках побували!

— Тут ще не один помре! — глибокодумно похитував головою Соловей.

— Як так будемо хазяювать, то дохазяюємось до ручки. Через рік нічого не буде, — кричав конюх, скидаючи всю вину на Соловея.

— Ти нервенний, такого не можна ставити на конюха, бо до серця береш усе, — обливав його холодною водою Соловей. — Тут треба холоднокровного. Здохли, — ну, й дідько з ними! Хіба воно твое?

— Так оце такі поради? А, хай воно згорить!

— Всі виздыхають, як не дамо кормів! — зауважує їздовий Василь. — Он уже підвіщуємо до сволака одну коняку, бо не може стояти.

— Та нащо вам що? Он корова Кіндрата Моголівця два рази тікала додому. Вона знає, що там їй давали їсти!

— Треба сказати раді, хай замовить коровам зелені окуляри, щоб вони скрізь бачили зелене. Вони й цим ситі будуть... — резонно зауважує Соловей Стриж.

Не тільки корови й коні були вже голодні, але й колгоспники.

Всі нетерпляче чекали, коли це вже колгосп влаштує їдальню. Тільки про це й говорили, переймали на вулиці Дуб'ягу.

— Як жити далі? Їсти нема чого!

— Авансувати будемо! Нам треба забезпечити вперед бідняцько-незаможницьку групу, що живе з своїх рук.

— Бідняки є всякі! Он Степан щодня робить, а Соловей на печі сидить. Степан порвав чоботи, що одні на всю сім'ю, а Соловей...

— Ми й адміністратори, й господарі, й робітники, — перебив Дуб'яга. — Це в наших руках, — нічого йому не дати, як він ледар...

— Ми це знаємо! А от він загнав коні й нічого йому нема.

В статуті сільськогосподарської артїлі «Імени тринадцятиріччя жовтня», в тім статуті, що його прийняла колишня

комуна »Вперед«, — нічого не сказано було, що робити, як колгоспник-бідняк зажене коні.

Дуб'яга щораз частіше ставав перед такими самими глухими кутами. Все це було нове, незвичайне, кожен раз треба було ламати голову, щоб не »перекрутити« і щоб догодити райпаркомові. Це коли б який куркуль...

Але голод не тітка. Коні загнали, — кат його бери, все одно не моє, але...

— Але ви нам скажіть, як будете задовольняти авансами? — допитувалися Дуб'ягу колгоспники.

— Головне, це спільне харчування. Заколемо кабанчика...

— Коли то буде!.. Я б согласен, коли б мені знати, де дістати сьогодні три карбованці.

— Згода! Будете брати гроші, але не дістанете хліба. На капіталістичну ногу, — міркував щось нове Дуб'яга.

— Е, ні!..

— Та ви ж у бідняках! Вам будемо допомагати. Правда, деякі бідняки ще думають, що перевернеться та й не треба братися... Я як ішов, то не дивився ні на що. Навратився й не слухав ніяких порад. А тут так: чи бути, чи не бути? Як укріпиться совєцька власть, то я скоріше до неї, а як розшатається, то я бігом від неї...

Ще хтось підійшов. Знов про ідальню запитав.

— Чого ви бігаєте за мною про ідальню питатися, а чом не питаєте, як там із сівбою? Он уже є місця, що можна скородити, а чом ніхто в поле не виходить? Будемо дуть вас, бо ви фундамент соціалізму, — починав уже сердитися Дуб'яга.

Он йому треба щодня здавати відомості про кожен засіяний гектар. Центральний комітет повинен знати за кожен засіяний гектар, а їм що? Вся кампанія повинна бути, як часи, а їм що? Вже як толкував на зборах:

— Всі повинні бути на сівбі! Будь ти сват, чи брат, а як ти симулянт — здорово будем гріти...

Тимчасом, мало хто виходив у поле з нових колгоспників. Тому батога бракувало, той не міг вийти, бо нема чобіт, той не має чого їсти...

Дуб'яга хапався за голову.

— Навіть членів партії, хто брав трохи вправо або вліво, та й то ми їх за хвіст та на сонце. Тут теж не подивимося, будемо викидати. А як опиниться поза колгоспом, та при-

пече йому, то він відчує тоді... Чом ви вчора не вийшли на роботу? — питає першого-ліпшого.

— Бо я їздив до міста хліба купувати...

— То вчора, — а сьогодні?

IV.

Кармаліта мав явку якраз на другий день після пожежі.

Це, справді, знаменно. На другу ніч після того, як згорів колгоспний двір у Розумниці, загорілася в Марійці церква. Згорів засипаний там хліб, згоріла й сама стародавня, дерев'яна церковця.

Випадковий збіг? Ну, нехай у Розумниці, — там колгосп забрав уже угноєну й виорану землю. Але тут? Вже, здається, залишилися самі смирні та покірні.

— А що каже Дуб'яга?

Слідчий останніми часами все навертає Кармаліту на обмірковування Дуб'яжиної особи. Здалося б, якби Кармаліта побував під черепом у Якова Дуб'яги, переказав би весь комплекс його переживань, — і то вибагливості Валер'яна Климовича не вдовольнив би. Він докопувався до того шару, який, звичайно, зветься підсвідомим. Він жадав вивернути на яскраве денне світло те, що може Дуб'яга хотів би думати й почувати, але свідомо не почував і не думав.

Власне, слідчий волів би, щоб Дуб'яга думав так, і досить недвозначно статистик райвиконкому нахилив Кармаліту, щоб той своїми розмовами розбудив ті Дуб'яжині думки, які хотів би заскочити слідчий.

Кармаліта вже два рази руба відмовився від цього. Втретє він відмовився підписати рапорт, що за його словами склав сам слідчий. В ньому Кармаліта відчув щось загрозливе Дуб'язі.

Нічого від себе, власне, слідчий не додав, все те саме, що Кармаліта розказував: в колгоспі загнали пару коней, гине з голоду худоба, люди не мають чого їсти, недавно організована їдальня дає раз на день тарілку кандьору, їсти йде все село, бо голодних багато, не виходять люди на роботу, сівба відстає, — і так далі. Але все це розповідав і писав Кармаліта вже багато разів, при чому констатував, що Дуб'яга робить усе, що може...

Але що він може?

В рапорті ж, складеному рукою слідчого, виходило, що винен цьому — голова колгоспу.

Кармаліта сам часто не дуже похваляв Дуб'ягу, але почуття об'єктивності не дозволяло йому вигадувати те, чого нема. Вже якщо він — сліпе знаряддя в чийсь руках, апарат для обсервації, то хоч буде досконалим апаратом, не буде хоч безвольною ганчіркою. Він — слуга об'єктивної правди, але не натяжки, нащось потрібної його начальству. Він думав, що оцей хаос у селі викликаний чимось іншим, незрозумілим, стихійним, а не волею одної якоїсь людини.

— Які розмови на селі з приводу пожежі? — подав слідчий друге запитання.

— Та знов виринув Дука... Принаймні, про Розумницю так говорять.

— А про вашу церкву?

— Теж, кажуть, Дука...

Цей невловимий Дука, нема-нема, та й вирине звідкись. Він уже осточортів усім, бо ніяк не вдавалося наскочити на його слід. На кілька місяців він, бувало, затихав, а потім знову нагадував про себе пожежами, підступними вбивствами, підкинутими листами...

І ніхто його ніколи не бачив, а кожен розповідав те, що чув від когось іншого.

— Чи не чули ви в селі якихось розмов, ще перед цими пожежами?

— Ні...

— Може які куркулі повтікали назад?..

— І такого не чув.

— А що це там у вас за Соловей Стриж?

— Солове-е-е-й! — зчудовано протягнув Кармаліта. — Так собі, чоловічок один. Бідняк. Активіст.

— І перший активіст до розбирання реманенту, як колгосп розвалювався?

Кармаліта засміявся.

— Я цього не знаю, але це можливо. Він може піти перший на все... як уп'ється... Може навіть жартома.

— А ви не чули, щоб він щось таке говорив про марієцьку церкву?

Кармаліта вже добре знав слідчого. Він щось уже знав, але хоче, щоб Кармаліта перший сказав. Він мав таку звичку, — вислухувати, а не повідомляти. Вже до Кармаліти були тут, — все розповіли.

Але Кармаліта теж не думав ловитися на гачок. Він усе переказує, як чув, чи як йому здається. Щодо Стрижа, то Кармаліта думає так:

— Я ніколи не надаю значення тому, що ляпає Стриж. Вчора прийшов до нас голова розумнянського колгоспу, подвір'я його згоріло до тла. А наш Стриж закурив цигарку й задумався:

»І так даром ото згоріло? Чи хоч застраховане?«

»Ні!«

»Гм! Шкода! Без ніякої користи... А ви спалить церкву! Все то гроші будуть! Збудуете школу, або колектив. Все таки, — начорта вона буде стояти?«

»Як на чорта?«

»А що ж? Застрахована церква стоїть, а незастрахований колектив згорів. Несправедливо!«

Посміялися всі з такої поради голові розумнянського колгоспу, а не знали, що цієї ж ночі їх церква згорить, як свічка.

— Це ви самі чули? — запитав слідчий.

— Не я один. Це було в канцелярії колгоспу, люди розбирали наряди на роботу...

В голові у Валер'яна Климовича ворушилися якісь нові комбінації.

— Так... А чи пригадуєте ви...

9. ЧИЯ ПОКОТИЛАСЯ?

I.

Зза сцени в залю і назад із залі за лаштунки бігала Соня Бенціонівна, дрижипільська вчителька, дочка ліверанта, Беня Співака, місцева комуністка. Враження від її біганини було таке, наче тут, у сельбуді, має відбутися якась родинна вечірка і перед вечерею вона робить останні розпорядження, оглядає, чи так накрито стіл, чи досить тут чарок і карафок.

За кілька хвилин має тут розпочатися чистка партії на відкритих партійних зборах. Всякий, хто хотів, міг прийти, слухати, питати, висловлюватися.

Поприходило багато людей, повна зала.

Явдошка Дуб'яга сиділа на самому переді і прийшла із самого початку. Вона сиділа з Маланкою Закриничною, дружиною одного з членів ради. На руках у неї був п'ятилітній син Марксель. Ім'я, дане йому, було по-модному скомбіноване з трьох: »Маркс-Енгельс-Ленін«.

Маркселик розбушувався й насправжки сердився:

— Ідїть ви к чортовій матері, не чистьте мого батька, він хороший партієць! — кричав він до сусіда.

Явдошка його втихомирювала. Маланка також.

— Ти ж, Маркселику, казав сам, що прийшов чистити свого батька, а це вже не хоч, щоб чистили!

— О, то то я! — заперечив гордо Марксель. — Мене вся комуна боїться!

— Еге? Та й чого?

— Бо ніхто до хати не пускає.

— Так бояться?

Щаслива дитина! Воно, дурне, нічого не тямить ще. І не хоч, то заставить сміятися, забутися. Дітям що?

— Мальвіна вже трохи підросла, щось розуміє, — кивнула Явдошка в бік дівчинини, що сиділа тихо, як мишка.

— Тільки й їхнього, — зідхнула Маланка.—Он моя Єля небагато старша за вашу, а, Боже, як плакала, коли ми вибиралися із своєї хати.

— Це й досі не звикли тут у нас? — запитала Явдошка. Маланка з чоловіком і сімома дітьми перебралася з виселку у комуну ще до масової колективізації.

— Та й тепер уже наче й нічого, але зразу... Так чудно було! »Мамо, чогось тут недобре, наче додому хочеться, тут погано!« — »Чого, тут гарненько!« — кажу до неї, а самій на серці так гірко! Сяду та й плачу! А старий не пускає тоді надвір. Каже: »Як плачеш, то в хаті, щоб ніхто в комуні не бачив... Я знаю, чого ти плачеш! Це за своєю хатою сумуєш...«

Та так сядеш, подумаєш... Однаково, довелося б покинути, як смерть прийде. Колись же та треба було б її покинути. Не все ж одним життям жити, треба ще й другого спробувати... — Отак розважу себе... А то ж вік проживеш і нічого не бачиш!

Маланка говорила це, а самій сльози текли на виду. І досі ще жалко, сумно було за тією хатою на виселку у зеленому віночку.

— Образи там усі покидала, разом із хатою, хтось буде вже на них молитися. А інші пороздавала. Ото й тільки, що в скриню сховала мамине благословення... Та ще є пам'ятка з хати — фотографія. Пилип навмисне зфотографував. Каже:

»Хай наші діти хоч знають, як ми жили колись...«

Дітей у Пилипа Закриничного було багато, семеро. Він і в комуну тому пішов, що не бачив для них дороги іншої. А комунa й прийняла його тому, що багато робочих рук привіз із собою Закриничний, не треба годувати старих та малих. Та ще й за те, що був добрий господар. Правда, довго-довго не переходив він у комуну жити, аж перед суцільною колективізацією покинув хату.

Тим часом, чистка вже починалася. Соня Бенціонівна вже не бігала, а сиділа за столом, покритим червоним сатином. Поруч неї сидів старенький огузкуватий чоловік з м'яким і лагідним виразом обличчя та третій член комісії — у пенсне, з начальницько-ревізорським виглядом.

Колишні приятелі й куми, а тепер непримиренні вороги, два сільських комуністи, Хома Вергун і Яків Дуб'яга, зрівнялися сьогодні. Сьогодні їм обом випадало стояти перед Сонею Бенціонівною й чекати, яку вона видасть їм долю із своїх милостивих рук.

Вергун стояв, як салдат на муштрі, або як учень перед

учителем, — не сміючи поворухнутися, — і щось нерозбірчливе розказував:

— і... і я працював удома... При приході поляків... при приході поляків... Вот... В общем, суцність роботи...

Голова, сивенький, м'яко слухав його плутанину й, на-решті, перебив:

— Чи ви член колгоспу?

— Член.

— Давно?

— Ні, недавно. Кілька днів...

— Чом досі не йшли?

— Жінка не хотіла.

— А оце, значить, кілька днів тому жінка захотіла?

Вергун мовчить.

— От ви податку не платите, як комуніст, а коли`б прийшлося дати?

— Муситиму платити...

— Скажіть... Чи вважаєте ви, що в селянина непролетарський настрій, як він не хоче йти до колгоспу? Так?

— Так...

— А чом же ви не йшли? Чи ви вважаєте, що колгосп і без вас збудується?.. Хай хтось?..

— Труднощі є, але треба їх знищити спільно, — відповів на це Вергун.

— Як це спільно?

— Сообща.

— А паску святите? — запитав молодий у начальницько-пихатому пенсне.

— Я не свячу...

— А жінка?

— А жінка? — Павза. — Я не пам'ятаю, щоб святтила.

— А до церкви ходить?

— Я не ходжу... Жінка теж, здається, не ходить...

— А скажіть, — м'яко й вліжливо допитувався сивий чоловічок. — Найкраще було б, щоб ця комуна згоріла? І щоб усі розійшлися по домах?

Вергун упрів.

— Це було... Я говорив по-дружеськи й говорив по-шутейному... казав, що селяни так говорять... Я казав, що селяни так говорять...

— А ви теж селянин, — ловив сивоголовий на слові. — Виходить, ви теж так думаете?

— Я знаю, це написав Швець... По злобі...

— Зовсім не Швець, — грався із жертвою сивенький.

— То може хтось другий!

— Виходить, ви Шевцеві також казали?

Допитуваний був уже зовсім мокрий і розгублений, а сивуватий голова комісії не переставав допікати йому запитаннями, своїм м'яким і влазливим голосом, підкріпленим ласкавим поглядом.

— Ось послухайте цю заяву. »Прошу комісію розглянути цю заяву і дати кінець...« — почав читати голова комісії якусь довгу скаргу на Вергуна.

Людей нашло дуже багато, але не вельми вслухалися в те, що читає голова, що там говориться коло столу. Всім було ясно, що Вергун сьогодні з партії полетить. Тут уже йому згадають і про давню боротьбу з комуною, і про затишну садибу до річки, і про те, що він формально лише вступив до колгоспу, а й досі носа не показує на роботі.

Ждали всі другого, — коли ж це вже Дуб'яга почне чиститись? Було багато лихих на Дуб'ягу, але багато й прихильників, бо вже нікому стільки того клопоту нема, як голові. Тут хоч і не будеш сивим, то посивієш. А справді, Дуб'яга за останні часи геть посивів. Є тому голові!

Нарешті, Вергуна пустили з такими словами:

— Ідіть собі додому, без вас почали революцію, без вас і закінчимо...

Але другий вийшов ще не Дуб'яга.

Марксель уже спав на колінах у матері. Маланка Закринична пішла вже додому із чоловіком, а Явдошка ладна була й до ранку сидіти. Правда, в селі це не диво, бо в Марійці здавна звикли починати збори вночі, а десь на світанку кінчати. Мальвінка сиділа поруч і озиралася на всі боки.

Поміж рядами ходили розмови:

— Ось побачите, ці партійці один одного покриють, та й усе буде так, як було. З такою чисткою!

— А он Хтому ж вичистили?

— Е, то ж таки людина!

Був тут і Кармаліта, і він чекав. Чи полетить сьогодні й Дуб'яжина голова? До неї підкопувалися вже більше року. Чи полетить?

II.

Дуб'яга виступив сміливо й упевнено, з почуттям всієї ваги свого виступу. Адже всі чекали цього часу й хвилини. Хтось радіє... Хай радіють! В його житті все рівне, відкрите. Його життя зв'язане з життям комуні, його біографія — буде історією комуні.

З цього він і почав.

Не спинявся довго на досягненнях, хоч пригадував і їх. Проте, докладно описував хиби, свої помилки, провали. Він відчував, що десь є йому засідка, і знав із практики свого довгого перебування на чолі громади, що найкращий спосіб відбитися, — самому сміливо говорити про те, за що можуть ударити. Так він будував, а хто буде, той неминуче помиляється...

Цими словами закінчив Дуб'яга свою біографію.

Явдошка думала, що зараз почнуть питати про курорти, розтрати, вечірки, ложки, про чарку...

Кармаліта думав, що почнуть із родича, члена СВУ. Принаймні, йому самому вже набрид той брат Явдошин.

Був тут і Ригорко Безсмертний. І його заява там була в матеріялах комісії. Може правда, нарешті, вилізе наверх, що ця комунa — одна обмана! Фундатори хочуть батраків мати й ними робити, а самі пануватимуть...

Тільки голова комісії задав досить невинне запитання.

— Який відсоток селянства колективізовано, а також — яке саме?

— Як то, яке? — не зрозумів зразу Дуб'яга. — Яке це має відношення до мого партійного обличчя?

— Запитання даємо ми, а не ви, і прошу відповідати точно, — м'яко заперечив голова.

— І я ще маю запитання, — додав другий член комісії, той у пенсне з пихасто-начальницькою гримасою, що твердо оселилась у заломі уст.

— Як у вас із партосвітою, чи підвищуєте ви свій політичний рівень? Чи знайома вам остання стаття товариша Сталіна про боротьбу з гнилим лібералізмом?

— Я почну з останнього запитання, — сказав Дуб'яга.

Кармаліта помітив у цю хвилину, що руки, закладені в Дуб'яги назад, помітно тремтять. Е, він таки хвилюється, хоч дуже добре держиться й твердо-впевнено відповідає.

— Я почну з останнього, — ще раз сказав Дуб'яга. — Про статтю товариша Сталіна чув тільки, але сам не читав.

І над собою працювати, — не маю часу. Моя робота підіймає мене вдосвіта, а кладе о першій годині ночі.

— Записуйте, будь ласка, — кинув гримасливий начальник Соні Бенціонівні, що вела протокол.

Але вона й так запопадливо записувала.

— А щодо відсотку колективізації в селі й соціального співвідношення, то я можу сказати, але мені здається, що про це дуже добре знає секретар партійної організації, він щодня подає зведення до району.

— Як ви не хочете так відповідати, то скажіть: скільки куркулів і підкуркульників ховається за вашою спиною в комуні?

— Нема й жодного, — певно усміхаючись, відповів Дуб'яга.

— Ну, а Тиміш Черноіван із сином Ладьком?

— Я перший раз чую, що він — куркуль.

— Але ви знали, що він перед вступом до комуні продав коні й розібрав січкарню? Знали, що він злісно говорив: »Таки не буде так, як комуна хоче, а так, як я хочу!« ?

— Знав.

— І все таки, в комуну прийняли?

— Він нам склав три січкарні й дві молотарки, а син його, Ладько, провадив активну боротьбу проти куркулів, і дуаю, що . . .

— А мати Ладькова переховує куркульське добро своїх родичів? Ось у нас є заява, що в Черноіванів є на схованці кожухи, кравецька машина та інші речі куркуля Сарголи з Дрижиполя . . .

— От, якби ви дбали про свій політичний рівень, — вставив не намагаючись навіть приховати своєї зневаги той, у пенсне, — то ви б не виявляли цього гнилого лібералізму до перефарбованих куркулів, якими є сім'я Черноіванів.

— А тепер, — сивенький сказав, — як по-вашому? . . . Пилип Закриничний теж не куркуль? Не куркуль, що в нього сто двадцять десятин землі було до революції?

— Він ненароком втрапив у куркулі. Перед війною в чотирнадцятому році він купив цю землю й грошей за неї не заплатив. Взяв у банку позику та й революція настала, гроші лопнули. Він землю ту зразу здав державі, зосталось в нього щось десять десятин, бо має дев'ятеро душ сім'ї. Т-він ту землю проклинав уже.

— А розкажіть, як у комуну його прийняли?

— І як воно було, що в комуну прийняли, то я теж роз-

кажу. Прийшов він до мене радитись, бо хотів би сам організувати колектив...

— Щоб можна було користуватися правами й вчити дітей? — схидно вставив голову.

— ... а я знав, що він хазяїн хороший, та й прийняв його до нас...

— Ви записуєте? — нахилилось пенсне до Соні Бенціонівни.

Соня Бенціонівна газардно мотнула головою.

Голова перегортав матеріяли й натрапив на заяву Ригорка Безсмертного, який писав, що в комуні зібралися колишні куркулі, щоб захопити кращі землі, а потім розділитися, а тимчасом під маркою комуни користуватися всіма благами й посісти пости...

— А ви знаєте, — ласкаво запитав сивенький, — які погляди Закриничного на шляхи розвитку сільського господарства?

Дуб'яга охоче відповідав:

— Чом не знаю? Та він десь тут сам є... Шкода, нема, вже пішов... Ми не раз із ним говорили на цю тему. Він каже: «Якби поробили скрізь радгоспи, селянам платили, як робітникам, то селянин був би робив і держава хліб мала б... я перший робив би робітником...» — каже він.

— Чули? — іронічно кивнув головою сивенький до начиненого пихою.

— Що за питання? Ось вам доказ того, що куркуль діє тихою сапою, як казав товариш Сталін. «Не треба ніякої власности на землю», — як це вам подобається? А що з колгоспами, з колективною селянською власністю? Розігнать? Чи хай самі розвалюються? Хай держава, де хоче, дістає коштів на організацію радгоспів, а селянин закладе руки в кишені й прийде на готовеньке? Ні, як казав товариш Сталін, звольте докласти своїх зусиль та вкласти матеріяльних цінностей...

Пихатий строго подивився на Дуб'ягу.

— Ну да, тепер нам зрозуміло, чому у вас розвалився колгосп перед самою сівбою! Як ви під овечою шкурою не могли розглядіти запеклого клясового ворога, прикриваєте ще й тепер своєю спиною його ворожі вилазки... Який же ви після цього комуніст?

Якби під ногами в Дуб'яги розверзлася незглибима безодня, він не був би такий вражений, як від цих слів.

Кармаліта стежив за руками Дуб'яги, — може навіть

більше, ніж за його словами, — і бачив, як вони судорожно стискалися періодично, — пальці, закладені один в один.

— Я не кажу, що я такий ідеальний комуніст, — все ж, відбивався Дуб'яга. — Але я трохи теж політично письменний і знаю, що радгосп — найвища форма соціалістичного господарства. І ніякої ворожої вилазки я тут не бачу.

— Так, по-вашому, соціалізм вам принесуть на золотій тарілці готовенький, а селяни будуть тим часом пропивати й проїдати добро? — вставила й своє слово Соня Бенціонівна.

»Ех, ти, гнидо!« — мало не сказав Дуб'яга, що звук бути грубим і неповздержливим у словах. — »Це може ти мені несеш соціалізм на золотій тарілці? Це може мужик їсть і п'є, а ти будуєш соціалізм? Ти так і звикла, щоб тобі до міста носили кури й масло«.

Але згадав, де він, і стримався.

— То це я, по-вашому, всі оці роки склав руки й ждав соціалізму на золотій тарілці? — сказав тільки він.

— Скажіть, чи правда, що в вас коні підвішені, бо так охляли, що не можуть стояти на своїх ногах?

— Правда, є такі випадки, — відповів Дуб'яга, старанно обтягаючи руками на столі червоне полотно. — Я про це не раз доповідав у районі, а також про те, що село голодує, що є вже такі хати, де по два місяці хліба не бачили. Я просив у районі допомоги, вказівок...

— Нема чого звалювати тепер на когось, — перебив сивенький. — Накрутили тут чортзна чого, поперекручували, запаморочили собі успіхами голови, а тепер у вас церкву з посівматеріалом палять, а ввввв завтра почнуть убивати один одного...

Щодалі говорив поважний голова комісії, то більш усі роззявляли рота. Всім якось ставало ясно, що всьому виною оці сільські комуністи і найбільш Дуб'яга. Вони силою примушували чесних селян іти до колгоспу, вони, — може не-свідомо, але це не зменшує їх вини, — допомагали клясово-ворожому елементові протаскувати шкідливі, руйніницькі ідеї, а також і чинити ворожі акти.

— А ви в своїй клясовій сліпоті панькаєтеся з ними, по сім раз приймаєте її до колгоспу... Вони перші ж, як от під-куркульник Соловей Стриж, показують приклад розбирати колгосп, а потім ви їх просите назад, і вони ще й посівмате-ріял вам палять...

— Не диво, що в селі тепер голод, а в колгоспі безладдя! — влізла знов Соня Бенціонівна.

— Ну, ну! Оце то закрутив! — пройшов шепіт по залі.
»Так от чого так пильно зацікавився Валер'ян Климович Стрижем!« — подумав Кармаліта.

Сивенький передихнув. Потім запитав у свого колеги:

— Маєте ще щось запитати?

— Маю, — відповів той, перегортаючи матеріяли. — Скажіть, будь ласка, чи ви часто сваритесь з жінкою?

— Ні, не дуже часто, але сварюся. Одного разу за те, що вона прилюдно дискредитувала комуну, а другий раз за метрику...

— Ось, дайте, я скажу... — встала Явдошка. — Я була теж членом партії, але сама вийшла, бо я любила оденки справляти, а партійкам не можна, — почала здалека Явдошка.

— Це нас не цікавить, — згідно не дав їй договорити член комісії. — Нехай сам товариш Дуб'яга скаже.

— Та було так, що вона хоче дітей христити, старшу дочку таки охрестила. То я, як вродилася друга дитина, порвав метрику, щоб жінка не могла піти до попа. От тоді ми й посварилися...

— Ну, це дрібниця, — махнув рукою ревізор у пенсне. — А скажіть, як у вас із членськими внесками? Чи при вас є партійний квиток?

Дуб'яга подав.

— Еге-ге! Виявляється, тут не плачено вже більше, як рік, — вигукнув сивенький, перегортаючи книжечку.

— Забув... — винувато відказав Дуб'яга.

Не тільки руки, але й сорочка вже тремтіла йому на спині.

Він чогось зразу став такий жалюгідний, маленький, приголомшений. Щораз більше позбувався він притаманного йому апльомбу. Без нього й Дуб'яга був не Дуб'яга.

Перед столом стояв якийсь інший, незначний, розгублений чоловік.

— Безумовно, забув! Оце правду товариш каже! — глумливо розреготався сивий. — Як же ви беретесь до великих партійних справ, коли ви не можете виконати першої святої заповіді комуніста? Пам'ятаєте статут?

Знищений Дуб'яга нічого не відповів. Він бачив перед собою свою громадську смерть. Його виганяють із партії, й він не знає за що. До останньої хвилини він був гордий собою, він почував себе командиром на полі бою, на фронті

соціалістичного будівництва. І він досі вірив, що робота його конче потрібна.

А в цю хвилину він раптом відчув себе нікому непотрібним шматком ганчірки, об яку витерли ноги й викинули після цього на смітник.

І всім це ясно було.

Настала мить, коли запала в залі сельбуду тиша, ніхто й біля столу не говорив. І в цю хвилину якась жінка півголосом сказала:

— Це певно, якійсь бабі не вгодив . . .

Голова комісії ще не натішився. Він перегортав матеріали і, зацікавившись раптом чимось, підніс ближче до своїх очей.

— Ага! Ось іще цікаво запитати вас: чи давно ви бачилися із вашим швагром, братом вашої дружини, Данилом Ференцем, засудженим на десять років у справі СВУ. Він як, артист був чи що?

Наступила довга павза. У Кармаліті завмерло серце. Цієї хвилини він чекав, він надіявся, що її не буде, він боявся за Дуб'ягу.

Адже ж у всій залі може він один здогадується про справжню причину Дуб'яжиної громадської смерті. Вони й своїє тіні бояться.

— У моєї жінки нема ніякого брата! — відповів, нарешті, Дуб'яга.

— І не було?

— Був.

— Ви його прилюдно зреклися? Десять було про це може в газеті?

— Ні, він . . . — повагавшись, сказав Дуб'яга. — Він, здається, помер . . .

— А скажіть, будь ласка, ви впізнаєте цей портрет? — Висмикнув звідкілясь із матеріалів кабінету фотографію сивий. — Він був петлюрівським офіцером?

— Ні, він помер . . . Себто, він поїхав до Америки і не вернувся . . . — остаточно заплутався Дуб'яга в своїй брехні. — Себто, я ніколи з ним не бачився і думаю, що . . .

— А ось на карточці він зфотографований у офіцерській формі . . .

— Це не він!

— То може він позичив у якого офіцера форму, щоб чинитися?

Комісія ще довго неприховано глумилася з Дуб'яги, а він

виглядав у цю хвилину загнаним вовком. Ховався, ховався з тим Данилом, — от тобі й виховався.

Вже світало, як комісія виголосила ухвалу:

»Громадянина Якова Дуб'ягу, як невиправдавшего себе на роботі, розклавшогося, за політичну неписьменність і гнилий лібералізм, за змичку з клясовим ворогом і за приховування репресованого родича, — з лав КП(б)У виключити і з роботи зняти.

Постанову цю оголосити в пресі.«

Складала її Соня Бенціонівна, секретар комісії. Вона ж її й зачитала, милуючись кожним словом, — як то вона добре склала.

III.

Чисткою членів партії почалося оздоровлення атмосфери в Марійці. Чисткою колгоспу закінчилося. Новий голова, Кольобашка, три дні й три ночі засідав із комісією, їздив до Шварцова на затвердження і вивісив довгий список виключених, чоловік із вісімдесят. Список той починався так:

1. Пилипа Закриничного — з колгоспу викинути, як куркуля, що мав власного господарства 120 десятин землі й хотів використати колгосп для своїх власних цілей.

2. Тимоша Черноївана з усією сім'єю — з колгоспу викинути, як куркулів, що приховували від колгоспу свій дійсний маєтковий стан, і за переховування майна родичів-куркулів.

3. Соловєя Стрижа — з колгоспу викинути за те, що прибіг перший розбирати реманент у колгоспі і загнав колгоспні коні. Розкуркулити й хату взяти для потреб колгоспу.

4. Івана Мусієнка — з колгоспу викинути за те, що продав бичка, а не здав у колгосп.

Список був довгий. Пригадувалося тут усе. Тільки тихі й слухняні, що нічим не вирізнялися в сірій масі, гідні були залишитися членами колгоспу.

Ну, нарешті, колгосп оздоровлений.

10. ЗАБЕРІТЬ БАНДИТА ДУКУ

I.

Втім, хоч Дуб'ягу з колгоспу виключили, ідею його, все ж використали. В останні часи він носився з одним удосконаленням.

Стара комуна переходила на статут сільськогосподарської артілі, але само життя диктувало зберегти громадську їдальню, хоч на часи польових робіт, поки настане новий хліб. В селі був голод.

В їдальні не було сили відігнатися від людей. Село велике, людей багато, — кат його знає, хто член, а хто не член і не має права харчуватися в їдальні. Та були й такі, що формально вважалися членами, а на роботу не виходили. Трудоднів не мали, а в їдальні були перші.

Під їдальнею тепер завжди стояли голодні, як жебраки. Всякі, — старі, середніх літ і діти.

— Чого ви тут стоїте? — накидався на них котрийсь член ради, тепер перейменованої на правління.

— Їсти хочемо!

— То чого сюди прийшли?

— А ви ж забрали . . .

— Витягли, де що не є, за зиму . . .

Цим хоч би дав тієї смердючої кислої капусти з редькою, що нею годували в їдальні, то були б раді.

В їдальні часто траплялися скандали й непорозуміння через ці »помий«, через цей »силос«. Дисципліна зовсім упала, бо всі були злі й гострі, як оси. Запаси комуни якось враз розтали, а ще до нового хліба було далеко, ще тількино кінчали сівбу.

Старі комунари також були злі, як осінні мухи. Коли хто скаржився на »силос«, вони не забували нагадати:

— Пожерли наші свині! Сто п'ятдесят штук було, — а тепер жодної . . .

— Як я був удома, то цілий рік їв свинину, — грубо відповідав парубок. — Наплював я на таку комуно!

І нічого йому не скажеш!

Котрі мали хоч найменшу можливість, розбігалися, — в МТС, у радгосп. Багато подалося на Донбас у шахти, — колгосп узяв це на свій актив. А в газеті «Соціалістична Дрижипльщина» оголосили, що подарували Донбасові стільки то робочої сили, стільки й стільки комсомольців.

Другі кричали:

— Взялися направляти нас на соціалізм, то дайте нам якесь підприємство, щоб годувало!

— Хай дають їсти — будемо робити!

— Мужик би робив, коли б годували!

— Чи переживемо це, чи ні? Чогось і руки опускаються!

Правління колгоспу боролось, як могло з прогулами й простоями. Вираховувало дні невиходу на роботу, давало й підвищувало норму, не зараховувало дня тим, хто пізно виходив, — нічого це не помагало. Їсти давай, — а робити з людей чортма! Трудодні інакше не називали, як «трудні дні», зрештою — «дурнодні».

Тоді то Дуб'яга запропонував ввести якісь марки, чи жетони. Бригадири мали б їх роздавати тим, хто працює в бригадах, напередодні на цілий наступний день, але перед вечерею, в кінці робочого дня. Із цими жетончиками можна було харчуватися в їдальні другого дня.

З Дуб'яги спочатку почали сміятися.

— Це, як у капіталістичному підприємстві?

Але Дуб'яга з властивим йому, незакаламученим жодними сумнівами апльомбом, відповідав:

— Робитимемо те, що підказує життя, а там розберемо, що воно таке...

Дуб'яга не встиг запровадити в життя цю «реформу».

Його не стало, але з'явилася в колгоспі «Імени тринадцятиріччя жовтня» «копійка». Це були кругленькі бляшки, їх офіціантки відбирали перед тим, як дати страву.

— Давайте копійку! — каже вона.

А їй з другого кінця довжелезного, ненакритого нічим, столу кричать:

— Що ж ти, — копійку забрала, а вечеряти не даєш?

Де поділася ота затишність їдальні комуни «Вперед», що нею колись так пишався Дуб'яга!

Те давнє приміщення їдальні було замале для масового колгоспу і для теперішньої їдальні пристосували літній барак із перехрещеними вгорі бантинами, замість стелі, із гли-

няною долівкою, слизькою й чорною від щоденного болота. В деяких місцях, вибоїнах болото доходило до кісточок.

Раз-у-раз по цьому болоті бігали діти з великими пузами та кривими ніжками до віконця подачі й просили:

— Дайте досипки!

— Ти ж уже брав!

— То на батька, а ще на брата дайте!

— От, зарванська вулиця! Коли ти наїсишся?

— Дайте!

Голос дитини тоне в галасі. Всі чогось кричать, лаються, злі... Кожному здається, що він довго жде, — і так воно й є. Не дивниця, — усе приходить сюди їсти.

Нові члени приглядаються до старих комунарів, які їдять окремо кучками, — чи їм не краще, не більше дали? Так воно й є! Починається голосне, безцеремонне ремствування.

— А їйбо, ми їмо гірше свиней!

— Та що ти, це ж по-культурному!

На довгих столах порозливано кандьор, всі по-зимовому одягнені, в шапках, бо по їдальні ходить вітер...

Хтось голосно розказує:

— Поставили мене плугатарем. Дали шкапу, таку, що падає, — кажуть орати. Вийшов я в поле, а вона відразу й упала. Посилаю за головою.

»Треба його вдарити добре«, — каже голова.

»Треба вдарити, тільки тебе! — кажу я. — Дайте коневі добрі харчі та й тоді будете ждати з нього роботи. Як так, — не хочу бути плугатарем, давайте іншу роботу!«

— Тобі дають їсти, то мовчи! — нагодився на цю розмову голова, Кольобашка. — А ні, то марш із колгоспу!

II.

Кармаліта не раз спостережав цю безрадісну картину. Сьорбав і він цей кандьор, гриз і він цей силос. Сідав за грубий, нічим непокритий, довгий батрацький стіл, з огидою брав невитерту слизьку ложку, з огидою човгав по брудній долівці.

Це таке передбрам'я до міста Сонця? Кругом гній, коло самих дверей їдальні свині труться об одвірки. Чи колись здумає хтось хоч від дверей їдальні відкинути сміття?

Але хто там про це думає! Хто з цих змучених, зголоднілих, морально задубілих людей бачить ту пишну красу

весни, що розцвітається довкола? Люди зачучверіли духово й фізично.

Як про якусь легенду згадується, що ось тут, на місці оцього нудотно-блювотного пейзажу, де всі комунарські бебеки лізуть увічі, де стоять довгі рівні шопи й посередині — бездарна, п'ятикінцева будівля, — що тут колись тинистий парк був, замріяне озеро.

Колись сюди приїжджав із концертами старий Демницький, людям хотілося співати, люди могли звідусіль сходитися, й ніхто їх не питав про те, де діли вони свій час, як згаляли.

І це було в умовах гнітючого царату, безправности й темної некультурности! Як же повинно було б бути в вільній передовій країні, що революційним стрибком скинула з себе тяжкий гніт?

Чи мрія людини, — соціалізм, — повинна приходити в супроводі голоду, духового отупіння, фізичного знищення? Виринається з коренем геть усе село, щоб воно не брало соків із рідного ґрунту. Соціалізм! З кого, коли корінне населення вже розмітано по Сибірах і Казахстанах?

Чи він осліп, чи всі кругом сліпі й не бачать, що діється щось дике, жорстоке, диявольське?

За часів безправности люди були вільніші, кращі й щасливіші, ніж за часів великих прав Людини, ніж за часів триумфу людського розуму. Чи це якась божевільна халяндра в його голові? Чи це реальне все кругом?

Кармаліта озирнувся. Чи хто не почув його думок? Він навіть думати вже боявся, так звик конспіруватися.

Він уже всього боїться! Він уже став ручною твариною, що вміє ставати на задні лапки перед хазяїном?

То чим же він уже різниться від цих запаморочених, зацькованих і задурманених, що безладно товчуться навколо нього із зав'язаними очима?

Він почував у собі стихію, вітер, яким мав здмухнути з України паскудний намул, що обліпив її. А став... запрягли крутити ненависного вітряка.

Та ні! Ще знайдеться в нього сила крикнути на всю Україну:

— Люди! Що ви робите? Схаменіться! Нас дорізують, а ми з нетямущими очима стоїмо під брамою різниці!

III.

А хто ж йому тепер повірить?

Хто він, чий він? Ні пава, ні ворона. Від своїх відстав, до цих не пристав. Ну, скажімо, втіче він закордон, — з якими очима? Хто ж він? Сексот ГПУ.

Так і мусить крутити вітряка, скільки захочеться його хазяям. А прийде час, вивітриться його снага, — викинуть, як викидають паршиву шкуру на смітник. А не захоче...

Як же він не захоче, коли не має права хотіти чи не хотіти?

Кармаліта йшов, мов п'яний від усіх оцих думок. Оплутали невидимими нитками душу й тіло, зв'язали по руках і ногах, — це вигідніше, ніж просто знищити. Це — згальванізувати собі трупа на робота.

Проходячи повз зруйновану садибу Кіндрата Моголівця, мимо комина і поламаних дерев садка, якимись невіданими закрутами думки приверзлося: крім цього зубожілого села, де вже починають їсти кору, де садки й подвір'я розгороджені, де стирчать раз-у-раз димарі, де віє пустокою, — десь є ще безжурна синь і м'який легіт південних морів, на берегах його буяє цікаве й різнобарвно — різноманітне життя.

До болю, до шуму в скронях захотілося, як не пережити, то хоч побачити, доторкнутися зором до тих барвистих і вибагливих форм людського співжиття, що витворює в своїх шуканнях природа. Йому примерещилися білі мінарети Стамбулу, венеціянські палаці дожів, вузькі й криві вулички Каїра, приліплені серед голубизни й білизни скель міста над якимнебудь Тирренським морем, хмарочоси Нью-Йорку і пагоди індійських селищ.

Але він цього ніколи не побачить, він повинен давитися російським «соціалізмом» в інтерпретації Кольобашок—Шварцових і дивитися безсило, як розпадається від дихання цього потворного чудовиська його мила Україна, тисячовіками створена. І замість Сонячного міста... оголені димарі та свинюшні їдальні...

Його мила Україна не встигла оклигати від одного спустошення, як настає їй друге. А хіба до Сонячного міста дійдеш шляхом спустошень та буревійних розмітувань нагромаджених сил? Хіба не треба берегти нагромадженого працею поколінь... хоч би й куркулів? А хоч би й Дуб'яг. Чому Дуб'яга, — і той, — став небезпечний ненажерному

»соціалізму«? Що зростав і брав соки з українського ґрунту?

Кармаліта часом почував знесилення від цих думок. І завжди вони замикалися одною безвихідною. Нема вороття! Є каяття, та нема вороття! Замість прислужитися Україні, він крутить крила звироднілій потворі, що все більше набирає рис московського імперіялізму. Він і Україні не прислужився, і світу не побачив, — і вже не побачить.

Він допомагає Україні розмітувати, ось на що прислужилася його буйновітрова сила. Він — тільки шпик.

Та ні ж, не буде так!

І кожен раз після таких думок він перевдягався й зникав на всю ніч, а то й на кілька днів та ночей.

IV.

Ладькова мати Наталка Чорноіваниха зосталася сама.

Не було до кого в хаті заговорити, не було з ким порадитися, не було чого їсти. Була тільки сухоребра, облізла кицька, яка лазила по всіх горшках, шарила в миснику, по горіщі никала. То Наталка розмовляла з нею.

— Ти в мене дуже активна! — починала Наталка. — Та нічого нам із тобою не допоможе. Терпімо, може хлопці, або старий нам припишуть щось. А покищо, терпімо! Так нам Бог дав за те, що ми в нього не віримо.

Після того, як викинули їх із колгоспу, викинули з хати, дозволили тільки одягу та горшки взяти, — Тиміш із хлопцями десь поїхали. Куди, й самі не знали. За людьми. Одно з двох: або на Донбас, або в Крим. Може знайдуть Карпа, брата Наталчиного, що на початку організації комуни виїхав із Марійки, — і як він знав, що з цього таке нещастя вийде? Десь може стануть на роботу, а тоді й її заберуть до себе. Якщо в дорозі їм що не трапиться, нехай Бог боронить.

Наталка зосталася сама, як палець. Часом тільки Серафим Кармаліта забіжить, — посидять, погомонять, згадають Тараса.

Десь як виїхав, то й загуло за ним. Чи знає він, що дядько Муркур десь утік, а якби не втік то вивезли б на Соловки? Ще якесь дядько щастя має. А Галя та бідна теж скитається десь по світах... Дядина Одарка сама зосталася...

Та що там казати! Всім добре прийшлося!

Пішла б і Наталка кудись, щоб у холодній хаті не но-

чувати. Але село велике, людей багато, та піти нікуди. Всі чужим-чужісінькі поробилися, і говорити з тобою бояться.

Хіба до Марії? Все ж, родичі вони, сестри двоюрідні.

Так Мотря геть на другий бік вулиці переходить, як побачить здалека Наталку. А хіба Наталка винна? Як таке-о щось кругом робиться... Як он комунари вже побилися... трое вбитих... Закололи потай свиню, та не помирилися.

Таке зайшло між Марією й Наталкою відтоді, як переховувався в Марії батько її, дядько Василь. Наталка тоді з дорогою душею зайшла б до Марії й чогось би принесла, хоч якого там підпалка. Але боялася заходити, щоб не побачив хто та не доніс у вуха, що Наталка з куркулями компанує. Оно один раз забігла смерком, хлібину занесла, — й то крадькома. Марія в руки цілувала.

А другого дня зустрілися на вулиці, й Наталка задивилася в другий бік, буцім-то не бачить. Бо якраз ішов той Кольобашка, зараз було б замічення Ладькові, що твоя мати з куркулями заходить.

Як уже такі, як Марія з дядьком Василем куркулі, то пожаль, Боже! Але мусиш терпіти...

То ото відтоді розгнівалася Марія. Як іде, та бачить Наталку, то переходить геть на другий бік вулиці.

Є ще і своя рідніша рідня, сестра Хросина, що за вчителем. Ще, до котрого часу, їх не зачіпають і, можна сказати, одна тільки Хросина з них і живе нічогенько. Корівку має, молочко, город свій має. А як з учителя, то й придналогу з них не беруть... Правда, скупенька стала Хросина, води не допросишся в неї, але що ж тут дивувати? Як собі не вистарчає та з обметиці того пиріжка закрутиш із буряковим листям, то мусиш і скупим стати...

Як он, кажуть, у Розумниці, за день шістдесят дітей померло. Їх закопали всіх разом, а собаки розграбали яму, та розтягли...

Наталка довго ходила по хаті, крутилася, — з кицькою розмовляла, сама з собою. Ні, не сидня їй у хаті! Пустка, холодно, страшно від усіх оцих думок...

І мимоволі взяла Наталка велику хустку, напнула її й пішла до Хросини. З дороги вернулася, загорнула в хустину одного пиріжка з буряковим листям для малого... Такий уже в їх роду споконвічний звичай, — як іти до кого, то з гостинцем, хоч із колачиком, хоч із пампушкою. Звичаю

того не їй ламати, хоч пиріжок був і останній, і спекти вже не було з чого.

Там і заночує, бо чогось не може всидіти сама в хаті.

V.

Минула година, може півтори, — Наталка вже відмикала свою хату, темна, як ніч, із щільно затисненими губами, мовчазна й зосереджена. Мов камінна. Вона не обізвалася до кицьки, не засвітила світла, а сіла на лаві, під тим місцем, де були колись образи, а тепер портрет Сталіна, — й аж допіру заплакала.

Та не минуло й трьох хвилин, як у віконце щось постукало. Наталка стрепенулася. Невже Хросина слідом за нею йшла, не витримало її серце? А як же інакше й могло б бути? Своя ж, не чужа... То на неї щось таке найшло було.

Бо хто ж може ще стукати? В хаті темно, в такий час усі люди сплять.

Наталка, не питаючи, »хто«, відчинила двері. Стояла безмісячна весняна ніч, але зорі були такі яскраві, що й без них було видно.

В прорізі дверей стояла якась широкоплеча постать і зза спиною визирала рушниця.

— Хто це? — скрикнула Наталка і хотіла швиденько зачинити двері назад.

— Не лякайтеся, — відповів знайомий, м'який голос, — не лякайтеся ви цієї рушниці та швидше ходімо в хату.

Голос був дивно знайомий, хоч чоловік був обвішаний зброєю, з вигляду — страшний розбійник. І обличчя в п'їтмі не видно було.

Наталка ще стояла, занімала. Вона б крикнула, якби в неї вистачило духу... Але як буває увісні, — хотіла крикнути й не могла.

Чоловік відсторонив її, ввійшов і сіни, втягнув за руку Наталку, дбайливо замкнув усі заціпки, наче був тут свій і краще за господиню знає всі входи й виходи.

— Ще й досі не впізнали? — домашнім голосом промовив незнайомий. — Засвітіть на хвилину сірника. Або чекайте... Та не трусіться!

Він витер сірника й Наталка злякано відступила.

Перед нею стояв озброєний, з патронними стрічками навхрест Серафим Кармаліта. І ця зброя не пасувала до того

звичайного лагідного виразу очей, з якими завжди звикла бачити його Наталка, який був у Кармаліти й тепер.

— Прийшов до вас попрощатися, — тим самим голосом сказав Кармаліта. — Не маю більше нікого... А перед смертю, кажуть, треба прощатися...

— А, Господиньку, що це ви на себе начіпляли! І про яку це ви смерть говорите?

— Про всяку. Чи пам'ятаєте ви, Наталко, як колись помирав у хати вашої матери один вояк? Отак, як і тут, був піл а він на ньому лежав.

Господи, та як же Наталка цього не пам'ятає! Але ж яким святим духом він про це знає?

— Бо то був я!

Не раз і не два Серафим із Наталкою про маму згадували. Жадібно слухав він Наталчину, щедрю на спогади, мову. Допитувався, — чи не шкодувала матір, що пригріла й доглянула чужого сина? Чи не проклінала хвилину, що впускала до хати?

Ні, не жаліла й разу, вона така завжди була, любила роздавати, що мала.

А як помирала? Той вояк не знає, може, що його рятунок коштував їй життя. Нащо безцільні жертви, що про них ніхто ніколи й словом подяки не згадає?

— Не знаю... — губилася Наталка. — Мама не так казали. Казали: »Хоч добре діло зробила, а помирати однаково доведеться. Так треба!«

— Але хай би краще я тоді помер. А мама жили, — каже Кармаліта, снуючи свої думки таємні.

— А, нехай Бог милує до такого доживати! — розпачливо скричала Наталка. — Таких дітей бачити... Вони щасливі, що вмерли...

Наталка згадала все, все, весь сьогоднішній вечір і, не звертаючи уваги на невчасного гостя, схилилася на стіл головою і заплакала.

— Щасливі, щасливі, щасливі... — приказувала тільки вона.

Кармаліта також понуро схилився на свою рушницю. Він ішов слідом за Наталкою аж від Хросининої хати. Він бачив, як Наталка вийшла від Хросини, підійшла чогось до вікна, постояла там хвилин десять і побрела додому.

А він ішов саме до неї, хотів щось спитати. Чи й його вчинок буде безцільний, безглуздий і непотрібний? Він знає, що так треба, але нащо?

— Вигнала! Рідна сестра вигнала! Щоб мама знали . . . Добре, що не бачать! — мурмотіла Наталка.

— Чому вигнала? — запитав Кармаліта, думаючи про своє, силкуючись розв'язати останнє може питання свого життя.

Чи є безцільне Н і що, нематеріальна цінність, — йому колись подарована доброта, матірня ласка? Чи вона вплітається в ланцюг, у вічність? Ось і його вчинок назвуть безцілним, безглуздим . . . Чи його хто зрозуміє? Чи помітять просто-напросто? Чи вpletеться й він у ланцюг вічності?

Однак, він питав Наталку. Чого сестри не помирилися?

Наталчині сльози раптом висохли. Із злістю, з шорсткими губами, й словами, й голосом, вона розповіла, як прийшла до рідної сестри, мов до свого дому. Так мати їх учила. Мама вдвох із тіткою Хрестею братика малого вигляділи й не було між ними т в о г о й м о г о .

— Руки болять, голова болить, душа болить, — кажу їй. — «Ану, так тяжко ту ніч перебути . . .»

»Йди вже додому!« — каже на це Хросина.

»А їйбо, не підуй! Полізу на піч грітися та й заночую в тебе . . .»

Хросина на це нічого не відповідає, а починає з чоловіком гризтися.

»Ні дров нема, ні корова не напоєна, а він сидить та рогани почитує«, — напалася на чоловіка Хросина.

»А ти нащо? Це моя робота?«

І так звелися сваритися, мало не поб'ються.

Бачу я, що до бійки доходить, — не схотіла бути. Вже краще вдома, ніж із такою сваркою.

Вийшла я й торкнуло мене щось. Ануж, підійду я під вікно. А там трохи фіранка відхилена і геть усе чути, що в хаті говориться.

Хросина таким солоденьким голоском до чоловіка:

»Це я навмисне почала з тобою сваритися, щоб Наталка швидше пішла«.

І дивлюся, — виймає моя Хросина з шафи сир і масло, хліб. Сідають вечеряти. Мені ж казала, що нема й кришки хліба в хаті.

Хотіла я заторохтати їм у вікно, що все бачу. А потім подумала:

»Що ж, я в них не видеру, як не хочять вділити? Хай уже живуть!«

Та й хочете, щоб мама жили й на це дивилися? Померли, то хоч із думкою, що й ми такі самі, як вони були.

Кармаліта слухав і не перебивав. Ось ще один удар, ще один доказ, що треба йому вчинити так, як надумав. Стара українська жінка життя свого не шкодувала для невідомого чийогось сина, а советська уесесерівська молода громадянка, дружина вчителя, — пошкодувала своїй рідній сестрі кусень хліба.

О, вкритий брудом і струпами нещастя шлях до Сонячного міста! Якщо є струпи — не може бути Сонячного міста. Не може зло викликати до життя добро. Тільки грона зла притягає воно, як магніт.

Материн вчинок усе життя сіяє над його душею. І як не заплутується він у тенета, як не скручують вони його, щоб не був їм шкідливий, — а є той дороговказ, та нематеріальна цінність, подарована йому...

Наталка схлипувала. »Померли хоч із думкою, що й ми такі... як вони... добрі... Сором вам признаватися, але скажу: наша співуха Настася з голоду ума тронулась. Дитину з'їла й ніхто не знав. Це ж пляма яка на всю сім'ю! На всіх нас. Забрали її, десь повезли.«

Кармаліту обсіпало холодом і жаром. Невже це той випадок людожерства в Розумниці, що про нього пошепки розказують усі, стався з дочкою його дорогої другої матері? О, прокляття!

Про ту божевільну розказують, що вона, з'ївши дитину, й спізнавши смак людського м'яса, заманювала людей до хати з дороги: »А зайдіть, подивитися, що в мене в скрині є!« Чоловік довірливо йшов, заглядав у скриню, а вона спускала важке віко й одрубувала голову...

О, розп'яте село! А він — гірший ката, своя дитина, її розпинає!

Тихо стало в темній хаті. Страшно стало.

— Як уже їм бути в нас, дітей, за старця, то хай краще лежать, спочивають, — знов згадала ще одну кривду родіві Наталка. — Щоб прийшлося їм, як тітці Христі? Мені аж очі стали рогом, як я побачила те. В Дрижиполі колись, у

четвер стояла наша Хросина й картоплю продавала. Коли бачу, йдуть тітка Христя, так ледве дигають, бо нічого в них не було їсти. Підступили до Хросини, а вона їм, як старцеві, й подала дві картоплини. А тітка не взяли.

»Як винесла продавати, то продавай! А я колись прийду та візьму...«

— Чи Хросина ж хоч сказала: »Прийдіть, візьміть з відро картоплі...?«

І знов довга мовчанка запала в хаті.

— А, Господи! Не хочу жити! — застогнала Наталка.

— І я вже не хочу, — просто сказав Кармаліта. — Як може колись побачите Тараса, скажіть, що гніватись йому на мене нема за що...

З живих Кармаліта любив ще Тараса, оберігав його, бодай ціною втраченого приятелювання. Він любив ніжний арабеск Тарасової душі, такий неподібний ні на його жадібну, спраглу до дії, вдачу, ні на череп'яні горшки Гапок і Кольобашок.

Зле, що Тарас не мав у собі напористої активності, така індивідуальність неминуче загине в часи, коли державі потрібен один тільки стандартний тип папуги-активіста без думок і рефлексів. Але може й добре. Кармаліта вбачав у Тарасові іншу відпорність: глибину почувань, нахил усе пережити обняти найтоншими звивами думки. А ще, — чесність, чистоту й правдивість, що так не ціняться тепер, вважаються за ознаку глупоти. Вони його захистять, ці риси. А ця пасивність збереже його яскраву, вдумливу й чисту індивідуальність.

Хотів би все це йому сказати, підбадьорити, піддати сили. Просити: »Добре, що ти такий, не міняй себе!«

Але вони вже ніколи не побачаться!

— Ну, а тепер прощайте! Не гнівайтеся й ви!

Він узяв шорстку Наталчину руку й поцілував. Наталка для нього була дочкою безвісної української баби, а та безвісна добра душа для нього матір'ю, матір'ю, що з нею зв'язаний він кровно.

Він цілував руку матері Україні, продавати її за дрібну монету власної безпеки не буде. Не буде, не змусять!

Він служив їм, поки вірив, що служить Україні, Сонячному місту.

Пахнуть солоним вогким ароматом слова »Ніцца«, »Са-

войя», душа повна жадоби спізнати невідомі й манливі обрії, що за запертими кордонами. Терпко пахне життя, — прекрасне, неспізнане, може назавжди для нього втрачене.

Назавжди утрачено, як Тосин лист. Якби Тарас не розказав якось випадково, так би й не знав ніколи, що Тося, як і він, усе життя оплакує ту містичну, єдину в житті хвилину, як сонце вже їх привітало, а ще була ніч.

Прощай і ти, Тосю, єгипетське божество! Прощай і ти! Може ти вже давно й забула про ту юнацьку пригоду з одним не то бандитом, не то студентом у кумедному розлатаному кошуку. А той кумедний хлопчина не забував тебе, ніколи! Божество вічне!

Але його власне життя стало йому смертю і тільки смерть може вернути до безсмертя. Ланцюг безсмертя, поданий йому з рук простої сільської жінки, він мусить закинути в майбутнє. Цього ніхто не зрозуміє? Нехай!

Наталка була вся у владі власних катастроф, вона й досі не могла помиритися з кривдами, заподіяними не стільки їй, як родові, звичаям. Сьогоднішня пригода вхопила її за серце незрівняно більше, ніж те, що після всіх Ладькових намагань їх викинули з колгоспу й розкуркулили. Того вона чекала, до того звикла, те було в сім, те було вже нормально. Але щоб рідна сестра вигнала?!

Що сказали б мама, якби жили? Щасливі мама!

І тому вона не зовсім добирала та дошукувалася, чому Кармаліта був озброєний, чому прощався...

Аж тільки тоді, як вийшов він і завмерли його кроки, Наталку мов жаром обсипало. Вона вибігла надвір, хотіла його ще покликати, розпитати.

Але ніч була темна, зоряна, тиха. Віз уперся дишлем уже в землю, всі спали давно і наче ніякого Кармаліти ніколи тут і не було, неначе все їй приверзлося.

VI.

Від Наталки Кармаліта пішов просто до сільради.

Він знову почував себе стихією, а не слухняним вітром, заплутаним у чужі крила. Хтось думав, що можна держати в неволі душу людини, в неволі страху за своє існування. Хтось дарує йому волю в клітці, заслання без висилки, ізоляцію серед громади — і думає, що навіки цупко тримає в руках.

Помилка, товаришу слідчий! Фатальна помилка! Ви зоталися з довгим носом!

Ви ввічливо вставали й потискали руку бандитові Дуці, який являвся вам у многих ликах незастрашеного протесту народніх мас. Ви його боялися, а не він вас! Ви його шукали, а він був скрізь. І буде!

Тому, хто заплутався між Сонячним містом і Україною, краще загинути бандитом Дукою, ніж вашим знешкодженим ручним песиком.

Ніхто, ніхто не зрозуміє, чому він так зробив. Він не лишає нікому ключа для розгадки. Забудуть його, день-два подивувавшись, чому боровся він за Україну, мав зброю, — а поліз у руки двом-трьом районним міліціонерам.

Та хіба це його особиста суперечність? Хіба Україну, щоб зробити її соціалістичною, не розмітує буревій, хіба не трощить, не б'є, не ламає все українське? А коли нема України, — не треба й мрій про Сонячне місто, про подорожі до солоних бризків Тирренського моря, до приліплених на скелях білих міст... Загине Дука, загине Серафим Кармаліта, — але Україна не може загинути!

Вікна в сільраді світилися, Кармаліта знав, що там саме відбувалися збори активу, людей розгублених перед стихією й розгулом голоду, людожерства, вбивств, крадіжок і масового вимирання. Димом ввійшло від розчиненого вікна. І махорка нічого не допомагала.

Він спинився, востаннє подивився на Чумацький шлях, простягнутий по небу від краю до краю, й владно ввійшов у сільраду.

Поява озброєного з ніг до голови Кармаліти зчинила в сільраді дикий переполох. Активісти повгинали голови, поховалися одне за одного, деякі — під стіл. Але Кармаліта не звернув ні на кого уваги, підійшов до телефону й позвонив:

.. — Галло! Дайте районуву міліцію! Говорить марієцька сільрада. Негайно приїздіть, заберіть бандита Дуку!

Після того він спокійно повісив трубку, поклав перед собою нагана і сів на стільця, біля розчиненого вікна, холодно й глузливо поглядаючи на навколишніх пігмеїв.

Чекати йому було недовго, яких півгодини. Вівці збилися в гурт і поховали голови, от-от чекаючи свого кінця. Вони боялися глянути на це страховище, а він їх і не зачіпав.

Але першого, другого й третього, що ввійшли забрати бандита Дуку, він поклав.

А потім сталося таке, чого ніхто не міг, і досі не може, збагнути. Всі бачили, що Дука приклав до своєї скроні нагана, чули навіть, як пролунав четвертий постріл. Під присягою — чули! Деякі навіть бачили, що впав. Інші, навпаки, четвертого пострілу не чули, але бачили, як він переступив через вікно і розтав у пільмі. А їйбо, він скричав при цьому: »Слава! Куля Дуки не бере!«

Пірнув назавжди у безвість і учитель Серафим Кармаліта.

Кінець третьої книги.

ЗМІСТ ТРЕТЬОЇ КНИГИ:

	Стор
1. В низинах невідомости	5
2. Хижа птиця Директива	16
3. »Якобінський клуб«	28
4. Комуна »Вперед«	39
5. Бандит Дука	58
6. Падають образи	85
7. Колективізація на всі сто	113
8. Чия голова покотиться?	127
9. Чия покотилася?	140
10. Заберіть бандита Дуку	151

ДОКІЯ ГУМЕННА

ДІТИ
ЧУМАЦЬКОГО ШЛЯХУ

РОМАН
У 4-ОХ КНИГАХ
ДРУГЕ ВИДАННЯ

4

Нью-Йорк

1983

НАУКОВО-ДОСЛІДНЕ ТОВАРИСТВО
УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Цю книгу видано для вшанування
жертв штучного голоду в Україні 1933 року.

Обкладинка:
Євген Блакитний

КНИГА ЧЕТВЕРТА

НІЧ

1. ДАВНІ ДРУЗІ

I.

Тарас ішов тихими, ще задріманними вулицями великого міста і думав, дивувався, радів. Не Дрижиполе, не село — його духовна батьківщина, а саме оце велике місто, багатотисячолітній центр змагань і поривань людського духа. Воно хоча й спить іще, а навіть увісні дихає подихом велетня, воно живе найрізноманітнішими потребами й інтересами. А Тарас стільки років задовольнявся сільськими примітивами! Як він міг?

Але тепер усе піде по інакшому. Досить з нього села! Якби не отой міднолобий Шварцов, він може ще десять років сидів би в селі і все збирався б здійснити колись свою життєву місію, а так — усе одним махом розрубане, село там, Тарас у місті і йде широким бульваром під велетенськими липами, серед розбуялих кущів бузку в два ряди. Схоче — сяде на зелений садовий ослін і буде дивитися або вниз на химерний міський пейзаж, або напроти себе на оцей високий будинок із вежами, повний причаєного життя. А там десь сидить той ідіот і думає, що зробив йому страшну прикрість.

Ішов Тарас у найкращому настрої, повний цим рожевим бадьорим ранком. Із зеленого бульвару звернув на широку вулицю.

Скільки раз виміряв він туди й назад цю вулицю, ще за студентських років! Але дивно, — ніколи не здавалася вона йому такою широкою, розлогою і стрімкою в далину. Чи то може після сільських кривих вуличок йому здається, чи звик він її бачити заповненою людьми? Тепер, о п'ятій годині ранку, вулиця порожня, тільки кристалі могутні дерева в два ряди обіч просторих тротуарів біжать кудись уперед.

Піде Тарас ліворуч, — упреться вулиця в мури Золотоверхого монастиря-кубуча, а звідти стрімголов покотиться кручами до ріки. Поверне він праворуч...

Тарас аж ахнув. Він же думав, що ця вулиця рівна, як стіл! О п'ятій ранку, чи після довгої розлуки, Тарас побачив її

неспокійний, схвильовано-м'який вигин — то спад у долину, то піднесення вгору, наче вона пружиниться. Струнка й пружинна вулиця веде кудись у простір. Горби і уголовини, по яких вона прямує в сині поля, не заважають їй бути прямою, як стріла.

Тарас зустрівся з милим другом.

Любив він своє місто за те, що в ньому можна ходити поміж кам'яних згромадищ, відчувати подих велетня і не бути обтяженим, пригніченим тиском міського каменю й цегли. З якого місця не глянеш, — вежі, скляні бані й багатовіконні чотирикутники повстають тобі на тлі далеких лісів, жовто-зелених ланів, заливних замріяних лугів.

Кожен звив, вигин міста, вулиці відкриває якийсь мальовничий краєвид, панораму щедрого на несподіванки сполучення природи й архітектури.

Тарас міг бути в своїм місті й, серед високих будинків, дивитися на свою Україну, ніколи не почувати себе відірваним від неї.

Так, здалека дивитися. Бо зблизька, на провінції, все чогось його отруювало. День-у-день товчи те саме! Самотність і нерозуміння подій навколо... Ні, вже села з нього досить!

Він звернув у ту вулицю, де жили його давні приятелі. Кожен камінь на бруківці його тішив. Не знав Тарас, що так за містом затужив!

Було ще, мабуть, рано вриватися в чужий дім і Тарас вирішив посидіти у садочку на лавочці. Душа його відпочивала на подушці новизни, так йому її бракувало.

— Дайте хліба!

Тарас озирнувся. Це слово його і тут переслідує? Якийсь рефлекс виробився вже в Тарасові, день-у-день довбало його те саме слово. Він ладен був зненавидіти його, коли б не стояло на сторожі з дитинства засвоєне, відчуте, може й незрозуміле: „Хліб — святий”. До хліба не можна ставитися зневажливо, чи ненависно, — тільки побожно. Так казала мамина, від предків засвоєна, релігія.

Тарас обернувся. Він ладен був перенести свою відразу на перше слово: „дайте”.

Біля будки із хлібом стояло троє селян. Продавець кінчав приймати хліб і, не звертаючи уваги на селян, зважував його.

— Дайте хліба! — сказав знов селянин.

— Продайте! — принижено сказала жінка.

— Не могу, граждане! — відповів солідно продавець.

— Хоч хунт! — просила жінка.

— Не могу, граждане, в силу своїх служебних обов'язанностей... Не могу! Только рабочим...

— Ми ж ваші робочі! — канючив селянин.

— На карточці — пожалуйте! — з поготовою відповів продавець.

Переговори ні до чого не доводили. В селян не було карток. Вони потупцювали коло будки ще, подивилися заздрісно на хліб і, понуривши голови, пішли. Вони не бачили юнака, що розгублено стояв на тротуарі і, проходячи повз нього говорили:

— Дурний мужик, що в місто хліб возив. Каменю б їм привіз!

— Гарячого! — додала молодиця.

Весь чар сонячного ранку зник. І тут його переслідують кошмари. В конструктивну епоху стирання гранів між містом і селом душа розпиналася між прекрасною ідеєю й огидною дійсністю. Це ясно, що селяни політично неписьменні. Вони або несвідомі, або одверті клясові вороги, вороги чудесного соціалістичного будівництва, піднесення продуктивних сил і енергії всього Союзу. Одверту контрреволюцію на вулицях городять: гарячем каменем хочуть засипати місто.

Але політично трохи свідомий і трохи письменний Тарас, розумом посковзнувшись по утертих, знайомих рейках газетних фраз, усім серцем був чомусь із цими зашмарованими, облатаними селянами із клунками на плечах, з почорнілими, запраженими устами. Хіба це не їхня праця, не їхній піт втілюється в гори запашних буханок на полицях хлібної будки? І от селянин прийшов до міста, кланяється, просить, але йому тепер не дадуть! Держава робітників і селян...

Дідько бери всякі ідеологічні надбудови і вихиляси діалектики, Тарас хоче бачити факти голими, без наліпок, без прикрас, без гарних, присипляючих фраз, без тюрнюрів „п'ятиліток у чотири роки” без фалдів і дармовисів „ударництва й соцзмагання”.

Чому селянам у місті робітничо-селянської держави не дали хліба?

II.

Здається, він стукає в ті двері. Адреса перед ним. Невелике хвилювання, маленька ніяковість, — як то його зустрінуть колишні друзі... Може б не слід до них іти з валізою? Але дарма, вони вони колись жили разом.

Поет навіть не прокинувся, коли Тарас, нарешті, добився

до їхньої кімнати, взявши спочатку приступом вхідні двері, а потім ледве достукавшись сюди. Прозаїк перевернувся на другий бік, байдуже глипнув на дорожню людину і заснув. Лише критик цікаво поглядав зпід ковдри на Тараса і розпитував.

Після ранкової омітої свіжості, Тарас відчув себе зле в задушливій кімнаті, пропахлій перегаром алькоголю та тютюну.

Під столом було наставлено порожніх пляшок від пива, вина й горілки. Гуляки не прибрали і на столі перед тим, як поспатися. Ранком на чужі очі виповзла вся неприваблива картина п'яного парубоцького бенкету, все те, чого не давали помітити учора ввечорі веселящі пари.

Тарасові навіть шкода стало оцих великих, нерозумних хлопців, що безжально втрачають під ковдрою найкращу частину дня.

Третього, власне, не сподівався він тут бачити. Сміянець уже вернувся з армії? Так, недавно демобілізувався... Живе, покищо, тут, але вже має кімнату й перебирається туди.

Куций і круглий Сміянець не змінився з того часу, як разом училися, армія не обтяла його опецькуватої повноти. Він сипав словами, ентузіястично розповідав, як армія виби-вала і вибила з нього неврастенію, який він тепер міцний став.

Все ж, він набрав невловимо тих рис, що надає армія, якоїсь чіткості в рухах, молодецькості. Очі були ті самі, усміхнені не то наївно, не то підхлібно, не то добродушно, не то собі на умі.

Наговоривши про себе ворох усякої всячини, Сміянець раптом підскочив на ліжку, щось ізгадавши.

— Котра година? Я ж сьогодні маю сеанс плавби!

Не звертаючи вже уваги на гостя, він почав шумливо вдягатися й швидко горошиною викотився із кімнати.

Здивуванню Кузьми Волинця не було краю, коли він прокинувшись, побачив, що куций Сміянець перетворився на довготелесого, з густими чорними бровами, Тараса Сарголу.

— Дем'яне! — загорлав він на всю кімнату, так, що збудився не тільки Дем'ян, а й Тарас... — Що це за личина отам лежить? Чи ти віриш у трансцедентальний світ і метаморфозу?

— Апулея, чи від веснянок? — спросоння вхопився Дем'ян Побережець і раптом сів.

Він дико видивився просто себе, з розкуйовдженим волоссям, смішний.

Тарас цікаво спостережав богему.

— Але ж, хлопці, яке в вас свинство! — привітався він, вистромлюючи голову зпід ковдри. — Що ви тут таке робили?

Поет на якусь мить протверезився.

— Бачиш? — з гордістю показав він на пляшки під столом. — Оця батарея виросла за вчорашній вечір.

Тарас пошукав причини гордості під столом. Очевидно, в тім видовищі була якась приваба, очевидно, оця нічна піятка без чистого повітря, оцей рейвах після гульні навівав поетові його лірику.

Волинець був досить відомий уже ліричний поет. Тарас часто зустрічав його поезії в журналах, читав хвальну рецензію на його першу книжку і гостролайливу на другу.

Але хіба конче треба бути богемою в особистому житті?

Для першого разу він промовчав. Він відстав від літературного життя, він ніщо, не має імені, а тут же перед ним повитягалися на ліжках знаменитості на всю Україну.

Побережець, нарешті, роздивився, де він і що з ним робиться. Він здивовано ткнув пальцем на Тарасову валізу.

— Що це таке? Чемадан новель?

— Ні, серйозно, хлопці, як ви тут живете?

Йому хотілося знати, що на світі робиться, чи так, як і колись, відбуваються літературні бої між угрупованнями. Хто заправляє „Плугом”, чи й досі Липовецький? Чи й досі Микитчук такий зубатий, як там їхній „Молодняк”, — багато є цікавих речей на світі... Чого це так багато пролетарських угруповань, аж очі спотикаються — ВУСПП — всеукраїнська спілка пролетарських письменників... ВАПЛІТЕ, — вільна академія пролетарської літератури, Пролітфронт — пролетарський літературний фронт... А яка різниця між ними?

З кожного запитання лежачі знаменитості дико реготалися. Цього Тарас за ними не знав раніш, — в'їдливої глумливості, колись вони були тільки жартівливі. Замість того, щоб ввести людину в курс справ, вони вигукували раз за разом:

— О, свята наївність!

— Голос із умивальника!

— Ані в зуб ногою!

— Попав пальцем в небо...

Нема, щоб зустріти Тараса з радістю давньої дружби, із спогадами про студентські часи. Чому, наприклад, вони нічо-

го не кажуть про Бориса? Вони ж — його зброєносці, перебігли до нього в „Молодняк” із „Плугу” та „Гарту”.

— Мені треба з ним поговорити, я й думав, що тут його з вами побачу.

— Чи має це немовля уявлення, з ким збирається говорити? — глумливо повернув кудлату голову Волинець до Побережця.

— А з ким же? — здивувався Тарас. — Із Борисом.

— Наївнячок! Він тепер об’їжджає генералів.

— Яких генералів?

— Тих, яких хоче зіпхнути й сам сісти на їх місце...

— ...і присатися до кормушки.

— Я нічого не розумію! — з відчаєм скричав Тарас. — Що за генерали? Яка кормушка?...

— Ййбогу, цей синок стає дотепним!

Поет і прозаїк кихкотіли, звивалися під своїми ковдрами, а Волинець аж сичав, аж шипів з якогось ехидного задоволення. Вони увіч знущалися з нього, з його розгубленості й незнання ситуації сьгоднішнього дня.

— Він живе ще поняттями й уявленнями „Плугу” та „Гарту”, — потішалися приятелі. — А тут уже й сам ВУСПП дуба дав.

— Щаслива невинність!

— Ййбогу, хлопці, це свинство!

— Що — свинство? — погрозово зсунув брови Побережець.

— Все свинство. І те, що ви такого чудового весняного ранку валяєтеся в цьому смердючому барлозі, як остання богема, сичите, замість того, щоб розказати толком людині, що тут діється. І те...

В цей час Кузьма Волинець хрипко й нестримно розкашлявся з присвистом і тим самим шипінням, що вже раз вразило Тараса.

Замість розвеселого гуляки, Тарас раптом побачив перед собою безнадійно хвору людину.

— Подай води! — гостро наказав Побережець, а сам схопився її подавати. — То це, по-твоему, свинство, що він відсилає свій пайок батькові у село, бо сім’я його там з голоду пухне й кору їсть? Його треба заливати маслом, а він з горя заливається горілкою, — це не свинство? А вони справляють бенкети під час чуми!

— Хто — вони?

— Твої ідеологічно витримані пролетарські письменники. Твій Ре, твій Борис...

Відколи це вони поробилися такими злющими?

— Ну, нехай вони будуть мої, хоч я не дуже знаю, що це за Ре, — погодився Тарас. — Але що такого страшного зробили вони, аж так в'їдаєте?

— Що? — знесиленим тихим голосом відказав Кузьма. — Колись ляхи українські церкви наймали жидам в оренду, а тепер свої яничари розвелися. Розперезалися в українській культурі й роблять з неї крамничку оселедчану... на замовлення цека. Твої бориси разом із...

Тарас аж підскочив.

— Чи я вже такий телепень, чи мені пам'ять зраджує? — скричав він. — Хто б казав? Ви ж самі таким його зробили!

Він мав на увазі ті часи, коли Борис, розлютившись на Липовецького й Танцюру, заснував „Молодняк”, а Кузьма з Дем'яном побігли за ним.

Скільки галасу було тоді, скільки кпинів над горопашним „Плугом” і сущими в ньому бідолашними „хуторянами”, „просвітянами”! Скільки самопохвал і зарозумілих реклям „найпередовішого авангарду”, „залізної когорти твердокам'яних більшовиків, що виступила на боротьбу із силами націоналістичної буржуазії, поклавши в основу інтернаціональну прелетарську ідеологію”... Ну, а вже заодно й з усім, що думає, має індивідуальний талант, не вкладається в „замовлення цека”. Тільки їх тоді ніхто не брав всерйоз, талантів-індивідуальностей зародило, хай собі ще й молоді цуцики побавляться.

— Тоді ви навіть жили разом, — додав Тарас. — Через те я й питаю... Ви ж зробили його вождем, чому тепер називаєте моїм?

— Це правда, якби він не спирався на групу, то не наважувався б виступати скрізь. А так, від імени групи, накидався на неоклясиків, на Хвильового, на „папашу”... і вбився в колодочки... — забув свій глум і Дем'ян.

Кузьма лежав тихо, звівши бліду, тонку руку із ліжка. Ця аристократична рука була мов не його, контрастувала з тим вилицюватим, плебейським обличчям і широким, качиним носом. Після недавнього пароксизму веселощів тихі слова його звучали якось приголомшливо пророче.

— Пропали ми, хлопці, як руді миші! Всіх нас порозганяють, подавлять. Тим катам зручніше мати українського поста Ізю Бабея, ніж Кузьму Волинця. Пропадає Україна від яничарської руки. Але ось побачите: пропадемо ми, а потім і вони...

— З цією спілкою буде так... — почав був Дем'ян, але Тарас перебив:

— З якою спілкою?

Чого вони говорять так, наче він увесь час тут був?

— Ти звідки, з місяця впав? Не знаєш, що цека поставило зліквідувати всі літературні угруповання, а замість них зганяє всіх у одну кошару, — спілку радянських письменників... Щоб там один за другим шпигував. Нас, „диких“, і на поріг туди не пустять, щоб їм не псували фасад. Фасад прикрашуватимуть плохенькі сонячні клярнетисти. „Українські пісателі“, ізі та фіми, будуть жерти м'ясо, а їх підручні кров вилизуватимуть... Чи ви коли бачили, як колють каба-на? Там неподалік стоять собаки й ждуть, коли хазяї заберуть м'ясо й можна буде вилизувати кров...

Ні, Тарас не впізнавав своїх колишніх кубувівських друзів! Чи вони ще з ночі не протверзилися, що верзуть якусь жахливу нісенітницю? Якись „дикі“, якись „яничари“, якась кошара-спілка... А де просто українські, всім відомі й улюблені письменники?

— Е, однаково пропадати! Нумо, Тарасе, вип'ємо за твій приїзд! — по-дитячому сміючись, перевернув на інше Кузьма.

Як Тарас не відмовлявся, нічого не помогло. Кузьма умовляв, канючив, сердився. Тарас мусів ще й купити півлітра в найближчому соробкопі.

III.

В глибокій задумі ішов Тарас, загублений серед тисячної юрби, блискучою, прибраною багатими вітринами вулицею. Калейдоскоп від кожного струсу чиєїсь велетенської руки, міняв свій взір. В цю хвилину являлася йому розкіш міста, сліпили очі чудесні сувої шовків і вовни, вистави капелюхів, краваток, черевиків та іншої галянтерії, різноманітні заклики — театральні афіші... Якийсь акробат з цирку, якийсь Дуров, нагадували про себе на кожному кроці. Довгі розклади лекцій марксо-ленінського університету на цілу декаду з заманливими назвами спокушали забути й цирк, і театр, а піти в круглу залю міського лекторія.

Тарас думав про свої ранкові зустрічі, про вражіння від Волиця й Побережця. Вони ж, власне, так нічого до пуття і не розказали. Але Тарас із цих глумів, з'їдливо-саркастичних реплік, з переходів від хоровито-дражливого злісного сміху до душевного суму, крику душі, до розпачу, — сприйняв цілу гаму дійсности.

Тут справа не тільки в тому, що хлопці занепали, розпилися, спантеличилися в місті, а може й бавляться в „есенінщину”... Кузьма навіть зачіску носить під Єсеніна. Ні, справа не в цьому.

А може тут ображене самолюбство? Може хорому все в чорних барвах ввижається. Щось Кузьма нарікав, що книжку йому не хочуть випустити, щось про якогось Ізю Бабея... От геній і впав у амбіцію. Ясно, ті, хто не хочуть випустити, — затискають талановитих письменників, нищать українську літературу, гублять Україну тощо, тощо.

Ні, не в цьому річ, хоч може й це має місце.

Чому таке провалля між колишніми ентузіястами пролетарської ідеології й теперішніми песимістами та контрреволюціонерами? Таку воно має назву, все те, що вони говорили. Від тих розмов Тарасові якось не по собі на душі, — все ж, треба бути трохи сучаснішими, а не говорити мовою старого Нечіпая, мракобіса якогось. Все ж, їх усіх вивчила радянська влада... Все ж, ніколи українське культурне життя не буяло так, як розцвіло за ці роки в літературі й мистецтві. Не було ніколи стільки талантів, як зараз. А як далеко пішов розвиток мови! Ну, що за біда, як критикують одні одних, як групуються до свого смаку? Це ж примушує переростати самого себе, удосконалюватися. Це ж і є проречиста ознака живого, забираючого життя, а як його нема, то й мертвечина.

Зі слів колишніх друзів виходить, що мертвечина. І Тарас не хоче цьому вірити.

Ні, здається, йому з ними не по дорозі. Він знає, що є багато йолопів і вульгаризаторів, але ідейний шлях України для нього ясний. І він також хоче будувати нову Україну, але не шипіти по закутках.

Треба йому побачитися ще з хлопцями. Десь є Фіма, чи то пак, Юхим Загайгора... Цікаво, чим дише тепер Борис, — принаймні, він знав досі двох Борисів. Може ще й третій Борис вразить його чимось, як вразили рано ці?

Ці думки Тарасові перебило щось. Він аж наштовхнувся носом на якогось сліпучо-елегантного, у вишиваній українській сорочці кучерявого молодого чоловіка. Той вийшов з брами великого будинку і заглиблений, з невидючим поглядом, неуважно зиркнув на Тараса.

Але раптом погляд його опромінився, ожив симпатією, неприхованою радістю.

— От, чорт візьми, невже Тарас? А я оце чомусь ішов зі сходів і про тебе думав. Звідкіля, як, що?

Тарас вдивився. Невже цей елегантний, сяючий здоров'ям, молодістю юнак... Фіма?..

Вже стверджено й доведено, що ніякої надприродньої сили нема, все підлягає законам зміни матерії. Є тільки випадок, та й той випадок лише слухняний раб цілої низки закономірностей.

Чому ж вони обоє подумали в одну й ту саму мить один про одного?

Тарасові пощастило. Ось і Фіму зразу знайшов. Але йому довелося зробити над собою зусилля, щоб переключитися на темп живого й швидкого темпераменту приятеля дитячих літ. Двома-трьома імпресіоністичними мазками треба було увійти в контакт із цією жвавою натурою, що не терпіла повільності, що на льоту хватала чужі мислі і в льоті робила круті повороти своїх думок.

Так Тарас і зробив. Деталі потім, — два-три слова і він уже ввів приятеля в центр своїх інтересів.

Ішли вони вулицею, Тарас мимоволі змінив і темп своєї ходи. Фіма поспішав, весело помахуючи своїм новеньким жовтим портфелем, раз-у-раз киваючи кучерявою головою на знак привітання з зустрічними, дотепно й джентуристо вставляв свої запитання та слівця. За кілька хвилин він уже вдовольнив свою цікавість і запросив Тараса заходити.

Фіма весь час грав портфелем. Зрештою, він узяв його за один кінчик і, безтурботно вимахуючи ним, запитав Тараса, чи подібний він на державного діяча.

— Швидше на сноба, який прогулюється паризькими вулицями, — відповів Тарас і, очевидно, полестив Фімі.

— Звичайно, я зрідка дозволяю собі бути таким! — сказав він. — Взагалі ж, ти, певно, не забув, що я в малу гру не люблю грати...

— До речі, — перебив його Тарас, якому вже набридло, що Фіма весь час говорить російською мовою. — До речі, чи ти вже забув українську мову?

— Яке це має значення, — російська, чи українська? — відповів запитанням, але вже українською мовою Фіма. — У нас всі мови рівноправні.

— Так, але ж ти — український письменник, мова це твоя зброя, то вже має значення...

— Хіба на Україні є тільки одна українська преса? — здивувався Фіма. — А російська, а жидівська, а польська?.. І зрештою, — російська мова, — мова Леніна... І зрештою, я

не сподівався від тебе такого шовінізму... — ображено урвав він.

— Ну, вибач, я не хотів сваритися, — відступив Тарас. — Я просто не звик, бо ми із тобою в Дрижиполі інакше не розмовляли.

— Тут я тебе кидаю, — мені сюди, — кивнув головою Фіма. — Так ти заходь...

І доброзичливо всміхнувшись, Фіма зник за важкими, масивними дверима.

— Куди заходь? — хотів запитати Тарас, але не встиг.

Крім того, забув розпитати, де можна побачити Бориса Микитчука. А йому треба було Бориса бачити. Цікаво, що там з його п'есою?..

2. Х А Щ І

I.

Лише тиждень Тарас у місті. А так, наче вже рік.

Той темний хашуватий ліс літературного життя, що вжахнув його в першу мить, розрід таки чимало. Тарас ходив уже по знакомитих стежинах, хоч у нетрі зазірати ще остерегався.

Першого дня він навіть не знав, що є таке місце, куди сходяться на водопій уся звірина й пташина літературних хашців. Це було нейтральне місце, де цапати за карк, рвати на м'ясо, виривати ще тепле серце — неписаним законом хашців заборонено.

Там м'ясожери й травоїди чемно вклоняються одне одному, всміхаючись із тонким відчуттям ранговости, і задовольнивши біля водопою спрагу на новини, чи на шахову гру, чи просто на якісь непередбачені драже, або манну, — не небесну, а таки натуральну! — відходять.

Цей водопій звався досить прозаїчно — місцевий комітет письменників.

Місцевком крутив машину буденних, земних потреб письменників. Будь ти буржуазний попутник, чи пролетарський реаліст, чи призовник у літературу, — як ти вже член цього місцевкому, — дістанеш часом якихось додаткових продуктів, дефіцитного краму, путівку до будинку відпочинку соцстраху...

Яка незначна відстань від олімпу до праху земного, від бога до чер'яка! Від високих ідеологічних надбудов до низьких і примітивних шлункових інтересів! Але яка могутня, притягаюча сила.

Хіба, наприклад, не є приємно одержати десь звідкілясь „дефіцитний крам”, чи яких продуктів? Приходить член у місцевком і бачить, що всі чогось сидять, розмовляють групами, чекають чогось чи когось.

— Щось може дають?

— Там комісія розподіляє. Крохмаль і драже.

— По скільки?

— По кіло.

— Приємно. Треба почекати.

До деякої міри місцевком перетворився в розподільник мануфактури, муки, крупів, масла, оселедців, драже й папірос...

В таких чеканнях грали в шахи, дуже багато розмовляли, в благонадійних тонах, звичайно, — про утворення єдиної спілки радянських письменників. Мудра постанова партії врешті наведе лад і мир. Вже досить ворогувати угрупованням, пора об'єднатися на єдиній платформі всім письменникам, хто щиро хоче бути радянським і талановитий, справжній письменник, а не графоман. Графоманії — нещадна боротьба.

Про це, прринаймні, можна було голосно, одверто говорити, безпечно.

Але одночасно і члени доживаючих останні дні угруповань і „дики”, уламки розтросчених попутницьких об'єднань, і початківці, — з запалом обсмоктували одну й ту ж смачну кісточку: кого приймуть до спілки, а кого й ні?

Щось оргкомітет дуже поволі провадить те приймання. Вже не одне їздило до столиці, щоб там зміцнити свої позиції, просити, сподобатися, виявити себе.

Всі того прагнули — бути членами спілки. І нема нічого дивного. Не приймуть туди — отже, механічно стаєш не радянським письменником. А яким же? Ворожим? Очевидно, не радянському письменникові нема місця і в професійному об'єднанні. Тоді — прощай драже і крохмаль, путівки до курортів, що з рогу щедроти сипалися на місцевком письменників, творчі відрядження, грошеві дотації, безкоштовне лікування у спеціалістів, а може й академічні, казково багаті пайки, чим чорт не тішиться... Тоді стаєш простим смертним, службовцем.

І вже, будь певен, ніяке видавництво, ніякий, навіть поганенький, журнал не захоче з тобою говорити...

Це було питання життя чи смерті письменницької. Це було визнання державою твоїх письменницьких прав.

У всякім разі, царі цих джунглів, — леви, леопарди й благородні олені, видатні, чи „маститні” — за влучним виразом якогось великограмотного початківця, — ці вже були прийняті до спілки на першому ж засіданні оргкомітету. Потрапили вже туди й тупі пролетарські мастодонти-ортодокси, та критики-шакали, мостилися там лиси й літературні мокриці, терли м'ягесенькими лапками граціозні кішечки.

Смердючі тхори чекали ще своєї черги, певні, що без них спілка однаково не обійдеться. Літали безтурботні ластівки, стрекотали коники ще поза спілкою, зайці боялися своєї тіні. Бродили табунами „дикі”.

На жаргоні літературних хащів все в цім царстві літаючих, повзаючих, стрибаючих і роз'їжджаючих на автомобілях, мало свою назву, навіть своє особисте ім'я. Наука класифікації мусила б виробити нові методи, щоб розбити на групи, ранги, види й підвиди цю розмаїту фавну джунглів.

Поети, прозаїки, драматурги, критики, літературознавці, перекладачі. Ортодокси, ідеологи, правовірні, флюгери, буржуазні націоналісти, попутники, підлабузники, пролетарські, селянські, — що в останні часи з успіхом замінювалося на куркульські, — алілуйщики, барабанщики, „уярмлені брати”, плаксії, п'яниці... Фашисти, бандити з обрізами, голобельники...

Ні, не знати, чи наука класифікації з цим усім справила би. З цими всіма „маститими” вельможами, визнаними, рафінованими, бездарними... З цими українськими, братніми російськими й жидівськими.

В останньому пункті за тотожність із справжнім станом речей важко було ручитися, бо не раз раптом ви бачите, що якийсь Макогоненко чи Штейнберг — непідроблений російський новеліст. Якийсь Сідоров — новоявлена зоря українського красного письменства. А під найщирішим українськими прізвищами Жовтневичів, Загайгор, Першотравневих, Терпуленків після недового перебування в цих джунглях ви відкриваєте Фінкельштейнів, Цудечкісів, Гінзбургів. Зате вже наші Перепеченки поробилися звучними Ре. Імена собі повиробляли — Ян та Его. Ці хотіли, щоб менш бути подібними на плебейських Іванів та Енків... Гармашенко звучить так вульгарно, по-просвітянському. Але от Гарм... Щось французького є в тім!

Всім ковчегом управляла рука всевишнього ЦК КП(б)У. Вона направляла хитливий корабель на небезпечних хвилях розбурханого дрібнобуржуазностихійного моря в країну соціалізму, опікуючись ними, підкидаючи пайки та дотації, але й невтомно провадячи селекцію. Одних виривала з коренем, других приглушувала, третіх підрізувала, четвертих купувала академпайками, п'ятих насаджувала, — вже таких, як треба мудрому Сталінові, а не таких, які витворила в своїх незацеплених пралісах сліпа мати, — українська природа.

II.

Гра дипломатів була в повному розпалі.

При стінах стояли столики, за ними сиділи Ре, Танцюра, Василько, Осадчий. Ніхто не сказав би, що ці, мирно схилені над шахівницями голови, ці усмішки й характерні для шахматистів вигуки, суть не тільки шахова, а й дипломатична гра. При цьому ніхто не знає: чи хочуть ввести в оману оточення, чи одні одних, чи „недрімане око” ЦК.

Танцюра належав до „стовпів” колишнього „Плугу”, мав увесь час добре становище при Липовецькому в газеті, завойовував уже ім'я „визнаного”, був у добрих стосунках із попутниками й пролетарськими, з братніми жидівськими письменниками та „уярмленими братами”, як звикли називати письменників з Буковини та Галичини. Танцюра якраз на місці — він тепер голова професійної спілки.

Він грав із Васильком, а приятель Василька, філософічний поет Осадчий, грав із головою оргкомітету, Ре.

Були часи, коли Ре боязко переступав поріг редакції й Танцюра своїм звичайним, грубовато-протеґуючим тоном приймав його. Ре тоді щойно вернувся з військової служби й несміливо пробував свої письменницькі сили. Він тоді ще не написав свого роману „Дзвін кайла” і нічим не вирізнявся серед інших початківців, хоч був уже досить літня людина, мав шестеро дітей.

Тепер роман його уже виданий багатьма виданнями й тиражами, пролетарська критика наробила навколо нього багато шелесту, розрекламувала й роздзвонила про нього по всіх усюдах, бібліотеки були напхані цим „першим пролетарсько-реалістичним романом”, — хоч там пролетарського було хіба те, що автор його — член партії, сам же роман був типово бульварний з шаблоново-еротичним сюжетом. І відтоді Степан Ре росте й росте на дріжджах доброзичливої критики й уже виріс на голову оргкомітету, а в поведженні на якогось вельможного пашу.

Поводився він тепер, як справжній паша, дарма, що звичай в домі літератури були демократичні. Окремих кабінетів там не було, вся бюрократична машина Танцюри складалася з одного стола, за яким сидів технічний секретар. Комісії розподілу драже засідали при тому ж таки столі. Хібащо, була дальня кімната, куди віддалялися всі ті, хто хотів інтимної, пак секретної розмови.

Правда, ця найдальша кімната все більше й більше ставала недоступною для простих смертних. Хоч там нічого не

було написано на дверях, це не був чийсь кабінет, але так само собою виходило, що Ре проходив туди, як хазяїн додому, але вже такі, скажімо, як Таран, чи Кошель, — з обережною підлабузницькою усміщечкою, яка ніби заміняла стук у двері. Там вершилися високі справи, там провадилися закриті збори членів партії і членів оргкомітету.

Ре прекрасно вмів і в демократичних умовах створити дистанцію між собою й навколишніми.

Непомічений та невідомий прийшов перший раз і Тарас сюди, з надією, що побачить може Микитчука. Майже нікого він тут не знав, його також забули.

Тільки Танцюра, мов учора бачився, кинув йому своє: „Мой, мой! В'юноша, де ти взявся?” — і знову заглибився в свої шахи.

Тарас відчув себе серед цих чужих та незнайомих людей сиротою й хотів іти геть. Тільки запитає в того хлопця-секретаря, де й коли можна побачити Бориса Микитчука.

— Та він тут щодня буває. Але... Ах, так! Він поїхав до Одеси на два тижні — нема його тут...

— А тобі нащо він? — озвався збоку голос, аж Тарас зрадів. Хоч одна душа якась знайшлася, Сміянець.

Він тоді вранці на нього не роздивився, який то Гриць кумедний. Маленький, цупкенький, огузковатий червоноармійчик, підтягнутий, чистенький.

Він шумливо вітався з Тарасом, виявляв багатенно задоволення цією зустріччю, дуже швидко й багато говорив, дуже всім захоплювався. Словом, Гриць Сміянець у армії зовсім-зовсім змінив свою песимістичну натуру на оптимістичну.

З місця в кар'єр, вже вдруге, Сміянець почав розказувати, скільки дала йому армія. Він навмисне пішов до червоної армії, щоб вилікувати себе від неврастенії. Там його змусли важко фізично працювати, не зважаючи ні на які настрії, — напружувати й розвивати всі свої сили, рано вставати, провадити правильний режим, без цієї інтелігентської розхлябаности, недосипань і безсонних ночей, без хаотичности цивільного життя. Бачте, який він орел став! Працює, як віл! Оце взявся організувати оборонну секцію при майбутній спілці, згуртувати треба тих, хто пишуть на оборонні теми.

— Ти знаєш, скільки в мені тепер енергії? Я киплю, горю бажанням щось робити...

І Тарасові здавалося, що за браком роботи Сміянець ладен хоч поспортувати руками.

І чим тільки не захоплювався цей оптимістичний Гриць! За півгодини він зачепив безліч тем, — і все перескакував з пляну індустріялізації країни до величних історичних процесів на селі, а потім знову вертався до індустріялізації, а потім знов...

— Я мав нагоду й сам бути учасником цих процесів, бо мене посилала парторганізація. Грандіозна картина! Ось цей історичний момент треба було б відбити. Звичайно, це дуже складно, часом навіть не зразу зрозуміле все те, що бачиш. Але щоб мати якийсь жаль до куркульства, приреченого на загибель, — про це й думки не може бути. Партія знає, що робить.

— До речі, — нахиляється Сміянець до самого Тарасового вуха. — Мені довелося розкуркулювати на Полтавщині батька одного видатного письменника. Ну, це була картина! Якого — він так і не сказав.

Тарас не міг надивитися на цього Сміянця. Ось обрав собі чоловік шлях і твердо ступає по ньому, свято переконаний, що це — єдино вірний шлях. А Тарас плутається, сліпець. Паличкою обмацує дорогу в майбутнє й раз-у-раз оступається, збивається на манівці.

Еге, тепер то він такий, але в пам'яті воскресає забуте, здавалось, назавжди. Це ж цей самий Сміянець зразу ж після розгрому укапістів зник, пішов у армію добровольцем. Мабуть, Грицько забув, а Тарас добре пам'ятає той „пунктик”, коло якого крутився його песимізм і неврастенія. Сміянець був охоплений тоді романтикою минувшини, сумував, що він не народився двома-трьома століттями раніш, коли шуміла в світі козацька слава, майоріли українські клейноди, гуляли на байдаках аж у синє море запорожці, а над ними чайки білокрилі ширяли. Він до сліз сумував, що вже не побачив незайманого степу, Дикого поля, де трави й розкидисті бур'яни шумлять вище голови, де він, верхівець, сховався з головою й пробирається до якоїсь, захованої в урочищі, займанки. Він ридав від пісень, що заховали в собі краплини цієї минувшини...

Тоді Тарас здогадувався, що душа Сміянця повна романтикою недавно відшумілих по всій Україні загонів жовто-блакитної України, і мучиться саме тим, що йому тепер доводиться скидати своїх героїв з п'єдесталу продовжувачів славних традицій у баговиння „петлюрівських погромницьких банд”. Він шукав порятунку в УКП, а УКП тепер теж стало контрреволюцією.

Тарас не втримався й нагадав про це Сміянцеві.

— Було таке! — щиро признався Гриць. — Не знаю, як хто, а я глибоко переживав тоді долю України. Хто хоч раз втуманів від солодкої романтики минувшини, той не може байдуже осторонь відійти від сучасности. Але не може ж Україна віками стояти на одному місці. В нас, як і всюди, відбуваються соціальні процеси, капіталістична доба простягла щупальці й до нас, я починав розуміти всю ретроградність націоналістичної романтики, — й душею любив її. Любив те, що було реакційне вже. На сьогоднішній день, час соціалістичної України, всіх отих дрібнобуржуазних отаманів, — Зеленого, Тютюнника, Махна...

— Не тільки ти, багато захоплювалися ними, — заспокоїв Тарас.

— Вони ж хотіли завернути історію назад, гальванізувати заковізлі традиції... А я дійшов до думки, що тільки радянська Україна — наше майбутнє... В мене тоді був такий стан, що якби я не пішов у армію, то почав би пити...

Тараса ця розмова скроплювала цілющою водою. Він знайшов одnodумця. Сміянець вкладає в слова й думки те, що неясно кублилося в ньому й мучило раз-у-раз. Нехай сьогодні ще багато шумовиння, брудної піни, — але Україна йде вірним шляхом. Колективізація піднесе її підупалі виробничі сили, нова інтелігенція, що тепер вчиться ще, підхопить теперішні починання й поведе за собою широкі маси...

Вони так захопилися своєю розмовою, що не помітили, як зосталися самі в великій залі. Якби не ввійшов Танцюра, то хтозна, доки б отак сиділи.

— О, ти ще й досі тут? — здивувався він, побачивши Тараса. — Чого ж ти так побіг, як опарений, навіть не сказав, як там у тебе, що? Десь працюєш, чи як?

Грубоватими й недбало-короткими запитаннями Танцюра змусив Тараса оповісти про себе. По короткій мові він витягнув зі столу чистого листка.

— На ось, пиши заяву про вступ до місцевкому, — кинув він так наче давав гостинця малій дитині.

Та й розбери ти цього косоокого Танцюру, що воно за один! В цю хвилину Тарас відчув до нього синівську ніжність.

3. „КОМУНА В СТЕПУ”

I.

Проходячи повз універмаг, Тарас побачив реклямну вивіску „Театральна каса”. Справді, вже скільки в місті він, а й досі не зібрався піти до театру. А здається ж, збирався!

Притьмом йому захотілося опинитися серед людської маси, під переливами електричних люстр, коли все, що бажало показатися кращим, виставлене й змагається в вишуканості одне з другим. Замиготіли відблиски, плюшеві завіси, крісла, хутра, крепдешини...

І це можна здійснити сьогодні ж. За три-чотири години почнеться вистава, а квитка можна зайти купити зараз.

Так він і зробив.

Але на сьогодні всі квитки розібрані, хібащо zostалися до театру об'єднаних робітничих клубів. Однаково, на будь-що, а піде. Він навіть не цікавиться, що бачитиме. Все для нього буде нове.

Щоб не псувати святочного настрою, він навіть нікуди не заходив. Рівно о сьомій, за півгодини до початку, був уже біля театального під'їзду невеличкого театру.

На хвилину спинився, розглядаючи афішу. Якась нова п'єса, „Комуна в степу”. Сучасна. Хто автор?

Тут Тарас остовпів.

На афіші великими, солідними літерами було написано: Борис Микитчук.

Ну, такої несподіванки Тарас аж ніяк не ждав! Микитчук — драматург, написав п'єсу?

А чому б ні? Справді, хіба не говорили вже про якусь п'єсу Микитчука, що провалилася десь у робітничому клубному театрі? Ну, а друга його п'єса вже йде в міському театрі. Що ж тут дивного? Микитчук знайшов те, чого шукав, — яка галузь мистецтва дає більше слави й грошей, як не драматургія?

А він — бездара - бездарою! Він сидів десь на Жабокра-

ківці й кумкав разом із жабами в той час, як люди встигли повипускати книжки, ставлять п'єси в кращих театрах...

Ні, мусить все те нагнати, бо що він вартий після цього?

Тарас відчув до самого себе велике презирство, навіть якісь негарні почуття, немов заздрощі до цього, великими літерами надрукованого, імени. Він відчув себе незграбою, недотепою... І як на те, ненароком штовхнув у дверях при вході якогось елегантного добродія.

Це примусило його промурмотіти пробачення й подивитися ввічі зустрічному. Очі обох на коротку хвилину схрестилися й перше, ніж Тарас опам'ятався, той уже був далеко. Він сідав у трамвай і був обернений спиною до Тараса.

Чи це може бути, щоб він Тараса не впізнав? Упізнав, Тарас прочитав це в очах у Микитчука. Але не захотів упізнати, Боже мій, як це ясно!

В першу хвилину Тарас хотів був кинутися за ним, привітатися. Як, що, де? Казали ж, він у Одесі...

Але в другу хвилину серце його зацікавило від думки, що він хоч крок зробить перший. Нізащо! Як Борис став таким великим цабе, що не впізнає таких самих, як він...

І чого, власне, він так задер носа?

Дві несподіванки, одна слідом за другою, вибили Тараса з рівноваги, він утратив смак і інтерес до вистави, він силкувався не думати, але знов і знов відтворював цю зустріч. Що означає така холодність? Чи якась невідоме Тарасові піднесення Микитчука на громадській драбині, чи якась особиста ворожнеча до його, Тарасової, особи?

Ні, впізнав, добре впізнав, в очах йому запалився миттєвий вогник впізнання, але ні на мить не запалилося в ньому вогнику бажання зупинитися, привітатися. Де ж пак! Автор п'єси перед виставою, впевнившись, що все гаразд, покинув театр, а тут під ногами плутається якийсь рядовий глядач, що прийшов подивитися на цю п'єсу. Чи варт на нього звертати увагу? Так би кожен захотів за панібрата стати, поручкатися з автором п'єси, потримати за гудзика. Але драматург на кожного зволить ошчасливити кивом голови...

II.

Перша дія відкрилася увертюрою, вже давно на сцені ходили, говорили, співали, а Тарас нічого не чув, нічого не бачив. Так упекло його за серце.

Наче крізь туман, чи в напівдрімоті долітали до нього дивно знайомі фрази, немов уже пережиті, чувані. Буває такий стан душі, коли здається, що вже раз те саме пережив... Якась міражо-пам'ять... бо свідомо ти нічого не пам'ятаєш такого.

„Це вже кінець прийшов комуні. Дивись, он голова їхній буханками з кооперації хліб носить!”

„Еге?”

„Поздыхають, ось побачите... Йй право, поздыхають...”

Господи милосердний! Та це ж й о г о п'еса, та, що він послав був колись Микитчукові.

Тарас напруженим вухом ловив уже кожне слово на сцені. Чи не галюцинації йому часом? З ним таке трапляється.

„Ну, хлопці, — казав високий у подертих чоботях із високими халявами. — Ви тут держіться, а я піду по окрузі, може де якого, хоч поганенького, мотора знайду. Хоч украду, хоч видеру, хоч випрошу, — а додому з порожніми руками не вернуся”.

Та це ж точнісінькі Дуб'яжині слова! Колись він розказував йому, Тарасові, про минуле комуні, й ці слова врзалися йому в пам'ять назавжди. Ці слова він достоменнісінько ввів у свою п'есу.

Що ж це таке робиться? Проби!

Тарас відчув, як зелене плюшеве крісло, в якому він сидів, попливло на гойдливих хмарах у якусь безодню. Все це більше скидалося на сон, ніж на дійсність. Може це йому приснилося, що він написав і послав до Микитчука п'есу, а справді нічого в світі не було? Але він навіть копії в себе легковажно не має. А коли б прийшлося доводити, що це — його п'еса?

І коли ще півгодини тому Тарас міг би кожного запевняти, що п'еса годиться хіба на підпал, що п'еса не відбиває справнього життя, — то тепер, втілена в постановці, здавалася вона йому шедевром. Які героїчні характери! Яка складна ситуація! Які несподівані ефекти! І справді, хіба життя повинно вивертати дійсність з усіма бебехами та кишками, хіба мистецтво не покликане підносити людей на шляхетні вчинки й пристрасті, виховувати, запалювати бажання й собі щось зробити, а не закаджувати небо?

Думка думку побиває. А може справді з його поганой п'еси Микитчук зробив путню річ? Треба з ним конче, притьмом поговорити.

„Чекайте, хлопці! Буде вам на штани! — вигукнув чоло-

в'яга у високих чоботях. — Займайте які де не є коні й товар, нехай куркульня трохи потрусить своєю калиткою...”

Тарас намагається не пропустити жодного слова, знати, — де ж чуже, а де своє.

Все його, хібащо деякі сцени, слова, репліки переставлені.

Не міг досидіти до кінця, хотів кудись бігти, але куди? Вночі? До Бориса! Але де він живе? Може він приїхав і поїде знов?

В антракті пішов директора шукати, — до нього не пустили, сказали, що він приймає вдень. Хотів би кричати тут, на всю залю, що його обікрали, що сьогодні він бачив злодія.

Але сидів скований, німий і навіть із сусідом, якимось начебто продавцем соробкопу, не заговорив. Хто повірить, що автор — він?

III

У великій залі Дому літератури, як звикли всі звати цей ковчег, за столиками при стінах, на канапках і кріслах сиділи, а подекуди стояли мальовничими групами, гаючи час за шахами, милими розмовами. Кумедна стара дівуля у високому старомодному капелюшку тримала за гудзика жидівського письменника, Левіта, й розповідала йому із запалом, скільки дюжин срібних сервісів, у яких різьблених шафах було в її родовому графському маєтку, скільки рисаків стояло в стайнях і як вона в шістнадцять років майстерно їздила верхи.

Левіт докладав усіх зусиль, щоб терпляче, з привітною усмішечкою її вислухувати. Він відступав крок за кроком, але стара химеричка наступала на нього, намірившись dokonати. Від татових маєтків вона непомітно й навально переходила до того періоду, як працювала під час громадянської війни у чека. Що вона там робила? Викладала українську мову. Як, вона ж казала, що до революції не знала української мови, хоч походить із старовинного козацького аристократичного українського роду Бунчуків?

— Жодного слова! Я виховувалася в петербурзькому інституті благородних дівиць, французькою мовою володіла тоді краще, ніж російською, але... Я завзялася вивчити українську мову й почала з того, що стала її викладати та робити переклади. Мої переклади з французької на українську...

Аделаїда Бунчук справді мала багато вже видруктованих перекладів з французької мови, зроблених доброю українською мовою. Яко перекладачка, вона була членом письменницького колективу. Але все те, що вона розповідала, було таке казково фантастичне, неймовірне, а головне, таке безконечно довге, що всі її боялися й уникали її, як чорт ладану. Вона як учепиться, то ні за одну, ні за дві години не можна спекатися і бідолашні жертви тепер просто не ввічливо покидали її на півслові. Брехуха! Що не каже, то бреше.

І головне, вічно чваниться тим, що вона — графиня Бунчук. Чи не є вона несповна розуму?

Так до неї всі й ставилися, як до напівбожевільної. Ніхто не вірив, звичайно, що вона, як каже, написала історичний роман. Можна собі уявити, що то за маячіння причинної.

Левіт був один із тих небагатьох, які не мали відваги грубо кидати її на півслові. Він уже побачив, що Ре пройшов у ту найдальшу кімнату й вишукував у своєму гнучкому мозкові, як би делікатніше втікти від неї.

Його врятував якийсь молодий поет, що підійшов до них. Аделаїда Бунчук навіть не помітила, як змінився її слухач, і розповідала про свою дружбу з найвидатнішими петербурзькими літераторами, — Буніним, Вересаєвим, — і про те, що вона в п'ятнадцять років надрукувала багато поезій російською мовою...

— Я оце була у Москві, то зупинялася в своєї приятельки, Анни Караваєвої... А з Вересаєвим проговорила усю ніч...

Тарас, що був німим свідком цієї сцени і з інтересом прислухався, в цю хвилину зірвався з місця. Далі не чув.

Повз нього пройшов Борис Микитчук, з так високо піднесеною головою, що й не побачив нікого. Правда, він усміхнувся двом-трьом, але пронісся мимо них у ту найдальшу кімнату так, що ніяк було до нього приступити. Тарас Саргола подався був тулубом уперед, щоб здогнати, але враз розпружено сів назад.

Хіба чекати, поки вийде?

Тільки не сьогодні. Хай там буде сам папа римський, сам мандарин китайський, — мусить поговорити з Микитчуком. Чому він його п'єсу вкрав?

Тарас пройшов через ряд кімнат, рішучо відчинив двері і загородив дорогу Борисові. Той саме виходив і хотів форсованим темпом пройти мимо.

Цим разом Тараса він впізнав. Не розібрати було в його

нотках великої радості від зустрічі, але довгий ніс його все ж скривився в якусь ніби усмішку з аптекарсько вимірною дозою ввічливості, зневаги й байдужості.

— О! Привітання товаришеві Сарголі! Чув, чув, що ви приїхали!

І хотів був пройти.

Ви?

— Довгенько пропадали. Щось новенького написали?

І все?

Тарас мав охоту по-стародавньому запитати:

„Слухай, Борисе, там я тобі прислав колись п'єсу. Чого це ти присвоїв її собі?”

Але він до цієї хвилини думав, що має справу з тим самим Борисом, з яким жили разом. В цю ж хвилину на нього вдарило іншим духом, хоч цукрова посмішка вже осяла Борисове обличчя. Ця посмішка, видко, завжди готова була з'явитися, якщо було потрібно. Душевна організація Тарасова дуже швидко реагувала, відзвучувала, переймалася, відчувала справжню щирість, чи нещирість і не витримувала натиску ззовні.

Офіційна ввічливість не давала дороги до приятельської сварки, вона вела по лінії найкоротшій. Сказав добридень — і до побачення! Микитчук, видно, поспішав, бо поглядав на двері. В цю хвилину рамки офіційності зімкнулися, оточивши їх обох атмосферою глухої ворожнечі.

— Я хотів лише спитати тебе... вас...

— Щось маєте зо мною говорити? Будь ласка! — засушивши руки в кишені, напівзневажливо сказав Микитчук. — Прошу сюди, — показав жестом у бік порожньої кімнати із столиками й стільцями попід стінами.

„І чого це він так бундючиться? Дметься, мов жаба! — не міг зрозуміти Тарас. — Перед ким?”

Але мимоволі й сам він наїжачувався все більше й більше. Замість того, щоб підкорити Бориса, заставити його по-давньому, по-приятельському поговорити, він сам переймався, заражався.

— Що ви зробили з моєю п'єсою? — таким самим згорда офіційним тоном запитав.

— З якою, себто? — здивовано подивився на нього Борис. Борис усе ще не розумів.

— Ви? Мені? Я перший раз чую, щоб ви мені надсилали п'єсу... Я ніякої п'єси не одержував.

— Але ж п'єса моя! Та, що я вчора бачив у театрі. Моя,

і обоє ми це добре знаємо... Краще нам тут поговорити на самоті. Яке право мали ви присвоїти її собі? Бо...

Вони обоє посхоплювалися.

— Слухайте, товаришу! Чого ви прийшли сюди мені погрожувати? Я вас перший раз бачу після того, як ми мали випадковість разом учитися в вузі. Раптом ви, як сніг на голову, падаєте мені з якимись смішними претенсіями. Чого ви хочете від мене? Дозвольте, мені ніколи!

І він зробив рух іти геть.

— Ах, мені також ніколи! Я думав, що маю справу з порядною людиною, а виявляється — із злодієм! — закипів Тарас. — Добре, я йду, але я буду боротися, я все підйму на ноги, я доведу, що п'еса моя. Не маю жадної охоти дарувати вам ту п'есу.

— Ха-ха! Прийшли мені в темному куточку загрозувати? Шантажувати? Можете доводити... Якщо ви прислали купу своїх учнівських, безграмотних дописів, то це ще не значить...

— Послухай, Борисе, нащо ця комедія? — спробував Тарас по-інакшому подіяти на Бориса. — Адже ж ти не заперечуєш, що рукописа мого одержав...

— Досить! — злобно скричав Борис. — Я не маю більше ні часу, ні бажання говорити з вами. Якщо ви вважаєте, що я злодій, то прошу... Начхать мені на вас!

І він показав на двері з зарозумілою, ображеною міною:

— Чого ж? Швидше! Поспішайте!

Але Тараса вже в кімнаті не було. Він проскочив повз групу грачів, червоний і стуманілий від образи.

IV.

При виході він хотів прошмигнути повз Кузьму Волинця, що з напускним безпечним виглядом намірявся взятися за мідну ручку вхідних дверей. Але Кузьма, мельки глянувши на нього, руку від дверей відсмикнув і з тривогою в голосі запитав:

— Що з тобою?

Тарас уникав зустрічі із Кузьмою та Дем'яном. Йому були неприємні їх злісний сарказм, озлобленість і безнадійний песимізм, особливо в Кузьми. Крім того, вони його нещадно висміювали, не можна було й слова сказати про літературне життя чи про щось запитати, як вони його підіймали на глум.

Кузьма ходив усе з підпухлими від пиятики очима. Завжди був голодний, занедбаний... Все скаржився, що не хочуть друкувати, не дають ніякої роботи...

Тому Тарас і хотів утікати від Кузьми, але Кузьма турботливо, пронизливо дивився на нього й наполегливо запитав удруге:

— Що трапилось? Чого ти в таких плямах?

— Бо Микитчук — падлюка! — випалив Тарас.

То буває хвилина, що треба висловити своє почуття хоч стовпчиківі.

Кузьма не здивувався, не розпитував нічого, почувши таку категоричну заяву. Він тільки притягнув до себе Тараса й майже пошепки виразно прошипів:

— Чого ти до нього ходив?

Однаково, треба було комусь розказати. Якби не Кузьма, розказав би чорту, бісу. Конче треба було йому вилити ту силу обурення, люті, від якої земля в нього під ногами хиталася. Нехай Кузьма кепкує, глумиться. Тарас не може втриматися.

Він усе розповів. Про п'єсу, про те, як вона потрапила до Бориса, як він учора побачив її в театрі, про цю розмову щойно.... Він тепер нічого не пошкодує, він роздмухає скандал на весь світ.

Кузьма слухав його мовчки, щільно затиснувши уста, зсунувши брови. Не проронив жодного слова.

Він вів його під руку і повів по широкій вулиці, просто туди до Дніпра, де в далину стелилися луки, розлатані пісками та лісами. Хоч було дуже тепло, він усе щулився в своєму коротенькому піджачку. Пристрасно промовив, коли замовк Тарас:

— Ми ж тобі в перший день казали, що він — падлюка! Не повірив? Тепер сам переконався. Але справа не в тому. Чого ти до нього пішов? Чому не порадився з нами, з мною?

— Та чого маю радитись? В мене вкрадено п'єсу, й я на весь світ це скажу! — палко скричав Тарас.

— Ти тільки не тріпайся. Ти не бачив смаленого вовка. Цей тип не спиниться ні перед чим. Той, хто раз став йому поперек дороги, не сміє вже просити собі Бога. Він того, рано чи пізно, з'їсть. Він нікому нічого не забуває. Варто тобі сказати десь слово проти його мазні, варто, щоб тільки воно донеслося до нього, як Микитчук уже так віддячить, що...

— Та що він таке? Не такий самий, як і ми, грішні? Я його зовсім не боюся!

— Не ерепенся, а слухай, що я буду казати...

Кузьма говорив не шумливо, не так, як завжди, а теплим тоном старшого брата. Цей Тарас наївний, як молодий цуцик, він зовсім-зовсім не знає ситуації і ладен наробити непоправних дурниць. Кузьмі жалко його свіжої енергії, що розіб'ється об залізні мури.

— Може сам Микитчук із усією його чортівською нахабністю та честолюбством нічого й не значив би, але...

Трудно було це витлумачити. То треба було день-у-день спостерігати й тоді вже швидше відчуваєш, ніж оформлюєш у якийсь висновок. Все ж Кузьма спробував:

— Борис — комсомолец, ти знаєш це?

— Ну, знаю. І знаю, які зигзаги робив він, поки до того комсомолу впхався.

— Хіба б я чи Побережець не могли працювати на кінофабриці? Ми ходимо без роботи, нас не хотять друкувати, але цека комсомолу в цей час кличе до себе Микитчука й каже:

„Слухай, Боба! Нам потрібна партійна література, потрібен партійний фільм. Ми на тебе покладаємося й даємо тобі широкі можливості, але мусиш знати й те, що як тільки ти де схибнешся, щось без нашого відому зробиш, то й кісток своїх не позбираєш.”

Після такої розмови наш Боба виходить на три милі підприємства, а ми ще нічого не знаємо, ми думаємо, що він такий самий, як і ми. А він уже носій політики партії. От і попробуй з ним задиратися.

— Але ж проти правди не попреш! Як це може, хоч би той комсомол, таке виправдати? Злодій є злодій!

Кузьма на це не сказав нічого.

— Я сьогодні піду до Ре, я піду до Шуліки, я їм розкажу. Вони його не потерплять біля себе.

Ре був найбільше світило на тутешньому обрії. Недаром він був головою комітету спілки радянських письменників. Шуліка ж, з гостренькою рудою борідкою, приїхав із столиці на цей час. Вони обоє тримали в руках долю й майбутнє всіх тих, що прагнули увійти до спілки.

— Не знаю, чи ті генерали захотять з тобою на цю тему говорити. Вони мусять порадитись із старшими...

— Я не розумію...

— Знаєш... Промовч... Напитаєш собі клопоту... Це все одна шайка. Шкода мені тебе!

Ні, цей Кузьма рішучо упереджений, безнадійний песиміст, або просто жалюгідний боягуз. Хіба Тарас проти партійної політики в літературі? Він тільки проти підлоти, нікчемности. Як Микитчук хам і свиня, то Ре з Шулікою мусять це визнати.

— Раз поїхали до одного міста на виступ Микитчук і поет Рогнідич. В готелі їм дали кімнату й більше вільних місць не було. Ішов дощ, як вони виступали. Після виступу вдома почали ділитися своїми враженнями й Рогнідич щирсердно став критикувати його за щось там. І що ж ти думаєш? Микитчук серед ночі вигнав Рогнідича з кімнати й Рогнідич мусив десь у сквері пересидіти всю ніч під дощем. І нічого Борисові за це не було.

— Як? Є ж громадськість!

— Бач, Рогнідич хоч і дуже добрий поет, але не кар'єрист. А по-друге, він непролетарського походження. Він розказав, так жартома, одному-другому, а при розподілі приміщень у новому будинкові він не одержав квартири. Дуже просто.

— Є ж вищі органи...

— В вищих органах послухають його, а не тебе...

— Та що це, якийсь дракон росте?

— А що ж ти думав...

Так, аж тепер Тарас бачить, як він відстав, як він не знає ситуації.

Коли він крутився тут ще студентом, Ре був такий собі початківець, як і всі. Він заходив тоді до редакції так само боязко, як і Тарас. Приносив якісь оповідання, а Танцюра милостиво з ним говорив, бо казали, — Ре партійний. Тоді світилами були футуристи — критик Ставенко, Его Шавлій, Тимощенко, Явтушенко. Тоді вже отой поет Рогнідич був на недосяжних висотах... А тепер...

А тепер, виявляється, Рогнідича може якийсь Микитчук вигнати вночі з кімнати в чужому місті тільки тому, що той м'який, лагідний, простий чоловік?

Тепер Танцюра тільки голова професійного об'єднання, а от Ре, — вершетиль доль. Він уже тепер не такий собі безвісний, нескладно збитий дядько, а ходить, як патрицій, говорить із довгими павзами, поволі. Як проходить, то дивиться по вище своєї голови.

Ну, а Микитчук уже також, видно, якесь імено. Хоч його й висміювали тоді, але все ж він брав активну участь у слав-

нозвісній дискусії, як крайній лівий ортодокс. Він був ватажком у „Молодняку”. Правда, „Молодняк” також тепер перед організацією єдиної спілки розпустили, як і „Плуг”, та „Гарт”, але оці Кошелі, Гарми, Дрюччя його підпирали, вони всі пхалися до спілки, і певно, що Ре мусив би рахуватися з ним...

Правда, йому тоді дали добре по шиї за вульгаризаторство й спрощенство самі ж оці ідеологи, такі Шуліки й Липовецькі, але Борисові, як з гуски вода. Є прислів'я, що критик — це невдалий поет. До Микитчука це прислів'я можна застосувати в переробці. Не спосудившись у критиці й прозі, він поліз драматургію...

Кузьма з якоюсь ненавистю розказував про цього плюгавого Микитчука такі речі, що коли б не історія з п'есою, то Тарас не повірив би, думав би, що Кузьма має з ним особисті порахунки. Неймовірно і неправдоподібно! Крок за кроком розгортав Кузьма перед Тарасом неперебірчіві шляхи, якими дістався Микитчук до свого теперішнього становища. Нахаба. Захланний. Безпардонний. Кулаками й ліктями всіх розпихає, як йому треба, а сам сідає на те місце.

— Включно до того, що на товариських вечірках він поїдає за столом усі тістечка. Включно до того, що...

І все ж таки, Тарас не розумів. Невже ж так далеко можна зайти одним нахабством і ну, скажімо, комсомольським квитком?

— Чи, на твою думку, він талановитий? — запитав він Кузьму.

— Він не дурний, цього не можна сказати. Має добру пам'ять, що заміняє йому смак і переконання... Але він пересічний. Саме, як мистець — пересічний. Може щось і написати, але ніколи зірок з неба не хапатиме. Весь його хист виявився в кар'єризмові. І він далеко піде. І не раджу тобі з ним заводитися.

„Одним словом, — подумав Тарас, — Микитчук це — сто Кольобашок”. Але Кузьма Кольобашки не знає, шкода наводити йому це порівняння...

— Ти думаєш, чого він із своєю Сурою оженився?

— З якою це Сурою?

— А з тією Софою Краковер, що вчилася з нами разом на літературному факультеті...

— Ах Софа! — пригадав собі Тарас.

То була в них така маніжна панночка, з родини якогось мануфактуриста, її кілька разів викидали з вузу, накладали

на неї найвищу платню за навчання, але вона якось перелізла через усі труднощі й разом із ними закінчила вуз. От тоді Борис із нею й оженився...

— Але яке це має значення?

— Має! Ти певно так само не знаєш, хто оцей кучерявий Юхим Загайгора?

О, ще б пак, щоб Тарас цього не знав!

— Ну, то що? Яке це має значення?

— А таке, що ростуть кати української літератури. Розпинателі й яничари! — просичав, чи то простогнав Кузьма.

Ясний, прозираючий у майбутнє, розум у цього Кузьми, цього непросипного п'янички й песиміста-сухотника, сплітався з якимось злобним мужицьким чи реакційним світовідчуженням. Здавалося, нема-нема, та й визирне з нього отой гайдамака-коліївець із вилами.

— Але в нього добре голова варить, — спробував Тарас захистити Фіму.

— О, ягня! — безсило опустив руки Кузьма. — Вони сунуть в нашу літературу, як таргани, а ще пройде якийсь час і будуть стригти вас, а ви будете покірно махати своїми дурними овечими хвостами. Та нехай пустять мене, тебе, — і в нас голова незгірше зварить. Тільки не пустять. Нашому братові не вірять...

Не інакше, Кузьма злий на Фіму за ту ушіпливу критику.

— Я читав його статті, — каже тільки Тарас. — Може він трохи гострий, але хіба ж не треба поборювати дрібно-буржуазну стихію, як вона пре через нас? І зрештою... Чи то погано, що в українську літературу приходять елементи ззовні? Ось є добрий поет Першотравневий та й інші...

— Ну, так, я ніколи не маю за що пообідати, а Першотравневий перетворив уже свою квартиру на музей картин, килимів, ваз, статуеток... Український поет... — промурмотів Кузьма.

Що скажеш хорому, як він усе переводить на особисте? Тарас проминув цю репліку без уваги.

— Мало бути поетом, — сказав роздумливо він. — Треба ще й керувати літературним процесом. А ми...

— Ййбо, я тобі по морді за це дам! — знову скипів Кузьма. — А Головач, а Ставенко, а Василько? Хто краще знає, як організувати нашу літературу, за нас самих? А ми тулимося по закутках, ми тиняємось без діла, ми хворіємо... І не бачимо, що ця шушваль іде на нас щільно зімкненим фронтом. Підбирає собі отаке зняряддя, як оці честолюбці, кар'-

еристи й яничари, оці безпринципні падлюки Микитчуки, обсипають їх похвалами й усілякими благами, а нас відпи-хають, відсувають набік, розганяють, страхом писок затис-кають... О!.. — хруснув померзлими пальцями Кузьма. — Якби ви, люди, бачили й просвітили справжню суть сучасно-го дня... якби ми могли не мовчати! Якби кожний заговорив так, як він хоче, а не як наказують! Ми за кілька років роз-цвіли б... а вони ламають нам хребта, тільки чуеш, як кістки тріщать...

„Чи він маячить?” — перелякано подумав Тарас.

Таким чимось пророчим віяло від нього, такий він мін-ливий сьогодні. Що з ним робиться?

— Я от помираю... я бачу все оце, — і не можу нічого вдіяти. Я бачу, як наших дурних овець женуть до московсь-ких різниць... чужа шушваль преться на керівні ролі... таланти наші атрофуються, гинуть... Каються! За що? Я бачу... Я бачу...

Він не міг говорити. Його задушив кашель. Різкий весня-ний вітер, що дув на них із задніпрової широкої низини, не йшов йому на користь. Але Кузьма цього не помічав. Він кілька раз починав: „Я бачу...” і кожен раз це кінчалося дов-гим, хрипким кашлем.

Тарасові пригадався колишній Кузьма, — загонистий, чи-сто і гарно вдягнений, з наймоднішою краваткою. Справж-ній денді. Він тоді випустив першу збірку віршів і при зустр-ічах ледве кивав головою, так задавався.

Був радий, що довів, нарешті, Кузьму додому і вклав у постелю. Його все це таки схвилювало... Одне за другим. Спочатку Микитчук, а тепер Волинець.

З Кузьмою почував себе так пригнічено, ще з гіршим осадком, ніж від тієї сварки. Він навіть сердився на себе. Він не хотів жодного слова з тих похмурих Кузьмових сентен-цій сприймати, а воно само на нього давило. На цього Кузь-му ніяк не вплинула школа, вуз, він зостався нерозлучний з тим зоологічним селянським світовідчуванням.

Це якраз добре, що всі нації мають змогу співробітничати, вкладати свою частку, свої національні риси в якусь но-ву, кращу, вищу якістю літературу. Так і треба, так і є: спіл-ка радянських письменників матиме секції українську, жидів-ську, російську... Чому це одне має заглушувати друге?

Все це так, але... Чогось його так гнітюче настроїла ця розмова з Кузьмою. Чи тому, що... Каже не зачіпати Микит-чука...

Ні, він буде боротися! Самотній, а розпочне він двобій.

4. ПОРОГИ

I.

Самотній, розпочав він двобій.

Самотність. Досі це слово мало для нього лише одне значення. Він повновладно ходив по квітучих заповідниках, де не ступала нічия більш нога, не топтала буйних трав і яскравих квітів. Дерева шуміли йому нестворені людьми симфонії, там десь була та дівчина, яку він любив давно і назавжди. Він її ще не бачив, але знав, — є вона.

Самотність ніколи його не обтяжувала. Навпаки, вона живила його, збризувала цілющою водою там у селі, коли він геть-геть розгублювався. Ні селяни, що з ними він почував кривий зв'язок, ні Серафим, якого він часто не міг зрозуміти, не могли дати цього почуття повноти й духовної сили, яку він черпав у самотності і, треба додати, — серед природи. Бо люди не віддають себе так, як природа.

Ще була мама. Але мама це та ж сфера, що й самотність.

Це такий стан душі, коли підносишся над пилом і випарами людського співжиття в гірські простори й прозорості. Там думка, провітрена від випарів і пилу, сп'яніла від чистого озону, починає бачити все, що діється внизу, зовсім по-інакшому. Всі події стають надзвичайно цікавими й викликають у мозку незвичайно інтересну роботу, що має присмак гри. Почуваєш себе дослідником інфузорій, казково-хімерно розбарвлених і збільшених під мікроскопом.

Але ти десь над ними, ти не з ними, ти пануєш повновладно тут, — скільки хоч і як хоч, і думаєш, що хочеш, блукаєш до несхочу в нетрях і байраках примхливої думки.

Може й у кого іншого є такі чарівні, такі багаті заповідники, але вони не такі, як у нього. В цім гострота смаку.

Що ж таке трапилось? В чім справа? Чому самотність раптом набрала іншого значення, — гнітючого, важкого? Коли відбувся цей перехід? Чому раптово так?

Еге, це надзвичайно важко: хотіти з кимось заговорити

й не мати з ким. Людей кругом тебе багато, з ними входиш у різноманітні стосунки, але від цього тільки самотніша душа.

Тарас хотів відкараскатися від цього неприкаяного почуття тим же способом. Стати над собою, спостерегати й себе в цім людським тісті, — молекулу, що її вимішує серед інших кулак життя.

Це було цікаво, але не тішило. Ну, місить, але хотілося б мати ще одну таку душу, яка б мислила й почувалася, як ти.

Хто ж?

З одними не хоче він сходитися. З тими галасливими припішниками й кар'єристами Таранами, Кошелями, Дрюччями, Оксаничами. Другі ним нехтують.

Колись, як був він ще в „Плузі”, а Василько вже визначним новелістом, десь читав Тарас своє оповідання, — зелене, недовершене. Василько пустив тоді крилате слівце: „Папір усе терпить!” А ще не може забути Тарас, як хотів дати Миколі Костевичу для суду свій твір, а той сказав: „Я принципово не беру до рук ваших дохлих, недоношених цуценят”. Не забуде Тарас цього!

Ну, так, вони талановиті, вони майстрі, вони зчепилися руками пальці в пальці, щоб не пускати молодих, невігласів, висміють їх, обвинувачують у неуцтві й нахабстві. Їм закидають це — і правдиво.

Але що ж ми зробимо, як прийшли ми такі репані мужики? А які були б ви, якби не мали культурних пап і мам?

Сніговий Парнас і червона трибуна. А йому хочеться зелених гаїв із тихим шелестом листя. Його морозить пихаста зарозумілість рафінованого попутника Осадчого і його відштовхує справжня низькопробність пролетарствуючої писанини.

А сам він і досі ні там, ні там. З Волинцем і Побережцем також не знайшов спільного слова. Вони б пішли в гайдамаки, а він хоче бути учасником велетенського культурного процесу разом із усіма рівними народами.

Ті ж можуть собі гарчати, скільки їм хочеться. Микитчук може скільки хоче задирати носа — є на світі правда!

II.

Хоч нова, всеоб'єднуюча спілка й несла на своїх прапорах мир і гармонію всім групам та угрупованням розпущених лі-

тературних організацій, — багато ще бракувало до цього миру. В кожному слові, схопленому на льоту, в кожному здибанні, уклоні, усмішці, в кожному розподілі „благ”, в розташуванні на групочки під час сходин і зборів, — було повно значення й символіки. Точилася мудрагельна гра, прихована й одверта боротьба.

Розмови переважно крутилися навколо приймання до спілки. Всі хотіли в ній бути, але не всім всміхалося те щастя. „Вони” запевняли, що підхід до кожного буде дуже суворий.

„Бути в спілці” обіцяло „великія і богатія мілости”. Різноманітні. Творчі відрядження, манливі екскурсії, грошові безповоротні дотації, безкоштовне лікування у найкращих спеціалістів, курорти, розподіл помешкань у новім домі, участь у всіляких з’їздах, нарадах, конференціях, комісіях, бенкетах, ювілеях, редагуваннях, перекладах, а головне, — друкування в журналах і окремими виданнями. Все-все обіцяла та маленька книжечка з підписом Максима Горького.

А без неї ніхто з тобою говорити не буде.

Ті, що були певні в широкій дорозі до спілки, ходили гоголем, другі бігали хвостиком за Ре й Шулікою, запобіжливо їм заглядали ввічі. Треті їздили канючити прийняття аж у столицю.

— Хто високий, той переступить, хто низький, той вужем пролізе. А як же ми, середняки? — питався Стельмашенко, автор трьох романів, що пройшли досить блідо, без особливої хвальби та й без лайки.

— Вас приймуть, чого ви журитеся! Ось я, то так і ходитиму в „диких” і вже напевно таким умру... — говорив на те йому Василько.

— Коли б ви бачили, як плакала Смеречинська у Шуліки!... Щоб її прийняли...

Юлія Смеречинська завжди була предметом усмішок і пересудів.

Може воно й не так було, — до неї приточували завжди щось презирливе й смішне. Кругом неї ходили якісь плітки, а зрештою виходило, що то вона в них винна.

— Чи може це бути? Кажуть, що то не Ре написав роман „Дзвін кайла”, а його жінка.

Вже приспішники, мабуть то Таран, донесли Ре цю фразу, й Ре, перестрівши Юлію, питав її:

— Що ж то ви, молодий чоловіче, розпускаєте про мене такі плітки? Чи ви знаєте, що жінка моя була неписьменна?

Жінка його вже померла, залишивши йому купу дітей. Ре був удівець.

Але „молодий чоловік”, Юлія, не тратила духу, відважно добивалася всього... Поїхала аж у столицю, поплакала там і вкрутилася в кандидати спілки. Вона тої відваги ніколи не тратила, писала дуже багато, а ще більше набридила всім редакціям. Зрештою, і її віршик коли-не-коли проскочить у газеті чи журналі на тріумф авторки й на кпини письменницької язикатої та глумливої братії.

Чомусь не прощали їй успіху, а з невдач зловтішно раділи. Що б вона не робила, за нею уперто ходила слава вічного початківця, або ще ліпше — графомана. Це крилате слівце, таке зручне й безпечне. Графоманів є більше, їх є дуже багато, але кожен раз це хтось інший, не я.

В тій дальшій кімнаті Ре сидів із Танцюрою за шахами й розказував щось на весь голос, а кругом реготалися.

— Та вона ясно виявлена виживаюча з глузду стара діва, що ви з неї хочете? — виривалися окремі голоси.

Це вже про Аделаїду Бунчук. Не щастить жінкам у пролетарській літературі!

Тарас те чув, бо от уже кілька днів усе старався зловити Ре, щоб із ним поговорити на самоті. Не вдавалося, бо Ре був оточений своєю свитою завжди, а любив у шахи пограти, а то були близько небажані люди з колишнього „Молодняка”, що вже певно з Микитчуком у одну дудку грають.

Тимчасом, він підійшов до Сміянця, що розмовляв із жидівським поетом.

Жидівські письменники в цім ноевім ковчезі трималися своєю купкою, але цей Левіт дуже охоче заходив у розмову. Часто бачив Тарас, як він дружньо розмовляв із різноманітними людьми, нехтуючи рангами. І зо всіма по-товариському. Він міг дозволити собі таку розкіш.

— Просто жалко на нього дивитися, — вчув Тарас. — Обдертий, запухлий якийсь, занехаяний. Йому треба було б допомогти, — казав Левіт до Сміянця. — Може б...

— Волинець — п'яниця безповоротний, йому вже нічого не допоможе, — відповів за Сміянця Кошель, всміхаючись своєю небезпечно-солоденькою усмішечкою зпід блискучого пенсне. — Йому скільки не допомагай, — все проп'є. А то він занехаяний навмисне, — щоб говорили, що український письменник у злиднях.

Кошель був критик із „Молодняка” й нічого іншого Тарас і не сподівався від нього почути. Дивно, що він перей-

няв усі манери Миколи Костевича, його дикцію, інтонацію, а сам гризе й добиває його в кожній статті.

Сміянець підтримував, усе ж, Левіта.

— Але може б йому яку роботу? Він же буквально голодує, я це знаю. Все ж таки, він талановитий поет...

— Поет! Скиглить усе... під Єсеніна. Нащо нам це? І роботу давали йому, він сам не захотів. Та ще й з якою претенсією! „Я — український поет, мене повинна держава годувати...” — перекривив Кошель Кузьму Волинця.

— Але не поїти, — підкинув якийсь дотепник збоку.

— Дотації йому давали, — все одно, пропивав їх за один день...

— Він людина хвора, і йому треба багато прощати, — відказав Левіт. — Шкода ж людини...

— Як усіх жаліти, — жалю не вистачить, — їдко кинув, немов про себе, приятель Головача й Василька, поет Осадчий.

І в ту хвилину Тарас не зрозумів, — чи не треба жаліти Волинця, чи надто багато кого є жаліти.

Якби це було ще вчора, він би інакше зрозумів, але сьогодні, обтяжений і досі враженням від розмови з Волинцем там у садах, він міг доточувати до цієї розмови багато знаменного й найскладнішого.

Скажімо, чи не зрозуміти так, що в природі менше жалю, ніж тих, кого сьогодні треба жаліти? Волинців багато, занадто багато, море, всі ми. Інакше Осадчий і не міг сказати.

Як Василько, Головач та ще три-чотири талановитих письменники, Осадчий був у опозиції до офіційного літературного курсу. Було таке рафіноване мистецьке об'єднання, „Ланка”, що з презирством ставилося до оцих початківських „Плугів”, „Гартів”, „Молодняків”, висміювало глобельну микитчукщину, липовеччину, а тепер і кошельщину. Після того, як їх „Ланку” ліквідували, вони ходили в „диких” і нікуди не хотіли приставати. Їх на кожному кроці називали попутниками, дрібнобуржуазними націоналістами, — але мусіли з ними рахуватися, бо якби їх не було, то відразу скапцаніла б сучасна література. Пролетарські письменники були занадто ще зелені й убогі, щоб обійтися без цих.

До них всміхаючись, їх ненавиділи й шукали всякого приводу, щоб їх укусити.

Вони, — це всякий мусів визнати, — продовжували традиції дожовтневої української літератури і ніяк не підходили під рубрику пролетарських. Але тепер, коли саме слово „пролетарський” було знесене, вийшло з моди, ба навіть Сталін проголосив, що вже пролетаріяту в нас нема, бо робітнича кляса живе тепер культурно й заможна, — вийшло маленьке „але” з попутниками. Очевидно, радянськими письменниками визнати їх мусять, або, — як не визнати й не назвати радянськими, — то треба їх негайно запакувати, чи як? Ну, одного там з них, ще можна було б божевільним оголосити, але ж не всю групу.

Проте, хоч офіційно їх звали буржуазними націоналістами, — неофіційно, в свійських розмовах, звалися вони гадами, клясовими ворогами, контрреволюцією. Тим часом, слово „Ланка”, новотвір цієї контрреволюційної групи, широко закорінилося в радянському житті і навіть видало з себе похідне, „ланковий”.

Одначе, сам Кошель, вірний пес пролетарської літератури, що кусав, де тільки можна, оцих неокаяних, непоправних еретиків, не наслідкував ввічі їх ігнорувати. Вони майстри, їх безсумнівно першими приймуть до спілки. Бо коли не їх, то кого ж тоді? Самих колишніх „пролетарських”? То це буде просто перейменованій „Гарт”, чи „Молдняк”!

Вища політика не дозволяла скидати їх з балаянсу, — „пролетарські” з лютим шипінням терпіли їх.

Шипіли й ті.

Осадчий, власне, щойно прошипів свою двозначну, контрреволюційну репліку. Бо всякому зараз на думку приходили страшні чутки з усієї України про голод, про людоджерство, про вимерлі села й братські могили.

Сам Анатолій Осадчий, видатний поет, був один із тих, кого мали б жаліти. Він був хорий на сухоти і потребував масла, яець, меду, тощо, — тепер недоступної розкоші.

Тараса ці не дивували. Хіба ж змінилися вони, колишні укапісти, — Головач і його друг, Василько?

Вони не змінилися.

За цей час, поки його тут не було, щось сталося із Волинцем та Побережцем. Бо коли вони тепер кажуть „ми”, то це і Осадчий, і інші „дикі”, а „вони”, то Микитчук, Ре, Кошель...

Два Аякси, нерозлучні друзі, що так бадьоро, розвернувшись плечем, увійшли колись до пролетарських організа-

цій, „Гарту” й „Молодняка”, — не вжилися там. Тарас сьогодні знайшов їх із цими, опозиціонерами, вони дихали зневажливостю до Кошелів, Липовецьких, Микитчуків та інших славолюбців, що періщили голоблями на славу пролетарської літератури.

І ще здивувало Тараса в цій незвичній для нього ситуації те, що свої ж, українські брати по перу, один розносить Волинця й лає, а другий боїться рота розтулити. Аж жидівський письменник, не боячись обвинувачень у змишці з клясовим ворогом, ані косою поглядом, може піднести голос за українського поета.

І дивна гра життя! В той самий час, як Левіт розпинається за Волинця, Волинець...

Тяжко тут у всьому цьому зорієнтуватися. Не може він, Тарас, пристати ні до тих, ні до других. Цей пінявий шовінізм Кузьми його відштовхує, Левітова ж людяність йому до душі. Жиди людяніші, ніж свої. А ці „пролетарствуючі”... Ні, і з ними ні...

Як колись, відчув себе самотнім. Він сам, багато є різних гуртів та напрямків, — а він сам.

В цю хвилину він побачив, що Ре складає шахи, кругом нікого. Ще хвилину й він міг би з ним поговорити, але цю мить він прогавив. Кошель, що так само пантрував Ре, прозогом рушив до нього.

III

— Бачите... Це всякий може прийти до нас і сказати те, що заявляєте ви, — мляво, по-хахляцькому розтягуючи слова, сказав Ре, уславлений дружними зусиллями підхлібної критики на всю Україну за свій єдиний роман „Дзвін кайла”, редактор „Літературної газети”, голова місцевого оргкомітету спілки радянських письменників.

Він сидів сам за порожнім столиком, — партнера його хтось покликав, — і, здавалося, був заглиблений у обмірковування свого тягу більш, ніж у те, що розповідав йому, стоячи, Тарас. Поруч стояв ще один стілець, але ні Тарас не здогадався сісти на нього, ні Ре запропонувати цього Тарасові.

Аж нарешті, після стількох днів чекання, Тарас його зловив на самоті.

— А це що таке? — увійшовши й побачивши Тараса,

скричав Танцюра. — Чого це ти, Сарголо, прийшов нам перешкоджати? Ніяк не дадуть партію дограти!

Танцюра за своєю звичкою, говорив жартівливо й бурливо водночас, зверхньо, до таких, як цей Саргола.

— Та ось товариш говорить дивні речі! — глибокодумно й нерозворушено відповів Ре, переставляючи, нарешті, шахового коня. Ніби п'єса „Комуна в степу” — його твір.

— А, чув, чув щось таке! — покосився Танцюра на того коня. То це ти, Тарасе, таку плітку пускаєш? Казали, — якийсь початківець ходить і розказує...

— „Ходить і розказує...” — обурено повторив за Танцюрою Тарас.

— А ти б, краще, знаєш, що... Замість цього, сів би та написав щось друге.

— Ні, як товариш каже... — глибокодумно сказав Ре. — Треба було б цю справу розслідувати... Чи це можливо, щоб Микитчук на таке пішов? Він — комсомолец, член оргкомітету... Так як це було, я щось не розібрав?

Тарас знову почав спочатку.

— Я хотів би, власне, до „Літературної газети” вмістити свого листа, — вийняв він уже готового, написаного, і поклав на столик.

Побачивши листа, Ре поморщився. Так далеко заходити йому не хотілося.

— То що ж ви тут, в такий час?... Ви б зайшли до редакції, чи як?

Редакція „Літературної газети” містилася тут же, у другій кімнаті, а Ре однаково здебільшого сидів за шахами.

— Може ви хоч прочитаете? — здивувався Тарас з такої холодності.

— Ні, товаришу, такі справа вирішуються солідніше. А що, коли ви не зможете довести? В якому становищі опинилися б ми, коли б видрукували вашого листа?

— Але ж я вам розкажу, як було. Є свідки, є матеріали, живі люди...

Танцюра щось до себе мугикав, переставляючи шахи. Він своє сказав і більше втручатися не хоче.

А Ре — ані руш! Він уже про себе вирішив, що не буде з цієї справою заводитися. Вона для нього не являла жодного інтересу. Але так прямо сказати це, — не випадало.

— Зайдіть колись у ділові години, поговоримо, — ухильно й невизначено сказав він.

Тарас побачив, що тут сьогодні він нічого не доб'ється.

Розгублений, але зятятий, відійшов Тарас. Ні, так воно не минеться, ні. Не хотять ці — він в іншому місці знайде рішенець на злодія. Він же живе в державі, а не в злодійському лігві. Не може бути, щоб увесь світ дивився байдуже на цю справу і не встав на захист правди.

Є ще газети, крім „Літературної”. Піде до газети „Радянське село”. Якраз у тій газеті сидить Фіма, він йому швидше повірить, ніж якомуся там Микитчукові. Він знає героїв п'єси, знає Марійку.

IV

— Чи можу я бачити товариша Цудечкіса?

Секретарка редакції здивовано поглянула на Тараса.

— У нас такого нема.. Навіть ніколи не було.

Від несподіванки Тарас розгубився. Та невже ж Фіма з хвастощів йому набрехав? А може він працює заступником редактора вечірньої газети? А Тарас тоді не дочув...

Залишилось хіба повернутися й вийти. Втім, він у вестибюлі зупинився й у роздумі почав розглядати плякати.

— Шанування! Скажи Ліді, що я поїхав... — почув позад себе кінець якоїсь розмови.

Тарас обернувся на знайомий голос, але вже масивні вхідні двері закривалися, майнув тільки сірий фетровий бриль, Тарас присягнувся б, що це Борис Микитчук.

Обернувся в другий бік, шукаючи до кого адресувалися ті слова. Слово чести, та то ж Фіміна кучерява голова, і входить він туди, звідки щойно Тарас вийшов! Як же це йому сказали, що Фіми тут не знають?

— Ах, який же я справді, недотепа! — раптом стукнув він себе по лобі. — Певно, що Цудечкіс тут не працює й ніколи не працював. Ах, я ж йолоп!

Тепер він зайшов удруге й сказав:

— Чи можна зайти до товариша Загайгори?

— Так, він скоро прийматиме, — відповіла, кивнувши головою, секретарка.

Тарас сів у просторій приймальній і вийняв з кишені газету.

— А я вас знаю! — почув він за кілька хвилин.

Це сказала якась молода особа, що сиділа біля вікна. мабуть, вона зайшла пізніше за нього, а може вже сиділа, й він її не зауважив. У всякім разі, за газетою він не помітив, що

вона раз-у-раз крадькома поглядала на нього, щораз лукавіше.

Дівчина зненацька встала, підійшла до нього й, мило простягаючи руку, глянула зеленими очима.

Від лукавої усмішки на перенісці в неї з'явилися ніжні, шовкові бганочки. Вишневі уста розкрилися, показуючи чисті й рівні перлові зуби. Так сміялася Тамара Сагайдачна. Але хіба це вона?

— Невже, Тарасе, я так постарілася, що мене й впізнати не можна? Це навіть образливо! — сказала вона.

— Тамара?

— Пам'ятаєте кубуч?

— Ще б пак! Але ви, Тамаро, так вилюдніли! — не втримався Тарас, ще раз оглянувши її з голови до ніг, її струнку постать, елегантне зелене вбрання, довгі коси вінком на голові. — Я вас пам'ятаю все в туалъденеровій сірій блюзочці із краваткою... А де ділися ваші кучерики?

Волосся Тамарине було гладенько зачісане й надавало її голові несподіваної клясичности.

— О, коли то було! А пам'ятаєш... пам'ятаєте млинці? — поправилася вона. — Пам'ятаєте, як ми лазили через паркан у Ботанічний сад? Пам'ятаєте, як приймали до гурту Нелю?

— Неля? Не знаєте, де вона тепер?

— Я чула, що вчителює, вийшла заміж, має трое дітей...

Так сумбурно перескакуючи з одного на друге, не догворюючи до кінця одного, вони виривалися одне поперед одного. Минуло... Гай-гай, скільки ж то минуло літ? Тамара ж тоді так таємничо й раптово зникла.

О, Тамара мала що розказувати! Мала чим похвалитися. Донькою!

— Тамаро, ви одружені? — з якимось жалем чи несвідомими ревнощами вирвалося в Тараса.

— Ні! Вірніше — вже ні. Це ціла історія... колись розкажу, — відсунула Тамара розпитування. — Тепер я живу з мамою й дочкою. Їжджу увесь час. Я ж тепер геолог.

— Геолог? Цікаві несподіванки!

— Так, я закінчила короткотермінові курси й тепер працюю в експедиціях. Дуже цікаво! Дуже цікаво!

Щохвилини більш інтересувала його ця Тамара. Якись таємничі сторінки життя її, несподівані, нові сторінки. Сама працює на сім'ю й така сяюча, повна манливої енергії. Іова якась жінка. За всім устигла й тільки виграла від цього.

— А чого ви тут?

— Угадайте!

В цю мить увагу їх обох відтягнула Фіміна кучерява голова, що висунулася з дверей. Тамара також уся напружилася, насторожилася, миттю з нею відбулася зміна, — щось сліпуче, захоплене, люб'язне... І водночас влазливо підлабузницьке щось майнуло через сліпучу посмішку, як тінь, відбилося в нахилений, наче до польоту, постаті.

Фіма, побачивши першу її й не звертаючи уваги на ще одного відвідувача, ішов уже до неї.

Привітно й добросеречно, як хороший давній приятель-ці, стиснув їй обидві руки, посторонився, запросив жестом руки:

— Можна к вам? — питала Тамара.

— Прошу! Очень рад вас відеть!

Занадто швидко все це відбулося. Тарас устиг тільки здивуватися. Чому російська мова?

Але Тамара, Тамара!

Вона його просто засліпила.

От, як ростуть наші дівчата! При інших умовах вона б обабилась уже давно, знала б кухню, варила б варення, ходила б на плітки до сусідки, цікавилась би, в найкращому разі, музикою. А перед ним щойно промиготіла сильна і яскрава, енергійна жінка, — самостійна й не затуркана тяжкою бідую. Ще й доньку виховує. В експедиції їздить. Всім цікавиться, як студентка.

То, очевидно, є такий талант до життя. Всюди встигнути й від цього бути ще життєрадіснішою і... стати такою елегантною... І ця лукава, вибаглива тінистість лісової гушавини в очах... Чому він раніш її не бачив? І ця поривчаста манера триматися... Вона свідчить про безпосередню, щирю вдачу...

З пам'яті виринала якась інша Тамара. Здається, її викинули за те, що вона — попівна, чи що... Здається...

Він, не помічав, видко, часу в цих думках. А може недовго Тамара була у Фіми, бо Фіма знов уже послужливо відчиняв двері. Тамара виходила звідти, вони сміялися, ще раз сердечно прбщалися. І знову — чистою російською мовою.

Тарас намірився до Фіми. Але Фіма, видко, не впізнаючи його, кивнув до секретарки, щоб зайшла, і зачинив перед самим носом Тарасовим двері.

— Я на вас чекаю у саду, он там, — показала Тамара очима до вікна, проходячи повз нього з іще незагололою усмішкою на устах.

А за хвилину вийшла секретарка й сухо сказала Тарасові:

— Войдіте!

V.

Юхим Загайгора сидів за столом і пильно читав щось. Він немов не помітив, що хтось увійшов, аж нарешті підніс голову й іржаво сказав:

— Прошу сідати. Вибачте, я зараз...

Узяв ручку й розмашисто підписався під тим, що читав.

Вперше бачив Тарас у Фіми цю манеру триматися, — коректно, напівофіційно й сухувато. Так наче він не Тарас, а Фіма не Фіма Цудечкіс, а справді таки Юхим Загайгора. Чи це якась гра, чи справді Фіма не хоче з ним знатися?

Здивований, ошелешений Тарас не знав, що йому тепер робити. Чи повернутися й піти, чи почати розмову в дусі їх давнього приятелювання, чи й собі вступити на офіційну дорогу. Тоді не має чого тут робити. Прийшов по-приятельському.

Чи то може ця обстановка офіційна зобов'язує говорити не так, як колись у полі, серед степових трав.

— Та страшно й сідати! — сказав жартома він.

Товариш Загайгора навіть не всміхнувся на цей жарт. Він був щільно закутий у крицю офіційности. Щойно, на очах Тарасових, він був вишукано люб'язним джентельменом. Він міг би на мить стати, як не таким щедрим на сміхи та дотепи, яким був при Дмитрові Степанському, то хоч таким весело самозадоволеним Фімою, — „хоч би тобі хни!” — яким нещодавно зустрів його на вулиці Тарас. Казав же — „заходь!”

Але він не хотів. І він мав на те причини. Дистанція, дистанція, насамперед!

— Все тече, все міняється, товаришу Загайгоро, — напівіронічно, напівдвозначно сказав Тарас. — Міняємося й ми!

— Ви, очевидно, в якійсь справі до мене? — ввічливо відказав на це той.

„Та перестань ти дурня клеїти!” — хотів був скричати Тарас. — „Пам'ятаєш, як ми в Дрижиполі у довгої лози гралися? А як Оксанка нас відбивала від вуличних хлопчиськів?”

Але не скричав. Обстановка теперішньої зустрічі і ще щось заморозиле, що віяло від товариша Загайгори, не дозволили.

— Я вас слухаю...

— Пробачте, — несподівано для себе сказав Тарас. — Я вам відбираю час, напевно багато маєте роботи...

— Та ні... — нарешті, всміхнувся Фіма. — Я з давніми приятелями завжди радий зустрітися.

Крім справи, Тарас збирався багато про що поговорити. Він знав Фіміні неламакi, прямолінійні погляди на речі, — може хотілося тако собі про все порозмовляти. В нього завжди твереза голова, в цього Фіми, завжди він уміє кожному явищу знайти своє місце. А Тарас також хоче крізь нагромадження негативних явищ бачити основне, позитивне, те, що зрештою залле без сліду море несправедливостей, безладностей, сліз, горя.

В своїх нерозуміннях Тарас шукав когось із твердою, ясною головою. В собі не мав ясности, а нікого з нею не бачив. Він хотів знайти підпору в такій людині, яка, мов криголам, іде насупроти жакливим нагромадженням крижаних скель. Криголам сміливо проломлює серед криг свою дорогу і йде до ясної мети. Все таке плутане, химерне, суперечливе. Хто винен, що голод? Чому вокзали обліпили люди, а міліція їх розганяє, мов худобу, чому ночують у скверах голодні, вошиві обдерті, мрущі українські маси?

Як же це пов'язати із словами вождя, які в кожній газеті прочитаєш, у кожному рупорі почувеш, — що, завдяки буйному розквіту сільського господарства й добробуту селянських мас, село звільнило багато робочих рук і передало в промисловість?

Він незугарний розв'язати суперечності сьогоднішнього дня, коли змітаються всі вікові набуття, коли ці злами дають такі болючі результати, як голод і масове розбігання із сіл. Коли не розбереш, де діє опір старого, а де є шкідництво, а де — справжня мудра політика, а де з самих провідників нового пре старе, хижачьке й зводить нанівець усі зусилля комуністичної партії.

Ці суперечності можуть звести на манівці й твердіших людей, не тільки таких, як він.

Замовкли знов. Чи ж прийдеться про все це говорити?

— Я вас слухаю! — нагадав Загайгора.

— Пам'ятаєш?.. Пам'ятаєте, — поправився він, — як ми були в Марійці у Ладька в гостях? Ще й на виставу zostалися й удосвіта верталися...

— Ну?..

— От там мені довелося працювати ці роки...

— Це має якість відношення до справи?

— Має... Ні, я хочу розповісти про...

Ця холодність заморожувала, кильчила вразливого Тараса, він не міг говорити в такій обстанові.

— Може ви якось коротше оповісте, бо я страшенно занятий, — глянув Загайгора на годинника.

Тарас хотів ввести в курс подій, розповісти, як розповідав колись Фімі — товаришеві про трагічне й смішне. Тоді лилося якось само собою.

Але репліка, нетерпляча зморшка, погляд на годинника, раптом знеохотили його, стиснули те, що мало розпросторитися, покромсало хід думки. Зосталося лише голе, коротке, обкарнане. Протест.

— Так, я маю важливу справу. Мене обікрадено.

Загайгора високо підніс брови й недовіжливо вдивився в Тараса.

— При чому тут редакція газети? В міліцію треба звернутися.

— У мене вкрадено п'єсу.

— Це цікаво! Деся у дорозі чи що?

— Ні, я надіслав її для критичної оцінки Микитчукові, а тепер вона йде на сцені під його прізвиськом.

— Це ви про яку?

— „Комуна в степу”.

Загайгора аж устав. Він вдавав страшенно здивованого, хоч насправді все докладно знав від Бориса, жінчиного брата.

— Якщо я не помиляюся, — ви прийшли із заявою, що відомий письменник, член комсомолу, кандидат партії, вчинив плягіят?

— Так! — ще чіткіше, ще з твердішими наголосами відповів Тарас, підвівшись і собі, несподівано розсердившись.

— Так! Микитчук, — хто він, мене не цікавить, — підло використав мою довіру і вкрав мою п'єсу, а тепер виставляє під своїм іменем.

Загайгора хотів ще щось гостріше сказати, але одумався.

— Так! — повторив він зовсім іншим голосом. — Сідайте, чого ж ви стоїте?

І сам сів.

— Що ж... Коли є така заява, — її треба розглянути.

Він подумав.

— Що ж... Листа редакція видрукує... Але лише після розслідування справи.

— У мене є свідки! — вигукнув Тарас.

Справа повертає ніби йому на користь.

— Я маю свідків. Дуб'яга, Ладько, нарешті, Кармаліта. Ах, ви Кармаліти не знаєте! Микитчук знає...

— Так от, — остаточно встав Загайгора. — Ви нам доставите вірогідні докази, що таку п'єсу ви справді таки написали. А ми тоді надрукуємо вашого листа. Ми теж, із свого боку, перевіримо все.

Перебільшено чемно й перебільшено привітно, — мабуть, навмисне, щоб Тарас відчув усю офіційність їх розмови, а може й ще з яких дипломатичних міркувань, товариш Загайгора подав йому руку.

— Моє шанування! Пробачте, що не можу приділити вам більше часу.

VI.

Під Тарасовими ногами земля гоїдалася, як зачинялися за ним важкі масивні двері редакції.

Здається, нічого такого не трапилось. Він зайшов, поговорив, його прийняли чемно й сухо-ввічливо. Ну, а як же інакше?

Ні, все нутро Тарасове бунтувалося проти такого прийому. Під зовнішньою чемністю він відчув безодню між собою й колишнім приятелем. Вже вони ніколи не вернуться до давніх дрижипільських розмов, ніколи не знищать дистанції між ними. І чому?

Чи причиною тому теперішнє становище Фіміне в той час, як Тарас нічого собою не являє? То хіба ж Фіма такий недалекий, щоб це на нього впливало?

Чи якийсь це інший вітер віє? Он же Тамара також нічого собою не являє, а як він її приймав.

Так оце тількищо він говорив із приятелем дитячих літ? Невже з Фімою говорив він? Що сталося, чому не знайшли вони спільної мови? Куди дівся Фіма — веселий, товариський хлопчак?

В Тарасові все нуртувало, не знало, в що вилитися — чи в ображеність, чи в обізлену затятість, чи в сміх. Бо ще не був у тому стані, коли можеш оцінювати, аналізувати, холодно міркувати, зважувати...

Хтось його потягнув за рукав. Тарас обернувся.

— А, трясця мамі його! Я жду вас, а ви проходите повз і хоч би плюнули в мій бік! — почув він.

До нього сліпучою посмішкою сміялася Тамара.

Це простоднародне „трясця мамі його” в устах такої елегантної жінки, якою тепер зробилася Тамара, хоч сказане явно жартівливо, дало поштовх нервозній Тарасовій сміхотливості. Та гама емоцій, що нуртувала в ньому, вилилася сміхом. Він міцно вхопив Тамару під руку, ішов поруч, дивився на зарум'янене її обличчя й реготався, реготався! Тамара, дивлячись на нього, й собі реготалася.

Так ішли вони, було їм не знати чого весело, було їм добре.

— Чи ви хоч знаєте, чого я чекала на вас?

— Тому чекали, що зраділи, побачивши мене, бо я став надзвичайно інтересним хлопцем, — не задумуючись, відповів Тарас.

Йому в цю хвилину не важко було молоти найпустіші дурниці.

— Ба й ні! Ви зовсім неінтересний! А втім, трохи вгадали. Вами зрадіє хтось... Тільки не я.

— Коли жінка каже „ні”, то розумій „так”!

— А вгадайте — хто?

— Не хочу й вгадувати. Моїй голові й так сьогодні є багато роботи. Все вгадай та вгадай! Чого до Загайгори — вгадай! Чого чекаєте — вгадай! Що це за знущання?

— Ах, та-ак?!. Ну, то я вам не скажу, що Загайгора дав мені редакційне відрядження до п'ятисотниці Галі Свинаренко, щоб я написала нарис про неї... і не скажу, що Килина частенько про вас...

— Килина? — не дослухав кінця фрази Тарас. — Де тепер Килина? Невже тут, у цім місті?

• Давши волю легкій жартівливості, Тарас тим самим вернув собі втрачену рівновагу. Пустощі, на які він здатний був дві хвилини тому, відступили, дали місце щирій радості. Спогад про Нелю, ту Нелю, якій він віддав стільки молодечих марень, тепер його ані трохи не проймав. А навів залишилася свіжа, невитравна щира й тепла приязнь. Килина, люба приятелька, Лютеж, соснова жура, поліська мрійливість... Спогади хлюпнули йому в лице, — навіть пісня та з луною, немов мавки її співають...

Навіть Тамара рідніша стала в цю мить, — ця відзігорна, кокетлива й шпильчаста жінка, що завжди будила такі суперечливі почуття, — а втім, перемагав завжди якийсь протест проти неї. Тепер Тамара позбулася більшої частини шпильчастости і манила іншим, — м'яким, лагідним...

— Килина тут? У місті? Як же її побачити?

— Вгадайте!

— Ох, не вгадаю! Скажіть! — жалібно запросився Тарас.

— Ну, то будьте слухняним хлопчиком, — змиловилася Тамара. — Сідаймо ось у цей трамвай і зараз поїдемо... Вона живе на Пустирях...

— Ого!..

— Що? Не маєте часу? Далеко? І слухать не хочу! — заволодівала Тамара Тарасом, може навіть і безцеремонно.

— Та я нічого не кажу... Ось тільки папірос собі куплю, — піддавався цьому штурмові Тарас, знову відчуваючи в душі два суперечливих почуття. Одне протестуюче проти навали, а друге, — упокорене, радісне.

Щось у цій Тамарі є таке, — чортяче!

VII.

Коли вийшов Тарас, Юхим Загайгора довго сидів і дивився на полірований паркет просторого й незаселеного меблями редакторського кабінету. Погляд його блукав по портретах вождів, але він їх не бачив, не милувався своїм кабінетом, як іншим разом.

Цікава заварюється каша. Слово честі!

Він тільки вдавав, що нічого не знає, що перший раз чує про цей плягіят. Вчора ввечорі за родинним чаєм, — були тільки свої: він із Лідою, Борис із Софою, — Боба розповідав, як він виставив цього нахабу. Мало де може письменник взяти матеріал, — яке кому діло? Наша епоха така багата, що цей матеріал валяється просто під ногами на землі, а як якийсь початківець надіслав йому безграмотну купу своїх дописів, то з цього ще не витікає нічого. Письменник може організувати матеріал, як він захоче, — і в цьому саме його заслуга.

Можливо, Саргола й має якусь енну долю рації, — обережно припускає Фіма.

Але Юхим Загайгора має гнучкий розум, „їдише копф”, він ніколи не розглядає голого факту, як факт. Це — примітивно, це — недіалектично. Є ще кілька площин, які мусять далекосяжний політик брати до уваги перш, ніж прийняти рішення.

Скажімо, в газеті буде опубліковано цього скандального листа. Який вигляд тоді матиме пролетарський письменник? Чи має він право бути в спілці? То питання: заради

чого компромітувати свого, ідеологічно витриманого письменника, ще й до того комсомольця, кандидата партії? Заради якогось невідомого Сарголи куркульського походження?

Але це ще не все. Є ще одна площина, дуже важлива, хоч вона не любить показуватися на денне світло. Якщо він, Юхим Загайгора, великою мірою завдячує Борисові те, що він — заступник редактора газети, то й його ця справа також стосується. Одно діло — бути родичем видатного драматурга, а друге — зовсім скомпромітованого, виключеного звідусюди графомана... Тоді хоч із Лідою розлучайся, а він цього зовсім не хоче.

Дуже потрібно — жертвувати так щасливо початою кар'єрою, такими зв'язками й становищем заради якогось там Тараса Сарголи. Тільки через те, що він із ним колись грався в довгої лози?..

Навпаки, треба, і є всі можливості в руках, скріпити, піднести Борисів авторитет. Треба буде замовити статтю про цю п'єсу. Найближчими днями поміщає він рецензію на неї.

І тому справа ця в гнучкому, еластичному й верткому мозкові Юхима Загайгори набирала зовсім іншого вигляду, ніж щойно висвітлив її Тарас Саргола. Так, це справа не особисто двох, а переростає в політичну. Це — ворожа вилазка проти пролетарського письменника, їй треба дати рішучу відсіч.

Не вадило б тільки знати, як там у нього справа з папашею. Напевно розкуркулили! У всякім разі, з таким соціальним походженням йому не дуже випадає тріпатися.

Юхим Загайгора і не думав друкувати цього листа.

VIII.

Так в один і той самий день Тарас утратив одного друга, а відшукав двох. Лихе завжди ходить у супрязі з хорошим. А яке з них гору візьме, — ніхто цього не знає. Коли б не понесло Тараса до Загайгори, не сидів би він сьогодні в колі друзів, за якими так сумувала часами його душа.

Та ще й жіночому.

Його завжди вражала ця властивість жінки — робити життя затишним, інтимним, лагідним, м'яким там, де вона є. Проходиш повз якесь подвір'я, бачиш розвішену сушитися яскраву одєжину, якусь квітчасту хустку серед зелені — і вже знаєш: є тут рука, що дбає за добробут та охайність, це

не пуста. Коли збереться кілька жінок, Тарасові все здається, що це злетілася зграйка птиць і щебече.

Вони, як атмосфера, що оживляє бездиханну плянету. Нема їх — все стає мертво, як найкращий пейзаж без людини.

Крім того, Тарасові було близьке і властиве жіноче світосприймання, — більше чуттям, ніж глуздом. Може ще й тому почував він себе гарно в жіночому товаристві.

В жіночій компанії він якимось дуже швидко ставав своїм, при ньому не соромилися й не церемонилися. Так було, наприклад, у студентські роки — неминуче заходили приятні братські стосунки, невідмінно дівчата ставали з ним на приятельську коротку ногу, — і та приятельність створювала атмосферу, куди не проминається еротичний шал. Але це була атмосфера, насичена найтоншим ароматом. І може, краще так, ніж бути засліпленим, зачарованим, як Гапкою-, „далігаткою” а потім у роздериротній нудьзі відвернутись.

Була колись Неля, що, нехотячи, так зранила його серце, — але те було давно, давно...

І от тепер йому знов щось причинилося. Чи то досі голова його була забита іншим, чи пора тепер така прийшла, чи відвик він і занудьгував у селі без жіноцтва свого інтелектуального рівня, чи дуже вже усамотнився тепер, — зразу, як тільки опинився серед цих жінок, своїх давніх приятельок, — відчув, що доведеться йому тут зміряти свої душевні сили.

Обидві вони сколихнули заціпенілі, заглушені іншим струни, — і кожна по-інакшому.

Чому відчув він гостре жало ревнощів, як побачив Килину, як дізнався, що й Килина одружена? Нащо запитав себе: „Чому не я її чоловік?” Але ж не хто, як він, очей не зводить із Тамари, його хвилює кожен рух її, кожен перелив у голосі, кожен випадковий дотик?

Ось сидять вони в тісній кімнаті, на утлій канапці, поспішають усе розпитати, все розказати, розмова весь час переривається, бо Килина все вибігає по хазяйству.

Тамарине життя було оглянуте найперше. Вона має самі успіхи, їй щастить у житті, вона не пропаде. Тарас уже це знав, а якби й не знав, то сам вигляд Тамарин наведе на вірний здогад.

Хіба її тоді не виставили з інституту? А їй, як з гуски вода. Ще краще! Знайшла собі кімнату, як бонбоньерку, — па-

м'ятаєте? В отієї самої, що нас у няньки запрошувала, — вступила на геологічні курси, щасливо закінчила.

Трохи, а може й багато, вона промовчувала, перескакувала, пересипала жартами, так, що сам зміст губив своє реальне значення.

А як же Килина живе? Дітей, аж двох хлопчиків, Тарас бачить, добре бачить. Але що це за креслення на столі в неї? Невже з геологією, тією улюбленою наукою, покінчено?

— Пам'ятаєш, Килино, як ти захоплювалася, пам'ятаєш палкі мрії про експедиції, десь у казкові, романтичні, екзотичні краї? Невже ж і з тобою сталося те, що з кожною? Протоптана доріжка, — заміж, діти, пелюшки... сім'я... і сіла? Оце й уся ваша рівноправність? — трохи з жалем питає Тарас.

На те подібне.

— Стільки питань зараз, що важко й відповісти! — іскрилася Килина своєю давньою невпинною посмішкою.

Килина ані трохи не змінилася, хіба може трохи не така незграбна стала, якась заокругленіша, тонковидіша. А ще — проділь посередині і коси вирости. Але так само широко, щиро-іскристо всміхається.

— Креслення, — то мого чоловіка. А я йому допомагаю часом. У казкових експедиціях була, — це вже не мрії, а невід'ємне минуле. Маю кілька статей про нафтові родовища... Була і ще надіюся бути, тільки вже разом із синами. Ось хай підростуть, — а тимчасом ми їм манну кашку варимо. І це потрібно. А якби ти знав, скільки цікавого в цім! Скільки спостережень!

Ні, вона не змінилася, не сіла. Вона за що не береться, то їй „страшенно цікаво”...

Прийшла черга й до Тараса. Що ж він робив за цей час? Діти має?

— Ні, не маю!

Роман написав?

— Ні, не написав!

Ну, то що ж зробив він за цей час?

— Я будував колективізацію на селі, — засміявся, заскочений таким суворим допитом, Тарас. — Це вам мало?

— Ой, це цікаво! Що, може й розкуркулювали? — прощбетала Тамара. — Я б хотіла побачити, як це воно...

— На жаль, ні... — саркастично всміхнувся Тарас.

— Ви б хоч розказали нам, що тепер у селі діється, я щось не розумію нічого, — попрохала Тамара.

— Я теж не розумію. У всякому разі, таке, що хочеться заплющити очі й тікати безвісти.

Килина багатозначно мовчала. Поглядом з Тараса перебігла на Тамару й перемінила тему.

— Я написала мамі, щоб приїхала, допомогла мені синів доглядати. Та й щось не чути нічого. Нема їй коло чого там триматися...

В цю хвилину прокинувся в колісці сам син. Почалося урочисте показування його гостям. За цим ділом і застав їх Килинин чоловік.

ІХ.

— Знайомитися! — сказала Килина. Але сама себе перебила. А, трясця мамі його!

— Щоб я з ним знайомився? Ну, це вже як собі хоч...

— Та хто це, — Кость? Бий його коцюба?

Скричали це всі трое разом.

Сміючись, Кость заскалив трохи око, — та Костя Нечіпая анітрохи не міняє час. І як же це воно так сталося, що Килинин чоловік і раптом — Кость? — не міг ніяк оббутися Тарас.

— Го-го-го! Тарас! — радів незмінно веселий Кость.

Але як же це так, що вони тут вже три години сидять і ніхто не підготував Тараса до такої несподіванки? Хто міг би подумати?.. Коли вони нагляділи одне одного?

— Я сама не знаю! — широко всміхалася Килина. — Отак, був він мені байдужий, а як вчепилася до нього там одна дегенератка, то мене чогось узяло за серце і...

— Зібралися всі бурлаки до одної хати, — все ще тряс руку Тарасові Кость.

— До вілли, — поправила Килина.

— Вибачайте, до вілли, — прийняв поправку Кость.

Вони ще й жартували з своєї халупи.

— А що ж нам робити? Плакати? — знизав безтурботно плечима Кость.

— Хай наші вороги плачуть!

Хатина їх світилася дірами. Стеля затекла, потріскані стіни наче підрили поросята, один бік перехилився. Це була явно аварійна хатина, напевно, не сьогодні-завтра вона сама розвалиться, — прокинуться ранком, а на них згори світитиме сонце...

— Або дощ падатиме...

Ні, й Кость, як і Килина, аж ніяк не здався, не „сів”. Такий самий жартівливий, оптиміст. Килина гарного друга добрала собі. Цікаво, чи й тепер сам собі усе шиє, сам варить, прасує, підлоги миє? Колись же був такий чистьоха, як дівчина.

— Цікаво, а бандура ще є? — запитався Тарас.

То була колись у Костя бандура, він її сам зробив. Воістину таланти Костеві невичерпні.

— Аякже! — скричав Кость, улещений, що про його бандуру не забуто.

Він її витягнув звідкілясь, і кілька акордів ніжно прошеlestіли по хатині.

Настала хвилинка звітувати Костеві. Слідом за бандурою з чепурними орнаментами виступили на перший плян креслення, що досі на них ніхто не звертав уваги.

— Ось це проєкт одного чудесного будинку, що прикрасить ріг одної з вулиць нашого прекрасного міста, — з перебільшеним патосом говорив Кость. — Це — школа.

Він засипав їх, огорошив архітектурними термінами. Архітектурно-плянувальна контора вже не одного проєкта прийняла від Костя. Школи, житлові будинки...

Житлові будинки! А чого ж вони самі сидять у цій халупчині? Здається, у всьому місті й його околицях не було більшої розвальохи, ніж ця, підрита свиньми, хатина.

— Коли ми підходили, я не вірив, що тут може хтось жити, — признався Тарас. Бо він не міг зрозуміти, що це за іронія. Будує палаци, а сам сидить у халупі.

— Вже он три заяви лежить у міськраді, щотижня ходжу, все обіцяють дати...

— Та нам ще пощастило, ми тут недавно, — перебила Килина. — А то ми жили ось у цій кімнаті, ходім, покажу.

Вони перейшли через сіни і зайшли в кімнату з обдутою стіною, — вона збиралася падати. Штукатурка з стелі була обвалена.

— Як оця дірка з'явилася, — показав у куток Кость, — аж тоді впросили ми кербуда, щоб дозволив перебраться в ту половину. Е, та в нас тепер розкіш! — розважав Кость гостей, а незмінна, кепкуюча, але незлісна посмішка не сходила йому з лица, навіть при цих, як здавалося Тарасові, гірких словах.

А хіба Кость колинебудь падав духом?

— То, виходить, я ще чудесно живу! — зробив висновок і для себе Тарас.

— А де?

— Та на Садовій...

— О, найаристократичніша частина міста! Ти зовсім буржуй! Советський... Окреме приміщення, ванна кімната, телефон...

— Так. У комірчині. Знаєте, колись при чотирьох кімнатних приміщеннях були такі комірчини для служниць, з віконечком на чорний хід. Оце я й собі таке роздобув.

Лише за чаєм, — з найдешевшим сорабкопівським печивом, Кость згадав, що вони обоє з Дрижиполя.

— Як там мій старий? — заскалив він одне веселе око. — От, розумієте, з батьком ніяк не уживуся. Приїхав до нього раз за все життя, а він мене вигнав, старе чудило. Чи він там і тепер апокаліпсис читає та кінець світу пророкує?

Ййбогу, Тарас не знає.

— А-а, так, так, — слідом за цим згадав. — Він у одній компанії з моїм старим. Все разом висять на нашій зеленій брамі у списках куркулів, позбавлених права голосу...

— Куркулів?

Кость на всю хату розреготався.

— В нього ж і клаптя землі ніколи не було! Ото, що подвір'я перекопав та насадив сад, — ото й уся його земля.

— Ну, то не знаю, щось отаке-о... Одним словом, — нетрудовий елемент.

— Ото проклинає старий „антихристів"!... А Богу молиться?

— Молиться! Щонеділі, як патріярх, до церкви через Дрижиполе шествує...

— А твій?

— Мій щось не дуже. Мій сопілки струже...

Кость задумався на хвилину.

— Та-ак... Ну, наші старі хоч у молодості повеселилися! — стріпнув він якусь хмарку з чола. — Це нічого, хай їх там трошки потиснуть. Нічого їм не станеться.

І він змінив тему.

— Хто з вас хоч трохи пам'ятає ті старі часи? Я трохи пам'ятаю. Якось аж дивно. Жили тоді люди безтурботно, гульливо. А тут весь час бігаєш по роботах, увесь час клопіт, якесь лихо. Наша епоха — епоха бур і зрушень цілих шарів. По-своєму цікаво, еге? Тільки часом втомлюєшся... Отака товариська гутірка, як сьогодні, — таке незвичне свято... Аж душа відпочиває...

Еге-ге! Кость, здається, не такий уже оптиміст, як був...

Х.

Їхня правда, Тарас у цих літературних справах, — ані в зуб ногою!

Спочатку, як тільки вступив у ці хащі, йому здалося, що ніколи не пролізе він через них. Потім за три дні видалося, що він уже все досконало знає. А тепер, що глибше втягається він у цю густу агмосферу, — знов, як колись, і ще більше, — губить він сліди, плутається, бо не знає, як до того чи іншого явища поставитися.

Але як хочеш щось тямити, — товчись у кулуарах. Це свята істина. День-у-день приходь, з ділом і без діла, оббивай боки, сідай, жартуй, а як не вмієш, то слухай. Стає це потрібно, як щоденний обід, чи вмивання. Серед початківців і соннів невідомих з'являється раптом якась левина голова корифея й от тут уже йому дадуть гарту. Тут кожен з оцих усіх має право висміяти якусь житейську слабкість того, про кого на шкільній лаві вчився в підручниках.

Микола Вороний був справді подібний на облізлого лева з своїм довгим сивим волоссям, у своїй коштовній, але витертій шубі з великим хутром. Він з'явився недавно, але й ненадовго. В кулуарах кажуть, що йому вже запропоновано добровільно виїхати з України десь у глибинні місця СРСР, куди він захоче, — за якесь сало.

Такого багато можна почути на цім світі в наші часи. Он і Грушевський же десь у Москві. А хіба мало „зліквідовано, як клясу“, таких, що ще недавно були запеклими марксистами й пролетарськими ідеологами? Та хіба тільки в літературі?

Модний критик, який чваниться тим, що він може, навіть о третій годині ночі пробуджений, проголосити доповідь на тему тут же йому запропоновану, скажімо, „Цвяхи й література“, — серед таких самих бонвіванів та сміхунів, як і сам, пліткує про Миколу Вороного.

— Я сказав би, що все життя його побудоване на помилках. Його, коли він виїхав у еміграцію, там запитали:

„Як це трапилось, що ви, — переклали на українську мову „Інтернаціонал“?“

„Помилка!“ — розвів руками Микола Вороний.

Коли він вернувся в Союз, його знову запитали:

„Як це трапилось, що ви опинилися на еміграції?“

— „Помилка!“ — розводить руками старий.

В них уже корифей став просто „старим“.

— А що то за сало розказують?

Але всі кругом регочуться й уже про сало не встигаєш зловити.

Другий видатний поет, про якого писала Леся Українка, що він успішно змагався з нею в розробленні світового сюжету про Ізолду Білоруку, як йому було ще років з п'ятнадцять, — він буквально щодня фігурує в кулуарних плітках. Всім дуже подобалося, як він вийшов з Дому літератури, аж коливався на ногах, підійшов до якогось двірника, що поливав кишкою тротуар, відібрав у нього цей інструмент влади над вуличною пилюкою й почав обливати всіх перехожих.

Знову ж, про найпопулярнішого на всю Україну поета, поезії якого дівчата під подушку кладуть, про нього завжди знали, як саме відбувалася його чергова бійка з любовою дружиною. Востаннє вони, б'ючись, скинули друкарську машинку з четвертого поверху на тротуар і покалічили кількох перехожих.

Але коли самого поета про це питали, то він з невинною усмішкою розказував:

— Та то було так: машинка стояла на вікні, а бігла кішечка, зачепила хвостом — машинка й впала....

В партійному комітеті чекали, що він знову набіжить просити: „Розведіть нас, бо я повішусь...” Але поет ходив, невинно по-дитячому всміхався.

— Чи правда, що ти з Галкою знов побився? Прийдеться вас розвести...

— А яке кому до цього діло? Це вже не можна і з своєю жінкою посваритися без партійного комітету?

В Домі літератури на різні лади все це переказувалося.

Ніщо не могло витравити того смаку до сміховинки, хоч здається, люди й мінялися. Вже багатьох видатних, знаменитих, а скільки правовірних, що таку палку участь у дискусії колись брали, як крайні ліві, — вже їх і сліду не було, так наче ніколи й не існували вони. Не стало Ставенка, Его Шавлія, „як корова язиком злизала”, відомого буковинського поета, Дмитра Завула, та й інших „уярмлених братів”. Де вони? Ніхто не знав, ніхто й не любив про це говорити.

Хібащо, Кузьма десь не в цих стінах скаже, та й то почне лаятися:

— Та що ти, справді, не знаєш? Давно заарештовані!

Що ж тут робилося, поки він був на селі?

Чого Любомирко, самовпевнений, багатонадійний молодий поет з „уярмлених братів”, як з'явився з тюрми, то пер-

ший раз пройшовся таким боязким та переляканим кроком по великій залі? Непевний, чи хто захоче з ним говорити?

Всі були заняті чимось, нікому не було діла до Тараса й його халепи із злодієм. Та він і не хоче це першому-ліпшому розказувати, такі справи не робляться отако собі... Справді бо, нема коло нього доброї душі. Кожне поспішає свою кар'єру пропхати, іншого розпихає руками, ліктями... А прихильник, друг — і сам безсилий... Чи не написати б йому до Пилипенка?

Від Пилипенка колись він мав зо два, зо три листи, той невідмінно відписував на Тарасові. Ретельні, докладні, батьківські — наче він Тараса добре знає, коли ж — вони щось із раз говорили... Ну, й чому б тепер не написати йому до „папаші” все, як є, описати, попросити поради? Він же напевно, як голова „Плугу”, в складі оргкомітету.

Дивно! Ніколи про нього не згадував, а то стукнула така думка йому в той день, як у Домі літератури зустрів саме тих, кого йому потрібно.

Старий Пачос, тряс руку гостеві із столиці—також „плужанинові”, Гачківському, і на весь голос вигукував:

— А як там наші?

— Які наші? — питався Гачківський, всміхаючись люб'язною, добре випрасованою посмішкою.

— Та які? Плужани! Пилипенко, хлопці...

— Вони не наші! Не наші! Не наші! Не наші! — злякано, відставивши руки на захист від таких слів, відступив від Пачоса елегант. — Даруйте, не маю часу з вами говорити, поспішаю на поїзд...

І втік.

Що таке сталося?

Танцюра відтягнув Пачоса вбік і пошепки на нього нагримав:

— Ви збожеволіли? Та Пилипенко ж заарештований!

От, так! А Тарасові саме сьогодні зібралось на настрої писати до нього, „поплакати в жилетку”, що його тут кривдять.

Так щодня приходила й повзла по кулуарах якась нова, стрясаюча чутка.

Не встигли відсміяти переляканих жестикуляцій Гачківського, як уже другого дня неголосно, але всім стало відомо, що цієї ночі Гачківського в поїзді на захід заарештовано. Він утікав кудись... і не втік.

В такій тривожній атмосфері, притрушеній смішками,

кпинами й крохмалем, присолодженій драже, деякі ще й умирали від старости звичайнісінькою смертю. І там знаходилася нагода викривати контрреволюційні вилазки. Наприклад, один корифей, — та той самий Микола Вороний, — на похороні одного старенького письменника сказав таке: „Він усе життя потребував звичайного українського сала і його не мав”. Ага, то українські письменники в найпередовішій країні світу голодують?

Це, мабуть, і було те „сало”, за яке він вибирає тепер собі яку завгодно місцевість СРСР поза межами України.

Ще говорили про Поштаренка, якусь Наталю Яворину, Савка. Критика скажено напалася на цих куркульських письменників, які протаскували контрреволюційну контрабанду, прикриваючись широкою пилипенківською спиною. Чи не найбільше за всіх дісталася Наталі Яворині, бо вона написала свої наївно-правдиві нариси про колгоспи та й стала „рупором буржуазії”. Спочатку тими нарисами захоплювалися, носилися, показували одне одному, питали: „Бачили? Та це ж цікавіше за будьякий роман!” А це змусило пролетарську критику придивитися до них, і вона добачила в них неприховану контрреволюцію. Відсіч була нещадна й нищівна. З ворогом не дискутують!

„Кирпичина” Савкова, якою він загрожував уже давно, з’явилася таки, але скоро й зникла, сильно рознісши навколо себе запахи одіозної „яворщини”.

Ну, а третій був Поштаренко, той, що колись образився на Хвильового, мовляв, Хвильовий його не пускав на олімп, а з цього загорілася дискусія під назвою: „Куди лізете, сопливі?..” А з тієї потішної дискусії виплила й широкими водами розлилася епохальна дискусія про шляхи розвитку української культури. Тільки тоді кожна отака подія — стаття, виступ, вислів — відбувалися в розчині гострого інтересу, вільної гри сил.. Текла жива вода, живосрібляне слово не барилося зароджуватися в яскравих інтелектах і немало було таких, які аж заздрили Поштаренкові за те, що він започаткував таку цікаву епоху й попаде в історію літератури. А тепер ці „проробки”, себто недотепні, одноманітні лайки на адресу „пророблюваних”, крім несмаку та втоми, залишали ще й якусь неясну, сполошену розгубленість. Чи це літературна критика?.. Ну, словом, Поштаренко був іменинником вже другий раз.

Тарас чув уже тільки відгомони тієї розправи з куркульськими письменниками, де з ворогом не дискутували. Хтось навіть здогадувався, що кінець Пилипенка це останній акт

тої розправи, а інші казали, що справа не в Яворині, яку він захищав, а значно глибше...

Втім, що його, Тараса, те обходить? Його особисті шляхи ніколи не збігалися з жодними...

XI.

Вступаючи в браму будинку, де жив Танцюра, Тарас зловив себе на кпинах над самим собою. От і він, що добивається правди, звертає на шлях особистої протекції.

Застав, що саме снідали. Як уже було усталено, Танцюра поблажливо-зверхньо розмовляв із гостем. Тарас бачив не раз, як цей самий чоловік говорив із вищими рангом, — о, то зовсім інша рахуба! Почувався приниженим Тарас, але ковтав це. Все ж, із Танцюрою можна говорити, від свого можна й полину напитися.

Сів на запрошення пити чай... з давно небаченим маслом.

— Та ви намазуйте маслом ліпше, — припрошувала дружина. — Не так по-советському, а по-американському...

То був шкільний вираз їх малого Юрка.

Тарас ніяк не вмів намазувати масло по-американському, себто, товсто, він сидів, мов на голках. Волів би не снідати й разу так сито, якщо вже не має змоги влаштувати собі такого ж нормального життя. Він відганяв свої злісні на цей чужий добробут думки, намагався повернути їх до справи й поволі розповідав, що його привело до Танцюри, яко голови колективу.

Танцюра наставив на нього одне око, а другим дивився десь убік.

— До Ре зайти можна, чому ні, — роздумував уголос він. — Але не знаю, чи з того що вийде...

Він чогось не договорював, цей Танцюра.

— Що, знов не захоче слухати? — навздогад спитався Тарас.

— Та ні... Не знаю, чи що допоможе...

— Як уже Ре нічого не допоможе... — почав був Тарас, але Танцюра його перебив.

— А ти думав, що Ре — Бог? Всі ми під цека ходимо. Чи ти знаєш, що Борис — комсомолец?

— То що?

— Ото ж то бо й є! А ти так думав, усе воно просто робиться? Прийшов, побачив, перемиг?.. Ре сам за свою шкуру потерпає.

Хто його розбере, цього Танцюра? Чи відлякує, в своїх інтересах намовляє не йти до Ре, чи забагато відвертий?

— Оце читав? — подав Танцюра Тарасові газету „Известия” і ткнув пальцем десь на заголовок.

— „Махровий націоналізм в українській літературі”, — прочитав Тарас.

— Але ти, в'юноша, читай далі, далі, ось тут, де підкреслено...

— „...несмотря на усиленную работу в украинской литературной организации, националистическая отрыжка еще не изжита в самом сердце оргкомитетов...”

Тарас нічого не розумів. То ж уже чистили, били, „пробляли”, заарештовували, висилали. Ще не всі, — хто ж на черзі? Невже сам Ре? Ну, кому, кому, а Ре вже ніяк не можна закинути націоналізму. Стопроцентний пролетарський держиморда.

Звичайно, того слова останнього Тарас не сказав, та воно само якось ненароком вискочило в голові.

— То хіба ж це до Ре стосується?

— А до кого ж? До Липовецького, чи до Шуліки? Хто, по-твоему, очолює? Думаєш, по голівці глядять?.. Ти, я бачу, ні бе, ні ме... А ще й у письменники берешся...

Тарасові хотілося рвучко підвестися й піти, як має такі образливі вирази вислухувати, але він себе переміг. Хтозна, що воно за Танцюра? А хіба ж із Тарасом хто говорив так знаючо і, зрештою, доброзичливо? Чи не допоможе хоч кпинливий і колючий Танцюра пролізти через ці хащі?

— Так, виходить, і над Ре також хмари збираються?

— А я що, лікар? — знизав плечима Танцюра, мовляв, не совай свого носа куди не слід. — Знаєш, козаче, ти б може краще перечекав із своїми дрібницями... Хай трохи ситуація роз'ясниться.

— Але якщо справді Бориса підтримують такі авторитети, як цека комсомолу, то мій обов'язок — освітлити його обличчя, — загарячився Тарас. — Якщо він здібен на нечесну підробку, то...

— Те, те, те,... — зневажливо розреготався Танцюра. — Ну, й дурне теля! Ховай швидше в кишеню твою християнську мораль і кажи спасибі, що більше ніхто, крім мене, цього від тебе не чув.

— Я кобу хоч це саме скажу! Я так думаю...

— Та пост-і-ій! — протягнув розважливо й так само драгуюче-протегуючим тоном Танцюра. — Дай сказати... Якщо

справді Борисові позиції міцні... А ти видно, не знаєш, — стишено додав він, — видно, не знаєш, що таких молодців деякі органи через мікроскоп вивчають...

Тарас не знав.

— То ж то... Якщо вже він на певній дорозі, а ти вискочиш, як Пилип з конопель, із своїми викриттями, — ти наживеш собі ворога не тільки в особі Бориса. Чи ти забув, який він мстивий? Та, зрештою, це байка... дитячі фразки... Гірше те, що ти своїм виступом підіймеш проти себе таку могутню організацію, яка тебе розчавить, мов кузку. І не ти виграєш на цьому, а він, бо з тебе зроблять лемішку...

Танцюра махнув рукою.

— Та що дурному розказувати... Роби, як знаєш! Велика трагедія, — п'єсу вкрати. Он цілі села вимерли, а він із своєю п'єсою розносився, як той з писаною торбою... Кому вона тепер потрібна?..

Тарас широко розплющеними очима дивився на Танцюру. Ні, він таки справді теля! Нехай Танцюра „хитрий хахол”, підлабузник, що хоче, але який далекосяжний він політик. Мов розставив шахові фігурки й наперед бачить, що приманить кожен тяг. Зрештою, який він не є, але чи ж він не з доброзичливості остерігає Тараса?

— Стара, дай-но мені чисту хустинку до носа! — урвав на цьому Танцюра, безцеремонно ладнаючись до відходу. — А ти, Тарасе, пиши краще щось нове...

5. ЧЕКАННЯ

I.

Тарас чекав.

Настав такий якийсь період у житті, що всього треба було чекати. Чекав він відповіді на свої листи з дому, — може хоч удома збереглась чернетка його п'єси, — від Серафима Кармаліти, від Дуб'яги, чекав появи свого листа в редакції, чекав появи своєї повісти в журналі „Червона Зоря”, прийнятої вже до друку.

Часто бачився він із Тамарою, частіше, ніж із Килиною. З Тамарою в нього зайшли якісь дивні стосунки.

Все більше й більше хочеться її бачити, він не міг дня прожити, щоб хоч здалека, десь наглядці, її не зустрів.

А коли в Тамари з'являлася якась примха й вона сама знаходила його, тягла до театру, чи прогулятися, чи до Килини, — він відчував якесь досадне розчарування, якийсь пронизливий холод у душі, аж до кісток, терпку відразу.

Дивно, як ця Тамара вміла бути зо всіма за панібрата, така ласкава й мила! Вона ніби не була й письменниця, якщо не рахувати якихось два газетних нариси, але часто з'являлась в Домі літератури і там, на превелике диво Тарасове, всі чисто були їй знайомі... Колишні „гартованці” так само радо стискали їй руки, як „буржуазні націоналісти”, „дики”, „визнані” — як „уярмлені брати”, „ухильники” — як і „ортодокси”. Вона плавала серед течій, як опанцерена грайливо-мерехтливою лускою риба серед дивовиж морського дна. Ролю „кололітературної дами” вона виконувала якнайталановитіше.

Одного разу Тарас побачив її в товаристві Соломона Левіта. Вони сиділи осторонь, як давні приятелі, хоч Тамара мала задьористий, майже комсомольствууючий вигляд, а Левіт був статечний, поважний. Його опуклий шляхетний лоб був обрамлений сріблом багатознаючої змужнілости.

— Тарасе! — покликкала Тамара. — Я хочу вас познайомити з...

— Ми вже знайомі. Пам'ятаєте, разом пробивалися через задній хід до закритого розподільника.

Тарас це пам'ятав, хоч не гадав, що Левіт його тоді зауважив. Там тоді таке робилося! По головах лізли, кожен хотів поперед другого проскочити. Хоч це був і закритий розподільник, лише для прикріплених щасливців, але кожен боявся, що йому не вистачить. Тоді вони знайшли потайний вхід, відомий тільки довіреним, і шугнули туди.

— Ага-ага! Осадчий тоді ще кепкував, що крохмаль став основним продуктом нашого харчування.

— Ще б пак! По два кіло крохмалю дістали — ще йому мало!

Тамара поновила щойно обірвану розмову, — Левіт багато подорожував у своєму житті. Він навіть у Палестині побував, щоб мати уявлення про свою прабатьківщину.

— Не тому, що я запеклий націоналіст, а тому, що культурна людина повинна збагачувати свій досвід, — натякнув він на обвинувачення його в жидівському націоналізмі, якраз за ту збірку філософських поезій про Палестину.

— Ах, я так би хотіла поїхати до Палестини!

— Ви ще маєте час, наїздитесь, — по-отецькому заспокоїв її Левіт. — А по-друге, заки поїдете, прийдіть до мене: в моїй бібліотеці знайдете прекрасну, багато ілюстровану книгу про Палестину. А вже при тій нагоді моя дружина вас почастує варенням із райських яблучок. Майте на увазі, — сказав він спеціально для Тараса, — це моя велика приятелька. Ми з нею, як у Соломоновій притчі, завжди дружні, бо нам нічого одному від одного не треба. Ну, діти мої, я вас на хвилиночку покидаю.

Левіт відійшов, залишивши за собою якийсь приємний, затишний, доброзичливий слід.

Тамара також була ним захоплена.

— Його визнають за найбільшого сучасного жидівського поета, а він із нами, шмаркачами, так запросто.

— З вами, Тамаро, всі запросто.

— Правда? — перепитала Тамара. — Я думаю це використати.

— Використати? — здивувався Тарас. — Як?

— Дуже просто! Ось приходять призов ударників до літератури...

Тарас неймовірно подивився на цю божевільну.

— Яка ж ви ударниця? Це ж із заводів та фабрик... Хіба можна...

— Е, то ерунда! — зневажливо махнула рукою Тамара. — Аби бажання, а то все можна... Мені й Загайгора, і Борис Микитчук казали, що в мене дуже гарний стиль, оригінальні образи... і потім... Я ж жінка!. Одну мінуточку...

Тамара зірвалася й почала доганяти Юхима Оксанича. На літературному обрії з'явився ще один Юхим.

Тарас його знав. Він на рік пізніше кінчав інститут, писав рецензії і, хоч вважав себе „українським пісателем”, говорив виключно російською мовою.

Юхим Оксанич завдячував свою кар'єру жінкам. Було його ампліа — чичисбеем крутитися біля дружини якогось впливового мужа. Тепер він був чичисбеем молоді дружини Ре, товаришував їй всюди.

— Одну мінуточку! — защебетала Тамара, підбігаючи до Оксанича. — „Вам передали мою...”

Далі Тарас не почув. Він скривився. Дедалі, то все частіше в Домі літератури лунала московська мова. Навіть деякі українські письменники охоче закидали російське слівце, не кажучи вже про тих, які були національністю жиди чи росіяни, називаючись українськими письменниками. Ті думали російською мовою, а лише з мусу перекладали вже на дубово-офіційну, нібито українську. Лише деякі жидівські письменники, типу Соломона Левіта, говорили гарною й добірною українською мовою. Більшість же — або жидівською або російською.

А наші теж! Тамарі, виходить, однаково, якою мовою вона говорить. В російську мову вкидає часто українські слова, а українську пересипає російськими фразами й часом, як от зараз, переходить зовсім на російську.

Чого так неприязно затамуються Тарасові серце й очі у ставленні до Тамари? За це?

Господи, яка вона трафаретна часом йому здається! Яка розрахована ота її ударяюча в ніс, сяюча ефектність!

Тамара вернулася.

— Чи ви зараз ідете? Ходімо!

І Тарас покійно підвівся, пішов за нею.

— Чому з Юхимом Оксаничем ви по-російському? — хмурно й лаконічно запитав на вулиці.

— Як же він інакше не говорить!

— І ви теж інакше не говорите.

— Яюсь незручно...

— Незручно?

— Подумайте, що я не знаю російської мови. Або ще гірше... Що я — націоналістка.

— Вам то незручно не знати російської мови, а йому не незручно, що він української не знає? Виходить, — наша мова щось нижче? Мова некультурних?

Тамара спасувала перед таким наступом.

— Ні, не нижча, але... але всі кругом вас, всюди, — на вулиці, і трамваї, в крамниці, в установі, — говорять лише російською... Звичка...

— То її треба викорінювати! Не плентатися по хвості за течією, а самій творити течію...

— Яка різниця? — знайшла в собі й Тамара заперечення. — Я люблю російську мову, чому я не можу?..

— Не можете... — різко почав Тарас.

— А я прошу мені нотацій не читати! Я сама знаю, як мені поводитися... А ви з вашим шовінізмом далеко не заїдете!

— Пильнувати чистоти своєї мови, — це шовінізм? Ех, ви...

— Ми, здається, збиралися в кіно? — роздратовано перебила Тамара. — То ми вже його проминули!

— Я вже роздумав, — неввічливо сказав Тарас. — Бувайте здорові.

Повернувся й покинув Тамару на вулиці.

II.

Він кріпився день. Кріпився два дні.

А на третій день пішов її перепрошувати. Винен він.

Справді, коли з тобою грубо говорять, то мимоволі починаєш заперечувати, так і Тамара. А потім, — які можуть бути заборони щодо мови? Всі мови рівноправні, всякий може говорити тією мовою, яка йому до вподоби. Йому, Тарасові, подобається тільки українська мова — його ніхто й не вішає за це.

Так недовго й справді скотитися до шовінізму, уподібнитися Кузьмі Волинцеві. Он скільки той із Дем'яном наговорили йому страховин, а як роздивиться Тарас, — воно й зовсім не так.

Правда, Микитчук і Загайгора біжать у президію, щоб більше тістечок наїстись, розпихають усіх ліктями й кулаками, але ж вони — тільки одна течія в цьому ноєвому ковчезі, Домі літератури.

Тут „усякої тварі по парі”, зизують одне на одного, а проте, якось уживаються. Сидять за одними шаховими столиками та на зборах колишні панфутуристи й неоклясики, молодняківці й вуспівці, символісти й ударники-призовники... Однаково всім розподіляють дефіцитний крам, — усім, хто входить до цього ковчегу.

І уряд дбає за цей ковчег. Як нема нічого в крамницях для всього населення, то все ж вони у закритих розподільниках дещицю дістають. Правда, одним вухом чув він, що є ще одна група — та одержує якісь академпайки. Але це може й неправда. Хто діставав — окутано великою таємничістю. Напевно Ре, Танцюра...

І хоч як не люблять попутників, Василька й інших, але є якась до них мовчазна, без змови, повага.

Є якась рівновага.

От же й до нього добре ставляться! Ре прийняв його повість до друку в журналі „Червона Зоря”.

І з цього всього неминуче виходив один висновок: треба піти помиритися з Тамарою.

Виявилося, що це не так легко зробити. Коли він прийшов, знайшов її приміщення, постукав, то вийшла якась жінка й сказала, що Тамари нема дома. І Тарас повартував там годин зо дві, все чекав, що прийде. Смеркало вже, у Тамари засвітилося світло. На стіні він упізнав тінь від її голови.

Вона вдома!

Миле вікно з зеленим м'яким світлом! Сиди, Тамаро, дома, читай, працюй, гнівайся на Тараса! Йому більше нічого не треба.

І, втихомирений, він пішов додому.

III.

Другого дня він уже був біля Тамариного дому знов. Сьогодні він мусить з нею помиритися. І то — зараз! Вона його не чекає — тим краще.

Він став за виступом, так, щоб його не було видно, коли вона виходитиме з дому, й чекав. Вона повинна йти на роботу.

Але скоро надокучило так стояти. Як підступний злодій. Як еспанський зальотник у оксамитовому кльошеві з сентиментальної комедії. Вона ніколи не запрошувала його додому. От він і прийде сам несподівано, побачить, як живе вона.

Що мав він казати — ще сам не знав, буде це ясно в останню хвилину. Коли б хоч не сама вона відчинила.

Відчинила Тамара. У якомусь подертому, квітчастому капоті, незачесана. Побачивши Тараса, скрикнула й почала рятуватися — скочила десь у закамарок. Вона не сподівалася гостей й у своєму збентеженню забула, що сердиться.

— Заходьте до хати, я зараз, — крикнула вона десь із глибини. — Ні, не заходьте, почекайте тут! — звеліла.

Але марно. Тарас уже зачиняв за собою двері кімнати.

В кімнаті від тісноти ніде було повернутися. Якесь стара жінка, схожа на Тамару, — певно мати, — здивовано подивилася на раннього гостя. Вона прала дитячі сорочки, а поруч на примусі варилася кашка. В колисці спала дитина.

Рейвах, тіснота, вбогість! Бідна Тамара, як тобі доводиться тягнутися, щоб справляти враження такої пишної, елегантною, всім задоволеною красуні! Бідна матуся, скільки тобі доводиться на собі тягот нести за такою крученою дочкою!

Тарас привітався, просив пробачення. Просила пробачення й бабуся. Нема в них де й сісти. Нарешті, Тамара внесла якусь полегкість у напруження.

— Хіба ж можна заходити, коли кажуть, що не можна? — накинулася вона на Тараса. — От тепер і стійте так, і дивіться у вікно, і більш нікуди, бо я вдягатимуся, — вичитувала вона йому. — І я через вас мушу без сніданку йти на роботу, бо ви не могли попередити про свої найясніші одвідини...

Вона бурчала і бурчала, а це було Тарасові як медом по губах, бо виходить, — вона не сердиться. При матері незручно було просити пробачення, але як тільки вийшли надвір, — він це зробив.

— Щоб ви більш не сміли до мене приходити... без попередження. Бо я вам не знаю, що зроблю. Я вас приб'ю!

Хоч вона сама йому казала, щоб він зайшов до хати, — він знав, що кругом винен. Зате вона йому тепер в тисячу разів миліша. Ось він її бачив таку, як вона є, без отієї негарної штучности, ковзання по поверхні, чванливости, хвалькуватости.

Але не знав він, що Тамарі так сутожно. І сама виховує дитину, без чоловіка? Це таємниця — де чоловік?

— Чоловіка нема! Це — дитина кохання! — з викликом кинула Тамара й подивилася на Тараса, яке враження це на нього справляє. — Чи в цьому є якась ганьба?

— І як же він... — почав був Тарас.

— Я так схотіла! — гордо кинула Тамара — і далі Тарас не смів розпитувати.

Так от вона яка! Бореться за своє існування і кріпко бореться. За себе саму подумати, — то одне. Але дитину з мамою прогодувати...

Ні, вона не така собі порожня „совбаришня”, якій від безділля заманулося грати ролю „кололітературної дами”.

Тарас не міг надивуватися, начудуватися.

Хоч всю дорогу Тамара бурчала, але прийти сьогодні до Килини пообіцяла і навіть мило всміхнулася, на прощання помахавши рукою.

IV.

У Килини Тарас також часто бував, — з Тамарою й без неї. Кость мусів увесь час бігати на підробітки, Килина не мала на кого спустити дітей, тримати робітницю не могли, — і ні за що, і ніде, — от вона й мусіла сидіти дома. Геологія пішла по боку.

Скільки не приглядався Тарас, шукаючи ознак „обаблення” Килини, — він не міг цього про неї сказати. Здавалося б, ще один приклад того, козирного для глумливих ворогів жіночої рівноправності, явища. Кость і Килина здобули обоє вищу освіту, поженилися, народили дітей, — і на цьому завершився Килини життєвий цикл. Він росте, має успіхи в фахові, вона ж, якби й не тратила багато років на свою освіту, то робила б те саме, що тепер, тільки може ліпше.

Потріпала крилами й сіла.

Килина робила все те хатне, що випадає жінці з двома дітьми. Але аж ніяк не збиралася вона відбиватися від тих інтересів, які хвилювали її раніш. Вона не змінилася в цьому розумінні.

Те гостре почуття ревності, що вшпигнуло Тараса в першій момент їх зустрічі, згладилося, але шораз заходив він до Килини більше для того, щоб отак собі поговорити, розказати про себе. Розмова в них завжди була незакінчена і замикалась бажанням ще раз зустрітись.

Звідкілясь Килина вже знала про всю оту скандальну справу з плягіятом, Борис на це здібний. Тарас приходив, як щось було цікаве, до неї й розказував. І чомусь інстинктивно Тарас не хотів нічого говорити Тамарі. В найдовірливіші хвилини він не міг бути з нею такий довірливий, як з Килиною.

Між ним і Килиною панувала якась повнота. Не вузький ланцюжок мосту, як із іншими людьми, а широкий і повний контакт, мова відчужань, не лише слів.

Втім, Костеві не було причин гніватися на Тараса.

Бо були вони такі різні, — Тамара й Килина. Різні струни душі Тарасової відгомонювали на їх брентіння. Дружба й палкий шал пристрасти. Чому їх дві, чом не одна?

V.

Вони сьогодні походилися всі, навіть Кость, який раніше з'явився додому.

Кость любив створювати видимість свята, відпочинку, коли він удома. З'являлася бандура, сідали за чай із так тяжко роздобутим печивом, вибухав сміх, а то й цікаві розмови. Кожне щось вносило. Кость часто розповідав цікаві новини з архітектурного світу.

Не можна було не запалитися подивом і захопленням, зостатися байдужим, коли він розповідав про ті пляни реконструкції міста, що розробляло їх архітектурно-плянувальне бюро. Оті новобудови, риштування, що ними тепер захрясло місто, це тільки незначні острівці, початок грандіозного будівництва. Палаці з рожевого мармуру в колонадах, величезні майдани, метро, нові центри, — а ці старі кособоки й темні райшури, халули, рештки капіталістичної епохи, будуть зметені.

— Там, у тому районі, що живу я, вже цілі вулиці з такими халупчинами й старосвітськими будиночками знесено, а тепер закладено будівництво колосального житлового комбінату, а одночасно й великий парк, — згадав Тарас.

— О, то проект нашої бригади, там і моя частка роботи є!

Всі вони любили своє місто і могли годинами говорити про нього, обговорювати кожен куточок його, кожную вулицю, кожен ріг, кожную алею.

Взагалі, цікавий час. Вся країна на ногах, будуються колосальні заводи й фабрики, Магнетобуди, Дніпрельстан...

— От тільки доведеться нам підтягнути ще більше пояси в цю п'ятирічку, — сміється Кость. — Але те тільки перших п'ятдесят років важко, а там уже піде, як по маслу...

— Мені здається, що нам би на перших порах вистачило й одного Дніпробуду, — відказала Килина, годуючи з ложки малого Богдана.

— Шкода, що тебе не призначили головою раднаркому, — покепкував Кость.

— А що, думаєш, злякалась би? Якби я була головою раднаркому, то я, насамперед, пішла б на вокзал і подивилася, що там робиться...

Справді, на вокзалі робиться щось неймовірно. Всі приміщення нового й старого вокзалів захаращені селянами, вся прилегла площа, бічні вулиці. Люди кудись їдуть, з дітьми, з клунками. Вони сидять там днями й ночами. Чи не встигає залізниця їх перевозити, чи щодня прибувають нові?

Що це робиться?

В місті з'явилося багато отаких жебрущих селян, вони ходять й просять хліба. Хто вони такі? Чому плавом пливають із села?

— Брудні, вошіві, із якимись дрантивими бебехами! — гидливо сказала Тамара. — Мені оце доводилось їздити у відрядження. Боже! Скільки там людей! Обліпили звідусіль вокзали, їх міліція ганяє, нема як пройти, не можна у вагон увійти, щоб не набратися якихось звірів...

Килина тільки зідхнула.

— Це все куркулі, — сказала вона іронічно. — Ті, що не охляли з голоду й здужали виїхати.

— Куркулі? І такі обдерті та брудні?

Здається, повірила Тамара.

— Я з одним дядьком розговорилася. Каже: „Іду до Москви, може там хліба куплю...” То це спекулянт та й усе...

— Була б і ти спекулянтка, якби лободу гризла... — провралася Килина. — Добре, що тобі щодня дають чотириста грам хліба... з того, що в них відібрали...

— А при чому тут я? Чи я тому виною, чи я відбираю той хліб? Хвороба його знає, чого воно так виходить! Місто заповнилось риштованнями й голодними селянами. Щось таке переплуталося — розбудова з голодом... з вошами... бр-р..

Тарас уже знав, що такі слівця, як „хвороба його знає”, „трясця мамі його”, Тамара запозичила в Килини. Він цього не любив у ній, — малпування, схильності все звести до трафарету...

Взагалі, він помічав, дедалі більше, скільки у Тамари нахватаного, запозиченого. Що тільки якийсь складніший зворот, — так і знай, що запозичене... У Килини не звучало б це так штучно. Нехай-вона по-селянському грубувата, — це її власне. В Килини все — її власне.

Він ще повинен придивитися, в кого Тамара позичила цю ласкавість, майже котячу, майже низькопоклонницьку.

— Не знаєш, то не кажи, що брудні, — роздратовано відтяла Килина.

Вона, як і Тарас, наїжачилися.

— А що ж, не брудні? Фе! — не відступила Тамара, граючи нананікюреною рукою.

— Вони тому брудні, що ти чиста, з манікюром...

— Ну, це вже неправда! Можна й бідно жити, і працювати багатого, і бути охайним. Просто я вважаю, — низька культура, мало мила вживають. І взагалі, — українська інтелігенція... — презирливо закрепила губу Тамара.

— А краще бути перевертенською? — скипіла Килина.

— Теж мені інтелігенція? Навіть не вміють одягтися. Подивися на цих інженерів, учителів, письменників, — сором руку подати. Непрасована сорочка, штани видулися на колінах, якийсь лейбичок на плечах... Он Волинець, поет. І ще й претендує на світову славу!

— Якби я не знала, що ти теж українка, я б із тобою не розмовляла після цього! — скипіла Килина ще більше.

— „Тьми нізких істін нам дороже нас возвишающій обман”, — подрочилася Тамара. — Ми не любимо, коли нам кажуть неприємну правду. Ми любимо, як нам кажуть: „О, українська пісня! О, романтика козацька!”

— Ні, ми хочемо, щоб такі перевертні, як ти, знали, які ми багаті всім, тільки самі обдерті, голодні, вошиві...

— Ти хочеш сказати, що Україна в колоніальному стані? — розкип'ятилася й Тамара.

— Я нічого не хочу сказати, тільки те, що якби наші багатства йшли на нашу користь, то ми споживали б багато парфумів і косметики, наша інтелігенція мала б не тільки духовні цінності, а й по дванадцять пар випрасованих убрань у гардеробі... І вже якось би зуміли виробити смак до естетичного одягу...

— Та... — махнула рукою Тамара. — Українці завжди були незадоволені. За старих часів мали хліб і сало, — якого дідька їм ще треба було? Їм хоч чорта дай, то...

— Знаєш... У тебе в селі нема брата, чи тітки, які ходять завжди босі, бо одні чоботи на всю сім'ю. Тобі це не болять, а мені болять. Бо десь і моя мама їсть може бурякове листя, перемішане з корою, або їде серед цієї вошивої юрби й не може дістатися до мене, спить десь під станцією надворі не одну ніч...

Кость із Тарасом мовчки слухали, як зчепилися давні приятельки. Переглядалися. Чи вони так часто? Коли це в них таке розходження почалося?

Ясно, Тарас був цілком на боці Килини. Ну, певно, що тому мужикові треба? Мав хліб і сало, — а він ще й університетів захотів...

— Ви тому й мови нашої цураєтеся, що боїтесь, як би вас до цих нижчих шарів безклясового радянського суспільства не зарахували? Ануж, хтось вас із простою, брудною селянською бабою переплутає? — уколів він Тамару.

— Власне кажучи, яке ваше діло? — накинулася Тамара на Тараса. — Чи я вас шукала? Чи я вас просила? Ви самі до мене в'язнете, бігаєте за мною хвостиком. І зовсім я не хочу вислухувати ваших грубіянських сентенцій.

Вона встала, сердито напудрила носа й надуто попрощалася. Вона ніяк не хоче виходити разом із Тарасом. Вона піде тільки сама.

Як так, то й так!

Коли пішла Тамара, треба було кількох хвилин, щоб розвіяти неприємну атмосферу. Кость узяв кілька акордів на бандурі, а Килина сказала:

— Ти з нею не дуже про такі речі. Я перед нею не розкриваюся. Вона і нашим і вашим...

— А чому ж ти?..

— Та це в мене мимоволі якось вирвалося, бо вже допекло...

— То є людці — на чийому возі їду, того й пісню співаю. Як було колись інше повітря, то вона вихвалялася, з легкої руки Карла Моора, що походить із знаменитого козацького роду Сагайдачних, а тепер вона полюбила російську мову, — кепкував Кость.

— Поки чоловіка її не заарештували, вона якась інша була...

— Як? — підскочив Тарас. — Вона ж мені казала, що чоловіка й не мала!

— Ну, от бачиш! А нащо це їй брехати?

— А нащо усім знати, що чоловік — офіцер, репресований? — кепкував Кость.

Не надовго помирилися Тарас із Тамарою. Лише до вечора.

6. КАТАСТРОФИ

1.

Був ясний, бадьорий ранок, серце завмирало від кришталю в повітрі.

Тарас підійшов до кіоску з газетами й журналами у найкращому настрої. То буває така хвилина рівноваги й погідности.

Правда, він нічого не має, становище його хистке й непевне, листа Загайгора не друкує і не згадує про нього зовсім, здається, й уникає... Але... він кількома точками опирається на невимірні нематеріальні реальності: на дружбу з Килиною й Левітом, на мовчазну Танцюрину прихильність, на... Ось уже в трьох журналах прийняли його речі. Ось у журналі „Червона зоря” почала друкуватися його повість. Він уже склав угоду з видавництвом на цю повість і дістав гонорар. Відразу ж вніс його в пай на помешкання. Матиме хату, — зразу ж маму забере до себе. Хай спочине коло нього, а він від неї мудрости й мови повчиться. Так уже мріє про це...

Власне, він побачив оце саме нове число журналу й поспішає його купити. Авторський примірник.

Він заплатив за журнал і, не розгортаючи його, відійшов. Несила було себе стримати, за кілька кроків він аж приріс до місця й почав перегортати свіжі, з друкарським запахом, сторінки, шукаючи свого.

Але ж ні, цього не може бути! Він зле дивиться, десь воно тут є.

Ні, його повісти нема.

Місяць тому, як складали число, сказали йому, що повість іде в цім числі. Тиждень тому був у редакції, й ніхто йому не сказав, що повість не йде.

Факт був у нього перед очима. Скільки б він не шукав, — імени його в журналі не було.

Тарас не зоглядівся, як усе кругом нього скисло. Погід-

ний ранок зробився сірим, з пронизливим холодним вітром, без урочистої кришталевої.

Назустріч йому йшли люди з кислими, незадоволеними фізіономіями. Нічого відрадісного й у його житті нема, — все якесь похмуре, марудне, тягуче, сіре. І сам він сірий, безбарвний, один із тих, про кого Тамара презирливо говорила: Інтелігент з невипрасуваною сорочкою.

Якби він почував себе елегантним денді у прекрасно вшитому костюмі, якби він щойно встав за столу після поживного сніданку, — він був би повен талановитих думок, яскравих задумів. Він пішов би просто до редакції, до Ре і зажадав пояснень.

А таким кислим і прибитим, — не піде.

Потребувала душа зустрітися з кимось, — ще півгодини тому він думав, як добре, що в нього є друзі. Тепер ясно, ясно, — нема в нього нікого.

І додому йти не хотілося. Що там його чекає? Холодна грубка?

Він побродив по вулицях із твердим наміром — нікуди не заходити. Нікуди!

Але ні, він, все ж таки, піде, питає. Хоч він і жалюгідно виглядає, хто винен у цьому? Чому батьківщина не дає йому того найменшого скупого, що потрібно для повноцінного життя? Він не винен, що не має теплого пристановиська, не має гарячого снідання й не має куди подіти своєю силою, снагу. Хай дивляться, як мають очі, яка то є українська інтелігенція.

Авжеж! Хай дивляться, хай відповідають!

В Домі літератури було чомусь людно й заворожено наче. До кого не заговориш, — якось здивовано подивляться й відвернуться. Чи є хто в редакції журналу? Є, але туди краще не заходити — відповідають.

Тарас ладен уже був взяти це на свій рахунок. Він насуплено сів чекати, коли можна буде зайти.

— Тепер і нам прийдеться помирати, — почув він.

То говорив до Василька Осадчий.

В Осадчого були сухоти, він часто говорив про смерть. Може тому такий ідучий був?

— Кому ми тепер потрібні? Досі про нас хоч Скрипник дбав, а тепер... Тепер можемо хоч щодня помирати, нікому це нецікаво.

Чому це вони про Скрипника згадали? Нерозуміло.

Заходили все нові й нові люди. Всі з одним і тим самим виразом завороженості й здивованого переляку.

— Чи не чули, чому?...

— Яка причина самогубства?... — падали в насиченому повітрі окремі слова.

— Яке знов самогубство? — без привітання рушив він до Левіта, першого, що впав йому в дорогу.

— Та всі говорять! Одне за другим — два самогубства. Один із них — політичний діяч, другий — найвидатніший письменник епохи.

— Хвильовий? — тепер і Тарасове лице витяглося.

Тут тільки зрозумів він чудну поведінку кожного, до ко-го він підходив. Справді, чи тут до нього, коли таке діється?

Сталася якась катастрофа. Це очевидно, коли член уря-ду, комуніст-письменник вкорочують собі віку.

Яка — це бачив кожний, але кожний вдавав, що не бачив її. Всі вдавали з себе веселих, задоволених ситим і веселим життям, гумористично настроєних. Іздять у відрядження на село, пошепки розповідають про людожерство, пухлих і мер-лих, яких нема кому вже ховати, а в газетах вони ж друку-ють новелі й нариси про повні миски вареників у сметані на столі в колгоспника у сучасному заможному, колгоспному селі. Або ж про дітей-героїв, що виказують на батьків, стри-гунів колосся на полях... еге, „розкрадачів соціалістичної власности”...

Так отже від імени цих „стригунів” та „розкрадачів”, від імени всієї творчої трудової України крикнув сьогодні Хви-льовий те, чого не хотіли помічати боягузливі споживачі за-критих розподільників. Недарма вони не можуть отямитися, шепочуться, не знають чи добрим словом поминати (член же партії!), чи проклинати. Всім ясно, що вже нема чим біль-ше очорнити українське серце. Бо співцеві загірньої комуні не прилатаеш ні „куркульського опору”, ні „дрібнобуржуаз-ної стихії”, ні „солодкого дурману романтики минувшини”, ані „туги за маєтками”.

Ні, всім надто ясно, що сьогодні Хвильовий заявив свою приналежність до цих пухлих і мерлих на українському селі. А найясніше всім, що це — не просто собі самогубство втом-леної цькуванням і страшними картинами на селі емоційної людини, а щось безмірно страшніше для тих, які навчають дитину шпигувати за батьками, як би ті не врізали десь по-тайки власними ж руками викоханих колосків, щоб цю ж ди-тину врятувати...

II.

— Тут до вас приходив якийсь дядько з села, — постукала до Тараса сусідка, щойно він встиг зачинити за собою двері. — Казав, ще раз зайде.

„Хто це міг би бути? — ламав голову Тарас. — „Може яка звістка від Дуб'яги, або Кармаліти?“

Ще не встиг закіпоти його куліш (божий дар, а вірніше — того розподільника, куди прикріплений був колектив письменників), як до кімнати без стуку відчинилися двері. Тарас гнівно обернувся. З якого це часу до кімнати можна входити без попередження?

Гнів його перетворився в безмірне здивовання. До кімнати зайшов батько.

— Добридень! Приходив уже раз, та не застав, — сказав він звичайно й тихо, наче вони бачилися вчора.

Був він без нічого, тільки маленького клуночка в руці тримав.

— О! Де це ви взялися? — замість привітання, вигукнув Тарас, чогось трохи перелякавшись. Батько ніколи не збирався до міста.

Він усе ще стояв, мов чужий.

— Роздягайтеся! Чом не сідаєте? Як чужі! Зараз куліш буде готовий...

Тарас не знав, що говорити, батько не знав, що говорити. Так несподівано вони зустрілися.

— Як же там мама?

— Не знаю, я вже три тижні, як утік...

— Утекли?

— А втік! Хотіли везти на Соловки...

Батько говорив байдуже й тихо, як про звичайні речі, а Тараса глушило хвилювання щораз більше, прибивала до землі тривога. Він хотів про все знати, що там скоїлося вдома, в Дрижиполі. Що ж з мамою?

— Бабів без чоловіків не вивозять, — бовкнув батько.

— А ви їх там покинули? Чи вони може до Галі...

Але батько був скупий на слова, скупіший, ніж будьколи. Отакі всі вони: що глибше утне життя, то зав'язаніший язик.

Тарас перестав розпитувати, примусив батька роздягтися, попоїсти, вмитися, лягти. Батько відмовлявся, як у чужих гостях. Тарас не впізнавав батька. Щось відбувалося в ньому, він став інший, ніж був, — тихий якийсь, прибитий.

— Як же ви, тату, знали, що вас мали забрати? — спитав Тарас удосвіта, почувши батькове чмихання.

— Вночі прийшов Андроніків хлопець та й каже: „Дядьку Муркуре! Оце я щойно із зборів бідноти. І ви там є, на тім списку, що на висилку. Як не зійдете з очей, то заберуть”. То я вже побачив, що нема чого ранку чекати, мама поклала мені в торбинку трохи чогось, та й забіг я аж за п'ятдесят верстов до Таращої, там до людей, ти їх не знаєш. Думав, може там переховаюся... Але як скоїлася та веремія...

— Що скоїлося?

— Та як почали по всій окрузі перешукувати, перетрушувати, заарештовувати... Якусь велику банду ловили, бо головний отаман Дука перебив усю міліцію і зник безвісти, ніби там у нас таки... То я й побачив, що там не сидня, та й сюди приїхав...

Він уже не говорив, як колись: „бандити, грабіжники...” Він більше мовчав, думав якусь тяжку думу. Так до світу лежали обое, батько на розкладачці, Тарас на підлозі, — і кожен про своє думає.

Що більше звикався Тарас із цим фактом: розкуркулений батько, засуджений на висилку до Соловків, — на його плечах, — то в глибшу безодню жаху й моторошности занурювався він. Думка на думку набігала, одна чорніша за другу.

Вони тут лежать спокійно, — а мама де? Може її везуть десь у вагоні на північ?

— Старих бабів не беруть, як вони не мають при кому бути. Не буде їй і вади...

— Ну, певно, — не погоджувався Тарас. — Було написати Оксані, хай би за ними приїхала. Чи сюди привезла...

— Що ж, як не здогадалися... Не було коли подумати... До Оксани треба листа написати.

Чим же він годуватиме батька, як і сам ледве перебивається? Від пайка до пайка? Ганьба! Здоровий, дорослий, самому б сім'ю мати, а він... Сором... У цій хатині застав батько. Думає собі тато: „Оце! Вчився, вчився, — та й добився!”. Не мають вони щастя.

О, Тарас згадав! Чи не заходив до них часом Серафим Кармаліта?

— Я писав йому, щоб там у моїх книжках одного зошита пошукав.

— Це який? Отой здоровий козарлюга? — перепитав батько. — Та кажу ж, що він об'явився бандитом Дукою, перестріляв дрижипільську міліцію й ото наробив стільки шелесту по всій окрузі...

Тарас схопився з постелі й сів.

— Як? Серафим Кармаліта?

— Та отой, що заправляв разом із Ладьком у марієцькій комуні. Такий бравий, гарний. Так умів до всього приказати... Та й мов крізь землю провалився, кажуть, вистрілив у себе, а куля його не взяла...

Але Тарас не слухав. Обтяжений іншими думками, він якось пустив повз вуха те, що розповідав батько про Дуку, аж тепер він те усвідомив.

Серафим — бандит Дука. Тарас не може вмістити цього в своїй голові. Мабуть, поки дійшло за п'ятдесят верстов, то легендою обросло... А він ще й писав йому листа! Ну, певно, з безвісти не відповідь. А Ладько ж, Ладько чому не відповідає? Дуб'яга?

— А Наталчиного Ладька ви колинебудь бачили?

— Е, то г....., — впевнено, по-старечому відповів батько. Так йому й треба! Ходив людей розкуркулювати, поки його самого не вигнали.

— Ладька з колгоспу?

— Еге... Йх описали й розкуркулили за те, що Тиміш Наталчин колись розібрав січкарню, щоб не платити придналогу, а потім утаїв її від комуни. Це приходила Наталка, то розказувала.

— Та й де вони?

— Десь Тиміш із хлопцями поїхали до Криму. Казала Наталка: „Коли б швидше звідси, — нога моя не буде в цій Марійці, так вона мені вбридилася...”

А Тарас усе розпитував. Батько оживився, охоче розповідав, — про інших усе.

— Дуб'язі тому минулося вже панувати. Скинули з голови, з колгоспу викинули, а ще навряд чи в селі вдержиться. Чогось на нього накопалися ті гицлі. Як не виїде, то зайдять.

— А хто ж там тепер головою?

— Та був трохи Кольобашка, оте світове ледащо, та як завелося оце безголов'я, голод, нещастя... То це якогось прислали...

Батько змовк. Знову похмурі, невеселі думки почали снуватися.

„Це, значить, кожен може тепер кинути мені, що я маю зв'язок із куркульською ріднею, — міркував Тарас. — Раз у мене живе батько, то я з ним заодно... Хто повірить, що я з його світоглядом нічого спільного не маю...”

„А не повірять, — дідько його бери! Досить з мене, що я

сам це знаю. Реверанси перед кожним роби... У всякім разі, до газети не напишу, що від батька відмовляюся. Скільки не відмовляйся, — все одно він твій батько...”

Тарас відчув себе затисненим у нестерпні кліщі. Не прийми батька в хату, бо й ти — куркуль. Не подумай із бо-лем про вигнання оцих старих із Дрижиполя. Якесь невидиме око стоїть і невтомно стежить за тобою.

Е, дідька лисого! Який уже є, з якої верстви вже вийшов, — такий і буде.

IV

Поки над ним самим не завис дамоклів меч, він ще міг так-сяк мирити свою ідеологію із своїм життям-буттям. Але на нього звалилося дві нестерпно важких гори.

Він, якщо хоче бути письменником, бути членом спілки і втриматися при житті, — повинен ствердити, підтримати, схвалити найсправедливіші заходи партії й уряду, оспівувати величну епоху соціалістичного будівництва, а також і розкуркулення, не бачити голоду й смерті.

А він і досі не міг цього, а тепер ще й на своїй шкурі зазнав цю „справедливість”.

Або батька вигнати й писати епохальний твір про шалений опір куркульні, найбільшого ворога соціалізму, про нечуваний зріст добробуту колгоспних мас, — або разом із батьком переживати нещастя.

І те, і те неможливо.

Відмовитися від письменницького шляху також рівно смерті.

Крім того всього, Тарас почував себе наче винним. Він мусить сьогодні ж піти й сказати всім, що живе з розкуркуленим батьком. А ховати цього не хоче. Однаково, не сховаєшся від письменницької громадськості — і якими очима він буде на всіх дивитися?

Хай як хочуть, — він має обов’язок батька прийняти й годувати. Державі нащось було так треба, щоб він прийняв на свої плечі цей тягар, — він його бере. Але це зовсім не означає, що він і його батько одним духом дишуть.

Найкраще зрозуміє це Сміянець. Сміянець колись сам переживав щось подібне. Крім того, він кандидат партії, він, як колишній „плужанин”, вважається за представника колишніх „плужан” у партійній групі оргкомітету.

Інколи вони навіть забігали один до одного, — щось прочитати, порадитись.

Але чого це, коли він раніш приходив до товариша, то почувався вільно. Сьогодні ж із завмиранням серця постукав до нього.

Стукав і почував уже, що ще й досі гаразд не вирішив: чи то слід так притьмом бігти й дзвонити про свої родинні обставини? Кому, власне, до цього яке діло?

Але гаразд, це не буде звітування, а просто товариська розмова. Він шукає підтримки в важку хвилину й сподівається її саме тут знайти. Це ж не буденна річ, — опинитися раптом серед тих, проти кого радянська влада.

Зрештою, не хочеться ж бути в якомусь непевному стані — хай йому ясно буде видно, за кого його мають. Свого, чи чужого?

Сміянець виглянув зза дверей і, побачивши Тараса, вийшов на коридор.

— Пробач, але в хаті такий гармидер, що їйбогу, не можу впустити. Повно родичів із села.

— То ходімо, пройдемося.

— А ось тут на вікні посидьмо, нам ніхто тут не заважатиме.

Вони сіли біля кальорифера між третім і четвертим поверхом. Сміянець жив у доброму будинку, мав невеличку, але затишну кімнату.

— Певно, якась новина із п'есою, — вгадував Гриць по зворушеному, напруженому вигляді Тарасовому, що його привело щось надзвичайне. — Чи може хочеш щось прочитати?

— Ні те, ні друге. Батько приїхав! — випалив Тарас.

— Та що ти? — розреготався Грицько. — Це ж і до мене приїхав батько та ще й з усією сім'єю.

— Мій батько утік від висилки...

— О, це погано! — пробігла тінь по Сміянцевому обличчі. — Що ж ти тепер будеш із ним робити?

— Я тебе питаю.

— Мого батька, правда, не розкуркулювали, але вони всі вже пухлі. Все покинули й до мене. Що я з ними робитиму, — я й сам не знаю. Головне, — тіснота.

Проте, слова клопоту не відповідали його бадьорому, широко усмішковатому виразові обличчя. Він не хилився перед різними несподіванками, — на те й вони, щоб їх поборовати. В світлі цієї Грицевої безтурботности й Тарасове становище не здавалося йому таким уже безнадійним.

— І ніхто ж не говорить про фізичне знищення куркулів,

— неначе заспокоював його Сміянець. — Мова йде про те, щоб вибити зпід їхніх ніг матеріяльну базу. А при таких епохальних соціяльних зрушеннях страждають і невинні. Ліс рубають, — тріски летять...

Здається, й Тарас говорив колись, десь такі слова. Але як вони тоді звучали, а як тепер... Тепер, — як смертний вирок...

V.

Килина зустріла Тараса надзвичайно стурбовано. Наче чекала його.

— Та розумієш, — ніби перервавши щойно розмову й повертаючись до неї знов, сказала вона. — Розумієш, — з дня на день чекаю, що приїде мати з Рогізної, вже й роботу собі знайшла... Як цей старий шкарбан уліз у хату...

— Який старий шкарбан? — не зрозумів Тарас, угадуючи собі, як то Килина поставиться до його новини.

— Костів родитель!

— Старий Нечіпай? — розреготався Тарас, точнісінько, як нещодавно реготався й Грицько Сміянець. — Патріярх?

— А їйбо, патріярх! — повеселішала й Килина при цім слові. — Але ж ти влучив! Сива борода на всі груди, саваофська осанка... А претенсії!..

І то добре, що навіть у трагічному знайдеться якась смішна риска. Уже легше!

— Розумієш, притарагунився, ніби його хтось сюди просив, як до готелю. Кость же до нього ніколи навіть не писав, і він ніколи Костем не цікавився. Та мало того, що він непроханий вліз, мало того, що прийняли, як могли, — а він ще й незадоволений. Чому мешкання тісне, чому обід несмачний?

Килина обурювалася, а Тарас реготався.

— Де ж він? Подивлюся хоч на старого...

— Пішов церкви шукати. Я йому сказала, що в місті зоталася тільки одна церква, то він ще й бурчати почав. „Антихристи! Люципери!” Так наче я тому винна...

— Цік-аво! Куди не підеш, — скрізь батьки...

— А де ж я свою маму подіну, як вона приїде?

— Може ж старий ненадовго?

— Геть зовсім! — скричала з відчаєм Килина. — Вигнали з хати, дозволили тільки одержу взяти й сказали: „Йди, куди хоч”. То стара його поїхала до дочок, а він сюди. Добре, але чого до нас? І ще й хоче, щоб Кость йому платив аліменти. Казав, у суд на нього подасть... Куркуль проклятий!

Тарас реготався до нестями.

— Хто? Нечіпай — куркуль! Та в нього тільки й майна, — рухомого й нерухомого, — що гонор. Тут щось не так... Килина оторопіла.

— Сам ти щось плутаєш. Як послухати старого, то там не хата, а палац на все Дрижиполе. І якийсь там такий садок, що не поступить гуманській Софіївці.

— Садок якраз непоганий, на все задрипане містечко садок. Але хата... Може знаєш отакі містечкові старі коршми, як у гоголівському „Вії”. Їй уже сто років, там і комора, й хлів для корови, кімната з якимись закамарками. Оце й увесь палац. І то на цю райшуру позаздрили? Нечіпая куркулем зробили? Що ж Кость?

— Кость? Та мовчить! Років з двадцять не родичалися, аж тепер згадав про сина. А він мовчить! От, м'якушка! Щоб ти зробив, якби тобі так прийшлося?

— Мені вже й прийшлося.

— Що-о?

— І мій батько вчора приїхав. Утік...

Коли сум та журба нічого вже не допомагають, — починаєш сміятися. Це так колись сказав Левіт. У них саме так і виходить.

Вони сміються.

7. БЕНКЕТ ПІД ЧАС ЧУМИ

I.

Справді, залишилося тільки сміятися. Не сміятися, — реготати.

Доживалися останні копійки, а нових заробітків не передбачалося. З невідомих причин повість Тарасові повернули. Слідом за невдачею в „Червоній зорі” прийшли другі. З „Радянських шляхів” прийшов лист, що новелі його не ухвалено. А в тонкому журналі „Соціялістична ера” відповіли, що за браком місця видрукувати його річ не можуть.

Досі Тарас жив сьогоднішнім днем. Є сьогодні щось — добре. Що буде завтра — побачимо. „Загнав” частину пайка — залатав чергову дірку. В його маленькій шаховці було завжди порожньо. Він не був пристосований ні до приймання гостей, ні до родинного життя.

А щодня треба щось їсти. І тепер уже не було такої хлібини, яку можна „загнати”, проходячи повз базар.

Батько переживав ще більше за Тараса. Він поводився боязко й винувало, аж серце Тарасові краялося. Коли починали варити куліш, він метушився, оббирав картоплю, — не хотів сина обтяжувати.

Або брався хату замітати.

— Я б друкував тобі щось на машинці, — несміливо сказав раз він. — Колись на военній службі...

— А де ж машинка? — здивувався Тарас.

— Це якби так яку роботу знайти... Он я зустрів старого Барабаша, — сторожем служите. А це йду вчора, — дивлюся, Маринка Олевська підмітає тротуар. „Що ви тут робите?” — зрадів я. А вона ще більше. Двірничкою тут.

Горда Маринка Олевська так і зосталася старою дівчиною, з великого перебору не знайшовши собі нікого до пари. Тепер їй довелося покинути батьківський хутір і проміняти верхові коні на двірницьку мітлу.

— Я просив, щоб старалися десь і для мене. От добре бу-

ло б, якби й собі якого сторожа знайти, — тер долонею си-
ву потилицю старий.

Тарас і сам не мав роботи. Та йому не стільки робота бу-
ла потрібна, скільки отих копійок нещасних. Він працював
над новою повістю, — а то що, не робота?

— Це якби так бузини дістати, — робив би хоч сопілки...

— Бузини? — зрадів Тарас, що є хоч чим потішити бать-
ка. — Скільки хочете! Я знаю, де є. Тільки що ж ви з тими
сопілками робитимете?

— А винесу на базар, буду грати, може хто купить...

Аж тепер Тарас впізнавав свого батька. При згадці про
сопілки й бузину обличчя його випогодилося. А як вислов-
лював отой химерний проект про базар, — на виду проби-
лася неслухняна посмішка...

— На старців перевелися, що то казати...

Стояв погожий ранок, сніжинки іскрилися на сонці і во-
ни, не відкладаючи, пішли через сади й горби та байраки до
ріки.

Хоч-не-хоч, а на серці стояла радість. Зимове бадьоре по-
втря, міріяди мерехтінь на снігу, — і бузини цілі гаї.

Тарас був радий, що знайшов батькові розвагу.

II.

Історія з Микитчуком і плягіятом вже здавалася йому
дрібною, не вартою виїденого яйця, справою. Тамара від-
сунулася десь у глибочінь спогадів. Оксана прислала листа,
що мама в неї, прийшли пішки, бо їх вигнали, як утік батько.
Тепер лежать хорі, але вже трохи піддужують. А Галя вже
поїхала на роботу у другу область, друкаркою, бо тут ніхто
не хоче її приймати, як не члена профспілки.

Всі ці особисті хвилювання, його родинні справи, здава-
лися піщинками в буруні інших новин, які щодня накочували,
— все нові, все страшніші. Звідкілясь, з усїєї України, сунули
вони сюди, накочувалися, перекочувалися в якійсь демонсь-
кій завірюсі. Піщинка мотається, кружляє, б'ється, зштовху-
ється з іншими, — але вона тільки піщинка.

Все частіше й частіше лунало страшне слово „голод”.
Загадкове слово. Який може бути голод на Україні, коли
неврожаю не було? В газетах тільки й мови було про хлібо-
поставки, хлібоздачу, хлібозаготівлі, проценти недовиконан-
ня, шалений опір найлютішого ворога, куркуля, непримирен-
ну й нещадну боротьбу з ним... Про голод ні слова не було,

але хто співставляв дійсність і газету, той міг думати, що в тому лихові винен не хто, як куркуль.

Не хто, як куркулі, обліпили вокзали, бо не хочуть робити в колгоспі. Хліб зогнив незібраний у полі, а вони ось шалаються по вокзалах. Не хто, як куркулі, поховали хліб, а люди мруть масами, аж нема кому їх хоронити. Радянська влада вживає всіх заходів, щоб викрити організаторів цього ганебного явища. Добирається навіть до високих партійних робітників, наприклад, недавно розкрила свідоме шкідництво в наркомземі. Їй розстріляно вже тридцять чоловік. Радянська влада вживає всіх заходів, щоб хоч дітей урятувати. Саме ГПУ взяло шефство над дитячим віком і організує його порятунок. Дітей по селах збирають, забирають до міста в дитячі садки, там ставлять на ноги.

Ніхто не знає, скільки вночі тачок із цими малими тільцями вивозять на кладовище.

Село йшло до міста просити хліба. У місті в продуктових крамницях на полицях стояли виставки порожніх коробочок, на вітринах ці самі коробочки прегарно обрамляли портрет вождя.

Інколи в якійсь крамниці з'являлася коняча ковбаса, — там миттю виростав хвіст. Ковбаса ця мала назву „конніца Будьонного”, а дехто веселіший починав іржати, так, наче він уже „від пуза” наївся цієї ковбаси.

Увійшли також у моду кролики. От, ні з того, ні з сього на прилавку з'явиться гора оббілованих синіх, худих котенят. Заходять покупці, потягають носом і делікатно питають:

— По чім ці трупики?

В їдальнях замість „борщу українського” та „котлет по-московські” чи „єврейського жаркого”, „судака по-польські” з'явилася намоднійша в світі соя. Соя на перше, соя на друге...

Соя ця всім уже в печінках сиділа, так про неї верещали всі газети, всі реклями. Були спеціальні ресторани, які поклялися готувати найрізноманітніші й найсмачніші страви із сої, що заміняє геть усе — і м'ясо, і цукор, і яйця, й масло. Були такі жертви, що з пекельними муками ковтали цю універсальну бурду й також клялися, що більше в цей ресторан не підуть.

В крамницях з'явилися нові гатунки ковбаси. „Ковбаса з соєю” — написано. „Соя з соєю” — читали покупці. „Венігрет” — писалося, „силос” — читали. А інші читали —

„утильсировина”. Треті ж бралися на штуки й вишукали ще один термін — „комбікорм”.

В крамницях ще з'явився так званий комерційний хліб, себто, без карток, але дорогий, трохи дешевий, як зпід поли. За ним треба було стати в чергу звечора, але без гарантії, що дістанеш. Перед самим відкриттям крамниці набігали якісь молодці з більшими правами й стусанами, вони розпихали юрбу й входили до крамниці перші. За ними може й діставалося селянам, що напливали сюди з найдальших околиць.

Несвідомі обивателі міські туманіли з нерозуміння. „Мені кажуть, що куркуль — мій ворог, — просторікує отакий малосвідомий міщанин. — А який же він мені ворог, коли він носив мені масло, молоко, яйця до хати? Я б сказав швидше, що то був мій друг...”

І в Домі літератури також якось пожвавішало життя через ці земні справи. Бо останніми часами щось небагато було творчих вечорів, будьяких подій на зразок появи нової книжки. Були всі приголомшені тією катастрофою, самогубствами. Поволі час стирив перше гнітюче враження, насував нові клопоти й хвилювання.

Хвилювання й ажіотаж доходили найвищого ступня, коли ставало відомо, що в комору привезено крупу, цукор, борошно, оселедці і навіть масло. Була спеціальна комісія, яка в побуті звалася господарською. Але фактично це була справжня кваліфікаційна комісія.

Вона розподіяла продукти серед членів колективу не однаково, а залежно від питомої ваги й таланту, визнаности письменника. Після її роботи письменники бігали, обурювалися, гнівалися.

— Я більший письменник за Стельмашенка, чому йому дали масла на 200 грамів більше, ніж мені? — кричав Таран.

І що більше всмоктувалося в життя слово „голод”, що більше з усіх шпар визирали голодні — на вулицях міста, на вокзалах, у звістках від родичів, — то більше турбувалася влада за письменницький колектив. Перевели їх усіх до першої категорії, що діставала по півкіла хліба на день, а не по двісті грамів, як тепер мали службовці. Прикріпили всіх до ідальні командного складу червоної армії і там письменники могли за дешеву ціну діставати натуральні м'ясні страви. В обкомі обіди, все ж, були, мабуть, кращі, бо туди було прикріплено лише кілька „мастітних”, — Ре та ще двох-трох.

Коли раніш блага діставалися час від часу, то тепер при-

кріпили всіх до закритого розподільника. Кілька чоловік найвизначніших діставали „спецпайок”. Чи то воно було те саме, що й „академпайок” — знали лише утаємничені.

Країна вийшла вже із злиднів, росла, багатіла, розвивала могутню індустрію. Вона не забувала при цьому піклуватися своєю інтелігенцією, — підкинути пару кіл масла, шоколад, мандарин у той „спецпайок.”

Міськрада ще рік тому ухвалила збудувати для письменників дім, вже й паї були зібрані. В цім році ще одним риштованням збагатилося місто, й так усе в риштованнях.

І цього здалося мало. Деяким заслуженим, як от Степанові Ре, міськрада будувала вже власну двоповерхову віллу в сосновому лісі, спеціально оформивши це постановою.

Але й цього здалося мало. Щоб письменники ще дужче відчували піклування, ще більше згуртувалися навколо партії й уряду та допомагали їм здійснювати велетенські завдання, які взяла на себе робітнича кляса, — почали входити у звичай товариські вечірки. Не вечірки, а бенкети.

Так вони звалися, такими були й насправді.

III.

Цей бенкет під час чуми відбувався якраз на третій день після арештів.

Уряджений був він із великим смаком. Не було вульгарного поділу на урочисту частину, концерт, вечерю й танці.

Ні, зала була затишно обставлена квітами, закупленими великими масами. Квітами оторочено було навіть імпровізовану естраду. Он у центрі столиків, зіставлених великою літерою П, сидять „мастїтні”. Романіст Ре, критики й ідеологи Шуліка та Липовецький, Загайгора, Мамаєвський, члени оргкомітету й партійної групи — хоч незнані поети й прозаїки, але поставлені всевишнього волею цека у вожді. Сиділи там і підлесники їх, — Таран, Кошель, Оксанич...

Трохи по боках трон підпирали імена, яких знав широкий читач. Наївний поет Леонид Криничка, Рогнідич, Стишмашенко, Поштаренко, Танцюра... Одно крило запосіли Микитчук, Дрюччя, Першотравневій, Росинський, Пустовійт, Любомирко, Балалаєвський, що заробляв хліб із маслом на трьох мовах. Друге крило — жидівські письменники.

На самому кінці цього столу сидів і Тарас Саргола із Кузьмою та Дем'яном. Та й Левіт був тут. Тут мали б десь близько бути й Василько, Осадчий із своїми приятелями. Але їх не було.

Тарасові мимоволі на думку спадав боярський стіл при московському Кремлі. „Іменіть”, пиха, чия шапка вища, хто з ким має сісти, хто з ким може говорити і з яким відтінком: уклінности, чи рівности, чи зневажливої зверхности.

Чи вони не думають про це, чи думають за якимись іншими законами, ніж він?

Славнозвісна „безклясовість”! Вже три роки, як голова уряду проголосив промову про безклясове суспільство, а хіба в цій залі, де зібралися „інженери людських душ” на товариську вечерю, є якийсь натяк на втілення цієї утопії? Та ж у кожному колективі, що сьогодні зібралися за столом і святкують перемоги жовтневої революції, отака сама картина, — вищі й нижчі, знатні й чернь...

Здається, формально всі вони тут рівні, всі — члени однієї професійної спілки. А насправді?

Про це можна було тільки думати, бо сказане, воно позвучало б, як „вилазка клясового ворога”. Ого, яку одностайну відсіч зустрів би від „іменітних” той, хто посмів би ткнути пальцем у кричущу розбіжність між гаслами, вкладеними в уста радянського письменника, і його життєвою практикою!

Вже набридло слухати оці фальшиві фрази про „перспективну дійсність”, яку не повинні затьмарювати порпання в дрібницях сьогоднішнього дня.

Для кого то вони проповідують цей ідеалізм?

Тарас полемізував сам із собою, на диво, йому вертілися всякі остогидлі фрази про уперту клясову боротьбу, про ворога, що пролазить у найменшу шпару. Недаром Василько у якійсь промові казав, що правильніше було б, замість „інженери людських душ”, уживати „міліціонери людських душ”. А що ж, хіба не з поліцейського кодексу ці фрази?

А тим часом столи гнулися від усяких делікатесів, вина й пива, але гнулися не настільки, щоб придушити пляшки з горілкою, принесені невідомою рукою.

Народ письменницький їв і пив, а тим часом на естраді виступали одні за одними найкращі концертні сили міста, з найкращим репертуаром.

Отак треба веселитися! Після короткого привітання, що обіцяло цим бенкетом відкрити безконечну низку таких самих і ще цікавіших бенкетів для створення дружньої творчої атмосфери в середині спілки, Степан Ре запропонував сам себе вибрати на томаду. Хто не знав, що таке томада? Мусів знати, бо знамениту збірку Степана Ре із кавказького життя

читали всі, а хто не міг її проковтнути, то мусів мовчати. Ре — знавець кавказьких звичаїв, то ж він блискучо проведе сьогодні цю роль розпорядника у гульбищі.

Втім, привяність томади відчутна була лише в горішній частині літери П, де сузір'я зосередилися імена, „видатні”. А вже дрібнота-мілкота, що позасідала аж десь на задах, — і сама собі якось там впорається за допомогою таємничих отих пляшок попід столами.

Після того демократично розсунули столи й усі могли на власні очі переконатися, що фокстрот перестав бути міщанством, бо танцюють його всі, перший же, — сам натоптаний, мужикуватий Ре.

Бенкет був справді демократичний. „Всі тварі по парі” були на нім, всі, хто належали й не належали ще до спілки, але кого об'єднував місцевком і закритий розподільник, всіх мов і націй, всіх жанрів, рангів і напрямків. Не було тільки на ньому блискучо-саркастичного Василька, витонченого повістярка французької школи Зеленгая, рафінованого й уїдливого філософічного лірика Осадчого, гострого й дотепного Шемета. Їх не було.

Хоч ніхто не згадував уголос про відсутніх, всі були під гнітом, під пресом якоїсь небезпеки, якогось заціпенілого страху. Навіть Дем'ян сьогодні утримувався від своїх їдких дотепів. З особливою увагою ставилися до дружини Осадчого, що сиділа межи них і з награною веселістю частувала всіх десь із під землі добутими дорогими папіросами.

— Пиймо, кумцю, пиймо тут! — похмуро брав папіросу Дем'ян. — На тім світі не дадуть...

— Всі там будемо! — хильнувши чарку добутої під столом оковитої, відказував Кузьма.

Де — „там”? На тім світі чи в тюрмі — не можна було вяснити, але кожен думав так, як казав Дем'ян.

Всі думали, — за що ж їх заарештували?

Хто ж би це сказав, якби й знав?

Заарештовано їх якраз три дні тому. І може в той час, як підіймали тост за дружню й товариську творчу атмосферу у спілці на бенкеті, — саме в той час вели на розстріл Василька? А може в цю хвилину життєрадісний Васько Шемет вівшався на власній сорочці у тюремній одиночці?

То закрито завісою таємниці, бо лише згодом опубліковано було список розстріляних, лише згодом пошепки розказували про самогубство Шемета.

Десь на півночі жадібні влади не поділилися. Один із них

впав навзник із кудею у тім'ї. Здавалось би, — який стосунок має це до української землі? Аж ні, українська земля розплатилася за це своїм цвітом. Досить було зметнутися вгору гаслові: „Вище клясову пильність! Нещадно нищити ворога!” — як схопили найяскравіших дітей українських, перших скраю. Сьогодні першими скраю були ці.

Але на бенкеті не всі навіть знали про те, що їх схопили. Помітили зразу, що Василька нема, бо поява його сприймалася завжди з гострим інтересом. Той навіть, хто ненавидів його, визнавав Василькову зухвалу обдарованість. Його просто бракувало.

Бо кожне слово його мало резонанс. Одні з ненавистю, другі з захопленням розповідали, що де він сказав.

Веселилися, пили вино й горілку зпід столів, а дехто в душі ридав, а новина повзла.

І ще одна новина котячими лапками нечутно увійшла в залю. Що вже Ре скоро...

IV.

— Чи правда, що Василька розстріляли? — питався Тарас Кузьму, зустрівши його кілька днів згодом на вулиці.

Під впливом всіх оцих подій, арештів, загибелі з невідомих причин, — він відчув теплі, дружні почуття до Кузьми. Радий був, що побачив це вилицювате, з хоробливими рум'янцями обличчя. Воно було йому рідніше, ніж будьколи.

В очах Кузьмі застиг жах.

— Правда! Цієї ночі забрали Явтушенка й Дем'яна. Шемет повісився в камері... — здушеним голосом прошепотів він.

Той самий жах, що в Кузьми стояв у очах, вселився й у Тараса. Що ж це робиться?

— Це щастя, що Головач виїхав.

— Як то виїхав? Я ж його недавно бачив!

— Виїхав, вже з місяць тому. Хоч ми ще ніхто не тямилі, він уже бачив, що ми всі в пастці, що нас усіх похватають не сьогодні-уавтра. Я пригадую собі — ми якраз так, як оце тепер, зустрілися на вулиці. Перед його від'їздом. „Не можу! — каже він. — не можу я дивитися, як катівський брутальний чобіт наступає на горло моему народові. Мій нарід у передсмертних судорогах корчиться під цим ненависним чоботом, а я повинен його лизати. Мені огидно злизувати крихти коло панського столу, оці пайки й спецпайки, коли

народ мій опух з голоду. Я не можу! Жити, і бачити, і мовчати? Не діяти? Не маю сили! Виїду!”

— Куди? Куди їхати! — спитав Тарас, бо й він уже не раз ставив собі таке запитання.

— Світ-заочі, хоч би й у Казахстан.

— То це ж те саме заслання, тільки добровільне! І там питають, чого ти приїхав. І що там?

— Скажи, що він нерозумно зробив!

Вони стояли на вулиці і ніби про тее-сее говорили, але Тарас бачив, що Кузьма все більше й більше хвилюється, хвилювання це передавалося й йому.

— Як їм не жаль Василька, то що ж їм уже жаль в Україні? Ці ще клятіші за тих, що вхопили Шевченка! — усвідомлював ще й досі Тарас почуте.

— Тільки той, хто ненавидить Україну, міг це зробити. Бо Василько не відривався від плоті своєї української. — Голос у Кузьми шипів, як кожен раз, коли він говорив таке, що його мучило й розривало.

— Ти знаєш, він ночами стояв у чергах, щоб добути комерційного хліба, клав добути в мішок і носив додому на село, бо батьки його дерев'яну кору мололи й їли. Так, як і мільйони людей тепер на Україні.

Все це говорив Кузьма так: помовчить, помовчить, — та й знов капне.

— Ось іду. Кличуть.

— Хто? — не зрозумів Тарас.

— Хто ж... Кати...

— Ну! — похололо в серці Тарасові. — Чого?

— Не знаю. Може й не вернуса. Кажу тобі, щоб ти знав, де я дівся, як мене не стане. Може вже й не побачимося.

— Ти щось почуваш!.. — Тарас хотів сказати за „собою”, але затнувся.

— За собою? — доказав за Тараса Кузьма. — Хоч би остілечки, — показав він десь на кінчику нігтя. — Нащо кому здався Волинець-п'яничка? Ну, і начхать! Кличуть — я йду. Але, на всяк випадок, прощавай.

— Ти ж невідмінно зайди до мене після „них”. Щоб я знав! — попросив Тарас.

Вони стояли внизу на розі вулиці. Тарас мав увіллється в вічнорухливий людський потік на центральній магістралі з потолоченим першим снігом. Кузьма мав йти вгору на стрімку вулицю, що наче сторч стояла над долиною центральної

магістралі, ще білосніжна й незаймана. Вона в цю хвилину була майже безлюдна. Чи вернеться він нею назад?

— Люди! Згляньтесь! Хоч шкуруночку... Хоч сухарика дайте!

Обоє вони повернулися. Звідкіля йде цей повний благання хрипкий голос? Голодні діти, голодні жінки юрбами ходили по місту, — вже якось притупилося почуття, як бачиш їх. Знали, — це ті, в кого вистачило сил дійти до міста, — а скільки тих, що по дорозі гинули? А скільки їх у селі мерло? А не доходить людина до того, що байдуже обминає опухлий труп на вулиці?

Голос молився:

— Люди! Рятуйте! Люди, згляньтесь!

— Підійми голову! — із сичанням пришипів Кузьма. — Он!

Нагорі, там, де починався стрімкий схил, просто посеред вулиці стояв навколюшки старий, кремезний дід. У добротній брунатній кереї, з довгою сивою бородою. Він благаще простягав руки до перехожих городян, щоб вони врятували його від голодної смерти. Він усе життя хурами віддавав містові, — чому ж йому й шкуруночки ніхто не дає?

Наче вирізьблена серед мурів будинків і кам'яних сердець стояла навколішках ця постать у добрій старосвітській кереї, благаючи милостині. Українського селянина, що все життя тільки давав.

Йому ж тепер ніхто і милостині не подасть. Люди наче й не бачили цієї символічної картини, не підготованої жодним режисером, але такої, що серце запікається. Проходили мимо й не спинялися.

І два українських інтелігенти з поширеними зіницями мзгли теж, — лише спостерігати. Нічим не могли допомгти. Один іде може в тюрму, а другий ламає голову, де б йому роздобути копійку, щоб на вулиці не з'явився ще один такий старий.

Для них це був не просто дядько, який може й випросить шкурунку, а може й упаде там, де стоїть оце навколішки. І врятується він від смерти чи ні, — це теж дрібниця в цій моторошній трагедії. Ось вона, безсило розпластана під чоботом Україна, — і дід цей, і вони, молоді, але роковані, неспроможні піднести на захист руку...

Не дивлячись одне одному ввічі, Тарас і Кузьма розійшлися.

Не попрощалися.

Недовго ходив Тарас. Непереможна сила, якесь каяття, тягнули його назад, до тієї стрімкої вулиці. Чом же, чом не підійшов він до діда, не підвів з колін, не забрав із собою, не нагодував картоплею? Він дорікав собі за черствість, він хотів виправити щось.

Може таке й з ним або з батьком не сьогодні-завтра станеться? І дід той такий подібний на дядька Геменя, тільки в того була чорна борода, а в цього сива. А може це й він?

Бігцем подався він до тої вулиці.

Там уже діда не було. Де він дівся? Чи знайшов у собі сили йти далі в невидюще, сліпе майбутнє, чи забрав його хто з собою, чи міліція прогнала, чи помер і його прибрали.

Тарас пильно дивився на те місце, — може очі його зраджують?

Глибоко замислившись, не помітив, як ноги самі донесли його додому. А то було далеченько, — у іншому кінці міста.

Чи не заходив Кузьма?

Уже смеркало. Тарас засвітив електрику. Тато цієї ночі не буде вдома ночувати. Він десь аж на передмістя пішов, обіцяли йому дрижипільчани якусь роботу напитати... Там і заночує. Батько щодня ходить, шукає роботи, щоб хоч за що-небудь зачепитися. Він став такий якийсь, як дитина, боязкий та сором'язливий. Не буде сам їсти, треба його умовляти, а як їсть, то старається гірше їсти, крашого шматка не зачепить.

— Я вже старий, мені не треба, — казав він. — Їж ти!

Або:

— Я юшечки з'їм та мені й так буде добре...

Часом Тарас із батьком сперечався за політику. Тарас, пригадуючи свою практику на куткових зборах у Марійці, хотів якось примирити батька з дійсністю. Розповідав, для чого роблять колгоспи, чого викорчуюють куркулів із сільської громади. Але в батька на все були незаперечні аргументи. А чого колись? Чого був хліб і ніколи не було голоду, — хіба землі стало менше?

— А чого колись у волості був один писар, та й усі добре жили? А тепер понароблювали дармоїдів, а мужик усіх годуй! Повидумували! Якись райвиконкоми, та райпродкоми, та заготскоти, та заготплодоовочі, та статистики, та біс, та чорт... А тільки службовців тих із портфелями бігає!..

— Та й чого це так, що мене вигнали з хати й не дали ні-

чого з неї взяти, а ось оцей сусіда, що з нами тут живе... Ломов, чи як?

— Ломов.

— Я якось оце розговорився тут із одним старим жидом у садку, він нашого сусіду знає... Батько його мав велику залізо-скоб'яну торгівлю в Барі...

— Так, так, він з Бару. Літом туди на дачу їздить...

— То цей Ломов трохи краще живе, як ти...

І що будеш казати на це батькові? Очевидно, що Ломов знає якусь таємницю добробуту, бо він за свою касирську стовісімдесятькарбованцеву платню жив, як за добрих старих часів, ще й рояль оце недавно вніс до приміщення.

— То він касир! А я думав, — директор якоїсь фабрики, або що? — Наївно дивувався батько. — Дивись-но ти! Касир — і рояль купив. От він, бач, і не куркуль, а рояль той, певно, більше, ніж двоє коней, варт. Більш, певно, ніж та хата, що з неї мене вигнали. Касир! — роздумував батько. — То ж то, я бачу, що вона все кури та масло носить...

Як тут перейти від барського комерсанта до завдань п'ятирічки в чотири роки й індустріялізації країни на базі колективізації?

Значно приємніше було слухати й мріяти, коли батько грав на сопілці. Тарас сам хотів хоч трохи навчитися, але пальці його не хотіли так легенько й м'яко бігати по дірочках і під ними не творилися такі задушевні польові, чумацькі, чабанські, весільні пісеньки.

За сопілкою батько забував про оточення і ховався у свою, непроникливу до подій, вдачу. Одна тільки пісня з усіх, що легенько спурхували зпід його рук, наводила його на сум. Пісня про чумака, що позбувся всього й філософічно каже:

Так наше чумацтво
Так наше бурлацтво
Усе марно пропаде...

як та рання роса на сонці.

Але чого він, мов дитина, плакав, коли доходило до слів:

Як я здоров буду,
Усе те набуду,
Воли й вози покуплю,
Мережані ярма,
Тернові занози
Я, сам майстер,
Пороблю...

Може того, що він уже старий, щоб знов усе набувати. Ех, не набуде!..

Тепер йому, чумацькому синові, вже старому, треба було знайти „якогось сторожа”, бо не хотів він на дитячому хлібові жити. Он же інші куркулі, хоч би й з Дрижпільщини, повлаштовувалися сторожами!

— І що то воно таке? — роздумує з цього приводу батько. — Куркуль — ворог, а як глядіти соціалістичну власність, то не кому, а тільки куркулеві довіряють..

Тарас бачить, як щиро батько хоче знайти роботу. А й тут Тарас, чумацький внук, не може нічого вдіяти. Стільки вже прожив у місті, а не має жодної протекції. Його знайомі — такі, як і він: голоштанні інтелігенти без шеляга за душею.

Тарас узяв сопілку, програв гаму... Але поклав. Де тепер той дід у старосвітській кереї? І чому не йде Кузьма? Вже пізня година, нема чого чекати.

Але Кузьма, все таки, прийшов.

— Чого так довго? Де ти був увесь час? — зустрів його Тарас.

— Там.

Кузьма був розбитий, схвильований.

— Так довго? Чекав?

— Яке там чекав! Сповідали.

— Увесь час?

— Чотири години підряд.

І він раптом розридався.

— Чого вони від мене хочять? Що я їм винен? Чого вони мене мучать?

Дивно! Ішов „туди” Кузьма, — був тверезий. Як тверезий — очі його полискують озлобленою сухістю і твердістю. Емоційність розбирає його під чаркою. Невже він устиг випити десь по дорозі від „них” до Тараса?

— Що я їм винен? Чого їм від мене треба? — питав він у Тараса, ридаючи. — Колупають, колупають твою душу. Про альбом той згадували знов, — „а з ким ви його робили, а кому показували?..” Та там нічого такого не було, кілька шаржів на Ре, на Ставенка, на Танцюру... Тьху! — аж сплюнув Кузьма. — Чортзна чим голову забивають собі й чесним людям.

Очі його задьористо-глузливо заблищали. Альбом був на славу, шкода тільки, що не вдалося другий випуск зробити,

— тоді їх зразу ж покликали „сповідати” й доброго дали „попередження”...

Тарас ніколи навіть не чув про якийсь там альбом.

— То заради цього сьогодні тебе викликали?

— Ну, не знаю ж, чого ще ти мене мучиш? — аж простогнав Кузьма. — Про друзів питали, з ким дружу та з ким говорю, та про що говорю, та про підпільні організації розкажи їм... Розкажи...

Тарас починав щось трохи вже тямити. Шукають підпільних організацій. А, то сміх! Хіба ж вони є? Може в уяві страхопудів? А втім... Чи нема якого зв'язку між цими самогубствами, арештами, розстрілами? То ж колись говорив Кузьма, що Пилипенко заарештований тому, що підтримував Скрипника всупереч Косіорові, а зовсім не тому, що він своїм широким кожухом прикривав дитяче лепетання, чи пак зухвалу контрреволюційну вилазку якоїсь там незначної Яворини. Хоч коли він ще казав те... ще за рік до самогубства. Чи й Кузьма?..

— Ти знаєш, — Кузьма притишив голос до шепоту. — Було зо мною раз таке: Іду я ввечорі вулицею, підходить до мене якийсь незнайомий і каже: „Ви — поет Волинець. Ми на вас розраховуємо”. І щез. Після того я ніколи нічого не чув, ніхто до мене не звертався. Але ти знаєш... — Аж до вуха нахилився Кузьма. — Я думаю, що хтось є, хтось не спить, хтось діє. Де, хто, як, — не знаю. Але є. Хтось однаково бореться.

Радісно подивилися один одному ввічі, але Тарас обурився:

— Начорта ж ти їм це сказав?

— Та чи ти здурів? Борони, Боже! Щоб ще мене мучили? Я тільки Дем'янові про це сказав, більш нікому. Колись, як ми цілу ніч із ним читали „Вальдшнепи” Хвильового...

8. ЛЕВІТ

I.

В таких буревії чи може мати якесь значення те, що кілька бліденьких його, невдалих творчих потуг відхилено? Що там хтось користується вкраденою в нього славою? Яке значення мають його дрібні незлагоди, коли мруть і пухнуть мільйони? Коли за першими арештами пішли другі, треті? Забирали вночі, то групами, то поодинці.

Одної ночі не стало колишніх неоклясиків. Другої — всіх „уярмлених братів”. Третьої — порідшали ряди колишніх футуристів.

В письменницькому колективі, який іменувався тепер Спілкою радянських письменників України, увесь час ішла напружена „артилерійська підготовка”. Людей, яких потім раптом одноєї ночі не ставало, перед тим проробляли на загальних зборах, творчих вечорах. Проти них виступали правовірні, стовпи з громовими убійчими промовама. Звичайно, починав Ре, за ним Шуліка, Липовецький. Липовецький був тепер уже не редактор газети, а науковий співробітник інституту української літератури. Виступав напористо й науковець із марксо-ленінської катедри, Мамаєвський, теперішній секретар партосередку.

Починалася кожна промова з наших програмових завдань у світлі п'ятирічки в чотири роки. На всі лади тлумачили про позитивного героя, соціалістичну героїку, магнетобуди в літературі, розроблені методом соціалістичного реалізму, — от чого чекає від радянського письменника партія. А після того періщили по тім'ї якогонебудь дрібнобуржуазного попутника, чи „дикого”, „фашиста”, усякі дрібні гієни, шакали й шавки, — такі, як Оксанич, Микитчук, Загайгора, Таран...

Хоч спілка вже існувала, але приймання до неї ще далеко не закінчилося. Спочатку оргкомітет прийняв тих, хто найбільш заслужив, себто, самих себе.

Як і при розділі „благ”, з цього приводу було велике хвилювання. А втім, незрівняно більше. Бути прийнятим чи неприйнятим означало — мати чи не мати пашпорту в літературі. Жити чи вмерти... Щораз частіше їздили до столиці, не дожидавши Божої ласки. Інші посилено низькопоклонили перед Ре, бігали до нього додому, носили новини, плітки, махали послужливо хвостиком. Ще інші надіялися заробити собі членство погромницькими статтями проти клясово-ворожих елементів. В повітрі пахло жирними пайками для членів спілки та іншими невичерпними колодязями „благ”.

Хвилювання своє кожний маскував кпинами. Кулуарні розмови не жаліли нікого, — там, насамперед, відбував кожен чистилище, там висміювали й насміхалися з кожного. А вже потім всі ті плітки якийнебудь Таран доносив у приємному затишку домашнього кабінету Ре до вух принципала і звідки вже йшли настановлення щодо кожного.

Наприклад, із Аделаїди Бунчук можна було безкарно клипти мало не на зборах. Ре, сидючи за шахами, оточений прихвонями й улесниками, говорив, як паша:

— Ми коли ту заяву читали, то всі за боки бралися. Повстає питання — чи це людина нормальна? Вся заява про те, щоб її прийняли до спілки, складається з освідчення в коханні до kota її, Лірика.

— Вона вчора три години розповідала мені, що як була вона останнім разом у Москві, то дістала запрошення на бенкет у Кремль і з Сталіним бенкетувала...

— Так, і Сталін просив читати вірші Єсеніна та Анни Ахматової.

— О, де міра, чи можна так безвідповідально брехати?

— Я не знаю, як цю причинну стару химеричку приймати до спілки? — заклопотано думав уголос Ре. — І має людина нахабство подавати заяву!

То найлегше ж за все відмовити!

Але відмовити Аделаїді Бунчук так просто, як іншим, не випадало, і на це були свої причини. Казали, вона переклала Шуліці збірку його поезій на російську мову.

— Чи то правда? Вона безбожно багато хвалиться!

Одні казали — так, інші — брехня.

Тарас приходив у спілку, — посидить, помовчить, послухає, як одні з одних насміхаються. Сам він був, по-давньому, якийсь невизначений, невизначений. Не мав, по-давньому, друзів. Про справу з плягіатом всі, та й він сам, забули, не до того було. З Микитчуком він не вітався, з Загайгорою, з Та-

марою, — згорда — чемно-сухувато. Сміянець тепер чогось унікав його, — мабуть, щоб не думали, що він з ним приятель.

Може найкращі стосунки були в Тараса з Левітом, надзвичайно тонким і цікавим співрозмовцем. Вони часто не могли у клубі досхочу наговоритися, виходили разом. Раз навіть Левіт потягнув його до себе додому.

Такого сердечного гостинного прийому Тарас давно не пам'ятає. Велике помешкання Левітове було забите книгами, він сам був, як старовинна книга... Справді, все більше переконувався Тарас, що коли Левіта вважають найбільшим сучасним жидівським поетом, то це правда.

Левітова гостинність зайшла до того, що він не хотів пускати його додому. Але Тарас відмовлявся. Чого? — вчепився Левіт. Щоб відчепитися, він першу-ліпшу причину знайшов:

— Бо взавтра суботник, мушу в щось одягтися до роботи.

Житловий будинок письменників будувався, але не дуже швидко, бо було сутужно з робочою силою. Житлова комісія, що збирала паї і розподіляла мешкання, — оголосила суботник.

Тарас також пайовик, — йому також потрібне мешкання. Буде де притулити старих. Він охоче йде, аби тільки швидше той будинок був готовий. Якийсь там день попрацювати фізично, поносити цеглу, — навіть весело.

— Я такий радий, що ви в мене посиділи! — на прощання каже Левіт.

— Ми ж узавтра побачимось? І ви ж пайовик, правда?

— Я ще не певен, — ухильно відповів Левіт... — Не певен, чи я там житиму.

— Знаєте, що? — вирвалося в Тараса. — Я працюватиму на суботниках, а жити будете ви.

Левіт невторопно подивився кілька секунд, але слідом за цим безконечно лагідно всміхнувся.

— Я дуже вдячний, що ви такі щирі. Але щоб ви зрозуміли. Певен я тільки в сьогоднішньому дні, та й то не дуже. Може поки ми тут сидимо й щиро виявляємо наші почування, — комфракція вирішує — кого з нас піднести на високості, а кого — в геєну огненну... Якийнебудь Загайгора... Або Іцек Штейн, він у нас те саме, що у вас Ре.

Левіт на суботнику так і не був.

II.

Танцюра останніми часами часто приходив до Ре додому. Не всякий мав доступ до Ре та ще й додому. Але їх вечірні партії в шахи вже увійшли в звичку.

Танцюра з Ре помінялися ролями.

Коли Ре перший раз прийшов до редакції сирим початківцем, Танцюра вже ходив у визнаних письменниках із заслугами. Він перший, ще на студентській лаві, підняв боротьбу з українськими націоналістами в укапістській шкурі. Він вигнав Василька з університету, він викривав Головача. Правда, коли з'явився нікому невідомий Ре, всі троє, — Василько, Танцюра й Головач, — сиділи за редакційним столом і дуже весело гаяли час за розглядом початківських віршових злив. Була така Аркадія!

Ре боязко приніс тоді перше своє оповідання, і Танцюра зарозуміло-прихильно зустрів нового завойовника слави, часом давав йому заробити. Перепеченко партійний був.

Дивно, де взялася в простого селянина, робітника з Донбасу, як він не раз підкреслював, оця вельможність, мало не султанські манери. Першу жінку й шестеро дітей він уже встиг на своєму шляху згубити. Жінка померла, а діти жили окремо. Тепер у нього була молодесенька краля, яка поводитися, мов дружина єгипетського бога Ра. Вона — дружина Ре! Вона — студентка університету на відділі чужоземних мов! Вона вивчає італійську мову й літературу!

Втім, злі язики говорили, що вона тільки на робфаку.

Видання й перевидання цього єдиного пролетарсько-реалістичного роману на Україні дали Ре чималий заробіток. Двоповерхова вілла у сосновому лісі була вже давно збудована. Ре мав власний автомобіль, навчився ним керувати і любив прогулюватися на своєму авті по околицях вілли у шовковому квітчастому халаті. Чим не український Джек Лондон?

Ре звик до тиміяму, в нього був цілий штат підлесників, що допущені були заходити додому. Вони підхлібно слухали його довжелезні нудні писання, хвалили, переказували чутки, які де чули новини. Вони творили йому атмосферу „мастітного”. За це вони пили в нього чай і за це мали деякі, не всім відомі, так звані „академічні пайки”.

Він і Танцюра, власне, були вершителями долі письменників. Там десь за шахами, за домашнім чаєм творилася сус-

пільна опінія на те, чи інше імено. Визначався ранг і місце у тій дивовижній та скрупульозно розробленій шкалі.

Здається, навіть і опозиціонери Волинець та Побережець добивалися колись бути вхожими у дім вельможі, але, здається таки, обмежилися тим лише, що інколи заходили до Танцюри, а той уже десь колись принагідно закидав про них добре слово, залежно від свого дипломатичного хисту.

І хоч Танцюра так і заковів на посередніх ролях, Ре із ним і досі не поривав. Танцюра був наче б то його дорадником.

Тут, за шахами, мов би зустрічалися верхи з низами. Ніби між ділом, Танцюра підкидав слівце — хто чим дише. Тут же вирішували, кого треба висувати, друкувати, а кого — геть гнати.

Танцюра, при своїй низькопоклонній натурі, зумів зберегти з усіма хороші дружелюбні взаємини. Він уміло маневрував серед усіх цих нюансів, відтінків, угруповань. Як він приходив до Ре, так і сам мав у себе вдома своїх приспіншників. І вже хто-хто, а він добре знав, хто що де сказав, хто що написав чи пише, хто які подає надії, а з кого нічого сінько не вийде.

Ре ж корегував ці різноманітні відомості вказівками з таємничої гори. Де вона була, — це йому одному було відомо.

Інколи навіть дуже тонкі справи доводилося розжовувати. Всіх перебереш, поки вибереш когось підходящого. Часто звертаються до спілки — то когось на радіовиступ послати, то представника в якусь делегацію, та до якоїсь комісії, ювілею. Часто, як от цим разом, вже заздалегідь подані були всі дані, до них треба було тільки людину підібрати.

— Знаєш, Семене, мусимо подумати... Тут ось треба так: член або кандидат партії, незаплямлене минуле, стопроцентне походження, і... ну, звичайно, ім'я популярного письменника.

— Це ж куди?

— Та кандидатура до наступних виборів. Куди — сказано неясно, наше діло подати, а там уже будуть сами розбирати.

Танцюра задумався. Це не так легко.

Даси відомого письменника, — з походженням у нього негаразд, десь вигулькне раптом, що в нього батько розкуркулений, або репресовані родичі є. Даси стопроцентного комсомольця — він невідомий...

— Рогнідича б... — тер лоба Танцюра. — Так він непролетарського походження.

— Ну-у? — аж злякався Ре. — Він же щойно з тюрми?

— Ну, а кого ж? Криничку, чи що?..

— З божевільні та в депутати? — розреготався Ре.

— А може б так Стельмашенка?

— Е, що ти? Він же безпартійний!

Танцюра скосив свої очі, думав.

— Я гадаю, може б так Пустовійта, або Микитчука... Комсомольці, з „Молодняка”...

Ре скривився.

— Тільки не Пустовійта. Ми його послали диктором на радіо, а він дуже гордий. „Що, я — український поет, повинен у мікрофон гавкати?” А Микитчук...

— А Микитчук... Пролетарське походження, кандидат партії...

Ре ще більше скривився.

— Та... Він щось пробує себе скрізь і ніде місця не загірє. Що з цим іменом робити?

— Та чого? Он іде п'єса в театрі об'єднаних клубів.

— Е, учнівська п'єса...

— А може б так Першотравневого? Відомий поет... Комсомолець...

— Хоч він і український поет, але... тут ясно сказано: щоб був українець.

Задумалися.

Не дуже хотіли Микитчука висувати, але, їйбогу, більше не було кого.

— А їйбо, висуньмо Микитчука! Такі промови буде „наворачівать”, аж ну!

— Хай уже краще свій буде, — зідхнув Ре, — а то скоро без синів Ізраїля не можна буде й дихнути... Все одно, ніхто з них не напише про колгосп хоч би й так, як Микитчук.

— Ото тільки, що ніби п'єса не його, — застерігся Танцюра. — Знаєш, з Микитчуком це може бути.

Ре махнув зневажливо рукою.

— Я б цьому повірив, якби не говорили так і про кожного... з заздрощів. Он про мене говорять, що „Дзвін кайла” написав не я, а моя перша жінка.

Спинившись на Микитчукові, вони легше зідхнули, — що відбули, — й заглибилися в гру дипломатів.

III

— Чи ви знаєте, що помер Кузьма Волинець? — стурбовано й розгублено запитав старий доглядач Дому літератури, Варфоломій Іванович, зненацька заступивши дорогу Тарасові на вулиці.

Хоч усі знали, що Кузьма не сьогодні, ввечері, а завтра помре, вістка ця застала Тараса незахищеним від удару. Він не повірив цьому.

— Як? Я ж його вчора бачив!

— Вчора ви не могли його бачити, вчора він уже був мертвий, — заперечив доглядач. — Вчора прийшов до місцевому двірник, щоб сказати.

— Ну, не вчора, то цими днями. Мені здається, — вчора. Я ще дивувався, що він вискочив у такому благенькому одязі, — плів якусь нісенітницю Тарас.

— А вони говорять, що то він навмисне, щоб створити враження, що український письменник бідує, — озираючись навкруги, сказав старий.

Тарас це чув, власне, скільки раз чув, — чи то тепер уже не однаково?

— Коли буде похорон? — перебив він старого.

Доглядач озирнувся на всі боки.

— Та ба, що не ховатимуть! Отаке діло... Товариш Танцюра ще вчора замовив у похоронному бюро труну, катафалк. А сьогодні прийшов папірець... — Доглядач почав шепотіти. — ...щоб місцевком письменників ні в якому разі не хоронив і не приймав жодної участі в похороні поета Кузьми Волинця і щоб жодної копійки на це не сміли витратити. От вам... Заборонили...

Старий раптом замовк. Він забагато сказав.

— Що це воно таке? Щоб і труп був... — і не доказав. Не докінчив одного, почав друге. — Я чув, що його мали заарештувати, а він узяв та й помер. То вони взлилися.

Тарас не міг ще опам'ятатися від цього всього. От! Була одна людина, з якою можна було без страху, одверто говорити, — та й тієї не стало.

— Ну, прощайте, біжу в похоронне бюро скасувати замовлення, ще запізняюся! — похопився доглядач.

А сам стояв, чекав чогось. Так і Тарас не міг від нього відійти, як він від Тараса.

Нарешті, старий відірвав прирослі до ґрунту ноги.

— Тільки нікому, борони Боже, що я вам це розказував,

— таємничо притиснув він пальця до уст.

Якоюсь вічною мерзлотою повіяло на Тараса від цієї вістки. Кузьми вже нема.

Цього можна було чекати. Але ж і мертвий — являє собою небезпеку? Треба закопати поета, як собаку? Кому від цього радісно? Нащо так потрібно? Щоб і живий, і мертвий відчув смертельний страх? Чи це — безсила помста?

У Домі літератури ні цього дня, ні в наступні ніхто жодним словом не прохопився про Кузьму. Наче його ніколи не існувало.

Не існувало його вже і як прийшов Тарас. Ще вранці забрали на якесь невідоме кладовище і закопали.

Так сказав двірник.

IV.

Недоїдання зробило своє діло. Хоч батько вже мав роботу, був сторожем на будівництві, але та платня сторожівська не дозволяла навіть щодня обідати. І вони вдвох розподілювали той обід на два дні, або ж купували сояну ковбасу, — це було дешевше. Батько осунувся, поживок, під очима пробилися мішки. Пригадував, що вдома хоч картоплі було вдосталь. Тараса мучив сухий кашель і кололо у грудях. Його часто питали, — чого він аж світиться, що йому таке.

Але Тарас не любив ходити по лікарях. Що вони скажуть? Він і так знає, — порадять заливати молоком, маслом, яйцями застарілий плеврит. А якщо й дадуть арсену для апетиту, то він його приймати не буде, бо не має змоги щодня обідати.

Пішов тільки тоді, як загадано було всім членам колективу пройти медогляд. Лікар встановив у нього початковий закритий процес туберкульози.

Ну, що ж, туберкульоза, так туберкульоза! Чим він краший за інших? Он Кузьма помер. Он десь Осадчий згинув у засланні від туберкульози, он мільйони гинуть, пухнуть. Що варте в загальному лихові його маленьке існуваннячко?

Місцевком давав йому путівку до дому відпочинку соцстраху, — на десять днів. Тарас подумав і відмовився. Він цим не допоможеється.

— Ну, як хочеш! — сказав Танцюра.

Йому, бідному, теж було тепер не з медом. Минулася його колишня помпезна роля літературного заправила. Був маленький, послужливий, радий, що хоч профспілковим голо-

вою держитися. Тільки щось останніми часами й на нього накопуються, все частіше обвинувачують у гнилому лібералізмові. Недавно була лайлива стаття на його оповідання, — все дошукувалися неіснуючого в Танцюри націоналізму.

Раз увечорі Тарас щойно прийшов від Килини. Сів за марудні дописи, — таку роботу дали йому в редакції, обробляти їх і скорочувати до двох рядків. Тільки вчитався в першого, як хтось постукав.

Здивований Тарас озвався.

— Так... Ввійдіть...

Знов якась неприємність із сусідами? Чого вони хочать, чого це в коридорі почало лунати слівце „оті куркулі”, — очевидно, на їх адресу?

Ні, в кімнату ввійшов... Левіт.

Він обтирав піт із свого опуклого чола, зацікавлено озирався і посміхався. Він певен, що Тарас не сподівався його, та ще й у такий час, коли люди вже лягають спати.

— А я й сам не сподівався, — закічив він. — Тут справа не терпить.

І не примушуючи Тараса вгадувати, Левіт коротко виклав:

— Є путівка до тубсанаторія на два місяці.

— Але я не збирався... — почав був Тарас.

Левіт не дав йому договорити.

— Я цього слухати не хочу! Ви мусите їхати! І то — негайно, бо післязавтра почнеться її термін. Я вам приніс. Ось вона. Її виписано на Колосовкера, це член нашої секції, — але те нічого... Завтра в місцевкомі переправимо.

— То це ще й не мені призначено! — встиг уставити слово Тарас.

— Ні, він її сьогодні повернув. Сосновий ліс йому не підходить. І я, як член оздоровчої комісії, наполіг, щоб передали її вам. Другі можуть почекати, а вас ще нам треба.

Левіт умовляв палко й швиденько, засипав словами, наче боявся, що Тарас вислизне з цього словесного потоку і втіче. Він навіть не полінувався вночі теребкатися на його гору, перший раз уночі шукати його квартиру, — так хотілося зробити Тарасові щось хороше.

— Адже здоров'я — найбільша цінність людини. Ви ще молодий, — мусите слухати старшого.

— Ні, я не поїду! — після цього всього сказав Тарас.

Левіт аж за голову вхопився.

— Вибачайте мені, але ви — дурне козеня! Інші бігають, просять, місяцями добиваються такої путівки. Раді доплатити 75 процентів вартости, — а тут йому приносять до хати безкоштовну путівку, а він белькоче: „Не поїду!”

Тарас не здавався.

— Як я можу вилежуватися, їсти, спати в той самий час, коли в країні трагедію смерти переживають мільйони. Що це воно робиться? Кому потрібен цей голод? Кажуть, куркулі винні. Так їх же порозганяли!

Левіт від тих наглих запитань задумався, але тільки на мить.

— Ви думаєте, це тільки вас одного пригнічує? Правда ваша, — легше пережити щось, коли тямтиш, у чім річ. Я вам признаюся, — часто цілими ночами не сплю від цього. Але все має свій глибокий зміст.

— Який зміст у тому, що люди мруть з голоду? Хіба торік був неврожай? Хто це зробив? Кому це на руку?

— Ви уявіть собі, — людина смертельно хвора. Стоїть питання — бути їй чи не бути? Єдиний порятунок, — відтяти одну руку. Жалко, дуже жалко це робити, але людина мусть відтяти собі пальці, щоб врятувати ціле. Хтозна, чи змогли б ми з вами сидіти оце, розмовляючи про курорт, якби наш уряд не робив усе, що можливо, для оборони країни.

Тарас на це помовчав.

— Може й ваша правда. Чимось треба розплачуватися. Але тим більше... не можу. Розумом я ще можу втямити, що нащось голод українському народові потрібен, але почуття, — не приймає. У відплату за цей дар, я повинен буду хвалити це... що бачу. Чи можу я взяти на себе таке?

Левіт ледве помітно всміхнувся.

— Ой, про що ви задумалися! Не загадуйте на сто років вперед, а збирайтеся й їдьте! Хто вам каже про якусь відплату?

— Уявіть собі таку новелю. Забирають дітей з усієї округи, везуть у місто й там у якомусь дитячому будинку ставлять на землю і злегка вдаряють кожну дитину шапкою. Коли не впаде, то годують. Коли впаде з безсилости, то безнадійне, на звалище... Чи таку новелю надрукували б? А як я інакше не вмю бачити...

Левіта зовсім не вразили ці слова, він немало чув таких новель.

— Це я першого дивака зустрів такого. Ви дивіться реально, — держава не платить нам стільки, щоб можна було

по-людському жити, а тому сьогодні треба використовувати все, що можна. Не думати про завтра... Дає уряд колективі письменників кошти на оздоровлення, — треба їх використати якнайповніше. Кому буде користь, як воно пропаде?

Тарас упирився.

— Он деякі по три-чотири рази на рік їздять до Кримів та Кавказів.

— А краще менше спожити, менше потреб, — та незламним бути...

— Оця ще мені філософія „склянки чаю”, — накинувся Левіт. — Такі, як ви, ладні звести свої потреби до склянки блідого чаю в день, а потім у вас анемія, сухоти, головні болі, ви нічого не можете думати, ви нікому вже непотрібні... Кому ви цим що довели?.. Яку ви принесли користь своєму народові, — якщо ви справді болієте його болями?

Тарас мовчав.

— Ну, які в вас ще аргументи, викладайте... Путівка пропаде, нема кому її тепер віддати... — гумористично схрестив на грудях руки Левіт.

„На тобі, небоже, що мені негоже!” — подумав ненароком Тарас. — „А якби була кандидатура, то?..”

Натомість сказав:

— Дуже маленький. Один. Просто я не маю грошей на дорогу...

— То ви б так зразу й сказали! — полегшено зідхнув Левіт. — А то те, та се... Я це беру на себе — вам видадуть у завтра одноразову допомогу...

Нічого не було неможливого. Здається й Тарас уже скрився цій навалі, бо думав:

„А чи ж не дурень я справді? Дотації й путівки в спілці пливуть широкою рікою всяким ізям, а я соромлюся... Вони їздять по кілька разів на рік по Гаграх та Лівадіях, а я... Це ж наші гроші, з нас...” Якби не Левіт, то Тарас не здогадався б урвати й собі. Хоч знав, — були такі, що жили непогано коштом цих „одноразових допомог”, „дотацій”, „творчих відряджень” тощо, тощо.

Все це трималося в секреті, тільки коли наступала черга бути комусь битим, тому все пригадувалося. Найточніше ж можна було довідатися в кулуарах, бо там завжди докладно й заздрісно перераховували „велікія і богатія мілості”. Вони чомусь найчастійше діставалися спритним ділкам із мізерним літературним доробком.

Покінчивши із справою, Левіт і не думав іти додому.

Він усім цікавиться, як свій сім'янин. Його раптом зацікавила така дрібниця, як кухня.

Чи є?

— Ні, нема. Ми пробували частину господарства виставляти в коридор, та сусіди протестують. А якби ми хотіли й кухнею користуватися, то довелось би із сусідами посваритися...

Левіта навіть цікавить, хто сусіди. Касир?... Так, це нормально, завжди було так, що поет живе на горищі чи в комірчині, а касир посідає апартаменти.

Приємний гумор Левітів перекинувся на Тараса. Вони жартували над бідними думками поета, що б'ються об стінки комірчини і зрештою вилітають у комин без сліду для культурного світу.

— Але ви не повинні падати духом, — застеріг Левіт. — Справжній письменник не повинен нічого боятися, ні зарікатися... Все вам придасться.

Він зачепив болючу струну.

— Ах! — блиснув очима Тарас. — Так хочеться пригод, бурі, краєвидів! А приречений сидіти в цій конурці.

— Боронь, Боже!

— А хіба можна в наш час здійснити мрію подорожування? Поїдь так без підстави... Зараз зацікавляться тобою. Ще за шпигуна возьмуть. Ні, в наш час ні Горкій, ні Гомер неможливі. А без цього ж, без нагромадження вражінь, не може бути художника...

— Так, життя різноманітне, а ми собі сидимо в своїх кабінетах.

Вони ще довго говорили, відкривали одне одному свої інтимні думи. Левіт мріє: взяти торбинку, покинути сім'ю й піти. Ну, він, приміром, проситиме милостині. Бо що він уміє? Так хочеться часом усе це покинути й нічого не бачити.

— Але вже пізно, а мені ще не хочеться від вас іти, з вами ніколи не наговорюшся, — урвав сам себе Левіт.

І, Тарасові було якось особливо мило на душі, як і після кожної зустрічі з Левітом. От він думав, що він сам, один, — але світ так зроблений. Він то сам, але не один, їх таких одних багато є.

9. ВОЛОШКИ

I.

В лісі було тихо, первісно тихо. Рожеве золото вечірнього сонця грало на верховіттях найвищих сосон і дубів. Внизу вже залягли мороки, з таємничих лісових нетрів пливли струмені теплої вологости й несподіваного холоду.

Килина мовчала. Це була хвилина тієї повної змістом тиші, коли плине розмова душ. Як рідко трапляється в житті розкіш безмовної розмови! Гармонія співзвучности, якоїсь нематеріальної еманачії. Чи то може здається так, після їхньої останньої розмови? Килина мовчала.

Тарас прислухався до самого себе. Якесь прозоре, іскристе плетиво, як он там на верхівках, якась ніжність душевна струмувала між ним і Килиною.

Здавалося, що не було цього десятка років, — так, уже десятка! — а вони в лютежському лісі, ще тільки Нелі нема.

— Як це ми тоді не побачили одне одного? — спитав щойно Тарас. — Пам'ятаєш, Килино, той чудесний лютежський час, коли ми поїхали на заробітки, підсочок шукати...

Килина киває головою. Тоді й тепер. Вони такі зелені тоді були...

II.

Тоді й тепер... Килина шукає порівняння й знайти не може. Все перед очі зринають оті дитячі, але мудро-старечі обличчя, ті страшні обличчя. Власне, вони й зустрілися у цім лісі через них.

Бо Килина перебуває в іншій санаторію й зустріла Тараса зовсім несподівано.

Бо під брамою санаторія завжди стояли оті голодні діти, чекали недоїдків, може хто винесе. Зовсім малесенькі, з крикими тонкими ніжками, великими животиками-барабанами й страшними старечими очима шістьдесятилітніх стариків.

Це були голодні з села, їх підгодував, хто хотів, а вони зранку до вечора висли тут. Вони вже зазнали глибину життя, прожили той цикл горя й страждань, що старить людину.

Килині було соромно проходити через головну браму повз цих малих стариків з очима суддів. Яке право мала вона розважатися, їсти ситі, добірні сніданки й обіди, коли ці діти з села стоять під брамою? Чому їй, людині міста, дано право „набирати ваги”, „поправлятися”, коли продуцент, село, йде під браму жебрати?

Тому вона старалася висмикнутися десь задніми доріжками, а Тарас з того ж сорому не ходив через свою головну браму.

Вони глянули одне на одного й не казали багато. Що з того, що в найближчому селі кільканадцять дітей виживе? А що лютує в дальших? Проте, зраділи, що збіглися, що він не один такий, а вона не сама струсиха й зрадниця.

Те, що вони робили, чи не було зрадою, — так у тайниках душі питала себе й Килина. Офіційно, на поверховій мові, воно виглядало так, що треба було їй відпочити від щоденного топчача в хаті, що приїхала мама, що лікар їй загадав поїхати до санаторія, що потягнулися, випросили знижку, — Килина й поїхала на місяць відпочивати.

Але чи то не зрада своєму народові, — вигріватися на сонці біля Дніпра, споживати п'ять раз у день страву, — коли голод вирує в українських селах? Як може місто егоїстично серед голодних сел влаштовувати свої санаторії?

Килина наче крала в народу свій відпочинок. А тим часом вона була ні більш, ні менш, як звичайний службовець чи жінка такого службовця.

Це ж саме лежало в підложжю Тарасавого світовідчужання, — тільки він і вона відбували смішками. Таке складне життя. А якби й вони ще гинули? То хто споживав би масло й котлети у цих санаторіях?

Спільна основа їх соціального коріння улегшувала їм порозуміння. Та й не треба було багато говорити. Все ясно. Вони пляжилися, ходили по лісі й споглядали хмарини та заходи сонця, а про головне говорити уникали.

III.

Одного тільки дня їх спобігло аж два струси підряд.

По лісі, крім великих санаторіїв, були розкидані й окремі вілли. І щораз біля тих вілл бродили голодні, обдерті селяни.

Килина проходила біля одної такої вілли, аж побачила жінку. Вела та жінка одну дитину за руку, другу ж тримала на руках. Постукала в двері одної такої вілли. Звідти вийшов військовий, якийсь вищий чин, і злобно крикнув:

— Чево нада?

— Може в вас є хоч кусник хліба? Для дитини...

— Я тебе покажу, — хліба! — визвірився вищий чин. — Вон атсюдава! Бридяга! Воровать тут ходіте? Шляетесь тут без канца, атбоя от вас нет!

Жінка злякано почала відступати, а вищий чин її підштовхував кулаками, щоб вона швидше йшла „вон”.

Килині зробилося недобре, вона наче ковтнула чогось гіркого, огидного, їй позеленіло в очах.

Так, хоч вони й закривають очі на те, що діється, а воно таки само лізе.

Там десь і знайшов її Тарас, хоч вони умовилися зустрітись в іншому місті. Затурбований, він обходив немало лісу.

Килина розповідала, — вперше вони говорили так одверто про голод, про невимовне лихо. Чобіт ситого червоного командира, „плоть от плоті свого народу”, топче ту саму землю, що й нарід, а називає ту матір... Спухлу від голоду... О! йому тільки пташиної сметани не вистачає...

— Килино, ходімо звідси... — перебиває Тарас, — ходімо звідси, тут так похмуро.

Він скоса глянув на якогось горшка, на купу попелу. Мороз йому пройшов по шкурі, ба не хотів додавати жалю Килині.

Чи це не те саме страшне місце в лісі, що про нього розказують? Десь тут у лісі божевільна від голоду мати варила своїх дітей і їла. Вже її нема, забрали до тюрми. Ну, так, це напевно те місце...

Вони вийшли з лісу й пішли поміж пшеницею та житом вузькою доріжкою. Полові жита й пшениці, вгинаючись від зерна, нічого не знали, що діється. Урожай цього року якийсь казковий, неймовірний. Хліба розрослися, все гналося до сонця, все дихало плодороддям і пишнотою. Наче навмисне, щоб довести, що не від убогих ґрунтів голод лютує по селлах, зародила земля цього літа.

— А хіба ж того року був неврожай? — в соте, в тисячне запитала мов себе Килина, бо вони здебільшого договорювали лише кінці своїх думок, деякі крутіші звороти.

Машинально зривала вона волошки, — такі ж самі, як і щороку, міцносині, задумливі і чисті поглядом. І вони нічого не знають, що діється на Україні.

— Ну, а ми знаємо, та й що можемо? Ми члени профспілки, які чесно сплатили позику державі, яких прислали оздоровлюватися, яких можуть за такі слова виключити з профспілки, зняти з роботи...

— Ми по вуха втягнулися в це багно й не чуємо вже, як воно смердить... Скоро й зімкнеться воно над нами...

Килина, що ступнула була крок по якусь особливу волошку у буйне жито, вернулася до Тараса.

— Як то так зімкнеться?

— А от...

— І вам не соромно, громадяни? — вигулькнув звідкілясь чоловік, ідучи їм просто навперейми.

— Чого нам має бути соромно? — не зрозуміла Килина.

— Понаїдалися там, вилежалися, та й ходите, толочите людський хліб? А ви б пішли краще в ось оце село та помogli ховати людей, бо нема кому.

Оторопілі Тарас і Килина не знали, що йому на це сказати. Вони не толочили, хрест святий, але чи ж то є їм виправдання, чи за те вони винні, не за щось більше?

Чоловік же не гнав їх, бандитами, грабіжниками не називав, але чемно присоромлював. Чи то в тім кроку Килинину суть, що їм занімів язик на селянинові слова?

— Замість отут спацірувати, пішли б копати братську могилу, бо вже нема кому в селі, а вчора собаки розграбали ту, що була мілко викопана.

Це був виклик села містові. Вони були м і с т о для нього, ті грабіжники, що, ограбивши, понажиралися й для забави рвуть волошки та толочать людську працю й надію.

— Бо ми кору їмо... — казав дядько.

— Хтозна, може й наші там їдять десь кору... — несміливо здобулася Килина на слово.

— Щось не видко! Бачу, вам тільки ще волошок бракує, — не повірив чоловік. І іншим, твердим голосом сказав своє останнє слово:

— Ану, гайда звідси, паразити чортові!

І двоє радянських службовців, таких самих ошуканих, але представників міста, острівця серед розбурханого океану

голоду, із соромом покинули поле та нарваний букет волошок під зневажливим поглядом селянина.

IV.

Як таке вже разом пережити, то мусить людина людині душу розкрити. Ці два епізоди глухої зневаги між містом і селом розв'язали їм язики. Вони вже не оглядалися на дозволене й недозволене, а все, що було, таїлося, плодилося й дозрівало на душі, все йшло в таку переробку, в такий гарт, що могли їх слухати лише мовчазні сосни.

Вони говорили про все, жодної галузі людського життя не було обійдено. Вони забувалися, вони зовсім уявляли себе студентами ще, Килина забувала, що вона — матір двом дітям, Тарас, — що він ходить під важким пресом. Між ними був той людський зв'язок, аж навіть забувалося часом, що хтось із них чоловік, а хтось жінка.

І так їм усе добре було разом! Аж треба було вмішатися багряним прозолотям цього невимовного надвечір'я. Тарас раптом вирішив, що вони зробили велику дурницю багато років тому.

— Чому не побралися тоді? Було б, мабуть, гарне подружжя...

— Чи ти бачив коли гарне подружжя? — запитала на це Килина. Щось то вона мала на думці.

— Може отака дружба без подружжя є найкраще... Я щиро признаюся, не хотіла б із тобою таких дрібножиттєвих побутових сцен мати, а з Костем аж ніяк не сподівалася, коли побралася... А от...

Килина замовкла, бо то вперше вона про себе з Костем разом говорить.

— Е, теорія й практика шлюбу — небо й земля! Щодо мене, то я воліла б... Жінка в подружжі за наших часів — біла рабінья...

І знов не доказала.

Що? Килина мала нещасливе одруження? Та досі Тарас думав, що то — найгармонійша, найщасливіша пара в світі!

А вона каже:

— Як тільки де є близько чоловік, то зразу стаєш йому наймичкою.

Гм... Кость же такий хазяйноватий...

— Ха-ха-ха! — сміється Килина. — Де те все ділося?

Тепер він прийде, ще й незадоволений, що те не так і те не зроблене...

Здивуванню Тараса нема кінця.

А Килина каже:

— Якась льотерія, цей шлюб. На тисячу квитків випадає один щасливий...

Проте, в тих словах є щось, що промовляє Тарасові, йому також. Він вважає, — що складніша людська психіка, то трудніше кожному знайти свого відповідника.

— А скільки буває тих пар, що дуже відповідають одне одному, поки здалека. Як же живуть в одній кімнаті, зв'язані одним економічним вузлом, — вигулькують несподівані дисонанси, себто, дуже ниці причини до сварок, невдоволення, неможливості спільного життя.

— Хто міг би думати! Кость така роботяща, така ретельна „чистьоха”!

— А тепер він тільки про свої проекти думає. Наче однаково маємо вищу освіту, але його професія — то щось надзвичайно важливе. Ну, а моя... Маю я її викинути на смітник? Якби не діти, то напевно покинула б, і захавала собі на спомин все найкраще, що він мені дав...

Говорили, як дослідники. Справді бо було це інтересно, — досліджувати найукритішу від людського ока, але й найближчу, найцікавішу кожній людині сферу.

— Ну, а як би ти сказала? — запитав смішками Тарас. — То або зразу ж розходитися, щоб зберегти квітку кохання в серці, або ж не одружуватися?

— Справді, ми обоє зробили помилку в своєму житті, — розреготалася Килина. — А ще може гіршу зробили б, коли б багато років тому утяли велику дурницю...

— Та поженились?

— Еге! Чи були б ми обдаровані оцими прегарними вечорами?

— Мені здається, що це — прекрасна ілюстрація до моєї, ще неопублікованої ніде, теорії.

— Що, що?

— А те, що людство створило моногамію, але кожному й кожній доводиться перейти психічно стадії первісних шлюбних норм. Так, мабуть, як людській дитині треба спочатку дістати риб'ячі зябри, потім собачий писок перш, ніж стати людиною... Скільки в кожній і в кожного є можливих мужів і жінок! Чи є на світі хоч одне, кому не подобався б ще хтось, крім своєї пари? Цей рецидив...

— Ох, дай мені спокій з цими теоріями! Я щойно чула від тебе іншу. Що в майбутньому ще складніше буде добрати собі пару, ніж тепер...

— Ну, а що ж, неправда? Мені б так: трохи Тамари, трохи тебе і все це назвати Нелею, — от може й була можлива моя жінка.

Килина була ошелешена.

— О! А я думала, що в вас із Тамарою неабиякий пекельний роман.

— Що пекельний то трохи є. Я її пекельно люблю, а за те ж пекельно й ненавиджу.

Тарас безоглядно й раптом розповів про те, що говорила щойно в іншій відміні Килина. Що більше гине він за нею, то більше відштовхує вона його. Оцим кар'єризмом, оцею навік застиглою усмішкою безжурности. Вона адресувалася на початку до всіх, аж поки не вияснявалися вигоди. Вияснить, — що нема тут вигод, — і повертається на сто вісімдесят градусів, зате ж сяючість усмішки ще більше розгортає перед владиками. Заради кар'єри вона нічого не пожаліє, нічим не погребує... Дивись, — в літературу полізла!

— Зрештою, я скоро вже заставлю себе не ходити попід її вікнами.

Звів на гумор, — а так воно й було.

Тарас віддалювався від Тамари, протестуючи проти її духовної ницости, а не міг відібрати в себе того останнього зв'язку — побачити світло в її кімнаті.

Даремно Килина вставала на захист своєї колишньої приятельки. Та ж Тамара колись би все віддала, щоб почути від Тараса, що він її кохає!

— А тепер що їй робити? Має матір, дитину. Чоловіка заслали, сама попівна. То її єдина зброя — кокетлива усмішка до владик, мода на лиці й у одежі. Мусить якось вертїтися. Вона, коли хоч, героїня!

— К чорту таких героїнь! Вчора вона вихвалялася, що вона — нащадок гетьмана Сагайдачного, а сьогодні їй однаково, якою мовою вона говорить, а узавтра ні з того ні з сього дістає творче відрядження на могилу Шевченка, щоб написати книжечку для дітей... Теж письменниця знайшлася...

Він сердито подивився у небо й мусів зм'якнути. Вони дуже захопилися розмовою. Коли це воно сталося, що небо вже згусло синявою, а на ньому починали проступати сизір'я, несміливим миготінням блимали зірки. Так само

несміливо Тарас підвівся з моху й несподівано поцілував Килину аж у самі губи.

Так у ту мить захотілося, наче був якийсь зв'язок між тими зірками й цим несподіваним поривом.

Це був поцілунок не то братній, не то дружній, не то ніжнолюбовний, як те золотаве павутиння сьогоднішнього заходу.

Килина різко стенулася. Боже, як її вразив цей несподіваний Тарасів цілунок!

— Тарасе, чи ти хоч зо мною посваритися?... — зовсім іншим, морозним голосом роздільно сказала.

З пекучим соромом Тарас зарився обличчям у зелений мох і хвилин п'ять мовчав. Його пік сором, він відчув, що своєю нетактовністю осквернив їх ніжну дружбу. Боже, яка він груба скотина!

Між ними так багато людського, хвилюючого. А він із своїми... Яке блюзнірство...

— Прошу тебе, Килино, — підняв він, нарешті, голову. — Прошу тебе, — ніколи, ніколи не згадуй про цю хвилину.

10. Я К Р О Б И Т Ь С Я І М Ї Я

I.

Минала страшна весна. Оживали люди, наростала кропива й лобода, їх споживали, як святе благословення, по селах України.

І в місті вже ставало не так якимось моторошно, хоч над містом не стояв гість із косою, кожен мешканець на острівку міста мав талісман, щоб відганяти того гостя, — забірну продуктову книжку.

Надходило літо.

Нечуваний урожай змушував забувати гекатомби загиблих. Чи може не було кому пам'ятати в порожніх, вимерлих селах?

Стиралася пам'ять і про тих, кого поглинули Казахстан, сибірські простори. А може не було кому згадувати?

Одного тільки Василька неминуче згадували на всіх зборах, де „проробляли” недобитків. Його блискуча неповторна постать так врзалася в уяві кожного, що мусіли, хоч із прокльоном, а згадувати. Його проклинали, засуджували ще й ще раз, — але все це виходило, як глибоке захоплення цією найяскравішою постаттю на письменницькому тлі спілки.

Мусів партійний комітет заборонити саме згадування цього імени. Аніяк! Забагато чести для ворога народу. З ворогом не дискутують!

Ідеологічно витримані письменники писали нариси, скетчі й оповідання про заможне колгоспне життя, про смачний обід і ковбаси на столі в колгоспника, художники малювали картини про веселі й багаті збирання врожаїв у колгоспах. Микитчук готував п'єсу під назвою „Нова знать” — під гаслом „жити стало краще, жити стало веселіше”.

В літературі панували благоденствіє і сон. Літературні полеміки ушухли, вже не було ні футуристів, ні „Плугу”, ні „Гарту”, ні неоклясиків, ні „уярмлених братів”, ні пролетарських, ні попутників, ні...

Президія спілки, себто Ре із Танцюрою, порадившись із членами, надумалися оживити цю сплячку. Чорт візьми, в нас же є ще старі письменники! Не всі репресовані, є й чесні старі письменники. От, Васильченко! Його твори розходяться новими й новими виданнями, читач їх любить. Васильченко якось не потрапив між ножиці всевидячого ока. Хто це там по закутках шепочеться, що найвидатніших, найталановитіших знищено, що з української літератури вилучено найцінніше, що вона стекла кров'ю? То ганебний наклеп, брехня, чергова вилазка знахабнілого клясового ворога. А Васильченка!.. А...

Ну, так, так. От, Васильченко. Треба показати, що партія й уряд шанують українську культуру.

Ухвалили відсвяткувати сорокалітній ювілей Степана Васильченка.

Урядили це врочисте свято у одній з прекрасних заль міста. Ювілейна комісія влаштувала все чудово, — з морем квітів, першорядним концертом, з художнім читанням творів Васильченка, з довжелезними привітальними телеграмами та делегаціями від різних організацій, з бенкетом навіть.

І все те було б дуже добре, якби прийшов на це свято сам ювілянт.

Він не прийшов. Нікуди не виїхав, не був хворий, не подав причин відсутности, — і все ж не прийшов. За ним три рази посилали, — але він відповів, що терпіти не може цих фальшивих учт.

Не перекажеш же ти публіці цього дослівно...

II.

Теперішній секретар партійної групи опілки, Юхим Загайгора, сидів у президії з нудьговитим виразом і дивився в залю.

Він зневажав оцю сіру масу вчителів, переважно виходців із села. Змалку він усмоктав у себе навіть неусвідомлену, а інстинктовну зневагу до всіх тих, що приходили мити підлогу, носити воду, прати, гасити за копійку в суботу світло, приносили аж до хати молоко удосвіта, захарашували Дрижиполе маслом, курами, відрами й возами ягід, яблук, мішками збіжжя... що просили його батька написати „прошеніє” чи позичити на весілля, або на похорон сто карбованців... Він почував свою вищість над усім тим морем тубільного

населення, що оточувало острівок містечка Дрижиполя і що всім обслуговувало Фімін рід.

Що й казати, містечкове жидівське населення на цілих п'ять голів вище за селянське. Жоден гой не дорівнюється до останнього жидка в гнучкості розуму, в швидкості сприймання та геніяльності комбінування. Шоки вайлуватий гой розкумекає, бистра „їдише копф” уже й діло зробила.

Так думає Юхим Загайгора. Але це зовсім не означає, що Юхим Загайгора належить до тих смішних націоналістів, сіоністів, які принципово говорять старожидівською мовою, мріють про власну Палестинську державу, дотримуються різних дурацьких табу, одягають талес, тору... святкують кучки, „гамана вухо” й таку іншу бузу. Від них усіх несе часником!

Кому це потрібно? Хіба Україна не така сама батьківщина жидам, як і українцям? Всім працювати для батьківщини, — ось як треба ставити питання. То зовсім інший компот, що здібніші й інтелегентніші посядуть належне їм місце. Кому заборонена активність та ініціатива в радянських умовах? Смішно про це казати.

Тут плин думок Загайгори уривається. Приходить посланець від ювілянта. Ювілянт сказав, що він не прийде і не прийде. Не хоче!

Юхим Загайгора не дуже поважає й ювілянта, оту його нудну вчительсько-селянську тематику, а сьогодні й його самого.

Хіба це не сміх? Замість того, щоб використати свій ювілей, як би зробила це ділова людина, скласти вигідні договори з видавництвами, дістати блискучі гонорари і таке інше, — цей старий пень думає когось здивувати своєю скромністю.

Ну, і чорт з ним! Факт той, що ювілеї взагалі — вигідна річ, побільше б їх було, можна добре „попрацювати”.

І взагалі Юхим Загайгора не скаржиться, відколи він у літературі крутиться. Про письменників у Радянському Союзі дбають, як ніде. Побільше б тільки своїх, надійних, перевірених хлопців.

Він із висоти підвищення споглядає залю. Серед моря голів він зненацька помічає чийсь густі чорні брови. Але ні, це не Тарас Саргола, той тепер десь у санаторії.

От, іще гой! Нашось полів із признаннями, що батька розкуркулили, до того святого та божого Сміянця! Сміянець того ж дня прибіг із цією новиною до партійного комітету. Ейсих! Скількох із них, особливо пролетарських, порозкур-

кулювали, та й то вони мовчать і хоч би їм хни! А мешігене Тарас... Не буде з нього нічого за такою дурною головою. Тепер йому не світить. І сам винен. Замість того, щоб продиратися, виривати з рук, він благородно чекає, поки йому на золотій таці піднесуть славу...

А тепер Борис показує йому носа.

III.

Хоч який далекоглядний, Юхим Загайгора зморозив одну страшенну дурницю. Він собі не може цього простити.

Ах, яка надзвичайна комбінація зародилась у його голові! Цимес! Антик з мармелядом! І все пішло б, як по маслу, коли б... Коли б він сам не знищив тієї заяви про плягіат.

Геніяльні пляни родяться блискавично, так блискавично зродився Фімін плян... Тарас Саргола, Борис Микитчук. Вчорашній виклик до обкому партії.

Питався секретар, чи вже підбрала спілка письменників кандидата до майбутніх виборів у Верховну раду УССР.

— Ййбогу, треба здуріти від такого запитання... — почав був Загайгора жартівливо.

Але секретар обкому не був цим разом чутливий до жартів. Він бурчливо морщився і постукував пальцями по поруччях свого крісла.

— Я тебе питаю... Кого? Кого можна знайти там, у тім націоналістичнім кублі? Як тільки трохи талановитий, то так і визирають ріжки клясового ворога. Вже там прочистили атмосферу, але мало...

— А от, якби Степана Ре, — непевно почав Загайгора.

— Не кажи мені... Не кажи! — постукав роздратовано секретар олівцем по настільному склу. — Ми ще до нього теж доберемося, ми ще побачимо, як то він буде на два фронти крутити хвостом. Чи тобі відомо, що він прикривав і прикриває ворожі нам елементи у середині спілки?

— Хто? Ре? — витріщив очі Загайгора. — Та його б із'їли всі націоналісти, всі вони так і чекають, щоб він посковзнувся, всі так йому заздять, так його ненавидять! Відкрито вельможею називають.

— От бачиш, яка то замаскована bestія. А чи ти знаєш, що всі оті репресовані гади, — Васильки, Побережці, Волинці та інша контрреволюційна сволота, — мали собі Танцюра, а Танцюра обробляв у їх дусі Ре? Хто винен, що в спілці так розперезалося націоналістичне охвістя? Що в самій

президії був шпіонаж? Що закордоном знають усі найновіші новини того ж дня, швидше, ніж ми з тобою, і так, як ми з тобою ще не знаємо.

Юхим Загайгора отетерів. Він нічого подібного не сподівався.

Справа з кандидатом до Верховної ради, виявилось, не така то проста. Не виставиш же ти якогось Сидора, чи Петра, тут мусить бути майстер, знаний широкому загалові, людина заслужена. Тут мусить бути людина бездоганного соціального походження, комуніст, одним словом, людина наша і... — секретар розвів розпачливо руками, — українець.

Справді, це було неможливо. З усіх тих, що лишилися, хіба один Ре відповідав вимозі, решта ж були без імені або недобиті буржуазні націоналісти, попутники, у всіх було не без гріха, в кожного у сім'ї були розкуркулені, — як не батьки, то брати та сестри. А це ж кандидатура на депутата від цілої виборчої округи, тут має бути своя людина.

— Еврика! Я знайшов! — скричав раптом Загайгора, сам собі здивувавшись, як це він про свого й забув. — Є в нас кандидат партії, старий комсомолец, українець, драматург, з чудовим соціальним походженням.

Секретар оживився.

— А хто?

— Борис Микитчук.

— Оцей... — презирливо скривив уста секретар. — Я ж просив людину з іменем, популярну. А ти мені, як і Ре, знов підсуваєш якогось Микитчука.

— То що? Ім'я можна зробити! — випалив сміливо Юхим Загайгора. — Зате ж стовідсотковий наш. Ніколи не якшався з тими петлюрівцями. Кришталево витриманий комсомолец, ніколи не відхилився від генеральної лінії партії, його сценарій...

У Фіми вже тоді інтуїтивно щось зароджувалося в голові.

— Ага! — мугикнув секретар. — А що то за історія була з його п'есою?

— З п'есою? — поспішився Фіма, зразу ж віднайшовши красномовність. Так, наче він продавав недоброякісний крам і покупець знайшов ваду. — П'еса та мала дуже добру оцінку критики.

— А то говорили про якийсь плягіят?.. Хтось у когось украв? — ліниво допитувався секретар.

— О, то брехня!

— Я вважаю, що було б незручно вибирати в депутати

людину, про яку ходять різні плітки, повзе якась брехня, — мотнув головою секретар, відмовляючись і від цієї кандидатури.

— Еврика! — саме тут блиснула у Фіми геніяльна думка. — Все зійде якнайкраще, повірте мені. Я маю цю заяву Тараса Сарголи...

— Як, як?

— Одного початківця, Сарголи... ніби то він надіслав п'єсу Микитчукові, а потім побачив її на сцені під Микитчуковим іменем.

— Гм-гм... Невесела історія...

— Ейсих!

— Гм-гм... Нам, зрештою, байдуже, Микитчук чи Саргола, Іванов чи Петров. Нам важливе, щоб було вже створене якесь ім'я... Нам ім'я потрібне!

— О-то-то-то... — зрадів і здивувався Загайгора, як то швидко вони порозуміються. — Раз уже Микитчук почав виступати, як драматург...

— А до речі, — перебив секретар. — Хто то цей Саргола? Його соцпоходження?

— Батько розкуркулений. Недавно зняли з друку його повість, що мала вийти окремою книжкою...

— А-а-а! — полегшено сказав секретар.

— Одно тільки... — завагався Загайгора. — Він то колись заяву згарячу дав, плітку пустив, вона пішла поміж люди, — а сам не добивається, щоб справу довели до кінця. Ви ж розумієте... Якщо це було досі добре, то тепер...

Він помовчав, даючи решту на роздум секретареві.

І секретар роздумував.

— Ні! — рішучо сказав він. — Як ми хочемо створити Микитчука, то треба раз назавжди обрубати всякі інсинуації довкола цього імени й піднести його авторитет. В наших руках є всі можливості.

— Так, але як змусити Сарголу розворушити цю справу наново?

— Нема такого становища, з якого більшовик не вийшов би, — сказав секретар, вважаючи, що решта — дрібниці й не варт тратити більше дорогого часу. — До побачення! Я тебе викличу!

Ну так, але ж весь сук тепер у тому, що Фіма колись, здається, легкожавно знищив Тарасову заяву. Перерив усі архіви, бігав до старих шаф — нема.

І досадно, що самого Сарголи нема в місті, це може по-

тривати якийсь місяць-два, а не сьогодні-уавтра Фіму знову викличуть.

Не диво, що він зрадив, побачивши межі головами щось подібне до Тараса. І зараз сердився, — чого те вайло нічого не добивається? Інший на Тарасовому місці в усі двері постукав би, усі пороги пооббивав би. Де силою, де нахабством, де хитрістю, а де низьким поклоном, — а добивався б свого.

А він навіть не поцікавиться, де ділася його заява.

Він і не поцікавиться. Слово честі! А якщо Фіма напише сам і підпише, то хіба він заперечить, що таку заяву писав? Слово честі!

Другого дня з високо піднесеною головою Юхим Загайгора йшов на доповідь до секретаря обкому, не чекаючи виклику.

IV.

Всі вони даремно хвилювалися, даремно так добивалися до спілки. Спілка на те й створена була, щоб усіх зігнати в один коєць, а тоді з нього потроху тягнути, очищати його ряди. Чи в передбаченні цього моменту спустошення хтось потурбувався ще років зо два тому оголосити „призов ударників до літератури”?

Але з цієї веремії нічого щось не вийшло. Ще недавно з цими ударниками кокетували, няньчилися, заgravали, влаштовували їм вечори, відрядження, виступи... Але вже тепер і спогад про цю комедію випарився з пам'яті.

Нагадують про ту знаменну епоху лише кілька „руських пісателей”. Один із таких „руських пісателей”, Льова Смульсонов, подібний на підручного з містечкової перукарні, посів місце секретаря редакції „Літературної газети”, де редактором був Степан Ре. Другий, подібний на різника, критик і поет, Яков Мірській, увійшов до президії спілки й посів там чільне місце. Та ще був Сьома Гурін... Решта відсіялися, виявилися ухильниками та непевним елементом, що хотіли таким підступним способом пролізти в літературу.

Раптом у літературі стало дуже багато няньок, нею піклувалися, як ніхто ніколи. Мудрий садівник відрубував від неї гілку за гілкою, підрівнював, підрізував — усе хотів з неї зробити якесь слухняне плодове дерево, де на замовлення, — як в уяві міської дитини на деревах тістечка ростуть, — росли б романи, повісті й новелі із хвалою соціалістичному

будівництву, з позитивними героями й клясовою боротьбою.

На добротній українській щепі прирощували якісь дивовижні гілки так, що скоро самі почали чудуватися. Що це за українська література? Бабей, Тріцкер, Загайгора, Оксанич.

V.

Після сплячки, що так неfortunно оживлялася ювілеем старого Васильченка, наступило відкриття нового сезону. Сезон розпочався знаменною подією.

„Нарешті, ми маємо справжню партійну драматургію! — били в дзвони й літаври газети. — Незабаром на столичній сцені з'явиться нова, випробувана в робітничих театрах, п'єса молодого, талановитого драматурга, комсомольця Бориса Микитчука, яка яскраво, надзвичайно соковито й правдиво, подає нові процеси на селі.”

Це було саме те, що треба. Вже кілька років на всі лади кричала критика, що література відстає від життя, що не пишуть на колгоспні теми. В той час, коли там відбуваються гігантські зрушення, корінна перебудова, знищується різниця між містом і селом, — письменники понабирали в рот води й або пишуть про заводи, або тікають в історичні теми.

На колгоспні теми написала була кілька нарисів ота сама одіозна Наталя Яворина, але це було зовсім не те, чого вимагали партія й уряд від радянського письменника. Нариси наївно відбивали життя в колгоспах, не так, як показували плякати, а так, як письменниця бачила на власні очі, і тому в часи жорстокої клясової боротьби й шаленого опору клясового ворога вони були шкідливі. Шелесту своєю правдивістю нарobili багато, але й клопоту також завдали немало.

Яворину, що так несподівано просочилася крізь густе сито редакцій і цензур, звеличали контрреволюціонеркою, рупором дрібної буржуазії, — бо вона не зуміла зрозуміти величі соціальних процесів на селі, побачити дійсності в перспективі і вихопила моменти необ'єктивно та нехарактерні для нашої героїчної доби.

Добре організована преса швидко впоралася з горопашною письменницею й щось дуже скоро Наталя Яворина зникла з літературного обрію із своїм „повзучим емпіризмом”

Крім цих незвичних і свіжих нарисів, з'явилися надзвичайно нудні ідеологічно витримані романи „Трактор”, „Зелена фабрика”. Хоч і захвалені були, — ніхто їх не хотів читати.

На цьому сірому тлі нова п'еса виросла до розмірів громової сенсації. Критики кинулися обсмоктувати смачну кістку з „восторгом і захопленням”, — висловлюючись ходовим перлом газетного стилю.

А час і дехто готували ще й не таке диво.

Через радіо, в усіх газетах одночасно, в столичній пресі, з'явилося повідомлення, що п'еса драматурга-комсомольця, Бориса Микитчука, одержала на всесоюзному конкурсі у Москві другу премію, що п'есу прийнято до постанови у московському художньому театрі.

Борис відразу виріс ще на дві голови. Минув безповоротно той час, як він підхлібним симпатягою підкрадався до запашних папірос Липовецького, — він уже сам тепер гонорівита знаменитість. Вперше помітили це лише його власні приятелі, які до нього ставилися завжди з поблажливим сподіванням, — Пустовійт, Росинський, Кошель. Може хлопець випишеться, не чіпайте його! Йому й так не щастить, за що не візьметься. Спробував себе в прозі, — не бере. Вдарився у вождизм, — присадили. Критична його діяльність давно вже дістала назву „голобельної”. Коли навіть і з'являлася десь його стаття чи рецензія, її вже й читати ніхто не хотів. А, це Борис Микитчук! Кого ж це він розносить? І, проглянувши по діагоналі нікчемну писанину, тим задовольнялися. Від нього вже й тут нічого не ждали.

Кілька років підряд товкся він на кінофабриці, діставав там якусь зарплатню, якісь гонорари. Дуже закрутисто, із знанням кіноспецифіки, виступав на виробничих нарадах, — але щось жодного сценарія, створеного його буйною фантазією, в постанову ще не пішло.

І от одного знаменного дня тріскає й зноситься догори ракета слави, Микитчук дістав премію. Того ж дня президія спілки влаштовує урочистий вечір, всі тиснуть руку лавреатові, вітають, товпляться круг нього. Борис Микитчук з рядового члена на очах у всіх перетворюється на видатного.

Чи то несправедливо? Він же, — один з найвидатніших майстрів слова в українській літературі — йому й належить слава.

VI.

Втім, не одною цією подією ознаменувався новий літературний сезон. Возсіяла нова зоря, а стрімголов покотилися додолу інші.

В спілці знялася нова хвиля критики й самокритики. Вечір за вечором, збори за зборами, нарада за нарадою.

Передбачення Танцюри були блідим натяком на ті події, що раптом блискавично, хвиля переганяючи хвилю, захлиснула спілку. Ще тоді, як Тарас їв „не по-советському, а по-американському” масло з хлібом у домі Танцюри за чаєм, — в особовому відділі партійної групи читали таємного листа з обкому партії: „Товариша Ре, як невиправдавшого себе і допустившого цілий ряд помилок та недопустимих вилазок клясового ворога, — від керівництва усунути. На голову спілки призначається товариш Чумаченко”.

— Хто це? Якийсь новоявлений письменник?

— Ударник? Висуванець?

— Ще одна зоря?

У кулуарах, де все найперше знають, губилися в здогадах.

— Ні, з обкому один... — неохоче відказували інші.

— Якийсь, видко, малорос із вусами?

— Та де! Прізвище підібране! Я його колись українізував, він із „тисячників”, — вніс ясність Пустовійт.

Тут уже Стельмашенко не втримався від обурення.

— Але як же це? Так безпардоно... Нас не питали, поставили, кого хотіли. Це ж спілка, а не департамент якийсь!

— Ну, ну, дорогуша! Хочеш дихати...

Правду сказати, багато раділи з падіння всесильного вельможі.

— Але ж, тим часом, віллу коштом облвиконкому собі поставив, — огризався Грак, член партії, але вічний опозиціонер. — Автомобіль і такі інші... буржуазні придабашки...

Підлесники вже пробували промикнутися до кабінету нової голови, та там безконечно засідали.

Взагалі, в спілці завелися невидані досі порядки. Коли Ре приймав бажаного з ним говорити маленького невизнаного письменничка, в смиренній позі стоячого перед ним, а сам він, тим часом розвалившись у кріслі, кидав ігрові репліки до партнера в накурений бічній кімнаті, а то навіть у коридорі, десь при стіні, як не в набитій людьми залі, — то тепер у спілці завівся кабінет голови, завелася секретарка. До теперішнього голови можна було добитися тільки через секретарку.

Спілка раптово почала розбухати, обростати канцеляріями, бухгалтеріями, касами. Ту велику залу, де при стінах так затишно було посидіти, поремствувати, пограти в шахи, поглумитися, почекати крохмалю й драже, — ту залу для

канцелярських потреб поперегороджували на комірки із окляними стінами. Заходиш не як у мистецький клуб, а як у звичайнісіньку сіру советську установу, якийсь Заготскот, чи Утильсировину, що їх так багато розвелось в місті.

VII.

Коротенька, навіть лаконічна об'ява висіла на дверях спілки. „Сьогодні відбудуться загальні збори колективу письменників. На порядку денному: 1. Обговорення статті в газеті „Известия” „Махровий націоналізм в українській літературі”. 2. Поточні справи”.

Кого це сьогодні будуть проробляти? — питалися словами або очима.

Бо вже відбулося кілька зборів, присвячених „ворогам народу”. Наче на виправдання, що ув'язнено, розстріляно й вислано найталановитіших, — тлумачили, розбирали вздовж і впоперек їх друковані твори, кожне ненароком сказане слово, кожен рух тих, котрі вже не могли боронитися. І висловлюватися, „брати слово” мусіли всі, хто й не вмів, чи не хотів, чи ніколи взагалі не висловлювався. Мусів вставати й казати: „Презренні пси, скажені собаки, гади...”

Мовчанка теж означала протест, контрреволюцію. Всі мусіли бути співучасниками сотвореного.

А воно все те звучало, як переможний гімн поляглим, як славославлення безстрашним героям. Помітили це, нарешті, й верховоди, — виходило, наче все літературне життя зосередилося навколо них і без них, — ані руш? Досить уже!

Заборонено навіть стало імена їх згадувати, в першу чергу Василька.

Про кого ж ще мають говорити на цих зборах?

Танцюра — лис, лис, а не знав, що тучі збираються не лише над головою Ре, а й над його, бідолашною.

У вступнім слові чи може доповіді новий вождь українського письменства, товариш Чумаченко, шулікою накинувся на вчорашнього вельможу. Як міг допустити керівник літературної організації, щоб вороги народу почували себе в ній так добре, так розперезано й затишно, аж могли провадити свою контрреволюційну роботу, розкладати членів, глумитися з радянської влади, розпалювати ворожнечу між угрупованнями?..

Під теплим крилом голови, Степана Ре, грілися такі націоналісти, як відомий Дем'ян Побережець, занепадник і п'я-

ниця, деморалізований ледар, Кузьма Волинець... Правою рукою в нього був націоналістичний прихвостень, відомий всім нам Танцюра, неабихто, а голова письменницького колективу.

— О-о-о! — А-а-а! — заворушилися ряди.

Он воно що! Докотилося й до Танцюри.

— Ви подивіться, як хитро маскується цей псевдорадянський письменник, — громив далі товариш Чумаченко. — Ви навіть і не розпізнаєте зразу. Всі читали його оповідання „Симуляція”, недавно видруковане, але чи хто з вас політично видющим оком побачив, що хотів протягнути там контрабандою цей автор?

Невинне оповідання „Симуляція” могло ще справді накликати біду на Танцюру. Там якась п’ятисотниця-ударниця, замість „стимуляція”, вимовляла „симуляція”, в тім був весь гак оповідання, а тепер весь гак обвинувачень Танцюрі.

— За його текстом виходить, що стимуляція, цей соціалістичний метод підвищення продуктивності праці, це те ж, що й симуляція — метод підриву й диверсії. От який злісний наклеп на радянську дійсність! І це подається під соусом неписьменної мови колгоспниці, але хіба сліпець не побачить тут гадючої тенденції клясового ворога.

Всі очі були звернені на Танцюру. Валяться трони! Ще один! Ще один кандидат до „будинку відпочинку”.

І Ре, і Танцюра з цієї хвилини вже не були вершители доль, вони сиділи бідні й маленькі. Хтозна, чи завтра будуть вони на волі. Чи сьогодні вночі й їх не заберуть?

Ще недавно, ще на останніх зборах тиждень тому обое вони виступали з такими ж громовими обвинуваченнями. А сьогодні вислухують, як учорашні підлабузнички й улеснички, — Кошель, Таран, Микитчук — кричать на все горло: „Рішучу відсіч ворожій контрабанді”.

Вони ступили вже на той шлях, яким не один письменник пішов у небуття. І Танцюра затремтів...

Він уже знав, що завтра з’явиться в газеті погромна стаття Липовецького проти нього, складена з наймодніших гасел і анатем.

„Геть опортуністів і гнилих лібералів! Доволі з нас літературного браку! Пора якнайрішучіше взятися за корінну перебудову роботи спілки, а деяким письменникам задуматися, як перебудуватися... Перед партійною групою спілки стоїть невідкладне завдання очистити письменницький колектив від націоналістичних і петлюрівських елементів...”

„Непримиренна боротьба з усякого роду ухильниками й опортуністами...”

Тощо, тощо, тощо...

VIII.

Шуміли про премійовану п'єсу. Вона вже йшла в кількох театрах одночасно.

Шуміли газети, рясніючи портретами лавреата й хвальними рецензіями.

Шуміли на спеціальному вечорі-диспуті, присвяченому цій п'єсі.

Шуміли, трохи глухіше, в кулуарах. Там, либонь, було найцікавіше.

По-перше, лічили заробітки Микитчука. Це була досі невидана річ, щоб у московському, столичному, у найкращому місцевому театрах одночасно йшла одна й та ж п'єса, щоб її в один голос рекомендували до постави і в Сибіру, й на Кавказі, — по всіх містах Союзу. Якщо вважати, що від кожної вистави автор скромно має півтора проценти, то скільки ж він дістає на свій поточний рахунок у банку щодня? То він же мільйонер!

— По-друге, все ж, як так одверто, між нами, — як вам подобається ця п'єса?

— Такої лубкової роботи, як ця п'єса, рідко коли знайдеш. Ходульна п'єса з нереальними героями, агітка...

— Ні, все ж треба визнати, що п'єса непогана. Як зразок героїчної п'єси...

— Так... Але якби вона справді була його...

— Щось чув і я, дай, Боже, пам'ять, то було десь торік чи позаторік весною, ще й конкурсу не було оголошено...

І щодалі, то більше розгасали в кулуарах розмови про плягіят. Це твердження підпирали іншими морально неохайними давнішими вчинками Микитчука. Кожен щось злісно пригадував.

Це не перешкоджало Борисові нести свою голову чимраз вище. Не диво! Луна розносить його ім'я по всьому Радянському Союзові, на кожному повороті вулиці ім'я його красується в афішах товстими літерами, щодня майже бачить він свої портрети в газетах, свою цукеркову посмішку.

Ця медова посмішка, що призначалася стільком людям ще недавно, — всім тим, хто хоч на одну риску стояв вище у тій тонко розробленій і деталізованій спілчанській шкалі,

— тепер вона значно звузила діяпазон свого чарування. Все частіше вираз його очей набирав скляного полиску при зустрічах. Тепер він уже міг вибирати, кого обдаровувати своєю увагою.

Несподівано сам для себе Борис Микитчук опинився біля самих джерел високої політики. Це прийшло тоді, як він уже нічого й не сподівався, як уже все перепробував у гонитві за втікаючою славою. Все складалося якнайвигідніше. Ортодоксальний комсомолец, почесного пролетарського походження, ще й разу не схибнув ніде, — а тут спустошіле поле, ще недавно таке багате на видатних майстрів.

Перед ним манячіла широка дорога, встелена почестями, багатством і славою. Легко, без жодних зусиль, покотиться тепер його доля.

11. НАКЛЕПНИК

I.

Удома все було по-старому. На столі лежав тільки якийсь лист та багато було порохів, як вернувся Тарас Саргола з санаторія. Батько сьогодні був вихідний і лежав, чмихав.

Лист дуже здивував Тараса. Чогось його кличуть у спілку. Та ще й так помпезно, на спеціальному блянку, з підписами. І навіть не до президії, а на засідання партійного комітету.

— Давно одержали цього листа? — запитав Тарас.

— Вже з тиждень... — спросоння відповів батько.

Так, засідання, на яке його чомусь кликано, відбулося якраз тиждень тому. Не знали, що його нема в місті, чи що?

Тисячі здогадів роїлися в голові заінтригованому Тарасові. Нащо ж то він став потрібен? Та ще й партійному комітетові.

Два місяці в санаторії, такі довгі й тягучі, ніби повні ситої сонної нудьги, ніби два викинутих із життя місяці, зробили з нього іншу людину. Душевні сили тремтіли в ньому невичерпаними мелодіями. Відлетіла десь у невідоме його меланхолія, що, вже відколи, по п'ятах за ним ходила. Вернулися настрої вісімнадцятирічного юнака. І все тільки від того, що він нормально відживлявся кілька тижнів. А що, коли б так було завжди?

Він же тепер гори переверне!

Згори дивився на вчорашнього Тараса. Малодушність і легкодухність — розкиснути і скиглити. Треба працювати! Тільки за працю оцінюють народ, а що справді зробило його покоління, за що його шанувати? Де Лисенки, Грушевські, Грінченки, Житецькі наших днів?

І він уже працював. Задумав нову п'єсу.

А може то його приймали до спілки? То чого ж партійний комітет?

— Там ще десь один був, — муркнув батько, наче аж допіру згадав.

Тарас довго шукав, — на столі не було. Довелося витягти стола на середину й лазити під ним, — довга й марудна процедура в тісній хатині. Але що ж то за лист? Від кого?

Нарешті, знайшов. Але то навіть не був лист, то була якась повістка, Тарас думав спочатку, що то рахунок за квартплатню. Яке ж було його здивування, коли прочитав:

„Москва, 5-го июля.

Уважаемый г. Саргола!

Всероскомдрам извещает вас, что ваше заявление будет рассматриваться на очередном заседании Всероссийского комитета драматургии 7-го июля с. г.

Просьба прибыть своевременно.

Председатель Всероскомдрама
Овербух”

Тарас остовпів. Його заява? Яка? Він не тільки не посилав жодної заяви до Москви, він уперше чує, що існує на світі якийсь Всероскомдрам.

Хто ж це так підніс його акції, що аж у Москві про нього говорять?

Чи не Левіт? Це на нього подібне. Чи не побігти до нього?

Тарас горів бажанням про все довідатися, всіх зараз побачити, скрізь поспіти, скрізь водночас побувати, облітати по всіх усядах, привітати всі краєвиди міста й сісти за працю, — але вже був вечір, він з дороги стомлений.

II.

Він устав удосвіта, не міг спати. Незнані сили грали в ньому радість буття.

Санаторний режим зробив у його, від предків переданому, міцному організмові чудеса. Відчув у собі стільки енергії, — гори може вергати. Не було й сліду депресії, хотілося працювати, вставати разом із сонцем, надолужити прогяне.

Життя йде на краще, — хіба ж не так?

Вже нема лиховісних чуток про голод на селі, в місті полегшало, батько працює сторожем і з наївною гордістю хвалиться своєю робочою карткою. І він тепер виборець, а не „позбавлений права голосу неградовий елемент”. Йо-

му, бідолашному, теж увірилося бути парією в суспільстві, безправним бездомним собакою.

Тепер йому стало веселіше, він дуже тішився, що здебав товаришку своїх юнацьких літ, Марину Олевську. Це вже була не та струнка, горда амазонка, це була стара, висока, як солдат, з огрубілими рисами двірничка величезного дому на Шевченківській вулиці. Вона зосталася сама, братів і всю рідню вивезли на Соловки, її вигнали.

— Оце якраз компанія для мене, — казав батько.

Бо те, про що вони могли говорити, було щось ніби частина їх землі, їх родин, їх полів і хуторів, — а не оце безголов'я. Аж наче поздоровшаєш, як наговоришся...

Тарасові й це додавало охоти. Все гарно складається. Якщо наполяже, то закінчить свою повість отак за місяць-два і з гордістю понесе її до видавництва. Хтось складає договори на ще ненаписану річ, а він принесе вже готове. Натє, дивіться! От, що може зробити людина, коли про неї суспільство подбає, оточить довір'ям, створить гарну атмосферу...

За Тамару він уже забував, з Килиною відтоді, як у лісі, не бачився.

Власне, цей стан недошкульності до еротичних тривог, непроникливість перед самумом кохання, звільнення від данини статі, цей стан інтелектуальної, чистої, як озон, атмосфери праці, — переконував його ще й ще раз, що тільки кваші можуть робити з тривог серця трагедію. Нема тієї єдиної, що для нього вродилася? Але може вона ще не вродилася? А може взагалі не вродиться?

То через цю причину не зробити того, для чого народився на світ ти?

Тарас відчуває, — на ньому лежить якийсь покликання. Він живе для того, щоб виконати якусь важливу велику місію. Так розумів він свою кортячку до пера.

Виконає ту місію — не даремно жив. Але як? В чім? Вже йому перевалило за чверть віку, а що зробив він? Як прозвучало його ім'я?

А тому, — геть розмагнічуючі думки! До праці, до праці!

III.

Ще в вистибюлі спідки він відчув, — щось змінилося. Чи в атмосфері спілки, чи в його становищі?

Там, як звичайно, зустрів його доглядач Дому літерату-

ри, Варфоломій Іванович. Але незвичайно для Тараса, він радісно, доброзичливо й широко аж по вуха всміхнувся, мов до родича, заглядівши Тараса.

— А, добридень, товаришу Сарголо!

Старий був, либонь, найстаріший основоположник письменницького клубу, бо письменники приходили й відходили, зникали в безвість, моди на письменників мінялися, — а він, із першого дня й до сьогодні, усе був один. Він день-у-день спостерігав ці джунглі, він найперший і найдосконаліше знав усі найтонші і найсекретніші спілчанські справи. По його ставленню до того чи іншого індивіда, що зайшов до клубу, можна було визначити все: до якого рангу належав, як до нього ставляться „вгорі”.

Відповідно до розгалуженої шкали письменницьких рангів, у нього виробилися й відтінки звертання та привітання. І ще не сказати б певно, що його опінія сходиться з опінією верхівки... В його шанобливих уклонях доглядача до найвидатніших світил було стільки багатозначності. Гм, він має свої погляди на сучасну літературу, не даром позалаштункове життя проходить в усіх подробицях перед його недрімливим оком. Це був справжній доглядач королівських скарбів чи пак письменницьких позалаштунків.

Тарасові видався цей вигук Варфоломія Івановича хорошим знаком. Раніш Варфоломій Іванович ледве кивав йому величною головою, як безвісному початківцеві.

Правда, в день смерти Кузьми Волинця доглядач сам зачепив його на вулиці, але вони обое були тоді такі розхвилювані й вибиті з колії, що годі було й говорити про якісь значення та відтінки.

Може то відтоді тягнеться ниточка приязні старого?

Але ще більше вразила його глумлива зустріч у рештках великої залі, — довгих вузьких коридорах біля скляних стін та дверей, канцелярій і бухгалтерій. Тут, звичайно, висиджувала письменницька дробина, граючи в шахи, чекаючи на когось або на щось.

Там було чимале товариство. Гострий на язик Пустовійт, нерозлучний із своїм незмінним другом, майже двійником, Росинським, молодий початківець, поет Доброволя, та інші.

— А, наш курортник! — скричав перший Росинський.

— Привіт іменинникові! — весело поглибив свою ехидну бганку біля уст побратим його, Пустовійт.

Обое вони були колись основоположниками „Молодняка”, разом із Микитчуком та Кошелем, його найвірнішими

стовпами. Росинський уже вийшов із комсомолу, хоч у партію не йшов. Краще не піти самому, ніж бути з неї вигнаним, — казав він. Пустовійт ходив і досі бородатим комсомольцем, хоч звичайно був завжди дбайливо поголений. Він був нерішучіший за побратима, бо, виходячи з комсомолу, треба було або стати партійним, або навік опинитися серед безпартійної маси.

Втім, обоє вони тепер були в опозиції до сильних світу цього.

Всі цікаво оглядали Тараса.

— Який же я іменинник? Чого це ви? — невторопно запитав Тарас, все ширше розкриваючи очі.

— Та тобі заздрить сьогодні увесь світ! — скричав Пустовійт. — Так несподівано вигулькнути з невідомости й набобити шелесту на весь Союз...

— Увійти в історію літератури!

— Що, що?

— Перестаньте, хлопці, — докірливо промовив Доброволья. — Але чи це правда, Тарасе, що ти — автор „Комуни в степу”?

— Ну, так, звичайно, правда! — ще нічого не розумів Тарас.

Він уже забув за ту історію, вона його й не цікавила. П'єсу свою й те, що бачив на сцені, вважав, якщо не фальшем, то у всякім разі, відсталістю від швидкобіжучого життя. Колись справді був ентузіазм, знаходилися люди, які не тільки мріяли про комунізм, а й палали бажанням на своїх плечах принести його в життя. Дійсність пішла вже далеко вперед, зродила багато нових завдань і суперечностей, багато чого стало вже архаїзмом. І той омріяний комунізм виглядає вже якось інакше... Якби він розробляв цей матеріал тепер, то не в патетичних, а швидше в гротескових тонах.

Нічого не підозрюючи, Тарас ствердливо притакував головою. Але приятелі майже силоміць потягли його аж у найдальший куток і, обліпивши, почали розпитувати, як це воно вийшло, як було.

В очах у них пробігали вогники цікавості й зловтіхи.

— Та нічого особливого не було, — відговорювався Тарас. — Надіслав я йому колись свою п'єсу, а потім у театрі побачив. Правда, вона трохи змінена, а проте, я...

— Що це тобі здумалося? Через рік порушити цю справу...

— Я? Яку?

— Ну, нащо ти вивіз на лопаті заяву про цей плягіят?

— А звідки ви знаєте?

Тарас мов блудив у лісі. Вони більше знають за нього.

— То мені ніхто нічого ж не відповів на того листа, що я згарячу написав до газети. Вони ж листа тоді не видрукували. Заява та давно вже десь загинула, відчепіться від мене. Скажіть, краще, що чути в спілці, що тут діється. Ось мене чогось кликали, а я не знаю, чого. Може це приймають так у спілку?

Він вийняв листа.

Приятелі перебігли очима по рядках і переглянулися. Наївний, з місяця впав. Чи ж справді така наївність може здобутися на твір? А втім, не знати, де посіється іскра божа.

— То ти нічого досі не знаєш?

У цю хвилину увійшов Юхим Загайгора, у вишиваній українській сорочці, широким жестом, мов у себе в хаті, розхиливши двері. Він пройшов повз них, удаючи, що не бачить, а приятелі вдали, що вони зовсім із Тарасом і не говорили. Розсипалися.

Зніяковілий, здивований, Тарас вийшов у вестибюль. Варфоломій Іванович зловив хвилину й таємничо йому прошепотів:

— Шкода, що вас тут не було, як розглядали вашу заяву...

Та що це таке? Що це за натяки кругом нього? Знов заява!

— Яку заяву?

— Ту, що ви написали.

— Про вступ до спілки? Чи може про позику грошей на дорогу? Більш я ніякої заяви не писав.

— Я ж сам чув, як читали... Як же це ви так сміливо?..

І він відвернувся, бо хтось відчиняв двері.

Та це правда, — він сьогодні іменинник, сам не знаючи, чого. Всяке — знайоме й незнайоме — значуще на нього подивлялося. Одні із співчуттям, другі з холодною цікавістю. І він ще, власне, не знає, що там вирішувалося, що говорили, не має в кого запитати. Кожне, з ким заводив розмову — відповідало:

— Я не був, мені розказували. Ну, й штуку ж ви впороли!

— Ну, й молодець! — казали другі. — Не побоявся!

Дості він не мав ні друзів, ні ворогів через свою малопомітність. Що ж, така вдача, — він стояв осторонь від усіх груп і групочок. Сьогодні, — Тарас це відчув, — стояв він у

центрі, був фокусом, у якому сходилися всі вістря письменницького колективу. Одні ніжно брали його під руку, другі зразу на „ти” переходили, треті співчували, заздрили, дивувались, четверті оглядали з отою холодною цікавістю, п’яті стали підкреслено ввічливі, сьомі ж — окидали вовчим поглядом. Це було дивно, бо не знав Тарас, чим провинився він перед отаким Львовою Смульсоновим, новоявленим іменом із „Літературної газети”.

IV.

— А, здоров, наклепнику!

Так вигукнув Сміянець, коли Тарас, зняковілий, ошелешений, невеселий, вийшов із спілки і брів шумливою вулицею. Надвечір’я переходило в вечір непомітно, вже сяяла на вулицях і в вітринах електрика, пишнорозбуялі дерева під нею різьбилися своїм кучерявим листом.

— Скажи хоч ти, чому це я — іменинник, наклепник і тому подібне. Ви всі щось знаєте, а мені не кажете.

— Ти не був у партійному комітеті?

— Я був, але не застав нікого, а Чумаченко сьогодні не приймає. Зрештою, в чім річ? Ти не знаєш, чого мене викликали на засідання комфракції?

— Я там був. Ти ж напевно знаєш, що було утворено дві комісії для розгляду твоєї заяви й вивчення справи. Одна тут, друга в Москві.

— Ні, нічого не знаю, — закипав уже Тарас. — Мені рік тому нічого не відповіли, а тепер на галай, на балай вирішують справу, скориставшись, що мене нема.

— Ну, так, поки тебе не було, комісія працювала й виясняла, чи твоя заява має під собою якісь підстави, — цілком виправдуючи когось, ствердив Сміянець. — Жаль, — пошкудував він і Тараса — жаль, що тебе не було.

Сміянець хотів бути й тут добрим, і стояти на позиціях партійного комітету. Так не вдавалося, а особливо, коли заглядав він двох нових критиків із „Літературної газети”, з того самого сузір’я лвов та ізь.

Він відразу скрунув убік, добре, що був ріг вулиці, й кинув, віддаляючись:

— Узавтра все будеш знати!

Тарас побрів додому сам.

Він став одіозною постаттю.

Вуличний блиск осліплював його, він за ці два місяці в

лісі відвик від міських освітлених вулиць, обсаджених такими ж деревами, як і в лісі, але тут залитих світлами і такими неправдоподібними.

Справді бо, вулиця по якій він ішов, була таки дуже освітлена, дужче, ніж завжди. Задуманий Тарас спочатку не звернув уваги, але колосальні полотна вздовж вулиці, зрештою, притягнули й його зір.

Він ішов через картинну галерію. По обидва боки найкращої вулиці поміж крислатими липами з вирізьбленим електрикою кожним листочком монументально височилися грандіозні портрети з написами: „Стахановець взуттєвої фабрики (ім'я рек) — денний виробіток 500%. Ударниця трикотажної фабрики — дає в день три норми”. „П'ятисотниця...” І так без кінця вздовж вулиці, в рамці неправдоподібної зелені.

Зацікавлений Тарас притишив ходу й приглядався до облич, уже подекуди знайомих. Газети день-у-день подавали ці обличчя, — знатних людей, стахановців, ударників, винахідників, п'ятисотниць і орденоносців.

Аж у одному місці спинився. Борис Микитчук — лавреат, драматург-комсомолец, кандидат у депутати Верховної ради УРСР, — усміхався з грандіозного полотна до прохожих і Тараса своєю чарівно-цукровою посмішкою посеред електрико-гіллястих світотінів і зелених ажурів.

V.

„Проти наклепницьких обвинувачень!!! Проти компромітації радянського письменника! Проти злостивих позалаштункових розмов та інсинуацій! За непослабну пильність на фронті революційної літератури!”

Може пів газетної сторінки було заповнено отакими вигуками, надрукованими величезними літерами, із незчисленими знаками оклику.

Під цими вигуками ішли одне за одним редакційна стаття, „Виписка из протокола засідання бюро фракції ВКП(б) Всероскомдрама”, — далі — „Витяг із протоколу засідання комфракції спілки радянських письменників України”.

Поки Тарас пляжився там у санаторії, справа його виросла в цілу теку. Мов крізь туман, читав Тарас довжелезну газетну сторінку, мов крізь гіркий туман доходило до нього, що ніякого плягіату з боку товариша Микитчука нема, що товариш Микитчук ще п'ять років тому читав деякі уривки

з цієї п'єси на студентських зборах, що деякі персонажі виведено і в його творі „Зелена гадюка”, ще до появи громадянина Сарголи в літературі.

Безпідставність заяви гр. Сарголи доводиться ще й тим, що він нічим не може підперти, ні ствердити своєї претензії...

Тарас не міг читати далі. Він засунув газету в кишеню і йшов вулицею, не бачивши нікого поперед себе. Він аж тепер мав у руках відповідь на всі свої вчорашні муки нерозуміння. Він у ясному світлі побачив сьогодні всі погляди, натяки, зустрічі, — все, все зрозумів.

З якою зловтішною радістю накинулися на нього Пустовіт і Росинський, а він, нічого не підозрюючи, все їм наївно розповів із початку до кінця. Хто вони? Друзі чи вороги?

Випитували його, щоб потім знов дзвонити, що він — наклепник?

Як же воно все обертається? Поки йому боліла ця крадіж, поки він міг ще документально довести правду, — справу замазали, покладали під сукно. Тепер йому так байдуже за ту п'єсу, тепер він збирає сили на великий твір, — і тепер саме він змушений або ствердити своїм мовчанням усе, що в газеті надруковане, або всляко опротестувати брехню і обстоювати своє авторство. Так, твору, якого він не цінить.

Ті теж добрі гуси! Це вже певно і комфракції відомі всі його вчорашні слова. Але його вони не попередили, — тільки випитували.

А може вони думали, що він усе знає?

Тарас знову витяг із кишені газету і уважно вчитувався в редакційну статтю. „Злостиві позалаштункові розмови набрали виразних ознак організованої кампанії проти автора „Комуни в степу”, комсомольця, кандидата партії, члена Міжнародного бюро пролетарських письменників”...

— Ого! — мимоволі вигукнув Тарас. — Он куди він уже сягнув.

Чи помиляється? Вони зловтішалися вчора. З кого? З нього чи з Микитчука? Такі друзі Борисові? А здається йому, раділи, що чули потвердження „наклепу”. Він же може відрізнити симпатію від вовчого погляду!

Тарас відчував, що чогось не знає, в цім ланцюгу подій не добачає якоїсь ланки, і тому вся оця чехарда довкола нього була йому незрозуміла.

Він помилявся. Не одної якоїсь ланки він не бачив і тому губився в здогадах. Він сам був лише одною ланкою у великому ланцюгу подій, ситуацій. Невидимому режисерові тре-

ба було поставити інтермедію з Тарасом, щоб далі провадити свою виставу.

Тарас і інші були лише статистами, ба навіть сам Борис Микитчук, що ніжився вже в проміннях довгожданої слави.

Не знав Тарас, що в усіх газетах готуються погромницькі статті на його кілька видрукованих оповідань. Повикопували геть зовсім давне, змішували з піском і болотом, в кожнім слові вбачали куркульську ересь. Не лише наклепник — він став ще й куркульським письменником.

Досі ніхто й словом критики не обізвався про його писання. Тепер він мав критики вище горла. Про нього говорили в усіх групах літературного й кололітературного світу.

І Тарас здобувся, нарешті, слави.

VI.

Не знав Тарас багато чого. Якби він міг учора бути уважнішим, то відразу помітив би, що вже ті кулдарні розмови не крутяться навколо вчорашнього світила. Світило померкло.

Вже не точили зуби заздрісні на вельможність Ре, на його багатство, простацькість тощо, тощо. Він став звичайним смертним, ніби членом спілки, а може й кандидатом до... Щодня надходили запаморочливі вістки про нові арешти. Кожен тремтів. Як уже дійшло до того, що самого Чумаченка одного дня не стало, то що вже тут казати? Що вже тут казати про Танцюру?

Танцюра сидів десь, бідний, у куточку і тремтів. Його не тільки скинули з голови місцевому письменників, а й викинули із спілки. В кулуарах говорили, — за те, що він збирався робити похорон Кузьмі Волинцеві. Чекав він того часу й години, коли за ним прийдуть.

А Тарас цього нічого не знав.

Падіння Ре, падіння Танцюри, завал тронів, як це не дивно, — заторкнули й Тарасову долю.

Вже, здається, й так нічого йому було тратити. До спілки його не прийняли. Видавництво зірвало договір на повість. Журнали вертали все, що він приносив. Літфонд, що поливав золотим дощиком дотацій, творчих відряджень і ще, і ще, молоді таланти, — не обслуговував не членів спілки. З такими ніде не говорили. Що ж може бути ще гірше?

До спілки він, після такої порції критики, майже не заходив. Волів краще в самого Левіта розпитати про новини. До

біса тяжко було заходити туди, не бачити жодного зичливого обличчя. Боялися тепер з ним говорити зичливі, а бачити саму пиху, написану на тих нахабних личинах новоспечених критиків з „Літературної газети”... Волів краще не бачити!

Але мусів раз піти, бо одержав повістку. Чогось місцевком кличе.

Біля столу сидів короткий і товстий Сьома Гурін, теж одне новоявлене імено в радянській літературі. Він приплив до спілки в один із чергових уловів, наступний після призову ударників до літератури. Він був робкор, себто, дописувач якоїсь заводської великотиражки, а не так дописувач, бо не був робітником заводу, як надісланий від обкому комсомолу представник до заводської газети на зміцнення партійної лінії.

Спілка письменників мала віднедавна шефство над цими заводськими великотиражками, спільно з заводськими редакціями робили літературні вечори й виступи на заводах, збирали матеріал для колективної монографії „Історія заводів”. Як відбулося таїнство перетворення робкора на письменника, — невідомо, — великотиражка виходила російською мовою, а Сьома Гурін списував туди в скороченому вигляді статті з великих газет.

Сьома Гурін сидів за столом, а перед ним стояла Тамара й гнівливо рубала рукою.

— Я краще пишу за Тарана, а ви мені колись дали пів кілограма оселедців, а йому кіло. В мене і стиль кращий, і мова краща. Йому далеко до моєї мови... Чому мене рівняють до Смеречинської?.. Я ж маю доробок, в мене он скільки нарисів видруковано... Я ж живу з літературних заробітків... Я піду до самого Микитчука... — безперервно лементіла вона. Збиралася подати якусь заяву про щось... Звідкілясь її виключили...

Тарасові стало неприємно, гидко й соромно за Тамару. Вийшов і почав перебігати очима оголошення, якісь списки, вивішені для ознайомлення профспілчанської братії. А може й Танцюра навернеться...

Все ж, Танцюри бракувало, хөтів послухати його зверхньо кепкуючої поради в теперішній ситуації. Читав по діягоналі якесь старе оголошення на стіні.

Привернуло увагу якесь, ніби його, прізвище. Якийсь список — і він там, і Тамара там.

Почав читати аж спочатку. „Витяг із протоколу нумер...” „Пропонується слідуючим товаришам, які не працюють

за літературним фахом, звернутися до секретаря в справі відкріплення від місцевкому письменників.”

В скорбному списку висіло й його прізвище. І його виганяють. І хто ж? Танцюра на ньому робить кар'єру?

Сковзнув оком на Танцюри підпис, — і не повірив своїм очам. „Голова місцевкому письменників — Семен Гурін”.

І гірко, і смішно, — й веселіше!

Бо в цім усім, таким безрадісним і гірким, все ж була одна полегкість — не Танцюра вчинив цю гидоту. А від них, Гуріних, він і не сподівався нічого доброго. Ха! Сьома Гурін — голова письменницького колективу!

Ясно, перед ним замикають усі двері. І якби це вчинив Танцюра, він би пішов і говорив з ним. Ну, так, він нічого з літератури не заробляє, — чи ж він винен? Чому профорганізація не стане на його захист? Споконвіку на те й існує професійна організація, щоб боронити своїх членів...

Але що ти будеш говорити? З ким? З цією надутою жабою, що, не дивлячись тобі ввічі, як до слуги, цідить крізь зуби:

— На підставі статуту спілки поліграфістів, членом секції преси може бути лише той, хто має основним джерелом прибуток з друкованих творів.

Тарас криво всміхнувся. Він ледве ноги волочив, удосконалюючи „теорію склянки чаю”. А чи можна взагалі, щось видати з себе, коли голодуєш. Щоб щось створити, мистець мусить жити повнокровно, багато бачити, багато пережити, поки щось схвилює його душу. Розуміється, це пишне переживання — стояти раз у тиждень із пайковою хлібиною межі перекупок, щоб було за що викупити в закритому розподільнику пайок. Ні, не буде з нього — анемічного — мистця.

Не дасть він і того, що їм потрібно.

Тому й женуть його, але він не буде й проситися. Без їх ласки зробиться мистцем, — і хай тоді нарікають на себе. Він їм не належить, вони самі роблять з нього непримиреного ворога.

Новий голова місцевкому зробив чистку. Йому треба членів „по образу своєму й подобію”. Танцюра так би не зробив, — холодно, бездушно й жорстоко, — хоч би й наказали йому вигнати Тараса. Який не є, — Танцюра свій.

Гіркі думи з запеклими непримиренними знялися роєм і кружляли в ньому. Ні, не піде до цього ризника!

12. Н О В А З Н А Т Ь

I.

Цього року, після обтяженого вільгою й буйними врожа-
ями літа, наступила золота осінь.

Золота прозора осінь. з лункими криками дїтлахів серед
парків і садів з облітаючим листям... Еа! Еа! З каштанами
під ногами межі листям, з прозорим повітрям, з квітниками
на вулицях, з розквітлими яскраво-червоними канами...

Місто бенкетувало й веселилося. Всі установи давали бен-
кети своїм співробітникам, як премію за сірий, голодний рік.

У письменників, як і у всіх, бенкет ішов під гаслом: „Жи-
ти стало краще, жити стало веселіше”, а ще під гаслом: „Єд-
нання братніх літератур, єдиний фронт російських, жидівсь-
ких і українських письменників, ліквідація всіх напрямків та
угруповань”. І це єднання, цей єдиний фронт, ця ліквідація
втїлювалися у життя численними прикладами. От, хоч би
взяти найсвіжіший: критика і поета Шуліку, жиди з поход-
ження, зліквідовано на днях за український націоналізм.

Ці розмови про бенкет кружляли вже давно. Охочих до
нього було безліч, дарма, що в спілці панувала розгубле-
ність, пригніченість і страх завтрашнього дня. Кожен Божий
день приносив нові жертви серед найрізноманїтніших про-
шарків спілки, — чи то „попутників”, чи партійної верхівки,
чи вчорашніх висуванців із робселькорів. В розпачливій ме-
тушні „критики і самокритики” кожен намагався відмежува-
тися від „ворогів народу”, „ухильників” та „буржуазно-на-
ціоналістичних недобитків”, а узавтра й такий праведник
опинявся в сонмі грїшників.

Попереднім етапом репресії перед арештом часто бувало
виключення із членів спілки. Правда, тут не було правила,
декого, як прикладом, Мамаєвського, забрали просто з крі-
сла секретаря партійного комітету марксо-ленїнської кате-
дри, інші ж, виключені із спілки, нишком відсиджувалися вдо-
ма, катуючись сподіванням арешту, забуті...

Проте, бенкету ніхто не мав наміру пропустити, всякий, хоч крізь сльози, ладен був веселитися.

І раптом останнього дня рознеслася чутка: не всі допущені будуть на бенкет, лише вибрані. Бенкетуватимуть за списком, що склав партійний комітет, а затвердив Борис Микитчук.

Досі було так, що на подібні вечори могла прийти всяка літературна кузка. Тепер всякий, хто не потрапив до списку, міг вважати себе кандидатом на репресованого.

Не диво, що в спілці знялася невимовна метушня, полювання й перегони за запрошеннями. Такі, як Смеречинська, Сміянець, Балалаєвський, бігали від одного зверхника до довгого, вияснювали у секретарів, запобіжливо заглядали ввічі. Чи будуть вони допущені? Вони ж члени, вони ж кандидати спілки!

Звісно, вчорашніх князів і вельмож спілки не було в списку: не був запрошений ні Ре, ні Танцюра. Шуліка з Липовецьким та Мамаєвським, що, як метеор, звився над спілкою й моментально шугнув униз, — вже поринули в безвість забуття.

Як вони недавно ще їдко глумилися з репресованих, так тепер Кошель про них писав у своїй статті: „Ще вчора ці мерзенні пики заклятих ворогів народу поблискували межі нас своїми окулярами...”

Левіт, що до останньої хвилини не мав запрошення й уже сидів, як на голках, два рази дзвонив телефоном до Іцека Штейна, — дістав таки його. Аж перед самим початком. А тоді довго роздумував, — йти чи не йти? Поки не мав надії бути, — дуже хотів, а тепер розхотілося й він силоміць навіював собі, що йти таки треба.

Хоч тільки на одну особу дали, так наче в нього нема дружини, але треба йти, — що зробиш? Принаймні, по тому, хто там буде, зорієнтується в ситуації. Бо й він висів на волосині, — його здавна клювали за жидівський націоналізм, виявлений у його ранніх, ще юнацьких поезіях.

Бенкет мав відбутися в найкращому й найдорожчому ресторані міста — новенькому „Стадіон-динамо”, де звичайно ознайомлювалися з УССР інтуристи. Левіт нехотючи чимчикував уже туди, ладний щохвилини повернути додому. Ще й той неприкаяний поет Криничка піддав такої охоти. Він ішов із мрійним, невидючим поглядом простісінько Левітові назустріч. Левіт його зачепив:

— То куди?

— Поспішаю додому, — лаконічно відказав Криничка.

— А я ось дістав запрошення на бенкет та чогось не дуже хочеться йти. Чи хоч ви будете?

— Чого я там не бачив? — презирливо всміхаючись, низав Криничка плечима. — Отого нафарбованого радянського міщанства з понавішуваними по плечах лисами? Сури не бачив?

Криничка, маючи славу „анфан терібль”, неприкаяної й трохи ненормальної людини, часто говорив таке, чого іншому не прощали. Левіт знав, про яких це міщанок іде мова.

— Ййбогу, достоменно! Не піду й я! Пройдуся трохи — і додому! — вирішив Левіт.

Попрощалися, Левіт пройшовся, повернув додому... а пішов на бенкет. Криничка божевільний, йому все можна. Але Левіт... Як почне сам відсуватися, то й його відсунуть.

II.

Це був зовсім приватний, хатній бенкет, без урочистої частини, без офіційних привітань і телеграм, без президії і таке інше. Просто собі люди входили в пишні вестибюлі й палацові залі, скрізь був блиск, дзеркала, люстри, килими, лискучі паркету. На столиках було доволі винограду, яблук, офіціанти увесь час бігали котячою ходою, приносили страви, напої, морозиво...

Розміщалися за малими столиками, хто де хотів, хто з ким хотів.

Криничка не помилився. Перше, що кидалося ввічі, — разило від срібних лисів, понавішуваних аж по два на дамських раменах.

Таку моду серед дружин письменницької еліти запровадила Софа, дружина Бориса Микитчука. Всі, котрі почували себе жінками видатних письменників, бундючно волочили на собі ці лиси. Ліда Загайгора, дружина поета-комсомольця, члена цека комсомолу, Даша Мельник, Дуня Пєршотравнева...

Ця новоявлена знать пишалася своїми лисами і помітно ізолювалася від дружин інших письменників.

Нарешті, Софа знайшла собі товариство. Досі вона була, таки справді гідна жалю. Відтоді, як Микитчук став заміститим драматургом і лавреатом, вона зовсім усамотнилася. Вона не знала, на яку ступити, вона зовсім збилася з пантелику.

Ні з ким не хотіла говорити, а як говорила, то ледве губами ворушила від пихи. Хібащо, допускала близько себе професійного чичисбея, Юхима Оксанича, що невтомно виконував, свою чичисбеївську ролю коло дружин всіх тривалих і метеорних світил спілки. Вона з ним зволила грати в ракетку, він товаришив їй у виїздах до магазинів, у театр. Інших же вона, крім хіба Ліди, не визнавала. В санаторіях та курортах вона приходила в загальну їдальню або поперед усіх, або аж після всіх. А коли ні, то їй несли обід до кімнати. Аби тільки не було того приниження, — сидіти ї їсти разом із усіма простими смертними, як рівна з рівними.

На вечорах вона самотньо й кисло сиділа сама. Дамидружини відплачували їй тим самим, ніхто до неї не хотів підходити, зате загальною й улюбленою їх темою була легендарна скнарість Софи, її стоптані черевики, хоровитість тощо.

Нарешті, вона вже має собі придворну даму, — Дашу Мельник.

Окремо за рангами гуртувалися й дружини менших світил. Скажімо, також з двома лисами Дуня Першотравнева, — товста й розсипчаста тушею, але з мініатюрною ніжкою дама. І вона втілювала амбіції свого чоловіка. Мала й вона своїх фрейлін та подруг до недавнього часу. Адже Першотравневий пішов був відразу на високі ролі. Без жодних перешкод і тертя, він от-от уже потрапляв у „клясики” й „мастітні”, коли б не ті клятві катаклізми із троцькістами тощо, що здмухнули з лиця землі Липовецького. Тепер Першотравневий ходив ображено гордий, а його Дуня ніяк не могла помиритися, що її фрейліна перестала їй годити.

А проте, він і вона на бенкеті сьогодні були.

Сиділи всі ці гості за столиками, одні проти одних, але чужі між собою, не бажаючи переступити закоренілої традиції ранговості.

Були тут усе „імена”, але от поміж Микитчуком та Загайгорою Левіт із подивом побачив і Тамару Сагайдачну. На диво, була навіть Аделаїда Бунчук, хоч усі її сахалися, як дідька. Левіта напав страх, що вона наглядить його й учепиться з розмовами, — це вже було б на всю ніч.

Коли Левіт належав до тих „визнаних”, що не зважають на ранги, а зо всіма рівні, привітні, прості, — без винятку чи то будуть початківці, чи „іменіті”, — Аделаїда Бунчук якраз належала до тих „невизнаних”, що рішучо ігнорували всі ранги. З однаковою навратливістю й настирливістю до всіх

липла. Від „вождів” до початківців, до „пророблених”, „заплямлених”. У всіх шукала вона уваги й співчуття до своєї особи.

А розповідати вона мала що.

Улюбленню її темою був, звичайно, коханий кіт, Лірик, якого вона плекала й доглядала більше за себе. Але дуже легко й непомітно переходила вона до інших нескінченних і різноманітних тем. Впійманий слухач довідувався, що котів Лірикові вона купувала в голодну зиму кіло м'яса щодня, а сама вона написала роман, який друкується в Москві за ухвалою Максима Горького. О, роман її перекладений на п'ять мов! А як вона працювала над ним, скільки висиділа над історичними матеріялами в нетоплених бібліотеках! Сам Грушевський їй консультації давав, ось подивіться, — руки й досі відморожені з тих часів... В музеях вона перерила все, що могло допомогти їй відтворити ту давню епоху, шістнадцяте століття...

Аделаїда Бунчук однаково чванилася, як своїм котом Ліриком, так і своєю стародавньою українською родословною. Лаяла радянську владу за те, що монастир той, де поховано її батька, зруйновано, й вона мусила виймати батькові кістки з-під зруйнованої церкви та переносити їх. Слідом за цим в тисячний раз, із найточнішими подробицями, розповідала свої враження від бенкету в Кремлі із Сталіним. І вона там була, — таке може придумати тільки хорий на голову.

Як же ця стара напівбожевільна дівуля втрапила на цей бенкет?

Левіт схильний був підозрівати, що вона нахабно прорвалася й нічого не могли зробити навіть новітньо запроваджені в спілці звичаї.

Ще дивнішою й недоречнішою здавалася Левітові приязність на цім бенкеті поета Рогнідича. Вже всіх його приятелів, чаркарів, друзів розігнали, сам він посидів у тюрмі, недавно вийшов звідти, а то ж відомо, що такі люди мають уже на собі пляму й назавжди викреслені з життя. На Рогнідича ж нічого не впливало. Який був, такий і залишився, — яскравий, сонячний, спокійний, споглядальний поет, з колосальною продукцією, зробленою під чаркою. Погідний і простий завжди, Рогнідич, далєбі, ніяк не пасував до тієї еліти, що позасідала сьогодні за столиками ресторану „Сталіон-динамо”. І він тут?

Ну, Левіт не шкодує, що все ж прийшов сюди. Цікавого багато.

Він саме мило розмовляв із Рогнідичем, як до залі увійшов... Криничка із своєю Галкою. І ця також десь доп'яла лиса й перечевила через плече. Криничка наївно по-дитячому, не то хитро, не то непевно всміхався на привітання. Криничку зразу оточили, забрали, — його, не зважаючи ні на що, всі любили, а його кумедне подружжя потішало й згірчувало всіх. В кожному разі, щодня була свіжа порція пікантних подробиць для досужих пліткарських язиків.

Мов діти, Криничка із своєю вітрогонною Галкою билися, мирилися, кохалися, зраджували, гризлися й не могли надивитися. А все те робилося на людях і ставало надбанням спілчанської юрби.

— Це вона мене витягла, що я тут не бачив? — виправдувався перед кимось Криничка. — Ййбогу, я сьогодні вже мав написати ту поему, що замовив цека комсомолу...

III.

Ці немов приватні, хатні бенкети, без урочистих частин, мали свій стиль.

Неофіційно, але з вишукано урочистим жестом піднесеного вгору келиха з іскристим вином, вже після перших сплесків веселощів, Юхим Загайгора випив тост за процвітання української літератури.

— Клясово ворожі нам людиці, різні прихвосні, націоналісти й петлюрівці, сяяли між нами розбрат, нашіптували, наклепували про занепад української літератури й культури. Партія й уряд допомогли нам очистити наші ряди від мерзенних гадів. І сьогодні ми — учасники й свідки велетенського зросту нашої, — підкреслив Юхим Загайгора, — української національної формою, соціалістичної змістом літератури.

— П'ю за Магнетобуди в літературі! — вискочив п'яний голос Тарана.

А Юхим Загайгора провадив далі.

— П'ю за нашого талановитого драматурга-комсомольця, лауреата і академіка...

— Академіка?.. — запитав хтось ізбоку.

— Товариші! З радістю спішу оголосити надзвичайну новину. Сьогодні президент Академії наук обрала нашого дорогого лауреата, товариша Микитчука, своїм членом.

Лавреат, член Академії наук, устав, чарівно всміхався, дякував.

Пили йому славу.

Устав ще й критик Кошель.

— Я п'ю за другого нашого лавреата, серед нас тут присутнього!

Лоч уже хміль добре всім стукнув у голову, всі аж притихли. Новина! Хто то є ще серед них?

Ніхто не бачив і не помічав сухорлявого, срібноголового, з тонким гарним, різьбленим ніби, обличчям, вже старого чоловіка. Ніхто його не знав, а тим часом він устав і вклонявся поруч Микитчука.

— Товариші, дозвольте представити нового члена нашої спілки, члена президії, талановитого драматурга, товариша Зиму, — виступив над усі голос Микитчука. — Напевно не всі ще знають, що одна з других нагород на всесоюзному конкурсі належить нашому українському письменникові за п'єсу „Година й час”.

Оце то сенсація! Ніхто ніколи не чув про письменника Зиму, ніхто не читав нічого під таким прізвиськом. А втім, його породиста виточена аристократична голова зраджувала непересічну індивідуальність, неабияку інтелектуальну силу. Звідки вигулькнув цей високий елегантний дідуган із профілем Ромен Ролляна?

Тимчасом, таємниця Зими розкривалася дуже просто, — і то не на користь Спілки радянських письменників України.

З ним таки справді вийшла цікава історія.

Досі він був звичайнісіньким бухгалтером одного провінційного міста. Писав, посилав до великих літературних центрів, добивався уваги світил, — його твори або всрталися нечитані, або валялися, пропадали десь у редакційних портфелях. Хто там буде читати якогось Зиму? Механічно відповдали: „Радимо не псувати паперу”, або: „читайте, вчіться”, а ще радикальніше: „вчіться краще на шевця”.

З того всього, упертий старий бухгалтер переклав свою п'єсу на російську мову і послав на закритий конкурс до Москви.

На конкурсі п'єса узяла першу премію. Настав час відкривати конверти з адресами й прізвиськами авторів — журі прийшлося переживати хвилини ніяковости й вагання. Як же дати першу премію не російському письменникові та ще й невідомому імені? Почалося жваве листування з Україною,

викликали представника. Українським діячам і меценатам довелося позичати в сірка очей і кліпати.

Незручно було, при такому піклуванні партії й уряду літературою, давати першу премію невідомому українському талантові — не можна було й зам'яти, бо вже в газетах було оголошено назви відзначених творів. Пікантна справа набрала розголосу.

То Зима дістав другу премію, а Спілка радянських письменників України — прочухана.

Спішним порядком Зиму виписали з провінції, дали мешкання, похапцем прийняли до спілки, ввели в президію, — от нарівні з Микитчуком славлять.

Вже, здається, все зробили, щоб догодити Москві.

IV.

Улесний критик Кошель навіть спробував помахати кадилом перед новою зорею.

— Товариші, ми трохи винні перед нашим новим колегою, але „кто старое помянет, тому глаз вон”, — як каже російська приказка.

Саме йому не випадало цього казати. Саме йому невідгдно було старе згадувати, бо, він був одним із рецензентів „Кабінету молодого автора”, куди потрапляли рукописи невідомих імен і звідки йшли стандартні, під копірку видруковані, листи.

Кошель, як отак стояв, поблискував своїм пенсне, усміхався, — чудернацько нагадував відомого літературознавця, критика і поета, славетного Миколу Костевича. Що більше ви вдивлялися в Кошеля, то більше знаходили невловимої схожості. Навіть стиль його закрученої, цвітистої розмови... Хто знав добре Миколу Костевича, той бачив, що Кошель його копіює. А майже всі, хто були тут, — пройшли через руки Миколи Костевича, вчилися в нього, слухали його захопливі, незрівняні ні з чим, лекції, товпилися, як тільки де був його виступ.

І всім ставало недобре від цього малпування. Кошеля ніхто не любив, він був той критик, про якого в лермонтовському „Демоні” сказано: „Я той, кого ніхто не любить і все існує кляне”, за дотепним порівнянням Росинського, одного з Кошелевих приятелів по „Молодняку”.

Бо як не малпував, не надроблював Кошель, у нього виходила груба імітація, наче куховарка наслідує свою пані,

аристократку. Діамант і шкельце. Золото й бляшка. Микола Костевич був без порівняння.

І власне, всім зринало на думці, — хто ж, як не Кошель, з'їв Миколу Костевича? Хто зіпхнув його в небуття?

Кошель з їдким комсомольським завзяттям рив, підкопував, писав статтю за статтею на свого вчителя, аж поки не став ногою на тій самій катедрі, де стояв ще недавно Микола Костевич.

В цю хвилину він поліз цілуватися із трохи зніяковілим, але впевнено-насмішкуватим Зимою, срібноголовим і серед них усіх наймолодшим, непропахлим ще фальшем.

Зима таки не знав, чи йому цілуватися, чи може б як ухилитися. Вставав і дякував.

— Дозвольте подякувати від щирого серця, — казав він. — Я такої чести не сподівався, а тому й не підготував нічого...

— ...від нещирого серця... — доказав Пустовійт, що сидів разом із Росинським, молодим поетом Доброволею та Левітом.

— Ну, вже один Юхим висловився, що то скажуть ще два? — вгадував, потягаючи крем-соду, Росинський.

В спілці була мода на Юхимів, було їх тепер аж три.

— Три Юхими, три Юхими спілку молотили, — пустив епіграму Пустовійт або, як його по-дружньому називали, Пустобрех.

Він мав гострого язика-бритву, й на кінці його завжди вертілися якісь дотепи, злі жарти, епіграми.

Від другого Юхима, безнадійного графомана, але старого члена партії, Юхима Зірки, вони нічого не сподівалися. Але от третій Юхим, Фіма Ліфшці, чи пак Юхим Оксанич, мусить проронити якусь мудрість.

Мінялися принципали, мінялися й обов'язки Юхима Оксанича. Останній обов'язок чести — чичисбейство біля Софи Микитчук, — увінчався, нарешті, посадою відповідального секретаря в „Літературній газеті”, В останні часи він вподобав спорт: пристрасно захоплювався грою в ракетку із царственною Софою. „Від ракетки до газетки!” сказав на це Пустовійт і ця чергова епіграма пішла вже гуляти.

Юхим Оксанич, що сидів біля Софи й Ліди, давно вже поривався з тостом, але йому не давав говорити Юхим Загайгора. Він випускав сьогодні з рукава нові зорі на спорожніле літературне небо.

— П'ю за здоров'я...

Він спинився на мить, усміхаючись до когось, що сидів по діагоналі від нього. Всі обертали голови слідом за його очима, але не бачили нікого, крім Аделаїди Бунчук.

— ...кота Лірика! — доказав за Загайгору Пустовійт, виключно для свого столика.

— П'ю за здоров'я Аделаїди Бунчук, авторки прекрасного історичного роману „Лицарі руїни”.

— А що, я казав? — тріюмфуюче глузував із своїх застільників Пустовійт.

Поміж столиками зчинився невеличкий рух, сміялися по-тиху, вважаючи цей тост за очевидний жарт.

Аделаїда Бунчук зарум'янилася, як маків цвіт, запишлася, встала.

— Дякую! Я знала, що прийде час, коли мій роман оцінять не тільки Максим Горкій, а й наші критики...

— Що, що? Невже то правда, що ця непоміrkована химеричка написала той роман? — зглядалися бенкетуючі.

— Це фантазмагорія, або я сплю, вщипни мене; — попросив Росинський Пустовійта. — Ой! — скрикнув він мало не на всю залю.

Пустовійт його вщипнув.

V.

— Чи хто читав той роман? — півголосом питав Кошеля Стельмашенко. — То, напевно, неприємне маячіння причинної.

— О, роман справді прекрасний! — палко відповів Кошель. — Я якраз писав на нього рецензію. Видавництво пустило його вже в роботу.

Стельмашенко видивився на Кошеля.

Та цей же лис ще недавно глумився над какофонією, горохом і капустою безнадійної синьої панчохи. Скаржився, що не знає, куди втікти від її переслідування. А тепер, як вона привезла з Москви договір на видання свого „Лицаря”, як виявилось, що справді сам Горкій рекомендував цей роман до видання, то тепер... О, боги...

Метаморфоза з Аделаїдою Бунчук сталася у всіх на очах. До цієї хвилини загальне посміховище, — з цієї хвилини оригінальна авторка видатного епохального твору, видаваного п'ятьма мовами. І говорить вона цілком притомно, коротко, діловито, мальовничо й дотепно. І не така вона смішна стара дівуля, в ній є навіть якась екзотична, турець-

ка лінива краса, трохи прив'яла. Але ж не може вона, присвятивши себе глибокому вивченню далекої від нас доби середньовіччя, так уже дуже упадати коло своєї зовнішності...

Та не всі йняли цьому віри.

— Брехня, брехня, брехня! — безапеляційно казав Сміянець. — Легенда! До Горкого достується — не така собі проста річ. Та коли б він міг перечитати всі ті твори, що до нього щодня надходять з усього Радянського Союзу... Та його сорок секретарів не можуть перечитати... А я достоменно знаю, що добитися до самого Горкого можна лише через одного з його секретарів...

— То ви може не знаєте, а я знаю, що зробила ця пройдоха! — заздрісно казав Балалаєвський, один із тих молодців, що дивилися на українську літературу, як на вигідну комерцію. — Хто пам'ятає, як ми літом ходили вітати Горкого на вокзал?

Таке, справді, було. Горкий проїздив через місто і вся спілка, а також і інші установи, фабрики й заводи пішли вітати на станцію корифея. До самого поїзду протовпитися не можна було, бо шерехи міліціонерів у білих рукавичках стримували натиск цікавих колон громадськості міста, ладних залляти весь перон, всі колії, атакувати вагон, — щоб побачити живого Горкого. А нащо ж їх сюди привели?

Не пустили також і їх усіх із спілки письменників і, правду кажучи, Горкого вони так і не побачили, тільки здалека той поїзд...

— А та видра, — скажіть, чи не хитра бестія? — взяла колосального букета квітів, виставила його наперед себе і нахабно прорвалася через сильний наряд міліції. А в той букет вона вклала свого листа, де розплакалася, що її на Україні не визнають, а вона — приятелька Буніна й Версаєва...

— Та вже знаємо... — з палаючими лицами підганяв Сміянець. — Ну й що, цікаво, цікаво... От, так дотепна штука, їйбогу...

Він уже укладав собі пляни, як використати цей епізод. Він також уже вирішив спеціалізуватися, — збирав матеріяли до біографій великих людей.

— Геніяльно!.. — не міг заспокоїтися зачеплений за живе Балалаєвський. — Геніяльно! Додумайтесь ви до цього! Горкий уже, звісно, зацікавився її романом.

Балалаєвського підмивало, так наче Бунчук перебігла

йому дорогу. А тим часом і він зумів викрутити собі „кусочек хлеба, вагон масла”. Ласкаве телятко три матки ссе. Писав він на трьох мовах відразу — жидівській, українській та російській. Газети на всіх трьох мовах друкували його невтомний потік балалаєвських віршів і нарисів. Але йому було мало, він був штатний літератор не де, як при опереті, не кому, як йому доручали переклади ходових постановок — Балалаєвський не брався за те, де не пахло великими гонорами чи відсотками. За переклад — само собою, а відсоток, тисячка за тисячкою, з кожної вистави, само собою йшов йому через управління захисту авторських прав. Слово чести, для умілого література дає високі прибутки, звичайно, коли взятися до цього по-комерційному!

VI.

Аделаїду Бунчук вітали немало. Сам „ширий українець”. — як називав Левіт Якова Мірського, який хоч і був „руським пісателем”, але кохався в вишиваних полтавських сорочках, — сам Яков Мірській, підніс тост за процвітання української культури.

— Закордонна емігрантська преса зняла гвалт, що в нас загибає українська культура, — проговорився він. — Але ми не боїмось цієї нікчемної дзявкотні, безсилої емігрантської люті. Так, ми знищили контрреволюцію, що звилася серед нас своє мерзенне кубло, але ми маємо чим і похвалитися. Хіба ж у нас нема наших радянських, більшовицьких романістів, драматургів, поетів, вихованих сталінським генієм, співців сталінської епохи? Ми вітаємо відданих і чесних безпартійних більшовиків, партія й уряд любовно піклуються кожним талантом, кожним, хто хоче широко працювати для нашої соціалістичної батьківщини.

І справді, варто глянути на цей бенкет, почути ці тости, щоб запитати і відповідати: Українська література гине? Українська література в розквіті й пошані!

— П'ю і я тост! — встав Микитчук. — П'ю за нашого улюбленого поета, за визначного майстра слова... — він зробив павзу і всі затихли, чекаючи, хто ж іще сьогодні потрапляє на олімп. Чи не Муня Балалаєвський, який останніми часами щось дуже розв'язно поводить і на Микитчука позаочі каже не інакше, як фамільярно: „наш Боба”.

— ...за нашого неперевершеного майстра сонету, Василя Рогнідича.

Тишу, що відповіла на цю несподіванку, вкрили звуки оркестри, вона заграла „Пісню про Сталіна”. Овації, вигуки розляглися слідом за цим тушем. „Слава Сталіну”! „Вітаємо Рогнідича, автора найпопулярнішої пісні про нашого вождя”!

Його таки любили, цього завжди напідпитку Василя, і не було тут ані одного, хто нещиро радів би, що, нарешті, з Рогнідича опалу знято. Він таки справжній блискучий майстер і така шана, овації, привітання йому належать. Це був справжній поет, і якщо треба було пісні, щоб Рогнідич міг ходити по світі, — хай живе пісня!

Слово взяв і штатний говорун, Сміянець. Деж би він втерпів, щоб і собі не поговорити?

— Ворожі голоси сичать, що ми перебили всіх наших талановитих письменників, що ми жорстокі — сказав він. — Сьогодні на прикладі Василя Рогнідича весь світ переконується, що це — неправда, злісний наклеп. Хто став на вірний радянський шлях, того ми вітаємо, того щедро обдаровують увагою партія й уряд. Хто не наш, — так, до того ми жорстокі!

Ні, ніхто не скаже, що українська література в загоні, що українських письменників винищують. Навпаки, коли вони заслуговують, то мають всякі почесні. Письменникам збудували житловий дім, організували літературний фонд, дали в околицях міста гарну віллу. З широкого рогу літфонду сипляться різні блага...

В таких хвальних тонах проходив увесь бенкет. Звичайно, були вже й ображені, які сподівалися й своє ім'я почути. Особливо відчули це їхні дружини.

Галка Криничка перша належала до ображених. Як так? Її Льоньку вся Україна знає, а його й не згадали!

Вона надула гарненькі губки, а чарівний сьогодні Микитчук те відразу помітив.

— Не падайте духом, товариші! Ми дуже багаті талантами, партія сьогодні відзначає одних, а завтра других. Хай живе поет, Леонид Криничка!

Леонид Криничка тим часом був уже закоханий. Він очей не зводив із Смеречинської, яка таки виплакала собі запрошення на сьогоднішній бенкет.

Даремно Галка демонстративно пропливла перед ним у парі з Борисом танго, — ніякої уваги. Льонька з масляновогким розм'ягченням поглядом щось нашіптував Смеречинській, — якби Галка знала, що!

Якби Галка знала, що в химерній душі поета закипала ревнива поезія до зрадливої Галки, в той час, як він говорив про кохання, про неймовірний його сум за нездійсненим щастям із Смеречинською. Криничка готовий був пальці гризти з ревнощів, душа його справді розривалась від ревнощів до Галки й захопленням Смеречинською в ту хвилину, як розлючена вкрай Галка тигрицею підскочила до свого Льоньки й з усього розмаху вліпила цілою п'ятернею по обличчю.

— Ходімо зараз додому! — звереснула вона, вносячи жахливий дисонанс у естетичну атмосферу бенкету.

Леонид Криничка від несподіванки розгубився й покірно дав себе підвести. Галка — вся експресія, гнів і обурення, — вхопила свого Льоньку за руку і, як мішка, тягла до дверей.

А Льонька з похнюпленою головою покірно йшов, трохи, правда, упираючись. Лише в дверях він спам'ятався. Обернувся, знайшов очима свою сьогоднішню пасію і по-змовницькому підніс вказівного пальця вгору.

— Нічого! Вона мені вдома за це заплатить! — на всю залу приобіцяв він своїм чистим, дитяче наївним голосом.

VII.

Софа нудьгувала. Їй все було немиле, все остогидло, нудьга забирала її. Ниділа, кисло всміхалася, відчувала себе зайвою на бенкеті і може, взагалі, у житті.

Борис уже давно не любив її.

Ах, минули ті часи, коли вони, щойно побрані, бродили, обнявшись, в Лівадії над Чорним морем, межі кіпарисами під палючими проміннями південного сонця, закохані. Минули безповоротно! Тепер між ними заходить щодалі більший холод, відчуження. Софа не може нічим прив'язати Бориса, вони такі чужі одне одному.

Дітей у Софи не було.

Це почасти й добре, — кожної хвилини вони могли розійтися... Але вони не розходилися. Софа тому, що вже звикла до ролі першої з перших, до власного автомобіля, Борис тому, що партійна етика і комітет не дозволяли йому брати розлуку з жінкою. Дуже йому потрібні, щоб записали догану! Якби він був десь там унизу між тими масами, — а то ж на нього весь світ дивиться, за кожним рухом стежить. Та, зрештою, чи то так важливо?

Борисові це не перешкоджало влаштуватися по-своєму.

Отак і тягли вони образливі пута, холодні й чужі одне одному. Він не любив її й її рідні, вона в глибині душі називала його гоєм.

Софа нудьгувала. Цикль її вже був довершений, крутився в звичайному колі. Однак, вона бачила, що чоловік її витягав із життя щораз змістовніші жеребки й не нудьгував анітрохи. Він насичувався довгожданою славою, становищем, він здається, не пересититься цим ніколи. Воно в щораз інших формах до нього поверталось.

Борис із усього вмів витягати користь і втіху, навіть із поразок.

Софа цього не розуміла. Не розуміла, що знаходить Борис у тій пронирливій Тамарі, не могла збагнути, що між ними діється. Мало йому різних артисток та ще якихось жінок, що він їх із дитьми утримує, не дуже турбуючись, що про те Софа думає?

Борис і Тамара грали пекельну гру. На очах у всіх і незримо для всіх вони зводили давні рахунки. Борис тріюмував. Сьогоднішній його тріумф, — першого з перших, — був би неповний, коли б оця, що колись знехтувала ним, не заглядала з поготовою й покорою йому ввічі, не ладна була виконати всі його найпрезирливіші накази.

Ось він із цинічною відвертістю розповідає їй, що завдяки його доносові вигнали її колись із інституту, і вона не плює йому за це ввічі, а ніжно, заманливо всміхається. Він знає, що й вона грає, що вона пантрує лише використати ситуацію, але скільки ж він натішиться, скільки разів принизить її тепер, як солодко помститься!

Він знає, що огидний для неї, але вона не посміє відштовхнути його руку, яку він кладе при всіх їй на коліно.

— Отже, вирішено! Ви, Тамаро, беретеся написати для дітей...

Тамара не посміє ту руку відкинути. Так, вона з радістю, якщо...

— Не журіться, матимете все потрібне. Як хочете, може-те взяти відрядження й гроші узавтра навіть.

Ах, йому так потрібне це низькопоклонництво, він уже звик до нього, як до наркотику! День, година без нового слововловлення — порожні, втрачені.

Борис звик уже читати щодня якусь хвальну рецензію, згадку про себе, звик до своїх портретів, розмножених сот-

нями тисяч. Він цим починав уже пересичуватися, йому треба було нових, гостріших відчужень...

Як справжній вельможа, він не жалів би навіть щедрот свого авторитету, аби тільки був довкола нього цей елемент низькопоклонництва, аби тільки був він окреслений магичним кругом дистанції, за яким уклінно дивились би на нього колись рівні йому.

Так, він був призвичаєний уже до атмосфери підлесництва, а Тамара із своєю вічною усмішкою так добре вміла її створити.

Тому так відповідають вони сьогодні одне одному.

13. Ш У К А Ч П Р А В Д И

I.

..., „Якщо не буде справедливости в середині держави, якщо правду можна легко потоптати, знехтувати права людини, відібрати в неї її власний витвір, і нема куди поскаржитися, — то така держава загние, вона несе в собі гнилизну розпаду...”

Так писав Тарас Саргола у своєму листі до Сталіна чи пак до канцелярії Сталіна та до газети „Правда”, де було вміщено постанову Всероскомдраму.

Він навіть уявляв ті іронічні посмішечки й ті убійчі глуми над його „християнською мораллю”, „допотопними правдопошукуваннями”. Блаженні духом виступають тепер із таким арсеналом, коли треба орудувати марксо-ленінською теорією, — „базами й надбудовами”, „клясовою свідомістю й революційною пильністю”.

Але так він свідомо пише. Хай хоч раз десь побачать речі, названі своїми іменами. Як нема місця правді в державі для окремої людини, як чесні люди їм непотрібні, як держава сприяє кривді, то така держава добра хіба для одних шахраїв. Зрештою, чи то вже буде держава? Де тебе обікрадено й нема куди поскаржитися.

Дідько його бери! Так він відчуває, так написав, зрештою, йому однаково вже голосу ніде не дадуть, жодного шляху вже нема, — скористується ж хоч правом листа.

Він посилав ці листи без усякої віри. Канцелярія Сталіна завалена такими листами, всяке скривджене адресувалося до цієї найвищої інстанції в Союзі. Потрапляли вони до цілого штату секретарів, а зовсім не до Сталіна.

Але він мусить протестувати, — бо мовчанкою своєю підтримує брехню ще й він, ствердить її. Хай, принаймні, буде задокументований його протест проти місцевої шайки.

Порозсилав він свої листи, а сам ходив без діла, без ро-

боти по пожовклих парках, осінніх садах. Дивився годинами на задніпрові далі, низини, на заховані лісами села України.

Він не мав у собі сил до роботи.

Де поділася та звитяжна сила, що нуртувала в ньому, як повернувся з санаторію. Здмухнуло її, лишилася тягуча, монотонна атмосфера чекання, ходив не по світі, а під якимсь підземним склепінням. Брили над тобою нависають, — от-от присядуть і придавлять.

..., „По похмурих ущелинах ходжу я...” — виводила рука, як сідав за стіл, замість так добре розпочатої повісти, замість контура нової п'єси.

Ні, не мав він у собі сили до роботи. Бездарний він, от що! Так багато чого має сказати, а сідає за стіл — думки боязко ховаються, не розгортаються віялом, не виграють. Наче якесь око на тебе увесь час дивиться, в'яже думки, заморожує їх, мертвить...

II.

Найгірше, що не мав куди піти, не мав з ким заговорити.

Батько поїхав у відпустку до сестри Оксани та там і залишився. Тарас уже знову був сам.

Була самотність плідна, горда, творча. Внутрішнього життя вистачало аж так, що замало було часу, — чому не можна добу продовжити вдвічі? Теперішня самотність була пригноблива.

Друзів він досі так і не мав, очевидно, такий уже характер його відлюдний. А тепер і ті Сміянці сахалися його, як прожаженого. А Тарас належав до тих вразливих, мімозистих натур, що самі перші відкидаються при першому натяку на погорду ним. Колишні знайомі й однокашники розвіялися, — одні ходять у видатних, других нема вже, треті самі потерпають за свою шкуру й бояться навіть знайомство з ним виявляти. Хібащо, десь криго, як ніхто не бачить, кинуть йому одне-два підбадьорливих слова.

В нестерпній спразі людського єднання, живого слова, зайшов він раз до Поштаренка, одного з таких криго приятних до нього людей. Ніколи до нього не заходить, раз тільки був на старому мешканні. Тепер Поштаренко вже живе в будинку, збудованім недавно для письменників.

Тарас після суботника, коли й він приходив будувати цей дім, уперше тут. Десь і його мешкання мало тут бути, бо й він вклав свого пая. Гай-гай! Його й близько не допустили,

він навіть не ходив нікуди змагатися. То лише для членів спілки, а скільки бійок за ці квартири, — навіть не було чого про те мріяти.

Будинок був ще не досить обладнаний, не було сходових поручнів, ще не було вимите вапно з дверей і вікон. Але вже тут жили.

Непевно постукав він у двері, — наче в цей номер перебрався Поштаренко.

Відчинила заплакана дружина.

— Чи ви плачете, чи що? — гомінко розпочав був Тарас.

— І ви не побоялися прийти? — здивовано відсахнулася вона.

— Я? А що?

— Не знаєте? Сьогодні всі від мене відвертаються, бояться заговорити... Чоловіка ж забрали...

Тарас був приголомшений обухом від цієї звістки. Отак! Вони ж учора перебиралися! Чи це вже підряд беруть, чи як? Поштаренко?

В великім, щойно вибіленім помешканні з невивітраним ще запахом вапна, з нерозкладеними, як слід, речами, неприбраному ще фіранками й скатерками, — було незатишно й моторошно. На старому мешканні в них було тісно й невідно в одній кімнаті — зате ж мило. Тут було три величезних кімнати, а по них бродив сум і жах. Наче щойна мерця винесли.

— Я ненавиджу оці стіни, оці кімнати, — нащо ми сюди перебиралися? — розпачала Поштаренкова. — Боже, як же я не хотіла сюди йти! Наче передчувала, що скоїться якась біда.

А що має Тарас на це їй сказати? Хіба він знає, чого його потягло сюди сьогодні? Мовчав. Питав, де сини. Сини не можуть удома всидіти, десь бродять. А прийдуть, то втрюх ще важче мовчати, ніж самій.

Жінка ж наче виправдувалася, може сама перед собою. Може якби сиділи на місці, то не було б лиха?

— Якось наче проти нашої волі це вийшло. Ми ще не зважилися, чи нам перебиратися, як приїхала машина, — вантажити речі, перевозити нас. Якось незручно було б відмовлятися, — сказали б: щось почуваш за собою, що не хочеш у новий будинок? А треба було послухати свого передчуття! З того мешкання може б нас і не викинули, а з цього... Взавтра виженуть. Куди? На вулицю?

— А в старе? — спробував порадити щось Тарас.

— Гай-гай, — криво всміхнулася жінка, — де воно? Міськрада вже заселила, того ж дня!..

Людина таке ніщо! Навіть на куток у світі не має права.

Виходячи з цього трагічного помешкання, Тарас відчув себе тим зайцем, що ще гіршого бідолаху за себе побачив.

А це ж той Поштаренко, що колись так ображався на „олімпійців” і Хвильового. Всіх тепер в одну купу звалено.

III

В світі зробилося чужо, одне одного боялося, рвалися всі зв'язки...

Тому так цинив він останній той зв'язок із світом, — приязнь із Левітом. Біблійна мудрість Левітова впливала на нього заспокійливо, творчо. Він був один, хто відкрито до нього признавався, хто не боявся появлятися з ним у публічних місцях, хто мало не силою затягав до себе додому, хто піддавав духу.

І Тарас любив приходити в його вигідне мешкання, сидіти в кабінеті серед шаф, набитих книгами. Любив ту атмосферу справжнього довір'я й щирости, заснованої на одностійності й одвертості, — а збагаченої відмінністю їх національного думання.

Левіт зустрів його, як свого домашнього.

— А, хавер Тарас! Ерст, Тарасе, чи ти маєш гроші? Як у тебе є, то позич мені. Як нема, — я тобі позичу.

Це була справжня формула Левітового побуту.

Тарас знав, що ніколи Левіт не відповість йому відмовою, навпаки, витягне з нього признання, що він без грошей, і тут же фінансує його. В Левіта це просто: позичив у іншого й дав йому. Або ж знайде Тарасові пару учнів і тоді вступає в силу перша частина Левітової формули.

То була якась дивна, заплутана, справді жидівська бухгалтерія. Левіт вічно скаржився на безгрошів'я, — він же провадив дім на широку ногу, купував запоем книжки та різні потрібні й непотрібні речі. Він же мав два списки. Один — хто йому винен, другий, — кому він. Звичайно, тягнув до низу завжди той другий.

Тарас до цих справ не втручався, тільки придивлявся. Все ж, хоч Левіт також у опалі, — його, як і Танцюру, виключили із спілки, не кликали нікуди, дитину викинули з дитячого садка, — хоч він борсався в тих грошових нестат-

ках, але в домі у нього завжди було приємно, тепло, затишно, ситно. Він навіть мав служницю.

Левіт не належав до касты стопроцентових „витриманих” Він більше горнувся до цькованих. То коли Левіт злидар, — як же виглядає побут стовідсоткових, тих, що в фаворі, що мають непідмитий фундамент радянського письменника?

— Я тобі заздрю, Тараси, — казав він не раз. — Ой, ти не знаєш, як я тобі заздрю, що тобі так мало треба. В мене голова висохла й побіліла від цих клопотів, а ти їх не знаєш. Покину все й піду з торбою. Буду щасливий! Як ти думаєш, якби я був листоношею, чи брати мені „на чай” чи ні? Я думаю, що, мабуть, брав би...

Поза цими грошовими проблемами, що проскакували якось межі важливішим, була в них сила цікавих точок зближення. Левіт читав Тарасові свої поезії й хвилювався від Тарасових оцінок, Тарас мав єдине місце, де міг почути дружню критику на своє писання. Це була величезна підтримка, якої не смів Тарас недоцінювати. Бо не може розвернутися людина, як не почуває волі рухів, а хтось пофельдфебельському контролює кожен крок, примушує посьоєму. Не може людина дати нічого, як її силам не вірять. Смакування чистої літератури, її форм і жанрів, перепліталося із смакуванням пліток, новин. Левіт був у курсі справ усього офіційного й кулуарного.

Ті тонкі нюанси, підземні течії, без яких годі було зрозуміти, що діється на поверхні й з ними грішниками, — „наклепниками”, „націоналістами”, — треба було вивчати, спостерігати.

Так, наприклад, довідався Тарас від нього, чому Юхим Загайгора такий владний став.

— Що родич Микитчукові? — перехопив був він.

— Ну, це само собою! Але тут є ще й друга причина. Я недавно довідався, що він і теперішній завідувач преси в обкомі, — то нерозривні друзі. Тепер мені стало все ясно. Що робиться в спілці, — того ж дня знають в обкомі. Обком дає настанови для спілки за вказівками й консультаціями Загайгори.

Як Левіт не любить цих „ширих українців” у полтавських вишиванках!

IV.

Минали місяці, зима, наступала весна.

Одного ранку прийшла довгождана відповідь із Москви, викликана повторним його запитом. Зміст її розчарував Тараса відразу. Канцелярія Сталіна сухо відписала, що скаргу його переслано на Україну до відповідних партійних органів для роз'яснення. „Правда” взагалі нічого не відповідала.

Ага! От, як воно робиться! На них скаргу мають вони ж і розв'язувати.

Якби Тарас не знав підземних течій, родинних і дружніх взаємин, то може з повною вірою й надією підніс би очі до місцевих авторитетів. Так, він знав задосить, щоб гірко всміхнутися. І до кого ж він піде? До Фіминого товариша, друга зятя Микитчука? Чи варта чогось ця комедія, — щоб сам вовк себе судив?

Тарас був у тому роздратованому стані, що вже хотів якогось кінця. Хай буде такий кінець, як Поштаренкові, як усім. Хай почують його протест, хай його вже заберуть, зашлють, а щоб не валятися отак, не гнити, не ходити парією, прокаженим. Навіть зачумленим й повіями суспільство клопочеться, — чому ж він має бути поза суспільністю? Чому він має бути без заслання в заслання, — духовному, затажному, пекельному?

Він одягнувся й вийшов рішучим кроком — пішов просто до обкому. Там усе це скаже як є, скаже їм увічі, що чесна людина, яка не знає ніяких кривих шляхів, — не має місця в радянському суспільстві, а шахраям — широка дорога.

Не знав він тільки, що так просто собі зайти не можна в ті масивні двері.

Там стояв вартовий і перепинив йому дорогу.

— Ваш пропуск?

Нетерплячий і розбурханий Тарас почув, що перепустку береться в іншому будинку, десь на протилежнім боці вулиці. Пішов туди, — там також при віконцях сиділи військові й запитали:

— Ваш паспорт?

Пашпорта він при собі якраз і не мав.

Лютіший, ніж досі, він побіг додому і за якийсь час уже вертав із пашпортом. Вигляд пашпорту наче задовольнив службу за віконцем, він віддав пашпорта назад і показав на кабінку, — он там подзвонити до сектора преси.

Тарас так і зробив. За хвилину жіночий голос запитав у слухавку:

— Як ваше прізвище? Почекайте!

А за хвилин три:

— Керівника сектору нема, він приймає лише з другої години.

Добре! Сьогодні він усе це скінчить, почекає до другої години.

Не знаючи, що з собою робити ці півтори години, він почав ходити тротуаром. Не минуло й п'ять хвилин, як підійшов до нього якийсь у військовій формі й запитав, чого Тарасові тут треба.

— Так собі гуляю... — здивувало це Тараса.

— Проходіть! Гулять здесь заперещено!

Тарас послухав і відійшов далі. Чого вони бояться? Чи вже скоро та друга година?

Вона, нарешті, прийшла. Пунктуально о другій Тарас уже стояв і дзвонив у тій самій кабіні.

Зразу ж він почув, як слухавка з жіночого голосу перетворилась на чоловічий, холодний.

— З приводу? — цідив той холодний голос.

— З приводу постанови Всероскомдраму й пересланої до вас із Москви моєї заяви, — тлумачив Тарас, щоб вияснити конечність його прийняття в секторі преси.

Але холодний голос глузливо поцідив:

— Слухайте, громадяне! „Правда” — орган ЦК ВКП(б) і ми не можемо диктувати їй своєї волі. Звертайтеся до Москви...

— Адже ж Москва надіслала цю справу на роз'яснення до вас, — з відчаєм кричав у слухавку Тарас, розбитий вкрай саме тим, що мусить він казати це не ввічі, а так принизливо з кабіні комендатури.

Ці його слова далі слухавки не пішли. В кабінеті вже повісили слухавку й останньої його репліки не чули...

V.

Відколи приїхала мама, в Тараса затишне й радісне свято. Невгасима любов горіла рівно ясним вогнем. Ні роки розлуки, ні холод навколишнього життя не могли згасити цю безкорисну, повну чашу тепла і світла.

Хоч дві зморшки проорали широке чисте мамине чоло,

а уста були покарбовані бганкою гіркоти, — очі її були такі самі молоді й суворо-сумні. Якись задумані тихомудрі очі.

Хоч мама все життя промовчала, Тарас знав, що вони, ті очі, завжди все бачать. Пронизлива мамина спостережливість і чутливий тонкий гумор інколи, аж у інтимній обстанові, розверталися, розсипалися забавними, веселими блискотками спостережень. На людях мама мовчала й Тарас, дивлючись в ті чудесні мамині, завжди молоді, очі, тільки здогадувався про внутрішнє життя, що десь підземно точилося в ній.

Часто Тарас питав себе, чи була мама щаслива в житті. Йому здавалося, ні, що вона все життя мріяла й сором'язно ховала свої невисловлені мрії від усього світу.

Ні, не була мама щаслива. Не про неї було все те, чим заповнений побут жіночий. І як батько не любив роботи, то й не робив, — а мама все мусіла. І як то так? Однакові вдачі були в цім пункті, а так не розуміли все життя одне одного. Таке то те подружжя на старість? Де вони вдвох — там ворожнеча причаєна. Мама — непримиренна.

Непримиренна, вона не могла й досі забути тієї зверхності до неї, що наїлась за все життя від батька.

Та мама завжди була дуже й дуже стримана щодо цієї царини. Вона тільки розповідала часом, що дуже не хотілося їй заміж. Та хіба тоді було так, як тепер? Дівчина в двадцять років була вже „стара”, мусіла хоч абияк, а вийти заміж.

— Та й так усе життя ждалося чогось кращого, а тут оглянувся, — воно вже й позаду.. те життя...

Тарас любив довгими вечірніми годинами розмовляти з мамою. Вона сама пливла, виринала звідкілясь, та розмова, — відновлялися ті дні й переживання, що загублені були в часах розлуки.

Не було в її почуваннях мстивости чи злоби, а була всепрощєнна задума і затаєна непримиренність, неупокоєння.

Спокійно, епічно розказувала, як нову шапку замученого Федька впізнавала у циганських речах, як над вечір дощового осіннього дня прийшла місцева влада, — а була мама сама-самісінька, — виганяти.

— Зараз виходьте з хати, ми її на замок беремо, бо тут узавтра начальник міліції житиме.

І вона, нічого не взявши з собою, так і побрела, як смеркало, під дощем, сльотою. В Дрижиполі не було в кого переночувати, боялися прийняти куркульку наніч. Дійшла

до Марійки попросилася в якійсь хаті ночувати, а вдосвіта встала й пішки шістдесят кілометрів по болоті дощем ішла. А потім довго була слаба.

Так само без жалів і обурення говорила про теперішнє життя-буття, в Оксани. Та Оксана вічно в роботі, на двох службах, бідна, гарує. Якось би там і було, так того Юрка дуже вже пестить.

О, Боже! І знову мама попала на кухню.

Тараса бере пекучий жаль, як із тих епічних, спокійних розмов вимальовується, що мама — наймичка, хатня робітниця. Хто до школи, хто на службу, батько... Так хотів би, щоб нічого мама не робила, щоб спочила.

— Вже не їдьте до Оксани, — каже він. Будемо жити вдвох.

Мама сумно всміхається.

— А батька де дінеш?

— Тато будуть в Оксани жити...

— А хто ж їм там їсти наварить? Оксана на всіх не розірветься.

Чогось ніяк не виходило. Може батька сюди, а мама там?

— А що ж у тебе тут їсти? Як ти й сам не маєш!

Тарас прикусив язика. На ту безпечність, з якою він ставився до своїх непевних і негустих заробітків, не може він ще й їх наражати.

— І холодно буде. Зимою тут і молоде не вдержиться, а нам, старим, уже...

— Ну, то поживіть хоч до холоду...

— А картоплю копати? — не піддавалася намовам мама.

Це було мамине слабке місце — город. Скільки він її не пам'ятав, вона все нарікала на хатню тупанину, не любила її. Але вже коли починалася робота на городі, мама з блискучими відмолоділими очима тікала туди. То було її свято, — ті дні, як вона собі орудувала сапою серед зілля й не знала хатнього безголов'я. Вся вона була тоді в полоні поезії польової роботи.

І наче над нею покепклав фатум. Щодалі входило в старість життя, то більше захаращена була горшками. Таких дітей якихось мала: малими доглядала, — та й великим те ж саме.

І це ставало Тарасовою мрією — звільнити її старість від горшків.

— Ходімо над Дніпро або в сад, послухаємо концерт.

— Е, де там мені! — лякалася мама. — Вже стара я! Хіба що, в неділю до церкви піду.

— То в неділю, а то тепер!

— Ой, чого це я сіла? — знов лякалася мама. — Чогось не можу сидіти, склавши руки, все здається, що треба робити.

Не яка там у нього робота була. Стискалося серце, що така забита, полохлива.

— А ви сидіть, та й усе...

— Диво велике! А хто за мене зробить?

Мама хотіла все „відробити”, щоб „не бути на шиї”. Їй все здавалося, що вона заважає... Ні, вона ніколи не замирилась в тим, що не має власного кутка, їй здається, що вона зайва.

Як нелегко все це було Тарасові переносити! Якби то він мав мешкання з двох кімнат! Або хоч трохи-трохи більшу кімнату за цю, щоб можна було ще одне ліжко поставити.

Найгірше ж було, як надходила пора стелитися. Вони щодня довго змагалися, хто ляже на ліжко, а хто на підлозі. Тарас усе хотів покласти маму на ліжко, а вона його.

Зрештою, чогось завжди перемагала мама й спала долі.

Часто дивлючись на маму, як вона лежить на підлозі й безшумно спить, Тарасові стискалося серце. Чому він такий безсилий, такий бідний, що не може дати матері хоч ліжка? Хай би на старість відчула трохи й лагідність життя. Чи він такий бездарний, неспритний? Чи нещасливий? Чи не від нього це залежить, не від його хисту, а від тих диявольських обставин, в яких він, мов у лабетах, не може поворухнутися.

Вони — куркулі. Їм роблять ласку, що й з цієї комірчини для слуг не виганяють. Бо вони куркулі, а з куркулями багато не говорять. Мусять сидіти тихенько.

Не треба Україні письменників?

Чому не треба? — снувалось гірко й їдко в голові. — Он ті, яких визнали за письменників, ті все мають. Он Мірський аж оторопів. Каже: „Не знаю, що я сам із жінкою робитиму в моїх п'ятьох кімнатах. Хіба буду велосипедом їздити...” А як у Микитчука, то й собака Софіна має окрему кімнату.

VI.

Миналося літо, миналося. Осінь із своїми принадами все більше входила в права.

Борис Микитчук вискочив із своєї новенької „емочки” біля Дому літератури і певним хазяйським кроком увійшов у вестибюль, не помітивши низького уклону Варфоломія Івановича.

Він поспішав на засідання президії.

Нове приміщення Дому літератури було куди краще, імпазантніше й вигідніше за попереднє.

Були тут і клубні кімнати, і затишна велика зала, й зала засідань президії, й кімната місцевкому та партійного комітету, і бюро виступів, і велика бібліотека, і ще багато приміщень різного призначення. Скрізь, навіть у вестибюлі, стояли вигідні крісла й канапки, обтягнені білими покривцями. Там можна було сідати всякому, хто зайшов у цей храм чи департамент пера. Гардини, портъери, картини, величезні китайські вази, — ви зайшли в справді солідну установу, кузню слова.

Як зовнішній стиль спілки змінився, так змінився і внутрішній. Це вже не була контора Заготскоту, або Пухпера, як за короткотривалого режиму Чумаченка-Нехамкеса. Це вже був необмежений, самодержавний і неподільний княжий уділ Микитчука.

Не було справи в спілці, яка б вирішувалася без нього. Він вирішував, кого прийняти чи виключити в місцевкомі, кого включити в видавничі пляни видавництва. Редакції журналів приносили йому на затвердження зміст наступних чисел. Такі видання, як, наприклад, повне видання творів Шевченка, входили також за редакцією академіка Микитчука.

Сьогодні він має упорядкувати житло — кому належать дати в новім домі приміщення.

Блискуча зірка Микитчука щойно викочувалась. Він почувався твердо, міцно на своєму самодержавному троні.

Це переміщення світил на небі надто образково, картинно впадало в око, коли були разом Микитчук і Ре. Ре якось пощастило оминати підводні скелі й рифи, він був уже поновлений у спілці, перебрався в новий дім, навіть дістав портфель, — відповідального редактора журналу, бо „Літературною газетою” остаточно вволоділи Оксаничі. Але тепер уже сидів, розвалившись, Микитчук, Ре ж стояв і запобіж-

ливо, шанобливо щось пояснював „Борисові Харитоновичеві”.

Один тільки Рогнідич був той самий, — і в опалі, і в президії — однаково сонячний, під парами, простий.

В передпокою тихесенько й боязко чекав Танцюра, — жовтий, худий, заляканий. Просився, щоб його Микитчук прийняв.

— Гарзд, почекайте! — милостиво приобіцяв Микитчук.

Він тепер уже почав засвоювати собі широкий жест доброго вельможі, такого шляхетно-учиноного до нижчих за себе. Минув безслідно той час, коли Танцюра сидів літературним богом у редакції „Селянської правди”, а початківець Микитчук боязко зазирає у двері. Ба, вони вже тоді були знайомі, чи не той це юнак, що в кубучі не до кого, як до найбільшого кубучівського Юпітера приніс соромливо свою писанину і розговорившись, таємниці архієрейського корпусу викладав, як на духу?

Те старе припало лилом.

Поки він бігав нарівні з іншими по редакціях, висолопивши язика, стараючись перехопити скрізь, перебігти, — тоді всі вони були його особистими ворогами, тоді він чваньковито ніс свою голову. Тепер він поза конкуренцією і може дозволити собі розкіш протегуючої простоти.

Питання, яке мали сьогодні розв'язувати, було вельми складне й делікатне. Письменників було значно більше, ніж приміщень у новому будинку, самі мешкання були більші й менші, ліпші й гірші. Багато лайовиків, що мають формальне право на мешкання, не дістануть його. Як то треба володіти інструментом влади, щоб заграти цю складну п'єсу розподілу!

Як недавно розподіляли масло згідно з визначністю, знаменитістю, так пішло діло й тепер. От тільки з тією відмінною, що мешкання вже були раз розподілені, деякі навіть заселені, але час і відповідні органи внесли корективи, знову з'явилися вільні.

Насамперед, переглянули списки невселених ще пайовиків, це було найлегше. Там траплялися прізвища репресованих. Тільки один помах олівця — і пайовика вже не було.

Межи тими номінальними пайовиками бовталися такі прізвища, як Смеречинська...

— Смеречинська? Яке там її соціяльне походження? Батьків не розкуркулили?

— Кажуть, що вона попівна, — відповідає Юхим Загай-

гора, радянський український письменник, член президії, походжаючи по кімнаті з закладеними в пройми жилета пальцями, як його батько, ювелір Аба Цудечкіс.

— Почекає, — ронить Борис Харитонович. — Хай ще трохи подрукується, а там буде видно...

— Тамара Сагайдачна.

— От кому треба дати в першу чергу, — оживився Борис Харитонович. — Здібна письменниця, працює над книжкою про жінку-ударницю, крім того, обтяжена сім'єю. Сагайдачну треба стимулювати до праці. В нас зовсім бідно з жінками-письменницями.

— Тарас Саргола.

— Нам баяєт непотрібний, — недбало кидає Микитчук. — Повернути пая.

І Саргола із списків викреслений.

Так схуд список пайовиків, його відклали тим часом, а взялися до списку „потребуючих розширення площі”. Це були переважно нововідкриті молоді таланти, що їх ретельно стягав Юхим Оксанич до „Літературної газети”. Бо імена, як Рогнідич, Криничка, Першотравневий, а так само секція жидівської літератури, були вже задоволені.

За кожного з цієї талановитої молоді, говорив слово, два Юхим Загайгора. Свої реб'ята!

До деякої міри й Борис Харитонович знав їх. Чад хвали й тиміяму став уже необхідний. Друкований листок здавався йому сірим, коли там не мелькало його ім'я чи портрет. А молоді критики вже додавали куті меду.

— Треба їм створити умови, хай молодь працює! — схвалює Борис Харитонович.

Симбіоза критики драматургічного генія була б неповна, якби не було самих творів. Вони були.

Була премійована на всесоюзному конкурсі „Комуна в степу”, була нова п'єса Микитчука „Нова знать”, що ось має з'явитися одночасно і на сцені, й на екрані. Недаром він стільки років працював у кінематографії.

Ніхто ж не знає, що авторів того фільму два. Один із них засланий. І все в порядку. Зрештою, Ставенко колісь сам запропонував йому таку комбінацію: пишуть удвох, Борис дає своє комсомольське ім'я, гонорар поділять. Так багато робили, щоб просунути сценарій.

Як то вчасно підбігло! В цека комсомолу фільм дістав уже великопишномовну оцінку. Слава ніколи не ходить по одинці.

Борис Харитонович згадав, нарешті, що десь напевно чекає Танцюра. Настрій у нього був, як у доброго вельможі.

— Не журіться, товаришу Танцюра, якось то буде, як сказав безсмертний Купер'ян, — привітав він його без довгих передмов. — Я гадаю, все обійдеться якнайкраще. Колись я у вас був, а тепер може ви на часок коли ввечорі заглянете. Поговоримо, в шахи пограємо. Бо, їйбогу, я зараз так не маю часу...

VII.

Миналося літо, миналося. Рання осінь із своїми принадами все більше входила в права.

Мама все частіше згадувала, що їй треба вже їхати. Оксана буде сердитися, що мати втікла від неї, а на зиму... все одно, треба вертатися.

Так ніяк не хотілося їй їхати, не солодко їй там. Ще як згадає про ті черги... В великому місті більше чого можна дістати, а в таких провінційних містах крамниці завжди порожні, наніч у чергу навіть за пайковим хлібом треба ставати. Бо як не станеш звечора, то о десятій годині ранку хліба вже нема. Зимою намерзнешся, намучишся, поки діждешся тієї шостої години. А ще й наштотхають тебе... А на чиї то плечі все лягало? Бідна мама...

— То зоставайтеся на зиму, — несміливо казав Тарас, бо знав, що в цій холоді та його нужді не витерпить тут.

Ні, на зиму він матері не міг залишити. Літом ще можна спати на підлозі, а зимою...

Батько й мати мають права зневажати його. От, учився, учився, а яке пуття з того? Захотілося йому в писаки!

Слід було б йому хоч заради них змінити свій життєвий шлях, — десь на будівництві цеглу носити чи чоботи шити. Але при одній цій думці в ньому зринала затятість. Мусить і собою, й своїми обов'язками знехтувати, а не відступати. Це безпощадно, — але так мусить бути.

А тому Тарас почував себе винним, хоч ніколи в нього такої розмови не було з батьками. Вони делікатно промовчували головне, ніколи не дорікали, не розпитували. Може вони пригадували свої молодечі прагнення й нездійснені мрії? Тим то таке заторкнуте смутком їх сумісне життя.

Раз увечорі, того вечора прощального, коли літо в найбуйнішому розквіті, а вже чути подих ранньої осені, витягнув маму Тарас у сади над Дніпром.

Сиділи, слухали концерт на літній естраді, фантастично оторченій вітами вікових лип. Мама по-дитячому свіжо все сприймала, переймалася жалем.

— От, і раз у тут, у цім саду, не була...

Вона, хоч уже була на схилі літ, хоч уже побабчилася на лиці, — дивно зберігала в собі риси молодого підлітка, цікавого до всього дівчука. Незайманість її джерельно чистої мови витримала пробу цілого життя. Вона ніколи не підпадала жодним впливам. При мамі Тарас почував себе, як при найдосконалішому словнику, і при ній переконувався, як опростачіла, зубожіла, просяккла штампами мертвої канцелярщини його мова.

Коли вже прийде час, що зможе він, працюючи, обернутися до мамі й запитати про те, чого в книзі не знайдеш? Він ще багато й багато має у неї вчитися.

Вона була неторкнута роз'ідаючим часом, тільки більше ясного ума мала.

На яскраво освітленій електрикою сцені, повитій по краях зеленими лапатами вітами, грала оркестра. Мама уважно слухала, — старенька, шупла, простенька жінка. Ланцюг від старої української селянської минувшини до українського тонко індивідуалізованого прийдешнього закидався десь у безсмертя.

Такі вони були й такими повинні бути, — материне покоління таке, а Тарасове таке. Такими й повинні бути для цілоти й гону вперед.

Таємними шляхами приходить до нього думка, що так і мусить він жити та працювати. По-своєму, а не як наказують. А коли інакше, — то не хоче й жити.

Отак і життя пройшло. Все думалося, що воно ще попереду, а оглянешся, — воно вже й позаду. Вже вона не така дівчинка, а бабулина.

— Чи давно було, що ми з Мар'янкою Ференцевою, та Даньком, та Никодимом разом до церкви ходили? Наче вчора. Я тоді також отаким патиком була. А хіба б і я не могла бути отакою, як оця тоненька в чорному, що на скрипці грає? Якби то нас учили.

Мама думала приблизно те саме, що й Тарас, але по-своєму те витлумачила, вклала в образ тоненької скрипальки на естраді.

Отак вони удвох уміли говорити. Мало сказати, а за тим покласти неочеркнено багато змісту. В тих скупих словах

були заховані всі мрії, може навіть неоформлені. Чого хотіла, — на схилі літ побачила в живому образі.

— А що ж то воно таке, той соціалізм? — несподівано запитала вона.

— Це лад, щоб усім було добре, — знайшов що перше сказати заскочений Тарас.

Мама на це нічого не сказала. Але за кілька хвилин знов запитала:

— То як для всіх, — чому ж нас порозганяли?

І Тарас уже не мав що на це відповісти. Чому, справді?

Його старі обое чогось іншого хотіли все своє життя. Рвалися з епохи, в яку вставила їх сліпа доля народження. Мусіли якось пристосовуватися до тогочасних вимог епохи. Ну, а стали куркулями, позбавленими права голосу.

І зміна та, що розламала їх епоху вдрузки, прийшла. І могли здійснюватися мрії про якесь досконаліше життя...

Та не для них прийшла вона. І не для їх дітей.

Вони — парії в цьому сьогодні... У „безкласовій, соціалістичній ері”...

А життя йде. І він скоро оглянеться — вже все позаду.

Чи ж має він право відкладати на майбутнє свої завдання і прагнення? Ні, не сміє.

VIII.

Ще не так давно Тарас, хоч не почував під ногами власного ґрунту, хоч жив лише надіями на незабарну перемогу, все ж почував якесь опертя. Одною точкою він спирався на приятелювання з Левітом, на плинні, хоч не дружні, та все ж, рідні чимось зустрічі із такими ж, як він, викиненими за борт. Дарма, що вважав він їх за ретроградів, а себе повновартним носієм пролетарської ідеології. Третя точка опертя була між Тамарою й Килиною, чи в них обох разом.

Сьогодні, ідучи оце сходами нового письменницького будинку, він почував себе самотнім, загубленим. Він ніяк не міг відкараскатися почування, наче живе й ходить під низько навислими гранітовими ущелинами. Низькістю своєю вони давлять на нього, от-от придушуть.

Вже зовсім порвалися зв'язки із світом. Тарас входив щодалі в душевне підпілля, — більше заслання, ніж би десь у засланні серед таких самих парій. Наростали непокірні думи, несподівані й бунтівливі висновки — і росло це на тому самому угноєнні, на якому партія й уряд вирощували

своїх стахановців та ударників. Росло воно само з себе, без жодного нав'язання, впливів, підживлювання заходами „клясово-ворожих елементів”.

І росло саме тому, що Тарас прийшов до епохи соціалістичного будівництва із юнацьким запалом, із вірою, відданістю, правдивістю, щирістю.

Все це непотрібне „безклясовому соціалістичному суспільству”. Він із своєю чесністю, щирістю непотрібен.

Вже не було куди й заходити. З Килиною він не зустрічався. Кузьма помер. Навіть до Поштаренкової не міг зайти. Її викинули з квартири і невідомо, куди. Інших, хто б не приходив на думку, не хотів бачити.

Може навіть і Кузьми не хотів би бачити, той хоч був щирий, але застиг на рівні світовідчужання дядька з села, таким і помер. А кого хотів би — це якогось такого лицаря й далекогляда. Може Миколу Хвильового... А може й не його самого, лише діткнулися атмосфери сузір'я вільних умів, яких так багато зродилося було на Україні зразу в пореволюційні часи і яке завершив хвильовизм. Ййбогу, кращого, цікавішого часу, більшого горіння Тарас у своєму житті й не знав. Тоді, зблизька, він того оцінити не зміг, розстроений настирливістю покритих червоними сатинами трибун. Але тепер, у віддалі часу, виступають вони всі, як іскристе сузір'я...

Ні, нікого з теперішніх Тарас не хотів би бачити.

І самому бути нестерпно. Вдома, вже ссь місяць, нема світла. Відділ комунального господарства міськради вилучує на довгі місяці по черзі цілі райони і населення мусить по-печерному сидіти зимовими вечорами в п'ятмі во славу індустріалізації країни, п'ятилітки в чотири роки та перемог соціалізму. Чи в шахтах не встигали видобувати вугілля, чи залізниці не встигали перевозити його, чи індустріалізація вимагала більше, ніж добувалося?.. чи це була чергова вилазка клясового ворога, шкідницька диверсія?.. У всякім разі, найменш за все бралось до уваги почування й нерозуміння людности неосвітлених районів.

Ідеш темним містом і аж тепер відчуваєш, як міська людина відірвана від природи. Бо в селі й небо чомусь ближче до тебе, кожен раз можеш звернути свій погляд на звичні сузір'я, пошукати їх, визначити місце й час, відчути себе невід'ємною частиною всесвіту. А в місті за мурами, — відділений електрикою, закопаний у свої наглухо замуровані переживання, — відчуваєш себе ще самотнішим.

Аж тепер, як губляться в п'їтьмі контури міста, відновлюється той зв'язок. Тарас бачить вистелену в небі зорями дорогу, предковичний Чумацький шлях, і наче від цього вертаються йому сили терпіти й цю самотність, і викинутість із суспільства. Життя складніше й багатше за ці койці, куди повпихали самі себе люди. Діди і прадіди на той шлях дивилися, щоб з дороги не збитися. Дивиться й він. Мільйони української людности переживають сьогоднішнє лихо переживає й він. Яка ж самотність?

Вже от-от наче покидали сили, нестерпно було, хоч руки накладай на себе в моторшному куті безвиході й заблуканості.

А подивився на небо — й не так стало. Він, їйбогу, подібний на того чумака, що тупцявся біля казана з кашею у степу й нарікав на чортову тісноту. Так от же, — хто хоче, хай сидить у койці, він не хоче!

І коли він до цієї хвилини нікого, навіть Левіта, не хотів бачити, то тепер уже мав силу до нього зайти. Тепер він збагнув причину свого нехоті. Бо власна кривда кожного пускала проміння, які зустрічалися в просторі й створювали видимість одної кривди. Але й кривди їх були нерівномірні та не одні.

IX.

І от на самих сходах Тарас знов почуває, що йому не хочеться й сюди, до цього вигідного, добром і устаткуванням наповненого мешкання. Що з того, що погріється він у теплім кабінеті, на каналі посидить, перегляне книжки, загляне в енциклопедії, послухає патефона, може навіть подзвонити кудись телефоном, — а потім знову в свій курячий коєць, холодний і незатишний?

Зринуло, забуте наче, враження останньої розмови. Кілька днів тому він заходив сюди. Левіт розігнався до нього з такими словами:

— А, хавер Тарас! Ти вже знаєш?. Закрили дитячий жидівський театр.

Новина ця не здалася Тарасові такою різною сенсацією. На тлі тих ран, що завдано українській літературі й театрові, це була зовсім незначна дряпина.

Він так і сказав.

Взаємини їх тим і були милі, що обое без фальшу говорили один одному часом і не дуже приємні речі.

— Боже мій! — похитав головою Левіт. — Та ти думаєш, жидівська культура в кращому стані? Було три друкованих органи, тепер один. Було видавництво, — тепер прилучили його до видавництва нацменшостей. Було три театри, — тепер один. Ось тепер у Москві відбувається конкурс, уавтра-позавтрім опублікують, хто дістав нагороду, а там може й орден, а про такого видатного на весь Союз актора, як Меламед, щось ні звуком не чути. Невже його ніяк не відзначать?

Тарас на це відповів:

— Я думаю, розстріляти Василька — це щось гірше, ніж не відзначити Меламеда.

Левіт був добродушний і великодушний. Він узяв, проте, справу в перекрій.

— Я так само, як не більш за тебе, не люблю отих Балалаєвського, „широго українця” Загайгору, Смутьсонова. Ці цинічні кон’юктурники й комерсанти зрозуміли чудесно дух часу. Я вже давлюся культом обожнювання сонця в Кремлі. Я не знаю, як сполучити „геть релігію” й творення фараонського культу. Я не знаю, для чого я пишу, для кого. Жидівська література не має майбутнього, вона безперспективна. Я вже тепер не бачу свого читача. Молодь наша не хоче вивчати своєї мови. Діти наші воліють ходити в російську чи в українську школу, аби тільки не до жидівської. Нащо йому жидівська мова, коли в житті йому потрібне добре знання, насамперед, російської мови?

Правда!

— Я знаю таких, що читають Шолом-Алейхема в російському перекладі, бо по-жидівському не розуміють.

Тарас усе ширше відкривав очі.

— Взагалі, — розгортав свої думки Левіт далі, — взагалі, мене жах бере, куди ми йдемо. Ми ж вимираємо, як нація. Ми не маємо своєї робітничої класи й не хочемо її мати. Ось організуються ремісничі школи, майбутніх робітників готують, — там жодного з нашої молоді нема...

— Але в вас є Біробіджан...

— Хто туди поїде? Я, чи Загайгора? Нам тут краще, чого ми повинні шукати нової батьківщини?

Справді, чув щось таке й Тарас. Хто й поїхав до Біробіджану, то тимчасово, всі назад вертаються.

Воїстину, трудно зрозуміти цю епоху. Жидівська література вимирає, нової Палестини не хочуть, творити українську культуру поставили смутьсонових... Вони в ній розу-

міються, як баран у аптеці, а справжніх творців української культури, — серед них і жидів — згноїли за український націоналізм. І ми, заблукані в манівцях епохи, ладні перенести нехить до перевертнів та пінколизів на весь народ. От же й Левіт тлумачить кривди жидівській культурі: „Микитчук не любить жидів...” От же й Кузьма тлумачив цю епоху, як поворот „запродажу церков”...

Хтось дзвонив у телефон. Левіт узяв слухавку.

— Галло! Давид? В складі журі! Ну, це інша річ!..

Між телефонними репліками вставив він і до Тараса.

— Меламеда запрошено до складу журі, тому його нема у списку премійованих.

Очевидно, — на думку Тарасові прийшла одна з газетних крилатих фраз про небезпеку місцевих націоналізмів і боротьбу з ними, — очевидно, всі національні культури призначені на вимирання, але там, де нема такої великої небезпеки, там ще до складу журі запрошують, де ж національна культура загрозовано розростається, — там відразу по двадцять вісім чоловік убивають.

Х.

В цю хвилину, згадуючи ту розмову, Тарас роздратований проти Левіта. Все ж, — затискають, затикають, а от Левіт мав непогане мешкання, — дістав ще краще. Він має змогу збирати бібліотеку, придбати рояль, купувати дітям непотрібно дорогі іграшки, може гостити родину, випускати у видавництві нацменшостей книгу. А Тарас?

Він примушує себе натиснути гудзика в дверях. Хто має одного друга й тратить його, тратить в сто раз більше, ніж той, хто втратив одного із ста, — це Левітова сентенція. Левіт у найтяжчі хвилини ніколи його не відштовхував, а ще піддавав духу. І вже ніяк не винен Левіт, що Тарас — парія. Він працює для свого народу і не лізе нікому на голову. Не він виганяє Тараса з українського літературного процесу, навпаки, чи не Левітовими зв'язками та лекціями-підробітками тримається Тарас упертости — поки снаги — не відступати? Тарас натиснув гудзика.

Левіт із Танцюрою грали в шахи.

Це не вперше застає тут Тарас Танцюру. Відтоді, як Танцюра впов, як обох викинули із спілки, як дітей із садка впровадили, вони почували одне до одного симпатію.

Танцюра був жовтий, вилиці обтягували йому щоки, став

він згорблений, загнаний, несміливий. Кажуть, він уже продав друкарську машинку, бо все разом збіглося. Жінка народила дитину, роман видавництво повернуло „за браком паперу”. Танцюра відчував себе кандидатом на заарештованого. Але його чомусь не ув'язнювали і він ходив тінню, кістяком по вулицях міста. Може один Левіт і хотів ще з ним говорити.

Втім, сьогодні був він трохи не такий обмоклий. Навіть жартував при шаховій грі. В голові скакала радісна думка, — чого запросив його додому Микитчук?

Перекидалися словами про неопубліковану ще, але вже відому в колах, постанову про ордени.

З'явилась нова пошесть — орденоманія. Ордени діставали доярки, свинарки, стахановці, п'ятисотниці, лавреати. Ну, і письменники дістали. Звісно, на першому місці був Микитчук. Був і Рогнідич за пісню про Сталіна, був і Меламед.

— А за що Загайгора дістав знак пошани? — здивовано питався Тарас, коли перебирали імена щасливих.

— „Прінімая во вніманіє пролетарское проісходженіє”... — промимрив, мов до шахів, Танцюра.

— Хто, Фіма — пролетарського походження? — аж підскочив Тарас.

— Ну, ну, ну,... Як не пролетарського, то кустар-робітник... — мимрив Танцюра, захоплений головоломним, далекоюсяжним тягом. — Я добре пам'ятаю, у мене в руках всі анкети були.

— Ти пам'ятаєш, а я знаю! Кустар-ювелір-лихвар, — це так. Бо ми з ним із одного містечка, хата напроти хати.

Танцюра із здивовання так скопив своє одне око, що воно, взагалі, вже в другий бік подивилося. Втім, він відразу око поставив на місце.

Лояльно відповів:

— Походження не має значення. Діти не відповідають за батьків. Он, Ленін також був дворянського походження.

О, Танцюру вже життя навчило! Ніхто не підкусить те пер...

Він навіть ніяк не реагує, коли Левіт розповідає про дивовижну ображеність поета Билини.

— Я його абсолютно не розумію... — каже Левіт. — За що він образився? Оце днями я перебирав книжки й зачитався його першою збіркою „Сонячні кастаньети”. Під враженням того ж дня зустрів його на коридорі й захотілося

сказати йому приємне слово. „Це така сила, — сказав я йому, — що якби ви більше й нічого не написали, то тією збіркою ви назавжди увійшли в історію літератури”. Не знаю, що я такого образливого сказав? Він побіг зараз до Іщека Штейна із скаргою на мене.

— Бо ви сказали, що його остання збірка поезій „Кроком крицевим” нічого не варта, — посунув шахову фігурку Танцюра.

— Як? Я цього не казав!

— Але він почув...

— Я не міг цього сказати, бо я добре розумію, що такі, як Билина й Рогнідич, — жертви свого таланту. Ще Криничка... Як божевільний, він має право часом збунтуватися...

Танцюра на цю тему не хотів говорити зовсім. Він почав розказувати про чергову смішну сварку між Льонькою Криничкою та його Галкою.

— О дванадцятій годині ночі хтось стукає. Відчиняю, — а то малий Вовка Криничка в довгій сорочині. „Пустіть, бо тато маму залізною праскою по спині б'є, а мама на нього камінним пресом кидається...”

— Ну, жінка, здається, хоче частувати нас чаєм, — може б ми так перейшли до столу? — запитав Левіт, поглядаючи на відчинені двері до другої кімнати.

Чаювання чи якісь інші частування у Левітовій гостині виходили ненавмисне, невимушено, — годі було відмовлятися.

Левіт любив поласувати, зараз приглянувся до варення.

— Що за варення? Вишневе? Чому ж ти не дала з райських яблук? Тих, що любить товариш Танцюра.

— Та ти не звертай на товариша Танцюру, — сміється дружина.

А втім, райські яблучка зараз і з'явилися на столі.

Танцюра сидів якимось боком на стільці, якимось згорблено, якимось по-жебрацькому присьорбував. Вдома в нього давно вже не „по-американському” пили чай. Втім, він також любив жартувати.

— Ну, мені „по штату помагається” любити вишневе, а от вас, зрозуміло, як жидівського націоналіста, я бачу, дуже до райських яблук тягне...

— В цім пункті ми знайшли спільну мову, — кинув Левіт, поїдаючи рожеве райське яблучко на тонкій ніжці.

— Один тільки я праведник між вами, грішниками, — не відставав і Тарас — Я кохаюся в усіх дарах Божих.

Райські яблучка напрочуд приємно настроювали.

— Я тобі, Тарасе, Також можу нагадати націоналістичну вихватку, — відказав Левіт, інколи закидаючи на „ти”, в особливо милі хвилини.

— Я? Мені? Я — тільки „наклепник”!

— А пам’ятаєш, як ти раз сказав мені: — „Я буду ходи-ти на суботники, а житимете в новім домі ви”.

— То воно ж так і є! — розреготався Тарас. — Не я ж тут живу, а ви. Стривайте, чи не те саме це мешкання, що мені було призначене?

— Я ладен тебе розцілувати за твою щирість, — признався Левіт.

— Мала потіха! Якби ви були директором видвництва й випустили мені книжку...

— Бо ти — дурне теля! — знов звідкілясь видобув свої давні протегуючі нотки такий зрівняний тепер із Тарасом Танцюра. — Чому не підеш до Микитчука? Кажу тобі: об мури будеш лобом битися й закутки витирати доти, доки не підеш до нього.

14. П А Р І Я

I.

Захоплення орденами й бенкетами в честь орденосців змінилося захопленням ювілеями, а, звичайно, також бенкетами.

За ювілеєм Пушкіна йшов ювілей Шота Руставелі, Фірдовсі, тоді Шевченка... Потім згадали, що Рогнідич має сорок років літературної діяльності. Потім робили ювілей Криничці... Аж поки згори не прикрикнули, що вже ювілеїв забагато.

Тоді задля єднання братніх літератур почали їздити в гості. Самі поїздки не обмежувалися тільки візитами, а також підготовлялися, вони так само, як і ювілеї, вимагали великих тисяч та асигнувань.

О, то не така дешева справа! Втім, у соціалістичному суспільстві можна собі дозволити викидати тисячі на культурні справи, на широку ногу розігнатися, тим більше, що видання й перевидання Шевченка, Франка та інших клясиків ці немалі тисячі видавництвам приносять.

Кожний ювілей відбувався не тільки в межах однієї республіки. До ювілейного святкування підготовлювали ювілейні видання мовами братніх республік. Отже, десь у Грузії святкують ювілей Шота Руставелі, а у всіх братніх республіках письменницькі спілки заняті перекладами творів великого поета, з'являються потреби в підстрочниках, у словниках, в перекладачах...

Що література в соціалістичному суспільстві — прекрасне комерційне підприємство, про це може деякі капустияні голови й не подумались досі. Може б і справжні комерсанти не подумались, коли б коло цього не ходили такі діалектичні уми, як Юхим Загайгора.

Загайгора завжди найперше знав, ще за кілька місяців наперед, про проєкування ювілеїв. Мало того, приятель його з сектору преси радився з ним про розміри сум, які

треба асигнувати на це свято, радився перше, ніж виносити на чергове засідання.

Вже були спеціалісти від ювілеїв. „Ювілейним комісіям” доручалося ці роботи роздавати. Кому? Звісно, своїм, соціально близьким. Бо там робота не яка, а гонорари дуже високі. Партія й уряд не шкодують коштів на відзначення народніх геніїв.

Так, на ювілей Шевченка Балалаєвський „подработал” десять тисяч, — зробивши лідстрочники з „Кобзаря” на жидівську мову, а також частину переклавши. Ну, та він ніколи не пасе задніх, не так, як інші тюхтії, що довідалися, коли вже все було розібране.

II.

Безконечне недоїдання створило глибоку анемію, байду-жість до себе. Тарас повинен би піти вже за сторожа, як уготовано куркулям. Але якась дивна впертість закипала в ньому. Ні, він своєї повісті не покине! Або виконає свою місію, або згине тут, а не відступить! Украви п'єсу, — дідько з нею, вона однак не відбиває справжнього жорстокого життя. Він не хоче вже до неї признаватися, він за неї, по правді, соромиться. Він написав і пише інше.

Цим борисам і фімам тільки того й треба, щоб ми не йшли в ідеологічні ділянки, особливо ж, найважливішу — слова. Тим більше мусимо ствердити себе — і саме в слові. Якою тільки ціною?

Він відчував навколо себе велике мовчання, а в ньому власні думки, ніким не підбурювані, звучали щораз голосніше, ясніше. Та Левітова філософія йому не підходить, — сидіти тихо, читати, жувати, виконувати фізіологічні потреби і вважати це за велике щастя.

Так несила. Хоч він, по-їхньому, й пасеїст, — потреба бурхливого життя нуртувала в ньому й виливалася в бунтівливі думки, такі неспівзвучні нікому. Чому не може мати він права на відмінну індивідуальність, нехай трічі дивацьку? Чому повинен пнутися до масово закряного стандарту?

Він повинен був би так само розштовхувати кулаками, як всі вони, відпихати другого, не гребувати шляхами й засобами, — от тоді був би він „свой парень на все сто”. Як же не розштовхувати, то десь у шпару пролазити. І так, і так, — гідко, і так, і так, — знівечити животворче ядро найінтимнішої частини свого „я”, стати зламаним стеблом.

І за це уперте обстоювання невеличкого, — права на погорду, на огиду до невластивих душевній структурі методів, — по ньому топчуться. Чи то не топтання по Тарасові, що в українській літературі хазяюють зайди, а він там не має місця?

Навіть оте цькування, оті газетні статті й погромницькі промови, що зарябіли один час проти нього, були меншим лихом, ніж оце цілковите забуття. Хай краще лають, аби не мовчали!

Він мусить звучати. За життя як не зазвучить, — по смерті й потім. Йому друкуватися треба, як сонця. Ну, і як сполучити ствердження індивідуальних прав із правом участі в радянській літературі?

Останньою краплею, що виповнила його назріваючу рішучість присилувати себе, були зустрічі й розмови, одна слідою за другою.

Спочатку з тією ультраляльною Смеречинською. Вона вже встигла випустити три книжки й тепер, на вулиці перестрівши його, протегуючо-доброзичливо питала:

— Чому вас не видно ніде? Щось пишете?

Тарас на це питання ніколи нікому, навіть Левітові, не відповідає. Це його царська примха у своїх невід'ємних володіннях — ні слова не проронити про те, що не знайшло довершення.

— Чи щось друкуєте? — влажливо допитується Смеречинська.

— Ні, моя ліва нога не хоче! — жартома відговорюється Тарас.

Що їй розказувати?

Поки була сенсація з плягіатом, і він був „модний”, і він був у центрі життя. Тепер навіть Смеречинська протегуючо говорить з ним, отаке він став ніщо.

— Шкода! Ви непогано починали й так відступаєте.

— Не я відступаю, а мене „відступають”... Мое ім'я одіозне, як бачите...

— Ну, це вже ви... занадто згущаєте барви. Ви не ображайтеся, як вам раз-два повернуть. Скільки раз мені повертають, Боже мій! Хвороблива амбіція нам, далебі, ні до чого! Он мені мешкання не дали, хтось пустив про мене плітку, що я попівна, — та й то я не падаю духом. Як ми так будемо перейматися амбіцією, то нас зовсім затруть і випруть усякі Балалаєвські. Треба за себе боротись!

— Себто, розштовхувати, давити інших? Чи принижуватися?

— Ні, чому? Це активність, наполегливість. Треба побільшовицькому успіх за вуха тягнути, а не чекати, поки він сам до тебе прийде... Не можна бути таким несучасним... Ну, виступіть десь прилюдно із самокритикою, чи що...

Присоромила так, приговорила і подала руку.

— До побачення! — всміхнулась вона. — Раджу вам амбіцію перетворити на настирливість. А пасивність на активність...

Що вона хотіла цим сказати? Чи вже й їй допікають Балалаєвські?

Сама вона може й „літературна мокриця”, як обізвав її той самий, закоханий у ній, Криничка, але дружне, може й значніше, ніж здається, слово її овіяло Тараса.

Не пройшов він і кілька кроків, як Сміянець йому перестрівся. Диво, він зачепив його сам, але чомусь перейшов на „ви”.

З тими самими словами:

— Чому нічого не друкуєте? — питався Грицько, тепер дуже подібний на куркулика, — куций, товстенький, з самозадоволеною посмішкою. Грицькова пересічність особливо виступала тепер, коли він скинув, нарешті, своє улюблене військове вбрання.

— От, питання! — буркнув Тарас. — Та й як, коли не друкують?

— Треба перебудуватися...

Це модне слівце пурхало тепер скрізь. Так само, як Смерчинська, й Сміянець радить бути активнішим, боротися за себе, побільшовицькому брати справу в лоб.

— Що це значить, — брати справу в лоб? — перепитав Тарас.

— Треба добиватися!

— Так, як Загайгора чи Микитчук?

— Хоч би!

— За вовчим законом?

Тарас не розумів, чому вони називають це більшовицьким методом життя. Та це просто безпардонно-нахабницький... фашистський.

— От, написали б якусь новелю про ударництво і соцзмагання... — навчає далі Гриць.

— Самозадоволено списати з газетної шпальти? Ну, я так не можу...

— То як не можете, — пішли б на якусь корисну роботу, — звисока каже Гриць, переконуючись, що Тарас ніколи не перебудується й не засвоїть більшовицької тактики.

Тараса охопила злість на цей менторський тон, на ці поради.

— От і не піду! Чому я не маю права на своїй прабадьківщині працювати в літературі, а якийсь Загайгора всі права на те має. Я вважаю, що моя робота корисна, а інша — така ж репресія, як і заслання. Волю так, хоч здохну!

Сміянець на це вже не знайшов що сказати, він чогось захався йти. Може тому, що ці словечка, та ще й на вулиці, — „репресії”, „заслання” — різали йому вухо, а може й тому, що побачив здалека Росинського...

І цей ще почне питати. Чому не добиваєтесь, та чому не перебудовуєтесь, та от іще посилатиме на „корисну роботу”.. Вже цього питає, де ж тоді різниця між більшовизмом та фашизмом, як у них в такій пошані вовчий закон?

А краще пройти, вклонившись.

Але Росинський також мав охоту поговорити. Він тим самим набридливим питанням, але на диво, без тієї протегуючої зверхності, почав:

— Чому ніколи не видно вас тепер у Домі літератури?

— А чого я туди піду? — зовсім нетерпляче запитав Тарас.

— Та воно, правда, у спілці тепер такий бедлам зробився, таке безголов'я, що здоровому глуздові там уже нема місця... Але вмирати не маєте ще права, — відтягнув він Тараса, щоб його не зачепила, проїжджаючи, машина. — Ви ще роману не написали. Мусите написати...

Ну, цей уже зовсім Тараса здивував! І звідки, чому така ніжність?..

III.

В кріслах, одягнених у покрівці, сиділи групами поети, критики, прозаїки. Деякі з них порозвалювалися, аж півлежали, — по трудах праведних. Кожен із цих молодих талантів із „Літературної газети”, з Загайгорової-Оксаничевої шайки, мали роботи до чергового ювілею по горло.

Тому почували вони себе хазяями цієї прекрасної концесії — української літератури. Говорили російською мовою навіть ті, що до недавня не вживали її, — Першотравневий, Любомирко. Така то мода повелася тепер у спілці.

Мода ця була така заразлива, що навіть „уярмлений брат”, Любомирко, не міг перед нею встояти. Він намагався не відставати й хвацько закидав „мовою Леніна”. Коли інші, починаючи лівореволюційно, переходили в опозицію, або, взагалі, зникали, то Любоморко брав усе ліворуч, усе пильніше намагався потрапити в тон партії та уряду. Цупко тримався із Оксаничем, а також і тих ідей, що окрилювали цей, щораз міцніший, кулак у спілці. І треба віддати йому належне, він уже не різнився від керівника справ, вірмена Арзам'янца. Так то народжується новий тип радянської людини із єдиною мовою.

Що ж робити, оборона вживання української мови у спілці ставала щораз реакційнішим явищем. Треба йти в ногу з епохою.

Ото ж, у центрі цієї молоді сиділа вічно квітуча Тамара Сагайдачна, — щораз добірніше вбрана, з тією незмінно сліпучою усмішкою на устах, що вже здавалася маскою. Вона вже зовсім була вправлена в усі вигоди літературного життя, починаючи з приміщення й кінчаючи участю в готуваннях до ювілеїв.

Вона й тепер не мала часу, — помахала ручкою і пішла.

Тамара купалася також у сьйві успіху. Вона дістала орден, — знак пошани. Ввічі з нею поводитися, як із плеканою дитиною. Позаочі, в кулуарах, про неї ходили жахливі плітки, бо ніхто не розумів, за що, справді, орден. За ту бліденьку книжечку нарисів?

Тим часом, між Тамарою Сагайдачною й Борисом Микитчуком існували давні порахунки, вони їх аж тепер зводили. Борис зреваншувався Тамарі за своє давне-предавнє фіяско. Він підкреслено й неприховано поведився з нею, як із своєю фавориткою, — він і вона грали. Не було у їхніх взаєминах ні грана чуття. Вона з ним кокетувала, він садистично приживував її на людях і бавився цим.

За це він же щедро, як вельможа, платив. Тамара мала все для свого блиску, от уже її пустославолюбність була увінчана орденом. Тут якраз треба було спілці в своєму проєкті до Кремля подати хоч який процент жіноцтва. Кого ж ти подаси? Аделаїда Бунчук блиснула своїм історичним романом на л'ятьох мовах і стрімголов скотилася в небуття заслання. А так — і кози ситі, й сіно ціле! Ця дуже легко, помалп'ячому, схоплює, чого сььогодні треба, з нею багато клопотів не буде. На якісь заскоки чи ухили вона нездібна і не підвезе свині спілці перед партією й урядом.

Цим разом по Тамариному відході ніхто на її адресу не проїхався, всі були захоплені чим іншим. Всіх надзвичайно цікавила одна новина. Маємо своє видавництво! Тепер можна вже книгу випустити, як раз плюнути. Тепер уже розв'яжуться творчі сили, бо досі щось, хоч мали півдесятка видавництв, трудно письменникові книжку випустити. А з другого боку, — посуха на книжку. В вітринах останніми часами майже нічого не з'являлося, хібащо які дрібниці, на зразок збірки нарисів Сагайдачної „Ударниця країни соціалізму” або переклади.

Якась сірість панувала останніми часами. Всі це бачили, відчували. Однією п'єсою Микитчука, видаваною й перевидаваною, не розкрасиш же сірости.

Нове видавництво „Радянський письменник” має пустити нову кров у застигли жили української літератури.

Головний редактор нового видавництва, Юхим Загайгора, здавалось би, не перейнявся всією величавістю своїх нових обов'язків. Він також сидить тут і дуже весело базикає з Любомирком про свої вражіння від Казахстану. Він щойно вернувся з ювілею Джамбула, як представник інституту літератури ім. Шевченка.

О, так, Юхим Загайгора, — старший науковий співробітник цього науково-дослідного інституту. Прибившись до літературних берегів без вищої освіти, він форсованим темпом, екстерном, закінчив університет, ще недавно вступав на аспірантуру, — а тепер уже готує докторську дисертацію про творчість Лесі Українки. Частина її він уже виголосив у чільній доповіді на сесії Академії наук, присвяченій Лесі. Чи то диво з його здібностями?

Мало того, він підніс на небувалу височінь рівень марксоленінсько-сталінської критики. Будучи одночасно головним редактором журналу „Критика”, він гуртував коло себе надійні кадри, поробилися й вони молодшими науковими робітниками інституту.

Тепер уже вони могли все. Зфабрикувати славу письменникові. Стерти з лица землі та й літератури ім'я хоч би й з сімома п'ядами в лобі. Забути за нього. Ігнорувати. Замовчати, мов не існує. Зробити літературу такою, як їм хочеться.

Сесія Академії наук, присвячена творчості Лесі Українки, відбулася майже виключно їхніми силами. Правда, деякі присутні при цих доповідях виходили, не могли знести апльомбу й робфаківського рівня доповідачів загайгорівського типу та хову.

Монопольного права на літературу вже ніхто в них не відбере. Останній критик із архаїчних „Гарту”-„Молодняка”, Кошель, вже не „поблискував згід окулярів своєю мерзенною пікою”, висловлюючись його ж власними словами. Він, так само, як і Микола Костевич, як і Липовецький, давно був заарештований та засланий.

Так, і монопольне право Микитчука на театр також вони держать у своїх руках. Перед Зимою розшаркалися раз із мусу, але Зима ні п'єс своїх не бачить на сцені, ні не бачить читач його книг у вітрині.

IV

Веселу розповідь Юхима Загайгори про те, як Джамбул дарував верблюда поетові Билині, а Билина злякався, що має робити з верблюдом, і віддавав назад, а Джамбул образився, а Загайгора і Гурін рятували ситуацію й казали, що Билина просить тримати дарунок покищо в себе, — перебила поява незвичного відвідувача.

З тих, що сиділи в затишному, подібному до ательє художника або почекальні знаменитого адвоката, приміщенні, мало хто знав високого, худого, миршаво зодягненого молодого чоловіка, з густими чорними бровами. На кожного простого смертного, що посмів переступити поріг цього олімпу, та й на читача, дивилися згори, скоса. Власне, й на цього не звернули уваги. Він сів тихенько в куточку й поглядав на мальовничі будні українських письменників.

Напевно, з периферії якийсь початківець, або вчитель із замовленням до бюро виступів...

Знав його Юхим Загайгора. Але він волів не помічати прохача, настроений на легкий, розважальний тон.

Господар тут він, а не той, що сидить при дверях. Якби це був український Дім літератури, то не міг би тут ніхто інший бути господарем, як письменник-українець. Та ба, це Дім Спілки радянських письменників України, хазяї тут вони, радянські письменники. Національна приналежність? То пусте! Аби знання мови й ідеологічна витриманість. Це й є культура, національна формою, соціалістична змістом.

Так думає Юхим Загайгора.

Ця сценка — лише проекція життя. Як у літературному процесі, так і в державі: на Україні порозсідалися в кріслах господарі — радянські всякі яничари, а українець, як не хо-

че вбити своєї національної серцевини — от і сидить тепер при дверях прохачем.

Так думає Тарас Саргола.

Тарас уже кілька разів заходив після довгої перерви до нового приміщення спілки. Все було нове, незвичне, чуже, почувався він препогано під тими косими погірдливими поглядами новітніх імен, але він мусів це стерпіти, бо шукав нагоди зайти до нового видавництва.

Сьогодні, видалось йому, якраз випадає добра нагода поговорити із Фімою. Саме отак, у простішій обстанові, а не спеціально. Фіма був веселий, грайливий, нагадував давнього.

Тарас виждав, коли плин розмови урвався, й несміливо ризикнув підступити.

— Товаришу Загайгора, я б хотів із вами поговорити про видання книжки...

Загайгора аж тепер його помітив і льодовим голосом, так раптово знайденим серед жартів, відказав:

— Я тепер не маю часу. Зайдіть узавтра до видавництва о другій годині.

Видавництво було в сусідній кімнаті, а Фіма жартував і базікав собі далі.

„Так мені й треба!” — злісно подумав Тарас, мов дістав ляпаса.

Бо він не хотів сюди йти, а сам себе присилював.

V

— Ввійдіть! — почув Тарас перш, ніж відчинив двері до кабінету головного редактора нового видавництва.

Так сказав йому Фіма вчора, — прийти о другій годині.

Довго ходив попід дверима, поки оце змусив себе поступати. Як був далеко, вирішував: „Треба піти! Взяти в кулак самолюбство, стиснути й іти”. Хіба вже таки справді спускатися на дно через те, що його чомусь відкидають, мов сміття? А поза ними, — однаково, книжки не видасть.

„Ні, не хочу проситися! — кричала душа на те. — Якщо так накидаються українськими силами... неначе нас багато є...”

І як доходив до дверей спілки, його брала така нехіть, така огида! До кого йде кланятися? Він же й на хвилину не вірить, що йому випустять книжку. Пощо ж себе мучити цими приниженнями?

Але треба, треба! Ім'я його мусить звучати. Амбіція то — егоїзм, то злочин проти невидрукованих творів.

Повість його вже під лахвою в течці. Відчиняє ненависні двері.

В невеличкій залі, встеленій товстими килимами на дзеркальному паркеті, було порожньо, принаймні, за великим масивним столом нікого не було. Втім, Тарас почув уривки фрази:

— ...конечно... і сразу же — „гоні монету”...

За великим масивним столом таки справді нікого не було, але в ближчому кутку стояв маленький, круглий, полірований, китайський столик, три м'яких крісла довкола. Вони легко, весело, як учора, розмовляли, — Фіма з якоюсь елегантною жінкою.

— Хто там? А, це ви!? — побачив Фіма відвідувача, що ступнув уже одною ногою в кабінет. — Вийдіть! Зайдіть за десять хвилин. Я занятий!

Тараса опекло. Наче до льокая, немов до Хомки!

Він не вийшов, а пішов геть додому.

А на сходах знову сказав собі: „Треба до дна випити цю гіркоту приниження”. Письменник і приниження мусить знести, щоб твори його звучали ще за життя.

Просто нього йшла та сама елегантна жінка, що оце сиділа в кабінеті головного редактора. Це була Тамара. Вона чванливо пропливла повз Тараса, навіть не глянувши на нього.

„Орденосниця! — презирливо подумав Тарас. — Цікаво, за що. За ту сіру бібулу?”

І що він у ній колись любив? У цім порожняку? Любив? Чи те, що любив, уже давно з неї вивітрилося?..

Сяючість її, ударяюча в ніс ефектність, не робила вже на нього жодного враження. Він бачив лише кухню цього всього, — меркантильність, розрахунок.

Юхим Загайгора сидів уже за величезним столом у кріслі з високою спинкою, оздобленою вирізьбленими левами. Вперше після довгого часу бачив його Тарас так близько. Кучерява шевелюра, колись така густа й буйна, — вже вилізла, покуйовдилася, ніс випнувся, — Фіма чогось став такий миршавенький. Він губився в величезному кріслі, але бундючився.

Він сидів розвальцем, руки заклав за пройми жилета, як його тато, Аба Цудечкіс, і коливав сухенькою, майже жіночою, ніжкою в повітрі. Автор нововиданої книжки, що ви-

сить уже в вітрині на коридорі. Юхим Загайгора, „Листи М. Коцюбинського”. Для цього йому треба було тільки поїхати до одної старенької бабусі в ролі співробітника науково-дослідного інституту літератури ім. Шевченка, забрати ті листи, порозкладати за порядком, передмову дати, — ну, уже й книжка...

Автор новинки на книжковому ринку запитливо вдивився в незнайомого йому відвідувача.

— Слухаю вас... — сказав, бо й Тарас на нього роздивлявся.

Чого це він так змізернів? Тарас проти нього — козарлюга, дарма, що той купається в добрі, а він тягне напівгольне існування.

— Я приніс рукописа, — здобувся він на слово. — Вчора ми з вами говорили й так умовилися... що сьогодні... Оскільки в мене річ готова...

Холодність Фіми була убивча. Він навіть осклянив свій погляд. Він крижаним голосом сказав:

— Даремно ви його принесли. В нас тепер нема паперу, ми друкувати вашої книжки не можемо.

Тарас знав, що це почує. Але ж і цей живодер знав, що скаже. Нащо ж він на сьогодні відклав свої глумливі, неприховано цинічні слова?

Щоб прогундосити їх з під свого кривого носа з величною трону, оздобленого різьбленими левами?

VI.

Час ішов, збігали роки, зими відступали веснам, весни розквітали й гасли, літо з осінню змагалось, все знов укривали білі сувої, — а життя Тарасове мов застигло, зачароване в смертельному колі. Ні чекати, ні відкладати більш не можна було.

Одна й та ж хвиля виносила на поверхню одних, других же накривала й пускала на океанське дно. Кволі й убогі були Тарасові сили опору, був він несучасний, — такий завжди несміливий і прямий, вразливий і мовчазний, відступаючий перед грубою силою. Пасеїст.

Дно було вже близько.

Однак, він мав поклади іншої сили, моральної. Ніхто не вірив у нього, він вірив, — сам один. Не мав кривих кроків, — завжди йшов прямо. Проти діянь партії й уряду він ніко-

ли не мав злих намірів, а коли він такий не підходить, — хай його знищать. Всякому міг прямо сказати:

„Син української землі, нащадок предковічних володарів і трударів її, з широю душею хотів і я її соціалістичне майбутнє будувати, — чи не маю більшого права на те за Балалаєвського, Смутьсонова й Загайгору? Не до них за це жаль маю, а до вас, партіє й уряде!”

„За матеріалістичною філософією буття визначає свідомість, а я із шістнадцятьох років — пролетар, богема. Отже, я повинен бунтуватися вже проти теперішніх визискувачів, що позасідали в вигідних домах з кальориферами, розчепірили руки на присвоєних від народу добрах.”

„Якщо ж ідеологічна надбудова має таку силу, що накладає свою печать на весь світогляд, якщо усе життя я не розлучусь із закладеним з дитинства дрібнобуржуазним світовідчуванням, то цей закон матеріалістичного думання поширюється й на Фіму? А от Фіма був буржуєм, а тепер на верхах, став робітничим ідеологом.”

„Чому ж я, Тарас Саргола, усе життя — парія?”

Він ішов із своєю знехтуваною книжкою гнівний, непримирений.

Він не має іншого виходу. Або виявляє себе, як повноправний громадянин, і користується всіма належними людині правами або він — ворог. Тоді хай його ліквідують. Так бути більше не може!

Тарас іде вже прямо до комендатури. вимагає перепустки до сектора преси, він каже в слухавку, що хоче говорити в справі своєї неприйнятої книги.

І на диво, його приймають. Якась нова людина, жінка, співчутливо слухає його схвильовану, сумбурну сповідь.

А Тарас ніби прийшов із доносом на самого себе.

— Я непотрібен партії, — казав він, — не в душі партії думаю, працюю. А я чесно іду крізь життя й не бажаю іншого, як бути чесною людиною. Цю засаду кладу й у творчість. Нікому непотрібна ця чесність. А я думаю, що це — основна якість громадянина і без неї — нездорова дійсність...

Жінка не була в курсі справ, вона була висуванка й не дуже розумілася в цих нюансах, вона заміняла на час відпустки. Дивилася здивовано на незвичного одвідувача.

— Чи мені поперти проти них, коли в мене є одне, — чесність? Тому я не шукаю кар'єри, роблю своє діло, обмежуюсь малим у своїх потребах. Я не можу розпихати кулаками. Зате в мене сумління чисте й душа весела...

Жінка здивовано все це вислухувала.

Однаке, вона мала добрі інструкції:

— Гаразд, я поговорю, — сказала вона, — щоб у вас взяли вашу книжку на рецензію.

— Ах...— скричав роздратовано Тарас. — В мене вже є дві негативні рецензії з двох видавництв. Вони затямили колись пущене про мене пугальське слівце „наклепник, куркульський письменник”, і воно тягнеться за мною через усе життя, куди б я не пішов. Адже ж і життя не стоїть на місці... і я міняюся.

А-а-а... Тепер і висуванці прояснилося в голові. Тепер вона вже знає, з ким говорить. А вона думала, що це якийсь початківець.

Співчутливість її враз випарилася. Втім, тримаючись доброї інструкції, вона сухо сказала:

— Пишіть нам про позитивну людину, про патос соціалістичного будівництва, — і я вас запевняю, що ви будете видруковані. Негативного, порпання в скороперехідних неполадках нашої дійсності ми друкувати не будемо. Література мусить бути перспективна.

Ця комсомолка розумілася в літературі, як дикун у газеті! Він їй про особливу свою душевну структуру, про повний аскетизму й самовідречення лад душі, який також має право на існування, він їй про свою творчу методу — правдою світити у віки, про вільний вияв індивідуальности, а вона йому:

— От я вам дам тему: гарна жінка, має трое дітей, викладає в інституті, недоступна для чоловіків, знає літературу... Запевняю вас, — якби ви написали таке оповідання, то я б перша настояла, щоб воно було видруковане.

Це вже хочять і з нього зробити Тамару Сагайдачну?

Тарас безсило опустив голову. Де нема суперечностей, нема конфлікту, — нема сюжету. Там життя заснидіє, де не буде протікати чиста вода...

Говори їй!

Розбитий, із заплываною душею, вийшов Тарас. І це ті, що керують найскладнішою іделогічною ділянкою? Оце ті няньки, що хочуть виростити такий мистецький напрямок, як „соціалістичний реалізм”? Це від них залежить зріст письменника?

Ото ж така в них і література.

VII.

З того горя сів він на ослоні якогось сквера й тупо дивився на тротуар. Ніколи більше не піде до цих... коновалів. Набрався гидоти, розвередив себе, — та й знов усе таке саме.

Ім ми непотрібні.

Якось знайома постать привернула його увагу. Пройшла вона швидко, енергійно і зникла в важких залізних дверях наріжного похмурого будинку.

Еге, він знайшов де сісти! Його просто тягне сюди, до цієї установи. От зайде й запитає: Доки ця шайка буде товктися по наших національних святошах? Доки буде вижирати, витравлювати природне українське, а насаджувати фальшиве псевдо?

О, він їм скаже! Чому під маркою насадження соціалістичної культури Москва прагне здійснити своє панування над Україною? Чому пролазить у всі шпари нашого національного життя? Чому на Україні навіть взуття не можна пошити без дозволу Москви? Змінити слово в найнезначнішій радіопередачі — чому треба питати дозволу Москви!

Або ще не так! Він скаже, що вся країна — енна кількість замкнених у собі кастових колективів, де відбувається те саме, що й у Кремлі: по-рабському славлять, як бога, февдала й дракона, знать пожирає труди черні. Ця нова релігія обожнювання однієї людини з душі верне, від соціалізму вже zostалися ріжки та ніжки, бо є тільки безправні трудящі, члени пофспілок, та розперезані февдали-князьки, — секретарі партосередків... та ще їх блюдолизи...

Тарасові міркування над тим, що він скаже, щоб його заарештували, — перебила поява знов тієї, дивно знайомої жінки. Вона вже вийшла з залізних кованих дверей.

Ййбогу, знайома хода... Ануж, чи це не Килина?

Дивна схожість незнайомої жінки з Килиною поштовхнула його піти за нею й випередити її. Оглянувся. Якби не сива, то, слово чести, сказав би...

— Тарасе...

Знайоме, миле тремтіння несподіваної радості в голосі. Господи, яка зустріч!

— Та тебе впізнати не можна!

Вони не бачилися й разу відтоді, від тієї розмови в соновому лісі.

— Бабця, еге? — з незлостивим гумором всміхнулася Килина. — Це за цю зиму так.

Стояли й мовчали. Тарас не знаходив слів, щоб запитати, в чім річ. Килина тільки сміялася.

— Чи ти дуже поспішаєш? — запитала вона. — То може проведеш мене, я йду до прокурора...

— До прокурора? — перепитав Тарас. — Щойно з цієї установи, а тепер до прокурора?

— Це вже так рік ходжу... — зідхнула Килина. — Відколи заарештували Костя.

— Кость заарештований? — аж став Тарас.

— Ще минулої осені.

„Так он чому ти посивіла!“ — подумав тільки Тарас. Зайве було це говорити після такої новини.

— Тепер усе моє життя, усі мої думи крутяться біля одного: як його визволити? Вже три рази до Москви їздила, добивалася до генерального прокурора, вже посивіла... Знаю, що нічого не доб'юся, а мушу... Хоч у цьому хай буде моя поміч... Все, що могла, робила...

— Так у чому ж його обвинувачують? Кость і політика — це щось несполучне.

— Господи, хіба ж ти в них доб'єшся? Дев'ять місяців він сидів без єдиного допиту. Я навіть не знала, де він.

— А де тепер?

— На Колимі. Я дістала два листи. Першу звістку від нього дістала через невідомі руки. На папіросній книжечці. Лист той був написаний навіть не до мене, а до невідомого друга. Починається він так, я його напам'ять знаю.

„Невідомий друже!

Коли тобі потраплять у руки ці листочки, згадай, що в тебе теж є родина, діти, жінка, мати. Я їду в невідоме, куди везуть не знаю. Цього листа я кидаю в дірку клозету арештантського вагону, може його знайде якась добра душа й перешле на таку адресу...”

— І до тебе прийшов цей лист?

— Уяви собі, прийшов!

Килина розповідала далі. Типова, масово поширена історія, ті ж деталі, те ж нерозуміння причин арешту. Як видно, тепер вже нічого не варте й те, що Кость бився колись за „власть советам”.

— Я після всього, після христових мук, доходжу до єдиного висновку, що там у тайзі треба дармових робочих рук, спеціалістів... От і хватають. Я ж навіть не сплю та думаю, — чого? Себто, увісні не сплю. З тобою колинебудь таке бувало?

Килина, хоч була сива, вся біла, — ніяк не постарілася. Навпаки, оця внутрішня змобілізованість, оцей вогонь, що пік її з середини, викликали до життя всю її енергію. Ніяк не сказати б, що вона — прибита горем, дружина репресованого... Килина всім цікавилась, цікавилась науково такими явищами, як оцей її сон без сну.

З жаром пояснювала:

— І сплю, а думка чатує: „Оцього ще не зробила, ще туди піти, мушу конче поїхати до Москви, треба ще раз написати...” Так увісні свідомість перебрала все, що знала я про чоловіка. Кость ніколи в політику не ліз, вона була йому не до смаку, з тринадцятьох років він сам собі пробирав дорогу, любить музику, має легкий характер, не переймається нестатками і не вміє сам за себе постояти. Хіба може за те, що на бандурі грав?.. Ну, тут я прощаюся...

— А сини як? — не пускав ще Тарас.

— Сини ростуть! Літом у баби, зимою тут. Вчаться!

— Ну, а жити з чого?

— Працюю! Прощаюся, тут мій прокурор... Здається, вже згаяла більш, як годину, а відпросилася на годину.

Килина похапцем попрощалася, міцно стиснула руку Тарасові й побігла вгору по широких кам'яних сходах.

— Заходь, не цурайся, — оглянулася вона. — Живу там само, працюю в геологічному музеї.

VIII.

Знаменитий драматург, депутат Верховної Ради УРСР лавреат, академік, голова Спілки письменників, орденоносець „і прочая, і прочая, і прочая”, Борис Харитонович Микитчук, квапився.

Ударними стахановськими темпами квапився він закінчити в твердо лімітний строк нову п'єсу. Таке було завдання Кремля, особистий наказ самого улюбленого вождя.

Щодня дзвонили із цека партії, — як посувається справа у знаменитого драматурга. Час не терпить.

Партія й уряд створили всі умови для розвитку талантів у найпередовішій країні світу. Популярність Микитчука побивала всі дотеперішні уявлення. В найглухіших куточках „необ'ятной родини” ішли його дві п'єси та фільм, він — найбагатша людина, коли не в Союзі, то на Україні напевно.

Йому заздрили. У п'єсах його не бачили нічого, крім підсолодженого, дешевенького, допасованого до примітив-

них смаків, партійного лубка. Глузували з драмароба, на всі лади критикували. Але в пресі, як українській, так і московській, ніхто не смів видрукувати справді критичної статті. В один голос, хором галасувала преса про геніяльність, яскраву талановитість, глибоку партійність... Цього добра вже були цілі томи.

Звичні до піднесень і падінь вже ждали моменту, як почне ця зоря з неба котитися.

А, вони нічого не тямил!

Те все, блискучий фойерверк слави, облаки тиміям, золотий дощ — все те було лише підготовкою до тепер наступаючої дії. Треба зфабрикувати державного діяча із популярністю, славою, з геніяльністю, — є державний діяч, наш. Чого тільки не може створити такий гнучкий і воістину необмежений в засобах апарат, як державна машина наймогутнішої і найпередовішої країни в світі.

Ім'я Бориса Микитчука красувалося в списках кандидатів до Верховної ради ССРСР.

І от бідний Борис париться, має за наказом виготовити чергову п'єсу, — і то закінчити до виборів.

Тези п'єси прислав йому секретар цека партії. Була спеціальна нарада з цього приводу, — так, він не сміє й кроку ступити сам, він — партійний державний муж.

Воно й безпечніше. Принаймні, як напише на замовлення цека, то не буде там жодних ухилів.

Боїться він тільки розсердити любимого вождя. Востанє, як був він на прийомі, вийшла вже маленька неприємність. Вождь був не в настрої й почав був на нього гримати за те, він у своїй спілці нарздавав орденів, а романів про соціалістичне будівництво щось не видно. Є думка висунути його кандидатуру в депутати Верховної ради ССРСР, а в нього не провадиться партійна робота між письменниками, розводите там петлюрівщину, куркульське охвістя...

— Чи ти знаєш, який сьогодні день? — розходився вождь.

— Я бесідую з вами, — сьогодні найщасливіший день мого життя... — поспішився Борис, як першоклясник, відтабанити.

— Дурак! Сьогодні — день смерти Леніна...

Отак ускочив. Кожен раз, як згадує, аж обсипає його морозом. Коли ж він там почував себе таким школярем.

Зате Микитчук знає, що він тут у себе має свій маленький Кремль, він тут єдинодержавний і самодержавний. Як

до нього з цека, так і він у спілку дзвонить та питає, коли вже те десятикімнатне мешкання буде готове, бо в таких умовах він не може працювати... Не буде писати.

Він чує, як за стіною в їдальні Софіна мама, — скупа, дріб'язкова містечкова обивателька, брязкає шклянками. Вона по дві години може говорити телефоном про своє дорогоцінне здоров'я з такою ж „мамашою”. Друга стіна передає, як Софа чалапає в своїх пантофлях. Це новітнє будівництво стахановськими темпами, — ні к чорту не годиться. Як картонні дімки. Дикт, та и годі!

Борис дратується. Він хотів би вже їх не бачити й не чути. Він давно не любить Софи й обтяжений нею, тепер блідю, вічно кислою й такою ж скупюю, як її мамаша. Двох робітниць має, а не довірить їм купити кіло м'яса на базарі.

Але він тепер державний муж. Партія й уряд не дозволяють йому розійтися з жінкою, — таке пішло нове віяння. Чорт з нею — дасть їй утримання, автомобіль окремих, ну, два хутра, ну, тисячу щомісячно, чи там дві. Хай уже буде задоволена, що вона, — дружина депутата.

Довгий ніс Борисів аж торкався ручки, так він потів. Голова тріщала, а нічого не виходило. Обмотав голову рушником. Потім пив, як школяр перед іспитом, міцний чай. Потім згадав, що Бальзак писав, умочивши ноги у ванючку. І собі це зробив.

Нічого не допомагає, сьогодні він не може з себе нічого видушити.

IX.

Часто бував тепер у Килини Тарас.

Жила вона в тій самій напіврозваленій халупчині на Шпитальній вулиці, край ярів. Так і не добився Кость кращого житла, хоч ходив у цій справі до міськради щодня, хоч за його проектом височів уже не один будинок у місті.

Власне, як зрозумів Тарас, Костя й посадили за те, що він був близько причетний до одного такого проекту. Десь за містом у сільсько-господарському інституті збудовано дім у дусі українського барокко. Баби думали, що то церква, й несучи до міста молоко, ставали навколішки перед цею церквою, — помолитися Богу.

Килині було тепер не до нового приміщення. Вона була охоплена всепожиряючим вогнем іншої кипучої діяльності. Як уміла вона й працювати, і дітей доглядати, і пильнувати

справи визволення Костя, — це був її секрет. Вона нуртувала, вигравала внутрішнім вогнем, — це була її стихія. І хоч було то нещастя, може й треба було його, щоб виявилася вповні ця кипуча, енергійна натура.

Вона ніколи не скаржилася. Вміла ненавидіти, зневажати тих, в чиїх руках була її доля, але не вміла скиглити. Хоч як убого жила, не скаржилася ні разу на матеріальні нестатки.

Тарас часто заходив до геологічного музею, де вона працювала екскурсоводом. Одного разу він навіть пристав до якоїсь групи школярів і пройшов із ними через усі зали із самоцвітами, велетенськими араукаріями та іншими гігантськими кам'яновугільними папоротями, кістяками дивоглядних ящурів, — бронтозаврів, іхтіозаврів, динозаврів... Мамута, що один заповнював аж до стелі величезну залу, бачив.

— Дозволь, Килино, частіш приходити до музею, — попросив він, коли вони zostалися самі. — Я не знав, що наша країна така казково багата надрами. Чи може це ти не український матеріал показувала школярам?

— Я показувала виключно наш матеріал, — підкреслила слово „наш” Килина. — Це слід знати всім нам, починаючи з школярського віку. Може б ми більше пишалися нашою батьківщиною та не давалися хоч психічно топтати себе. Це, між іншим, основна моя настанова в цих екскурсійних бесідах, — вселити гордість за батьківщину. А то звикли: Україна — рілля, Україна — країна гречкосіїв, країна сала і ... самогону.

— Ого-го-го! — вихопилося в зачудованого Тараса. — Та за цими словами цілий світогляд.

— Як хоч, то й світогляд! — ствердила Килина з притаманною їй впертістю. — Коли геологія тобі розповідає, що всі залізниці європейської частини СРСР рухаються виключно донбасівським вугіллям, а сибірська залізниця — на сімдесят п'ять процентів, то це вже виробляє світогляд. Світоглядом пахне й коротка довідка, що всі високоякісні сталі, якими живе вся металургія СРСР — видобуваються з криворізької руди, а виробляються на дніпропетровських заводах. Оті мармури, що по-царському пишно оздоблюють московське метро, видобуті, головню, на Кам'янець-Подільлі та на Вознесенщині Одеської області...

Килина не була скупа в своїх прикладах до світогляду. І вона їх мала безліч. Вона потягла Тараса знов по залах

і, хоч він ще раз хотів постояти коло тих чудових сталактитів, колосальних кристалів та оковбирущих самоцвітів, дозволила йому спинитися там, де хотіла вона. Коло якихось непоказних на вигляд брил.

— Оце, — манганова руда, необхідний складник для високоякісних сталей. Найзначніше родовище на весь СРСР у Запоріжжі...

— І щоб ми, такі креси, були такими злиднями? — мимоволі вирвалося в Тараса.

Він подивився на свій обшарпаний парусиновий костюм, на бідненьку перкалеву сукню Килинину.

— Ми, інтелігенція багатющої країни, виглядаємо так непрезентабельно, мов би старці під церквою. Якби який закордонний спеціаліст захотів, познайомитися з нашими експонатами і йому відрекомендували мене, — хтозна, чи захотів би він зо мною мати справу...

І це була правда. Килина була подібна на служницю в своїх скривлених, розбехканих черевиках, — оця Килина, цінний спеціаліст, із не одною науковою статтею. Килина, що гордо несе тягарі свої й своєї країни, що неугнуто, крізь злидні й горе, бачить блиск і славу батьківщини.

А Тарас? Бодай не казати!

— Я через те й пішла на геологію, — призналася Килина, — що побачила через неї велич нашої країни. Нам, селянській нації, треба все це знати, як отчешаш.

Тарас вийшов із музею окрилений, розмріяний. От тобі й геологія! Господи, вони нічого не говорили з Килиною про суспільне, що довкола, не виносилися назверх його самотні думи.

Але хіба це конче потрібно, коли кожному у своїй галузі на самоті родяться однакові висновки?

Ім, як спраглому пити, потрібне одне.

Х.

Кожне відчувало, поодинці думало, поглядом очей порозумівалося, — а однак всі вони були безсилі змінити плин явищ. Їх усіх взято в шори, защемлено між пазурями сталевих лап. Кричущі суперечності між гаслами, конституцією й дійсністю відчував кожен Тарас, кожна Килина, — кожне в своїй життєвій практиці.

Була це безправність, а думки ці, назріваючі в повітрі, оформлювали ті ж самі, що покликані проводити настанови партії й уряду. Вони робили з віруючих бунтарів.

Тарас працював уже діловодом на складі „Утильсировини”. Що мав робити? Вішатись? Товкся в одноманітному топчаку безцільної, непотрібної роботи, мучився, катувався, марнів духом. Переносив приниження з усе зростаючою гордістю, бо то був момент тортур, коли анкета запитує: основний фах? — Письменник. А чого ж перелічує ганчірки?

В нього вироблялося презирство й зневага до принижень. Умій усе знести! Силу знайди!

І якби тією службою дурацькою він поправив собі щось! Вразливий і ніжний з натури, він наскрізь переймався, просякав канцелярською атмосферою, втомлювався і тьмянів від самої неї. Для творчости його вже не вистачало, він приходив із роботи, — сам, як ганчірка. Його власний робочий день, ще не розпочатий, вже був закінчений.

Якби ж служба змінила щось у його матеріальному становищі! Що заробив, те й з'їв, далеко не розганяючись. Ніколи не мав він навіть ста карбованців разом, мінімальної суми для купівлі найпростішого взуття, отого, що люди ще з вечора застоюють собі чергу на другий день, без певности, що саме цим разом вони його доскочать.

Можна було б купити собі взуття й без черги за двісті карбованців, але де вони? Як дістаєш сто п'ятдесят на місяць.

Правда, Тарасові платили мало, пересічний службовець діставав триста на місяць, а інженер — шістсот. Щоб жити нормально сім'ї, треба було б не менше, як дві тисячі. Але як же живуть прибиральниці й сторожі за дев'яносто карбованців на місяць? Чи й вони відчувають епоху наступаючого безклясового суспільства? І чи зовсім так, як „інженери людських душ”, що славлять цю епоху, обтикані ватою привілеїв?

Життя Тарасове котилося сіро, безвиразно.

Хотілося все кинути й піти світ-заочі. Найбільше його мучило те, що він марнувався, не міг нічого писати.

Ба навіть, як щось йому в'язалося в голові, — сторожем стояло моторошно немигаюче око. А що на це скаже критика? А про це не можна згадувати, а це — „скороминуще явище”, а те — „контрреволюція”... Всяка думка від цієї безлічі „табу” в'янула.

Ні, вже, видно, йому кінець.

Лише часом життя це остогидле виходило з топчаквої колії, так радісно, рідко, але так болюче соромно.

То була неділя, здається, як прийшли несподівані гості. Якихось двоє молодих незнайомих людей, чоловік і жінка. Вони весело дивилися на Тараса й дивувалися, що він їх не впізнає. Не були вони з вигляду ні селяни, ні городяни.

— А ми з Дрижиполя! — казала жінка.

— Це Ганя, а я Василь! — сказав хлопець.

Що-о? Найменші тітчині Христині діти, найближчі кривні, брат і сестра його. Милосердної тітки Христі з порепаними ногами, улюбленці всього їхнього розгалуженого роду?

— Та ви ж на Уралі десь! — скричав Тарас, не вірячи своїм вухам.

Їх, тітку Христю, дядька Федора, під час розкуркулення всіх разом вивезли, ще й старшого, Миколу, ще й дядька Андрія.

— А я втікла звідти!

— А ти, Василю?

— Я також!

— До Дрижиполя назад?

— Еге! Дурний я в Дрижиполе вертатися!

— Він із Поті, з Кавказу тепер приїхав у гості, там шоферує. Разом з Миколою біду тягнуть...

— А де ж тітка Христя, мама ваші? Покинули їх на Уралі?

— Мама вдома, в сестри Олександри.

— А тато?

— Не знаємо.

Тарасові в голові все це перемішалось.

— То як, ви разом усі тікали, чи що?

— Ні, найперше утікли ми, — я з Миколою. Ми подалися просто на Кавказ.

— Ну, а ти, Ганю?

— А я була найдовше. Бо приїхав Олександрин чоловік, Михтодь, і маму з татом забрав. Він із колгоспу взяв папірця, вдалося йому. Їх пускають, — а мене ні. Що я тоді поплакала! Сама, як палець, шістнадцять років тоді мені було, кругом ліс, хоч цілий день іди, нікого не побачиш. І так мені за своїми стало тужно, що я сама пішки й пішла, і пішла. Дійшла до залізниці, підчепилася, трохи зайцем їхала, трохи добрі люди помогли. Одна жінка купила квитка до Москви, дала черевики й їсти на дорогу. Два місяці йшла. Прийшла додому, — чорна та обдерта, а ноги взялися всі виразками. Мама на городі тоді з Олександрєю були, —

як я йду. „Мамо, он наша Ганя йде!” — каже Олександра, а мама ще й не вірять. „Еге! Аж дві!”

Ганя була чепурненька й гарненька, а розказувала все це смішками, як про якусь веселу пригоду.

— А як же там тітка Христя? — не втерпів Тарас.

Так хотів би він побачити свою улюблену тітку, послухати, як то вона по-своєму розкаже про уральські вжитки, подивитися в її веселі очі і почерпнути в них цілющої сили.

— Мама вже підтопані, старі, ледво ногами совають...

— А де ж тато ваші? Так ви й не кажете.

— От із татом... — посмутніла Ганя. Не знаємо, яка біда з ними приключилася. Тато поїхали були до Наталки.

— До Наталки? А куди?

— Наталка з синами поїхала у Крим, до брата Карпа...

— І Карпо знайшовся?

— Карпо також пропав! Заарештували його й скільки не ходила Степаня, жінка його, скільки не передавала передач, — ані-ні не добилася. Як корова язиком злизала...

Так перебивав Тарас кожен раз, що не почнуть розказувати Василь із Ганею. Знову вернулися до дядька Федора.

— І не знаємо, чи померли, як верталися назад, чи знов їх десь зловлено та вислано, чи з'їли... Бо то було в голодний рік, людей тоді просто по дорозі ловили, вбивали й їли. А Наталка приписала, що тато виїхали від неї.

— А дядько Микита аж із Туркестану листа приписали.

— Аж із Ташкенту!

— Мабуть, не знає, що дядину Ялину вивезли?

— А дядина Улита на Донбасі. Ганя їхня заміж вийшла й матір коло себе держить.

— Дядько Андрій же разом із вами вивезений. Там зостався чи що?

— Та вони разом із Миколою та мною утікали. Від нас десь на сплавах, що на Білорусь пішли, відстали...

Господи, як їх порозмітало, розвіяло!

Тарас мучився. В цю хвилину мусіла бути на столі чарчина, хоч би чайна ковбаса, хоч би картопля з цибулею й олією. А він нічогісінько не мав, — не мав чим прийняти таких, раз на віку, дорогих гостей. Чаєм та хлібом міг, хіба, прийняти.

Тарас горів соромом. Вони не вчилися, а він усе життя вчився. І, здається, краще зробили вони. Он Микола з Василем шоферами поробилися. Василь зовсім пристойно вдягнений, напевно, вони не бідують, як він.

— Пам'ятаєш, Василю, як ти був малим та йшла якась армія через Дрижиполе, якраз під вашою хатою. А ти їм носив з хати хліба? Та не шматочками, як вони тебе просили, а цілими буханками.

— Ні, — сміється Василь. — Я був тоді малий, чотири-п'ять років мав...

— Він у маму вдався, — каже Ганя.

— А ти, Ганю, вилюдніла! Як же там у дрижипільському колгоспі, чи що виходить?

Тарас цікавий знати, — вже свої найбільше правди скажуть...

— Та так, їсти є що, — роздумливо сказала Ганя. — Воно б може й нічого було, коли б не ця панщина. Робиш у будень, а ще більше в свято. Прийде Великдень, то в цей день, хоч лусни, а робити йти мусиш, женуть нахрапом. Вже як ми вдома колись робили, але що то наша робота проти теперішньої!.. Ййбо, часом витерпіти не можна!

— Мабуть, всі хочете п'ятисотницями стати, — всміхнувся Тарас.

— О, то ще світова брехня! В нас є така одна п'ятисотниця. Як копали ми буряки, то кожне так і лишало свою купу наніч. А вони їздили по плянтації та відкрадали з куп і йй присипали, а на другий день важили, — виходило в неї більше.

— А Олександрин чоловік, — перебив Василь, — те підглядів та заїхав возом, та відкрав назад у тієї п'ятисотниці, та до Олександрини купи докинув.

Всі троє сміються.

— А скільки маєте хліба на трудовень?

— Та дивлячись, де. Он у Дрижиполі мали ми доволі цього року, по вісім кілограм на трудовень, це кожен собі до хати по сто п'ятдесят пудів хліба завіз, то вже має й для себе, й для свині, й для корови. А от у Городищах, поруч, щось ніяк не організуються. Наче й земля та сама, а в них вийшло по півкілограма на трудовень, та й голодні сидять...

— Це залежить, як де хазяїн є, голова господарний, — вставив своє слово Василь знов.

Він хоч і шофер був, а дуже, видно, цікавився тим колгоспом, все знав, хоч приїхав лише у гості.

І знову верталися до близьких, рідних, знайомих. Де той, що з іншим?

— Чи не знаєте, може чули коли, де поділися Осташенки, — мамин брат Никодим та сини?

— Нібито дядько Никодим померли з голоду в Розумниці, коло сестри, а та ще раніш померла. Панько ніби десь виїхав, Донька також із чоловіком.

— Ну, а Сергій?

— А от із Сергієм, то не знати, що сталося. Якась загадка! Був він учителем в одному селі, а почали на нього накопуватися за те, що він — з куркулів. От після одних таких зборів він прийшов додому, спакував валізку й сів того ж вечора на поїзд. І відтоді ніхто про нього ніколи не чув. Де він дівся, що з ним сталося?..

— І Сергій пропав? Таке вже було тихе, богобоязливе, чисто, як дячина Марія... — тихо промовив Тарас. — Хто ж то казав?

— Наші мама часом заходять до дячини Симонихи.

— А дядько Симон Остащенко в Дрижиполі?—знову дивувався Тарас. — Вони ж були виїхали, здається, до Степанського, до зятя, що їх дочку держить. Він тепер великий начальник, десь коло Ворошилова, секретарем чи що?

— Вернулися до своєї хати. Чого їм коло дочки сидіти, як вона сама тепер щось не дуже. Степанського ж уже нема!

— Як? Степанського нема? Того, що колись був райпродкомісаром, а потім секретарем райпаркому?

— Дідько їх знає, як вони там називаються, — зовсім, як тітка Христя, сказала Ганя. — Їх зять!

— Ну, так, він же поліз угору, мов по драбині. Та що з ним сталося? Я його раз бачив на вулиці, він не хотів до мене й признатися, він уже був тоді секретарем начальника штабу військової округи.

— Стара Остащенчиха розказує, що зайшли до нього в кабінет, а він сидить, схилившись над столом, мертвий, з кулею в тім'ї. Його скоренько поховали, тихо без розголосу, ніби, як самогубцю.

На Тараса повіяло моторошним духом від тієї таємної закулісної трагедії в тій горі, трагедії, про яку навіть ніхто в світі не знатиме, хіба нишком одна старенька бабуся розповість другій.

Ні, вже краще бути парією, пережити долю мільйонів... Більше честі!

— Почекайте, а де ж Дуб'яга? — згадав через деякий час Тарас. — Отой голова колгоспу з Марійки?

Дуб'ягу вони добре знали.

— Тю-тю! — протягла Ганя. — За ним уже й слід проковізі! Десь як поїхав, то... Та так наче десь на Донбасі, —

щось я таке чула. Наплював на все та й поїхав.

— А йому що? Він майстер добрий, коваль, механік... Така людина ніде не загине! — впевнено сказав Василь.

Справді, Тарас тішився, дивлючись на своїх Ганю й Василя. І ці ніде не загинуть! Він би хотів тільки тітку Христю побачити, яка вона стала. Мама так часто про неї говорила, все казала, що кортить побачитися з Христею.

І чи тітка Христя не була мудра? Має багато дітей, діти не лізли в науку, — от і вийшли певні себе та веселі із цієї завірюхи. Вони якось входять у це життя, по-своєму його до себе пристосовують, до своїх роботящих рук. Вони коло тітки Христі згуртувалися, вона має де прихилити на старість голову. Бач, аж із Уралу її вирвали.

А що вийшло з потуг їхньої сім'ї?

Ганя й Василь вже збиралися йти. Мають щось купувати, за тим і приїхали. Бо в Дрижиполі, хоч запали, не набереш нічого на одержу. Робиш, робиш, а вбратися нема в що.

Перед Тарасом знову ставала пекуча проблема гостинності, як вони її здавна тямали.

Але вони й тут були винахідливіші за нього. Вони ночували у двірнички, Марини Олевської, там добре, вони й цю ніч там ночують.

— Ти нами не журись!

XI.

Килина вже відіслала своїх хлопців „до баби на молоко”. Між нею й Тарасом приятель не хотіла в'янути, вона йшла через усе їх життя, дужча за скороминущі еротичні переживання, стійка, вогнетривала, часотривала.

Вони піддавали одне одному охоти, кожне розставання викликало жаль невичерпаності, бо про що б не говорили, все якісь нові грані й нюанси знаходилися, нового звучання набирала найпростіша, найбуденніша тема.

Не надокучало Килині про Костя говорити, а Тараса дивувати. Перед ним виростала нова Ярославна на тлі сірої повсякденності. Тільки вона була не „на заборолі аркучи”, а чиста тигриця, де йшлося про кривду її чоловікові й Україні.

І не будило це в Тарасові ревностів, як колись, — він любився нею в цей час.

І хоч так близько-близько споріднювалися, — бо й Тарас не мав захисту від її навіяння, — здавалося блюзнірством переключити цю запашну приятель на якісь змислові

відтінки. Ах, вона б зразу, щезла, зав'яла, аромат їх близькості розвіявся б...

Ніколи вони не згадували про один вечір у сосновому лісі. І він, і вона свідомо витиснули його із своєї пам'яті.

Проте, часто згадували студентські часи в Золотоверхому монастирі, про оту архієрейську у дерев'яній різьбі залю, про ультрамаринових червоноармійців на стіні, про „лютежські промисли”. Все те, що було незручним і тяжким, тепер, вимальоване спогадом, ставало гарне.

Було їх десять тоді, на якийсь час зійшлися, сім'ю склали... Стояли разом біля брам майбутнього. А тепер... Хто ж у нього увійшов?

— Ййбогу, не знаю, де тепер Неля! Що з нею? — спитався Тарас.

Були вони по той бік Дніпра, ішли чистою пісчаною кошою, без єдиного людського сліду на спресованому твердому піску. Нікого не було близько. Пляжників, що кишіли понад берегом, вони покинули геть далеко позад себе.

Тарас дивувався, що так легко може про Нелю тепер говорити. Тільки сум, тільки сум легким серпанком тремтів у голосі.

— Після тієї історії...

— Після якої історії, — перепитав Тарас. — Із Савком?..

— Та що з Савком! Її ж мало не з'їли, хіба ти не знаєш?

— Ййбогу, ні! Хто?

— Після тих нещасливих нарисів про колгоспи, де вона наївно описала все, що бачила...

— То її нариси? — потер рукою Тарас по чолі, немов шойно пробудився. — Як же це я не догадувався?

Він був на селі тоді, читав ці нариси, цю полеміку, що розгорілася навколо них. Тільки й разу не припускав, що під псевдонімом — Яворина — криється Неля. Неля завжди любила такі химерні псевдоніми... Хмарка... Лотос... І після тих її ніжнохмаринкових поезій, хто міг би подумати, що вона набереться такої сміливості, видобуде таке реалістичне перо й напише те, чого ніхто не смів писати.

— Але й дісталось ж їй! Як нікому!

— Бо дурне, наївне! Ягня, як тут треба вовком, або хоч лисом, бути...

— Який часопис тоді не візьмеш, — все її споминають... А вона хоч би писнула на те. І так десь зникла. Може також заслана?

— А от уяви собі, я її бачила раз літом на вулиці. Нічого

їй не сталося, вийшла заміж, має троє дітей, вчителює десь на провінції, ніжна мати...

— Щось і я таке чув, не пригадую тільки, від кого, — промовив Тарас.

Йому все ще важко було зв'язати: Неля, Яворина, Савко. То ж вони вдвох фігурували і ще Поштаренко з ними.

— Та вона до Савка ніякого відношення не має, — все уточнювала Килина. — Савко скоро повіявся за якоюсь іншою надхненницею. А вона вийшла заміж за вчителя на Харківщині.

А Тарас досі нічого не знав...

— Стала повна, як попадає. Я, як побачила, то аж перелякалася. Хто б сказав, що з нашої ефемерно зітканої Нелі розростеться така бочечка?

Тарас не міг цьому всьому вірити.

— Колись у неї все якісь суми були, елегії. Тепер, — каже, — як рукою зняло.

Гм... Може й справді так найкраще, як зробила Неля, як каже Левіт. Але він так не може. Доля його не подібна на звичайну — і така повинна бути.

— Але чи справді те чупираadlo не знало, що Неля в нього була закохана? — спитала Килина.

— Яке то чупираadlo? А що, Неля була в когось закохана? — байдужісінько перепитав Тарас.

— А в отого облатаного, з довгим волоссям, Карла Моора. Але то був смішний, смішний! — реготалася Килина. — От, кого хотіла б тепер побачити.

Настав час Тарасові обуритися. То Килина нічого не знає? Втім, він зразу осів. Як же Килина могла знати про загадковий кінець Кармаліти? І як він забув їй розказати?

— Але ти вже його ніколи не побачиш.

Молоде Килиніне лице в срібній рамці волосся все більш витягалось, що далі розповідав Тарас. Хто ж він, зрештою, був? Чи справді бандит Дука? Які мотиви спонукали його так вчинити? Так прилюдно, так демонстративно. Наробити шелесту на всю округу... І де він дівся?

— Я вірю, що він десь є...

— Але я не вірю, щоб він робив оте все, — підпали, вбивства. Він був такий поет у душі, яких рідко. Колись ми йшли з ним лугом, вибрались на полювання. Раптом, — гуси летять. кричу: „стріляй!” А він підняв рушницю, прицілився, подивився на блакитне небо й каже: „Хай собі летять... Диви, яке небо! Синє, синє... А гуси, — білі, білі...”

— А я вірю! — мотнула головою Килина. — Він мені сам колись казав, що в тринадцять років пішов у партизанку. Він перший мені сказав, що Петлюру забито в Парижі на вулиці. Ми сиділи тоді на отому гранітному заокругленні, що перед інститутом, готувалися до якогось іспиту, нікого не було близько. Сказав — і ні слова більше, пішли далі зубрити...

Килина обірвала сама себе:

— А, то бісової віри, як він знав, що можна мені це сказати? Нюхом чув свого... Ти ж не знаєш, що мої два брати — петлюрівці, тоді загинули. Я ж була б собі сільською молодницею, якби не... Але тоді мені так запекло, в такий жаль укинуло, що я сказала собі: мушу замінити їх! Мушу вчитися! Е... — голос Килини посковзнувся, наче з болю. — Я тоді була, мабуть, більша патріотка, ніж тепер... Бо я тепер терплю, оббиваю пороги в наших катів... Серафим — не зламався, він — вічний бунтар. А ми — ганчірки! Кузьма славно помер. Непримиренний, невідколотий від свого народу. А ми... Трохи нас приголубили, дали полизати з тарілки, — ми й поставали ручними...

— Ну, і хто б то міг подумати? А мені тоді здавалося, що ти — найпролетарськіша студентка в світі. Тебе ж навіть у студком вибрали! — скричав Тарас.

Килина почала несамовито реготатися.

— Якби я тобі розказала, як воно було! З мене хотіли зробити такого Ваньку-рутютю, як зробили з цього драмроба, Микитчука.

— Ванька-рутютю! Це прекрасно! Це найзвучніше за все, що я про нього чув! — розвеселився й Тарас. — Я думаю, в нього від пихи ніс скоро видовжиться аж до пупа. Намісник диктатора.

— Подумати тільки! — презирству Килининому нема меж. — Насмілився один-єдиний критик видрукував правдиву рецензію, — як на Україні не можна, то в московському журналі, — та й дістав, аж покотився. Цього „клясика” державний апарат не дозволить критикувати. А всі плюються...

— Зате йдуть у всіх театрах Союзу його п'єси... — іронічно ніби заперечував Тарас, якому було забавно чути свої думки в інших устах.

— Всі ці п'єси, що він варганить останнім часом, зроблені за одним рецептом: профспілкова клубна самодіяльність, квітучий сад, і стозполовиною процентно ідеологічно витри-

мані дві пари. Якись реклями шлюбної міщанської контори, а не художні п'єси...

Килина гнівалась. Тарас дровичся.

— А „добробут широких колгоспних мас“! А „жити стало краще, жити стало веселіше“!

— Еге! „Кадри вирішують все“!

— Так, так! „Людина — найцінніший капітал у пролетарській державі“... „Доженем і переженем“...

— „Давайте, не будем“..

— Та однаково, яке гасло, аби з газетної передовиці. Рецепт є... Зварганив і сам собі в долоні плеще.

— Хто?

— А от я недавно дивилася цю солоденьку манну кашку „для простолюддя“. Микитчук сидів в урядовій ложі із якимось партійним принципалом і сам перший почав апльодувати своїй п'єсі. Хотіла я підійти, запитати, коли він віддасть мені борг...

— Що за борг?

— Якщо пам'ятаєш, я поїхала в експедицію, заробила грошей. Він моментально пронюхав і прибіг позичати. То були мої перші зароблені гроші. Я на них надіялася про зиму, — але дала. Минув рік, — Борис грошей не віддає. Бачу, що він не такий злидень. Питаю: „Чи пам'ятаєш, що позичав у мене?“ — „Пам'ятаю.“ — А думаєш віддати?“ — „Ні, не думаю...“

— Так і сказав? Клясична відповідь. А ми ще сумніваємося, чи він клясик. Ага, а що то за історія в нього була з Тамарою? Тамара ж тепер із орденом ходить...

— А! — нетерпляче скричала Килина, мов не бажаючи слухати про Тамару. — Ця ладна перефарбуватися на що скажуть, аби тільки платити.

— Та що до неї Сміянець. — вислужник...

— Гавкунець. Штатний говорун. Типовий просвітянин радянського видання.

— Щось він ніяк не дослужиться, хоч би до якого поганенького ордена.

— Я певна, що то він про той альбом доніс.

Сьогодні — день розкриття таємниць. Так буває в них, — зачепиш за ниточку, а воно й почне торочитися, торочитися...

Ййбогу, Тарас ніколи не бачив увічі того альбома, що за нього зацькували Волинця й Побережця. Коли ж це було?

Ніколи йому не показували його, тільки раз Кузьма був натякнув щось...

А це діялося ще до нього, він був на селі десь тоді. Ці два незаможники змайстрували шаржі на всіх тодішніх світил та їх супутників. Текст Волинця, малюнки Побережця. А Сміянець про це знав...

— Глянь! — перебив її Тарас, обернувшись лицем до міста.

Він любив дивитися на мальовничі міські горби в садах з цього берега.

— Глянь! Чи той павільйон, он там на кручі в кучерявій зелені, чи він не подібний на тризуб? Жовтий, золотий аж, а тло з чистої блакитної емалі. Ййбогу!

Килина вдивилася. Втім, вона озирнулася навкруги.

— Тихше! Бо хтось підслухає, — буде тому архітекторові! То Костів приятель того проекту робив.

Мовчки дивилися. Чи це вони вигадують? Але ж справді бо так...

— Я там була не раз. Зблизька — анітрохи цієї наподоби нема.

То був феномен. Може поза волею його автора. Може повітря тут таке?

Зідхнули.

Тарас хотів ще знати про ті студкомівські її подвиги. Бо й він також учився під захисним щитом підпільно виданого незаможницького квитка.

— І ти? А я тоді думала, що ти, — найпролетарськіший студент у всьому інституті!

Килина секунду дивиться на Тараса й обоє вони вже знову несамовито регочуться.

Аж от через скільки років розкриваються їх таємниці...

15. МАЛЬВИНА

I

Сонце ніжно золотило всі верхівки, все, що досягали ще його прощальні проміння. Скляні дахи, верхівки дерев, шпильці веж. В низинах затягало синіми димками-пилками.

Вечірній поїзд відходив.

В м'якому вагоні, оббитому зеленим плюшем, ліниво погойдувався на пружинному сидінні драматург Борис Микитчук, — депутат лавреат, академік, орденоносець, мільйонер. Він звик їздити багато отак у м'яких вагонах, — до Москви, на виступи, на прем'єри своїх п'єс... Цим разом він їхав представлятися до своєї виборчої округи, що висувала його кандидатуру у депутати Верховної ради СРСР.

В цьому ж поїзді, десь у одному з вагонів, населених простими смертними, їхав і Тарас Саргола. Він покинув усе й, ще вчора доставши Оксаниного листа, вже сьогодні був у дорозі. Тривога, вкраплена в Оксаниному листі, в її словах: „мама ослабла, лікар негайно призначив на операцію... Я боюсь що це — рак... Не знаю, чим усе це закінчиться...” — тривога ця ширилася, росла й множилася в ньому, хоч як він скріпляв себе.

Борисові Микитчукові не хотілося спати. Він обмірковував свою промову перед виборцями й інколи поглядав у темне вікно. Поїзд прибуде, очевидно, попівдні.

Тези заготовлено в цека, а словесного, барвистого шуму в нього вистачить не на одну промову, недаром він стільки років виховувався в комсомолі. Одна година — й промова буде взавтра вранці прикрашена та розцяцькована, як ялинка.

Геніяльний Борис Микитчук, вихований комсомолом і партією, улюбленець народу, найпопулярніша і найславетніша людина на всю Україну — не вдарить лицем у болото.

П'яна наркоза слави була уже звична для його організму. Ці повсякденні дози, у вигляді хвальних рецензій, пові-

домлень, друкованих виступів, згадувань, портретів, — були йому вже потрібні, без них він почував себе в'ялим і нікчемним. Він звик до підхлібного й побожного погляду, куди б не глянув у спілці, де все робилося за кивом його голови, за помахом його вії.

Так, він тепер уже справжній вельможа, справжній державний муж. Перший серед перших. Герої Радянського Союзу шукають зустрічі з ним...

Поїзд ритмічно вколисує здійснені мрії, сон зліплює очі. Майбутній депутат натиснув рукою гудзика настільної лампки, лінивою рукою сягнув по портфель, — переглянути сьогоднішні газети, свої портрети...

Поїзд ритмічно стукав. Десь у одному кутку іншого вагону блимала сліпа лампка.

Тяжке почуття втрати раптом стиснуло Тарасові серце. Даремно він стишував себе, — ще ж нема нічого страшного, невміщеного в людський розум.

Хотів уявити собі маму такою, як бачив її востаннє, а ніяк не пригадував, — яка вона.

Натомість вимальовувала пам'ять давній образ, — гарну, квітучу жінку з чорними довгими косами, з сумними очима.

За нашим батьком вона не знала добра, тільки й її було, що дитячий безжурний вік.

Ніколи маму не відчував так близько себе без її присутності, як у цю хвилину. Він уже бачив її такою, як вона сама про себе розповідала.

Була найменша, пестунка у великій сім'ї. Надягнуло на себе мамину довгу свиту, татову шапку на голову натягло, ціпка в руки й прийшло до старших:

— Дайте мені що або що, — я вам принесу що!

А тепер мама вмирає. Рак. Або затяжна з муками смерть, або смерть під операційним ножом.

Борис Микитчук також чогось не спав. Він рідко бував сам і під монотонний сонний ритм поїзду передумував свій шлях до сьогоднішніх вершин.

Власне, якби не Тамара Сагайдачна, то він може й не був би тим, що є. Він на неї так узлився за відкинуті залицяння його, що пішов тоді до Танцюри й розказав йому, — Тамара попівна й учитися в пролетарському вузі не має права.

Щоб не так було страшно йти до того зизоокого вершителя студентських доль, Борис, хоч і не думав пробувати своїх сил у літературі, пішов до нього, ніби до літературного метра. Танцюра його похвалив, про Тамару вислухав.

Ну, тепер уже Борис віддячився їм обом. Тамарі дав ордена, Танцюру відтягнув від загрози заслання, ще й зробив його оце секретарем журналу.

Сумління Борисове чисте.

Пам'ять його давно викинула, як непотрібний мотлох, образи із життя архієрейської залі в Золотоверхому монастирі. Знайомий тепер лише з людьми рівної собі верстви, — героями Радянського Союзу, орденоносцями, п'ятисотницями, наркомами, — він навіть не пам'ятав прізвищ тих коमाшок і черв'ячків, що жили разом колись із ним та вчилися. Часом він навіть натикався на якесь знайоме обличчя, але їйбогу, не завдавав собі труда пригадати, коли це й де було. Всі вони десь унизу, — він на вершках суспільства плаває. То все сіра маса, чернь. І так чисто по-партійному міркуючи, — а це єдино правильний спосіб думання, — то він і тільки він мусів бути автором п'єси „Комуна в степу”, бо для світу однаково, чи Микитчук, чи якийсь там Саргола. Аби ім'я було! Для партії важливо створити авторитет, а для нього... Хто ж, як не він, вихований у червонопрапорному комсомолі, зміг би провести генеральну лінію партії в художньому творі?

Може отой мовчазний, нерішучий завжди, песиміст і пасейт Саргола, з підмоченим соцпоходженням, який баястом, для меблів, висів у письменницькому колективі, аж поки його не викинули?

Партія й уряд потребують твердокам'яного, монолітного більшовицького світогляду, а не таких кваш і слинтяїв...

Ні, на ковану золотом і встелену прапорами доріжку до вершин слави не падає жодна тінь...

Він уже засинав...

Раптом його струснуло. Він відчув, що все кругом перемишалось і сам він летить стрімголов у якусь прірву. Страшний свист, чи то від падіння власного тіла, чи то від катастрофи, наповнив його душу стрясаючим жахом. І може він уже божевільний, — йому здається, що якісь потвори, сторуки й стонігі, зловтішно регочуться, підставляють йому хвости, а він падає, падає... Борис зробив зусилля і розкрив очі. Чи ще живий він?

Цокотіли колеса, незгашена лямпка затишно освітлювала купе, поїзд мчав.

Це тільки сон, кошмар якийсь. Борис перевтомився. „Як добре, все ж таки, що це тільки сон”, — думав він, витираючи піт із чола і засинаючи знов.

А Тарас усе стояв біля вікна, він так хотів би прорідити темряву.

Бо потяг мав дорогу через рідну Дрижипільщину й бо-
явся Тарас, що не за дня, а за ночі це буде.

Колія проходила так, що самого Дрижиполя він не поба-
чить, але Осташенківський хутір стоїть при самій дорозі, за
які гони. Він ті осокори, що при дорозі, відразу впізнає, аби
тільки хоч сіріло... Дорогу з тополь...

Стільки спогадів було зв'язано із цими місцями! Там ви-
росла мама, там він зазнав найкращих часів. Індики з розпу-
щеним пір'ям і червоним намистом на шиї ходили там по по-
двір'ю, завжди там усе було повно життя, кури й гуси, товар
і коні приходили до жолоба коло криниці з великою цям-
риною.

Він ті черепичні дахи ще здалеку впізнає, той хутірець
у саду, мов у кужушку. А перед тим має бути залізнична
будка.

Сіріло. Станція за станцією, Тарас напружував увагу, щоб
не прогавити. Впізнавав уже знайомі місця, станції, перес-
танки. Ось ця будка, де Федько лежав замордований.

Тарас спинив дух. Федько може ще жив, хотів до мамино-
го хутора доповзти, може кричав, на поміч кликав...

Напружена увага ловила обриси будки, гострі ножі спо-
гадів полоснули, але мусить глянути на хутір.

Ні сокорів, ні тополь... А де ж садок?

В сірій імлі вирізняються якісь купи розвалених руїн і са-
мотня деревина, либонь, вишня...

Що ж це таке? Де хутір? Невже оці сумні руїни і є той
затишний, радісний мамин хутір? Що це таке? Може поми-
лився він? Або вже проминули, або ще десь попереду.

Тарас сам собі не вірить. Він розбитий.

„Ну, так“! — у другу хвилину каже сам собі. — Ну, так!
Дядько Никодим помер з голоду в Розумниці, слідом за тіт-
кою Харитою, а їх всіх порозганяли. А Сергій зник невідомо
куди“...

А за вікном бігли й бігли неосяжні простори...

Вже була восьма година.

Знаменитий драматург дивився у вікно, де перебігали без-
межні масиви, не поділені на вузьенькі смужечки, споглядав
довгі будови якогось колгоспу. Все це наводило на нього
нудоту.

Він бачив ці колгоспи отак з вікна вагону, — оті довгі
стайні, вряд побудовані, мов солдати, будинки. Уявляв жит-

тя в колгоспах з виступів знатних доярок, свинок і п'ятисотниць, трактористів і комбайнерів на всіляких з'їздах, нарадах, урочистих засіданнях, де він завжди сидів у президії.

Він жив у великих містах-столицях, де централізоване постачання людности було ще так-сяк, хоч із чергами, наладане. До провінцій це централізоване постачання не заглядало, хто мав родичів у великому місті, — чекав пакунка від них: два кіло гречаної крупи, два кіло цукру, муки трохи, — таке, сяке.

Доярки й свинarki не розказували на з'їздах, що зникла вже з села славнозвісна гостинність. Минулися ті часи, коли молодиця виходила аж на шлях шукати подорожнього й кликала, щоб він у неї попоїв пироги із сметаною. Тепер приїжджа людина, може три дні ходити голодна, просити продати їй хліба, — й ніхто не продасть, бо кожне має лише обмежений пайок. Відряджені представники з міста могли дістати прохарчування лише з комори колгоспу.

Майбутній всесоюзний депутат не знав про черги, спекуляцію і дивовижну економіку країни, де постійно, як під час війни, зростає спекуляція дефіцитним крамом. Приватна торгівля стала підпільною, оплуталася пишними ліянами навколо хириючого деревця соціалістичного постачання — й почувалася дуже добре. Суть зосталася та сама, — змінилася форма.

Він не знав цього й не хотів знати. А ті показники, цифри, норми й наднорми, змагання й відсотки здалека здавалися романтичними, але зблизька, — ой, як нудно!

Втім, знаменитий драматург подавив позіх і подумав:

„Але що треба, то треба! Нема таких фортець, яких би не здобули ми, більшовики. Цека вимагає знов колгоспної п'єси, — п'єса буде. Трохи із Шекспіра треба буде скубнути, трохи із „Баби Палажки...“ Нечуй-Левицького, трохи із боротьби з петлюрівськими бандами... Ну, там трактористка якась із орденом... заможність колгоспних мас... якогось відсталого „індуса“ ввести... От, уже й є! Назву я її... „На масивах України“, може?“

Зрештою, хто посміє спробувати п'єсу провалити, коли її замовляє цека?

А в сні він не вірить. То забобони. Що може йому трапитися? Ось вони доїжджають без жодних катастроф і напевно все зійде якнайкраще. То просто перевтома. Нову п'єсу писатиме в Сочі. Вирішено!

II.

Тарас із страхом підходив до невеличкого провінційного будиночка на передмісті. Чи встигне він?

Операція, як видно було з листа, мала наступити негайно. Ноги під Тарасом дерев'яніли, не слухали, з кожним кроком він підходив до невблаганної ясности, зараз знатиме, — як є. Бо досі він себе потішав невідомістю, надіями на перебільшену Оксанину паніку. Досі він наче снів кошмаром, а в підсвідомості жевріло, — це все лише сон, а не дійсність.

Оксана ще не була на роботі, вона якраз виносила двоє відер води із сусіднього подвір'я. Як побачила брата, розплакалася. Така енергійна завжди, Оксана здалася.

Марні надії, кошмар — не сон. Серце Тарасове падало в безодню.

— Де мама?

— В лікарні.

— Операція... була?

— Ні... Я сама не знаю, що робити. А як... помруть?

Найстрашнішого ще нема. А може й не буде? Що каже лікар? Може й не треба операції?

Тарас із надією дивився Оксані ввічі, ловив, що уста її кажуть, ловив надію...

— Я вже здуріла. Сама не знаю, що робити. Добре, що ти приїхав, кажи тепер ти...

— А тато що кажуть?

— Татові нічого не треба й казати, вони тільки плачуть нишком, думають, що ніхто не бачить. Як почули, що лікар сказав — уже запізно...

— Запізно?

— Так... Один сказав запізно, а другий береться робити, бо без неї будуть довго мучитися й однаково... але... вони не певні в кінці. Виходу нема. І без неї... А може після операції ще поживуть...

І того, і того серце прийняти не може.

Вже Оксана дивилася з надією, — що вирішить Тарас?

Тарас стояв такий самий безпорадний і безсилий. Дати під ніж, — зарізати. Не дати, — на довгі ракові муки приректи.

— Що кажуть мама? Хотять вони операції?

— Вони тепер, як дитина. Що скажеш їм, — покірно слухають. Господи, Господи... — ковтала сльози, підіймаючи відро, Оксана.

Того суму в хаті повно було в усіх кутках. Тато підняв голову, побачив Тараса, сів на тапчані й тільки сказав, блідо всміхаючись:

— О-о!

Небіж Юрко потрусив руку Тарасові й розпитував про щось незначне.

— Чого так виріс? — незначно й Тарас питався.

Він думкою був у лікарні.

До неї йому ще страшніше було підходити, ніж до Оксаниного дому.

Зараз побачить маму, яку вже оплакав і яка вже буде... мертва через якийсь час. О, як зробитися безтурботним і веселим, як їй показатися, щоб не розридатися? Вона ж усе бачить, все відчуває. І мабуть знає про себе більше, ніж усі вони.

Мама сиділа на ліжку, обнявши по-дитячому коліна, й щось думала, втупивши очі в далі своїх думок. Вона ожила, втішилася, уздрівши його.

Нарешті, приїхав він. Думала, що вже й не побачиться. Це ще коли б Галя... Але голос її був жалібний, наче скарга старшому. Той підліток, яким усе від неї віяло, виступив зовсім — дитина хотіла ласки, захисту від страшного, неблаганного жорстокого страховища.

Всміхалася й розказувала, про все розпитувала, а лише устами. Вираз очей сумний і той самий правдивий.

— Ось уже після операції поправитесь й поїдете до мене, не журіться! — брехав Тарас, а якби то було так!

Мама ніколи не вчила їх брехати і з таким невмінням пустила їх в світ. Тепер він мусить щось брехати. Треба самому вірити в те, що кажеш.

— Та коли б уже відбути, — відказувала.

І Тарас бачив, що й вона не вірила своїм словам, але не каже їм, бо знає, — цим вони хочуть її потішити. Вона вдає, що вірить їм, ніби в неї не страшний рак. Так Оксана його попередила, що мама не знає, але бачив, — усе знає.

Вона тільки вірила, що вони її захистять.

Довго не хотів він іти від матері, бачив, що то була й її радість. Відтягти думки від прийдешнього, — а так багато ще було інтересу до життя, до всіх тих дрібниць, що з них воно складається.

Він знав із Оксаниних слів докладно, як було, а ловив найменшу подробицю знову від мами. Так, Оксана вміє на-

кричати, — що на Юрка, що на маму. „Зараз мені до лікаря! Чому досі не пішли?”

— А ви й злякалися?

— Таки боюсь її трохи, — всміхнулася мама. — Вона ж, як старша.

— Ну, а чого ж справді не йшли, як почувися хорою?

— За тією роботою чогось ніколи часу не було, — виправдувалася.

Не смів він їй тепер дорікати за це зволікання. Чи то вже вернеш? Чи треба їй у ці хвилини інші якісь слова, тверді й шорсткі, говорити? Бо з її шістдесяти чотирьох років п'ятидесяти мов не було. Менша сестричка. Вона корилася всім старшим, — Оксані, йому, — аби захистили.

Лютий він був і на себе, й на Оксану, й на батька, й на Юрка. Чого вона в них була за наймичку? Така худенька слабосила, стара.

А він? Чому не взяв до себе, щоб хоч трохи відпочила від тяжкої роботи? Вона боялася їм слово сказати, мовчки за зиму перепиляла й перерубала вісім тонн дров. О, Боже!

— Чому ви мовчали? Сіли б і сиділи.

— Як же ти всидиш? — не тямилла мама. — Коли все якась робота. Хтось та мусить зробити. Та, бідна, зранку до дванадцятої години ночі на роботі, тільки прибіжить пообідати. Той у школі, той удень спить, бо або вночі у черзі стоїть, або на варті... А я вже бачу, що треба обід варити та нема дров, то мушу сама братися...

А він, що так мріяв бачити у хаті в себе маму, — хай би тільки лежала отак, — чому він не мав, чому вже не матиме цього щастя?

Невже вони справді покладуть її під операційний ніж?..

— Мамо, може не треба тієї операції?

— Я знаю? — несміливо відповідає мама.

Бо обое думають: ракові хворі можуть півроку мучитися й криком кричати. В чім же милосердя? Не давати під ніж чи дати?

І так, і так страшна вина перед мамою на все життя.

Операцію треба було вже робити, вже й так було задання, але лікар при відході покликав Тараса до себе й сказав, що хвора температурить, треба вичекати. Чи можна забрати її на цей час додому? О, так, може хатня обстановка на неї гарно вплине.

Враження було таке, що й лікар у цю операцію не вірить.

Це була якась відтяжка. І може б справді не треба було

операції? Вони всі подуріли й безладно борсалися в своїх думках.

— Я наче вже й поздоровшала, — казала мама.

І вдома сиділа мама на ліжку, обійнявши коліна руками, й усе думала, десь далеко була сумними очима. Оксана служб своїх покинути не могла. Тарас став за кухаря. Мама забувала тоді, що хора, за кожний його рухом стежила, вчила, як треба, як не треба. Зрештою, встала й почала йому допомагати.

— Мамо, — з досадою сказав він. — Я й без вас зроблю! Підіть та посидьте хоч у садку трохи. Хоч тепер відпочиньте!

Мама скорилася, а Тарас каявся. Її все так вражає! Вона ніколи не могла позбутися своєї вразливої осташенківської вдачі, випечена в сім'ї, де всі її, найменшу, любили. А він із своїми Сарголівськими грубостями до неї... Вона напевно й його перелякалася, як боїться Оксани.

— Ось тут сидіть, тут так гарно, — вмовив він маму під вишнею на розкладному ліжку.

— Боже, що зо мною стало! — зідхнула тихенько мама. — Я ж іще торік лазила на цю вишню.

— Треба колись і відпочити... Хіба тут погано? Я ось трохи попораю та й також вийду.

Як вийшов удруге, так за півгодини, на ліжку не знайшов уже мами. За вишнями вона підгортала картоплю. Мила, поетична пристрасть до городу! Навіть тепер вона не втерпіла, її тягнуло до зілля, до сапи. Вона не може дивитися на запущений без її дбайливої руки город, на цей бур'ян.

Її треба було глядіти від роботи.

Довелося забрати маму знов до хати.

Ці кілька днів були такі короткі й такі каторжно довгі. Хай би ще побула вдома! Але й години вже не можна було гаяти, вже й сама мама змучилася. Настала хвилина, коли вона сама зажадала:

— Або туди, або сюди! Вже не могу я! Вже одбути — та й по всьому. Везіть мене на операцію...

Велика мука — ждати страшного.

III

Паротяг востаннє свиснув і поїзд плавко рушив.

На душі знаменитого на весь Союз драматурга, з блискучої політичною кар'єрою, майже вже депутата до Верхов-

ної ради ССРСР, було грайливо, сито, погідно. В душі ще бренили відгомони тушів і привітальних промов.

Щодень приносив йому раз-у-раз вищий щабель на суспільній драбині. Душа не знала вже, чого й бажати. Слава і почесні спадали на нього звідусіль, стелилися під ноги золотом і раболіпством.

Не забути... Треба дати розпорядження Літфондові, щоб приготував на виноградний сезон віллу в Сочі... Він перетомився...

Автомашину він віддасть Софі, а собі купить першокласного „зіса”.

Тільки при згадці про Софу йому стає якось нудно. Як змусити її відійти від нього? Він уже до неї не обзивається, а часом, замість кликати її, свище, а вона, як покірна собачка, біжить на свист. Вона вже йому осточортіла, він мав немало інших, але що вище підносився він, то менше мав надії від неї відкараскатися. На нього тепер звернені всі очі, оцінюють кожен крок його, вже не випадає депутатові Верховної ради брати відкритий розвід із жінкою.

Потім, треба собі завести ще одну секретаря-стенографістку, одній диктуватиме листування з виборцями, а друга... Взагалі, треба буде завести добрий, солідний тон...

Інженер людських душ дивиться із вікна на цю юрбу, що метушиться, мов комашня, із своїми клунками на пероні, що пхається до вагонів із криками й лайкою. Всі безладно тиснуться й самі собі перешкоджають увійти у вагон. Барани! Дивиться він на робітників у чорних засмальцьованих блюзах із незагорнутим хлібом під пахвою і питає себе, — де ті герої його п'єс? Всі оці, — сірі, нецікаві, дрібні.

Але на те ж він партійний письменник, виразник дум і пргнень трудящих мас, щоб у творах показати патос соціалістичного будівництва, перемогу соціалізму в одній країні, яскравих безпартійних більшовиків, розвиток національної культури. Справді, кількість патефонів, велосипедів, радіо та інших показників культури зросла неймовірно. Це — нова культура переведеного на колгоспі рейки селянства...

Вельможа витяг бльокнота і записав важливу думку. Він натрапив на золотonosний мотив своєї нової п'єси.

Думка його реагувала лише на партійні гасла. Він не розумів, що можуть бути ще якісь інші світогляди, душевні організації, світовідчужання, горе, людський сум, передчуття. Він розніжено витягся на зеленому плюшеві і аж тепер відчув, як утомився за ці дні.

Нічого! Все надолужить тепер. А заким доїде, — славно виспиться.

Раптом Борис розплющив очі. Смертельний жах пронизав усе ество, — він падає, падає вниз, а кругом нього ті самі хвостаті й рогаті чорти, сторуки й стоногі потвори танцюють свистотанок.

Ще хвилина й Борис отямився. Що за біс? Один і той самий кошмар його переслідує. Як це страшно, — падати й не бачити дна. Але це тільки перевтома. Ніякого передчуття нема, він добре знає.

Борис встав, натиснув гудзика, світло залляло купе. Він заспокоївся. Все ж, він — депутат, майже депутат до Верховної ради ССРСР. Сановник.

Цим самим поїздом вертався й парія соціалістичного суспільства, Тарас Саргола. Віз темну зяючу пустку в душі. Мами не стало.

Невідступно стояв передним жалісний, докірливий і стражденний погляд маминих останніх днів. І він ще тоді не розумів цього погляду, — а тепер не міг його витримати. Краяв той погляд його. Нащо вони жорстоко поклали її під ніж? Чом не догляділи після операції?

П'ять день мучилася вона в справі після операції, всі вони певні були, що операцію мама витримала, тепер тільки одужувати.

Просила води, а вони їй не давали.

— Потерпіть трохи ще, потерпіть...

— Оце якби винесли мене під дощ та скупали, — просила вона.

В змаганні, в стражданні вона вся відмолоділа, стала двадцятилітня...

Ніжні рум'янці грали на її, відтвореному муками й душевними струсами обличчі, печать забитости останніх років покинула це обличчя. Чиста дівоча cera, шляхетні лінії, широке мармурове чоло — і ці очі! Очі, благання. Вона знала, що вмирала, знала!

В останній день перед агонією вона дивилися відчужено, непримиренно. Цей погляд нестерпний тепер, — а тоді він його не розумів. Яка душевна робота точилася в ній, що бачила вже свою смерть? Діти її ніколи не жаліли, вона в них була за наймичку, а тепер, щоб не возитися з нею, — зарізали.

Бо вони її не догляділи. Вони повинні були зразу після операції день і ніч чатувати біля її ліжка, а лікарська

адміністрація два дні не допускала нікого з них. Казали: „Все в порядку, хворій добре...”

— Чого ж ви мене покинули? — зустріла їх мама словами, як допустили.

— О-о-о! — мало не заревів Тарас від цього спогаду

— Оце коли б ще Галя приїхала, та й хай би вже й заграбали... — так сказала.

Галю вже викликали телеграмою, чекали її — та й мама не дочекалася. Приїхала Галя по всьому.

„Чому мама сказала заграбали”? — мучився в роздумуваннях Тарас. Таке життя було собаче, така й смерть, — на цьому лікарняному ліжкові, серед цих жорстоких чужих лікарів, що не дають пити. А діти покинули...

— Скропи мене... — чує він ще й досі.

Вони кропили, віяли мокрим рушником над її щуплим тілом. Мама борсалася, скидала увесь час грілку з ніг, вона її ненавиділа, так їй було пекельно. Лікаря ненавиділа. Може й його, Оксану? Всіх?

Дивилась на свої синючі, завмираючі руки. Тарас вдивився в газету, що лежала чомусь на стільці, і почув докірливе:

— Як ти можеш тепер читати?

О, не збагнув він тоді того часу!

А тепер кожна пережита мить тяжким кошмаром давить його. Невигойна втрата й неокуплена вина, — хіба такими ж стражданнями. Безсилість перед неповоротністю.

Вже ніколи не повернути цих днів назад і не зробити по-інакшому. Він би вмер для того тільки, щоб повернути все і замість матері пережити самому ті муки.

Мусить їх пережити, бо вина його нічим не окупиться.

Безцільність жертв, безцільність мук! Навіщо потрібне було все оце її життя безрадісне, наповнене немилою метушеною, коли душевна природа її була інша, — поетична, задумана? І нащо ця мука смерті, — кому жертва, за що?

Чи її даток у життя — діти, він, Федько, — щось вплив у безсмертя, таке необхідне людині, складову частку душі людської? Федька замучено, сестри змагаються з життям, аж із ніг падають, всі вони, при всім бажанні, не могли повернути життя так, щоб зберегти собі матір на довгі роки. Він — парія, викинутий за борт життя. Якось інша Україна має розквітати...

А він, а мама — не Україна?

В ятручій печалі думки Тарасові заплутувалися. Він думав про матір, про Україну, стиралися грані. Безцільні, не-

потрібні жертви, однаково, все гине... Безцільні непотрібні й його борсання. Для чого ж муки? За що?

Стерлися грані. Думав про маму, а мислив Україну. Він її однаково любить. Думав про Україну, уявляв маму, — молоду, омудрену муками, гарну... Така вона була, як ще Тараса на світі не було, — квітка українського чорнозему, дрижипільських лісків, перелісків, степів і хуторів. То його мати, його корінь, він її частина. Без неї він не може бути, вона йому необхідна.

Як допустив він, щоб вона, не зазнавши доброго чогось, на своєму питомому чорноземі — умерла?

Гинула з нею віра в космічну рівновагу й закономірність. Неправда, що жертви не гинуть марно! Нащо ці жертви, ці муки, як однаково все гине? Кров'ю стікала Україна, а марно. Вона, подолана, лежить у агонії. Неправда, що життєві зусилля, факт Тарасового існування, мали якийсь сенс, якесь значення. Україна вирощувала дітей своїх, а комусь їх непотрібно. Борців положила куля, активних завіяли сибірські сніги, засипали казахстанські піски, таких нікчемних нешкідливих пасеїстів, як він, викинули на смітник... Сміху гідні його борсання, коли дужчі загинули.

Жертви безцільні. Нема рівноваги в природі, нема відплати. Нема і того світу, де дістанеш відплату...

Ну, а де ж мамина душа?

Тарас закам'янів. Він ще ні разу не плакав. Плакала Оксана, плакав батько, Галя, Юрко, — а він закам'янів. Він ще не усвідомив, що поховав матір, що нема її, що вона ніколи вже не приїде до нього, не дивитиметься своїми сумно-задуманими очима, не плистиме тиха, повна змісту й душевної теплоти, розмова, доповнююча і матір, і сина.

Ніколи за нею так не сумував, як у цю хвилину. Вона була ось тут, — і безмірно, безповоротно далеко.

Нікого й нічого не бачив у вагоні, все дивився у вікно, катуввся спогадами, намагався розплутати свої нерозв'язні запитання.

В вагоні було темно, в вікні миготіла темрява, а хотів би ще побачити той хутір зруйнований. Там мамина частка, — то й його. Боявся, що проїдуть так уночі й не попрощається ще раз із мамою.

IV.

Він не чув розмов поза спиною, нічого не цікавило його. Хто входить, хто сходить. Був у тому стані, що стикається з небуттям.

Де ж у цю хвилину мамина душа? — вертався все думкою до одного. Тіло поховане, — а душа? Куди пішла вона, коли все, все матеріальне. Повітря адже також — матерія. В стратосфері нічого нема, ні життя, ні смерті.

Душа умерла?

Ні, душа безсмертна, людська душа не приймає смерті. Вона безсмертна, мамина душа десь тут близько коло нього в цю хвилину.

Тьмяна лямпочка ледве освітлювала вагон. Розмови дедалі стихали й чути було з деяких горішніх полиць хропіння. Тарас стояв і дивився на чорну ніч, на шапку неба із зорями, на сузір'я, Чумацький шлях, що одним кінцем упирався в землю, на це недоступне людському розумові світотворення.

А може вона в інших атмосферах уже, що обволікають ці блискучі зорі. Може на якійсь уже планеті, що ходить крґ одного з цих міріядів сонць Чумацького шляху. Як лине від них світло до мене, чому не полетіти душі туди? Чи не перетворилася вона в частку цієї незагненної людському розумові світобудови? Чи вона є лише в ньому, Тарасовому суб'єктивному відчутті? Зникне Тарас, — зникне й мамина душа з таким милим йому ладом?

Його душа була настроєна на космічний лад. Якась частина його самого злилася з космосом. Ось стоїть він у цьому рухомому коробові й силкується побачити ту другу частину, таємничу тепер.

Вони, ті папуги, називають це містиккою, забобонами, „трансцедентальною чепухою"... Хай зветься хоч яким лайливим словом, — само життя, сама смерть викликала ці думки, він мусить їх переживати. Раз вони є, вони існують у природі й ніхто не сміє заборонити йому так думати...

— Стережіться, товаришу, щоб я вас не вбрикнула своєю лапою, — почув позад себе.

Озирнувся.

Якась тонка постать гнучко спиналася, щоб вискочити на полицю. Дівча якесь.

Тарас посторонився, відступив. Дівча подякувало.

Тарас знову втупився в вікно із своїми думками. Він не

помічав, що дівчина всунула і свою голову над Тарасовою у вікно.

— Яка темна ніч... — промовила дівчина до когось, бо десь із другої полиці обізався другий жіночий голос.

— Хоч ножем край!

„Певно якась вчителька, — машинально подумав Тарас. — Хто ж у нас говорить ще рідною мовою? Слово та ще вчителі хіба”.

І забув за це. Знов думав про своє.

— Чому ви, товаришу, не лягаєте спати? — зачіпала дівчина.

Тарас не обізався.

— Ви глухі? — не хотіла та відчепитися.

— Маю час... — буркнув, нарешті, він і знову забув за настирливу сусідку.

— Яка містична ніч... — промовила дівчина немов про себе.

Її мов дратувало, що цей довготелесий бовваніє в вікні: й не хоче на неї звертати уваги.

А Тарас здивовано повернув до неї голову. Його думки наче мають звук?

— Чому містична?

— Бо так!

— Скільки вам років? — строго запитав Тарас.

— Двадцять. А що?

— Матеріялізму ще не вчили? Нема в природі жодної містики, це метафізика!

— А як я хочу! — задерикувато відповіла дівчина. — Хіба я мушу давитися тільки тим, що розжовано в шкільному підручнику?..

— А потім будете отруювати учнів...

— Яких? — здивовано запитала дівчина.

— А ви що, не вчителька?

— Схаменіться? Я студентка... Себто, була студенткою... Тепер я таке собі ніщо... — останнє слово вона відрубала.

Цікаве дівча. Таке молоде й уже розчароване...

Розмова обірвалася. У Тараса ніяк не в'язалася нігка думок так, щоб щось розпитувати її чи хоч відповідати. Він дивився просто себе, був душею десь далеко, біля ліжка вмираючої матері. Як нестерпно хотілося бачити її, говорити, дивитися! Яка ця рана недоторкана, відкрита!

Смерть матері — скорбота на все життя.

— А якби я, товаришу, вас щось спитала? — знову нагадала про себе дівчина.

Він про неї вже й забув.

— То питайте.

— Чому ви такий... бука? Дивіться, — мчить у всесвіті шаленим бігом наша малесенька земля, одробина незчислених сузір'їв, — може Чумацького шляху? А на цій землі біжать ланцюжком малесенькі точки, а в одній точечці не спимо ми, невидимі оком порошинки, й можемо обійняти весь світ, бути володарями всесвіту... бодай думкою... Ні, не бодай, а всемогутньою думкою!

Дівчині, видимо, хотілося поговорити. Може вона мала рацію. „Порошинки, невидимі оком...” Здається, дуже інтелігентне дівча. Яюсь приємно бачити таку молодь. Поки вони, старші, чухалися, — наросла зміна...

— Приємно дивитися на нову підростаючу інтелігенцію, — сказав він уголос.

Так провадили вони незначну розмову. Все кругом спало, колеса розмірено торохтіли й ніби вколисували, ніби допомагали їх розмові. Дівчина поривчасто й експансивно, наївно й водночас дивно дозріло, кидала свої влучні репліки.

— ...плоть від плоті робітників і селян, хай живе батько народів, мудрий Сталін, його соратники і лєнінський комсомол, несамовито-бурхливі оплески... — договорила вона скоромовкою.

— О, то ви читаєте газети! Але при чому тут батько народів?

— Бо нащо йому інтелігенція? Він хоче з усього Союзу зробити хор ручних папуг. Він буде говорити, а слухняний хор має тільки повторювати слово в слово.

Ошелешений Тарас промовчав.

— А справді не вгавала дівчина, — хто сміє відступитися від того, що сказав вождь? Скажеш іншими словами, навіть кому переставиш, — вже виходить контрреволюція.

— Ви, певно, куркульська дочка... — відказав на це Тарас.

— Така, як ви, — китайський мандарин, — палко опротестувала вона. — Мій батько — організатор однієї з перших комун на Україні, вступив до партії ще за часів громадянської війни, працює механіком у Горлівських шахтах. Я — виросла в комсомолі, з піонерсько-жовтенятських пелюшок вилупилась...

— Аж страшно! — мляво усміхнувся Тарас. — І ви не боїтесь, що я на вас донесу? Вас же...

Хотів сказати „викинуть із комсомолу”, але подумав: „її вже й так викинули. Гостра, як оса...”

— Ви не доказали. Посадять? Хай садять! Але ви не підете нікуди доносити, — та й на кого? Ви мене, однаково, не знаєте, ви мене не бачите... Та ви нікуди й не підете... — впевнено й безпечно повторила вона.

— Чому така певність?

— Так! Я — психолог!

— Де ж це ви така мудра, в двадцять років, взялася?

— З місяця впала!

Тверде дівчисько.

— У ваші роки я був... Я так вірив у соціалізм...

— Вірили? Отже, вже не вірите?

Кляте дівчисько.

— Багато говорити, мало слухати...

— Не хочете говорити? Ну, то я скажу. Ніякого соціалізму нема. Є державний капіталізм, який нам видають за соціалізм і хочуть, щоб ми вірили. Себто, не думали. Сказано: „соціалізм уже побудований в одній країні”, — ну, й повторюй, як папуга. А що за цими словами?

Тарас був такий далекий, він майже не сприймав слів дівчини. Якась лише незначна частина його „я” реагувала на зовнішній світ. Але вже викресана іскра уваги жевріла й примушувала не уривати незвичної розмови. Цікавий екземпляр. Розчарована комсомолка. Воно своїми молодими очима бачить відразу те все, що він добував крок за кроком. Воно вже й у слова прибрало те, що нуртує, як почуття, у них, старших.

Але це не провина старших і не заслуга молодших. Він був юнаком, — і гасла були молоді та свіжі. Людина не помічає, що вже встарілася, так не помічає, як постарілися гасла. Тепер ця дівчина прийшла й побачила різницю між ветхими гаслами й сотвореною під їх вивіскою дійсністю. Тому вона бачить, які вони облуплені та вицвілі.

— Чого ж хоче молодь, коли вона цієї дійсності не приймає? — оминувши свої думки, запитав Тарас, так наче вони, крім мови слів, мали ще якийсь спосіб порозуміння.

Але він чомусь був певний, що його думки дівчині передалися.

— Послухайте, чи ви знаєте, за що мене викинули з університету?

Звідки ж він знає, що її викинули? Дівчина розмовляє так, наче вони, — давні знайомі. Він промовчав.

— За те, що мій дядько — член СБУ, що він засуджений на п'ятнадцять років і втік. Я цього дядька ніколи не бачила, нічого не чула про нього в хаті... Бо батьки мої не хотіли, щоб ми, діти, щось знали й виносили на вулицю. Але й мама моя раз чи два його бачила, вона була ще не народжена, коли він виїхав з дому... Як же я могла бути під дядьковим ідейним впливом і „протаскувати” його концепції, — коли я його ні сном, ні духом не знаю?

Дівчина аж пашила запалом. Пристрасть, що вклздала вона в кожне слово, показувала, як боляче переживала ця істота все те, що говорила. Видко, що думки її б'ються над цим не з пустої примхи. Кожен фібр її натягався і звучав у цім пристрастнім шепотінні.

— Бо я завжди розмовляла українською мовою. Так, принципово! Наперекір стихіям!

— То може ви не вмієте іншою-

— Нічого подібного! Я ось була в Москві й ніхто не вгадував, що я не росіянка.

Вона не чекала, чи буде що питати розмовник, чи буде заперечувати, чи погоджуватись. Для неї важливо було виговоритися й вона навскач гнала свою думку.

— Бо я вважаю, що мова — наше гасло, наш прапор, мірило нашої дозрілості, яко народу... Бо куди не поступишся, на базарах, на вулиці, в трамваї, в крамниці, в університетському коридорі, на зборах, в редакціях газет, — ніде не почуєте української мови. Чи чувано де, щоб у столиці якоїсь країни говорилося чужою мовою? А в наших установах усі, — від наркома до кур'єра, — говорять російською. Видумали якусь мертву канцелярську мову й обмінюються нею в своїх обіжниках, — так, для потреб псевдоукраїнізації, для обману. Кого вони дурять?

Дівчина ладна була заплакати.

— Та в нас в університеті... Ті професори, що читали досі українською мовою, попереходили вже на російську. Та зайдіть за лаштунки української опери, — там ви не почуєте жодного українського слова, крім тексту вистави... Це, справді, якась стихія, що заливає все, все.... Наші студенти із села за півроку вже намагаються пристосуватися й „покультурному” заговорити. А, дурноляпи!..

За її розпаленію промовою Тарас не встигав і слова

сказати. Тут же в обуренні їй не вистачало слів і вона замовкла.

— Ви мене немало, дівчино, здивували, — зачепила й Тараса ця тема, така й йому пекуча. — А я думав, що молоде покоління сприймає всі ті явища, як доконаний факт. „Какая різниця”, — аби добре жилося!

— Ой, ні! Ой, ні! Це та кров, що пульсує в народі, що в'яже одиниці в ціле, покоління з поколінням, вона містить у собі питомі народові ідеї, лад думання, звичай... І як то всі посліпили, думають, що українську культуру можна побудувати такою псевдоукраїнською повстяною мовою, яку виплодили наші газети...

Вона йому розкажує! Тарас ще й не таке знає.

— Ну, а для чого це все робиться? — запитала дівчина невтямно... — Для чого нам підсувають якусь фальсифікацію і хочуть примусити її ковтати?

— Хіба я знаю? Може ті, що будують нам нашу культуру, й ширі хочуть утнути по-українському, та їм їх рідна національна природа заважає... А може... щоб кров цю виточити, щоб вона вже не пульсувала... Втім... — перебив сам себе Тарас — ви справді не боїтеся так зо мною говорити? А може я провокатор?

— Ах, я вже нічого не боюся! — нетерпляче відказала дівчина. — Я однаково вже все втратила.

— Ви ж комсомолка! Щойно призналися.

— Була! А тепер уже ні. І дуже добре!

І мов прорізуючи п'ятому, рубнула:

— І я також не провокаторка, не бійтеся! Я тому вас питаю, що сама не можу собі ради дати. Думаю, бачу все так, а воно не в'яжеться з тим, як наказано думати...

Що мав на те сказати, як він сам такий.

— Я раз запитала на лекції діалектичного матеріалізму: „Якщо основний закон діалектики — закон суперечностей, а без нього життя загниває, то й для нашого суспільства він діє? Чи є в нашому суспільстві суперечності?”

— Що ж вам на це відповіли?

— Лектор не знав. Сказав, що відповідь на наступній лекції. Бо якби сказав, що нема, то цим сказав би, що наша дійсність загниває. Якби сказав, що є, то цим самим легалізував би так старанно приховувані бабські бунти проти колективізації, антагонізм між націями, між містом і селем, незадоволення широких трудящих мас, чергами до порожніх

крамниць і напактованими добром закритими розподільниками для бюрократичного апарату.

— Це ви так сказали?

— Отже, вийшло б, — не слухала його дівчина, — вийшло б, що діалектичний матеріалізм стає зброєю скидання фальшу з нашої дійсності, або... сам він збанкротований — та підвалина, на якій лежить комуністичне вчення. А на другий день мене викликали до комсомольського осередку й спитали, чи я не проповідую апологію опору клясового ворога — терору, диверсії й незадоволення владою. Я про це розказувала й Калінінові.

— Кому, кому? — перепитав Тарас.

— Самому Калінінові.

— Ви вже й у нього побували?

— Не думайте, що їздила по орден. Я поїхала до Москви шукати правди. Я до Сталіна хотіла добитися. Спитати його, як це так, що мене позбавляють права вчитися. Чи можу я відповідати за невідомих мені родичів? Я виросла в сім'ї, яка від початку була віддана радянській владі. Чому я тепер їй непотрібна?

Чи зрозуміє її хто так, як розумів Тарас? Ще ніхто йому не був так духовно близький, як ця дівчина з її переживаннями.

— Але коли я попоходила по московських канцеляриях, надивилася, скільки там біди, скільки людей з усього Союзу добивається, та ще й не з таким горем, як моє, — пристрасно шепотіла дівчина. — Старі кадрові більшовики, члени партії місяцями ходять день-у-день і просять милості — доступу до божества. Я побачила, що правди не знайти. „Москва слезам не веріт!“ Україні я непотрібна, скрізь я бачу дутий фальш, я — нікчемна, бо не можу зрозуміти патосу соціалістичного будівництва. Коли інші можуть бути будівничими світлого майбутнього — я жалюгідна песимістка. Нашо так жити? На мене напав відчай, знеохота до життя. Я кинулася в Москву-реку. З мосту кинулася. Не розумію дійсності — не хочу жити.

— Ви топилися?

— Топилася, та невдало. Мене витяг якийсь чоловік... І уявіть собі збіг обставин: якась шишка в вищих московських колах. Не минуло тижня, як він повідомив, що мене прийме Калінін.

— Радянський дід-мороз із борідкою...

— Так, точнісінько такий, як і в газетах: з гостренькою

борідкою, в окулярах. Я приготувалася в дуже вигідному світлі себе показати: розповісти про заслуги батьків, про своє жовтенятсько-піонерсько-комсомольське обличчя, блиснути своєю політичною грамотністю, що я на зубок знаю Леніна й Сталіна. А ніде правди діти, хотілося трохи скривити душою. Боронь Боже, не проговоритися тільки про свої сумніви й контрреволюційні думи. В кабінеті у голови держави? Хотілося показатися розумною, стопроцентно витриманою комсомолкою.

Дівчина тут розреготалася, давлячись, щоб не наробити шуму.

— Але уявіть, — сталося щось незрозуміле. Коли я його побачила, я як не розплачусь, як не розревуся. На свій превеликий сором, реву й не можу себе спинити.

— Ну, і Калінін вас, розуміється, вигнав?..

— Уявіть собі, — ні! Він для мене мав дуже мало часу, але півгодини терпляче чекав, поки виплачуся та зможу говорити. Потішав мене, як дідуньо.

— Це стає цікаво! Що ж далі було? — підганяв Тарас, що вже, непомітно для себе, втягнувся в цю чудну нічну розмову.

— Було таке, чого я сама від себе не сподівалася. Я, замість того, щоб виставити себе в найвигіднішому світлі, випала:

„Заарештуйте мене, бо я не вірю в соціалізм! Я вважаю, що радянська влада — антинародня. Я дійшла до думки, що всі ви давно вже згубили дорогу до народу, не розумієте його болів, не хочете знати кривд, що йому роблять ваші феодалні князьки на місцях, — секретарі райпаркомів. Нашо цей ненажерний соціалізм, як він обходиться народові дорожче, ніж цар з усім його двором?”

Калінін, що б ви думали, здивувався? Він мене тільки спостерігав своїми вузькими очимами через окуляри.

„А скільки тобі, дитинко, років? Е, то ти мені у внучки годишся”, — так почав він.

І зачав мені говорити про труднощі, про те, що соціалізм не будується, як торт, а потребує жертв, що треба не забувати про ухили, перекручення на місцях, — от таке всяке, як у газетах щодня читаєш.

„Читай більше Леніна, в нього на все знайдеться відповідь і не будеш дивитися на світ так слабодухо”, — казав він.

„Я Леніна знаю, знаю, що на якій сторінці написано, а

вивчала його в університеті, — але Ленін не пояснює, чому в соціалістичній країні є маса, яка мусить приносити жертви чи, як кажуть, труднощі терпіти для невідомого майбутнього, і є партійно-бюрократично-воєнна каста, що живе з закритих розподільників, а жодних жертв приносити не бажає.. Хоч вона свято вірить у те прекрасне майбутнє, а маса може й не вірить. Чому так? Що вищий партійний вельможа, то індивідуалістичніше хоче влаштувати свій побут, а та безпартійна сіра маса хай тулиться в комунальних мешканнях з диктовими перегородками, загальним коридором, хором примусів на кухні... Я не розумію, чому це зветься соціалізмом, як долі мас уникають всі ті, що його проводять? Чому вони зветься комуністами, як хочуть собі ліпше, ніж масі? Невже ви не бачите суперечності між словом і дійсністю?"

„Ці думки в повітрі носяться, чи що?" — думає Тарас.

„Чому дефіцитного краму простий смертний ніколи не бачить у державних крамницях, а лише на руках у спекулянта за потрійну ціну? Чому ті, що продукують хліб, не мають права вдосталь його спожити, хіба вкрадуть? Чому людність не бачить риби, крім іржавої тюльки, а на каспійських промислах гниють кілометри штабелів риби найкращих гатунків? Чому під час голоду на Україні воєнна каста не мала тільки пташиного молока? Чому в той самий час у Московщину українські селяни їздили по хліб?..

Дівчина говорила все те одним духом, Тарас не встигав сприймати каскаду її „чому". Втім, дівчина спинилася.

— Я вже не пам'ятаю, що я тоді сипала, бо, кажу ж вам, я сама не сподівалася, що воно все з мене вирине, й так навально. Воєнне й партійно-бюрократичне чиновництво, коло них завмаги з підпільним апаратом своєї спекулятивної мережі, — ось хто все має. А справжня маса хай терпить для якогось „світлого майбутнього". Чи це майбутнє не той самий попівський „рай на тім світі"? А де ж те обіцане безклясове соціалістичне суспільство, чи хоч покажіть мені дорогу до нього? Кастовість скасувала всі наші виробничі колективи. В кожному є вельможі, їх холуї, і чернь...

Дідусь із борідкою слухав, слухав і, нарешті, запитав:

„Так, по-твойому, в нас ніякого соціалізму й нема?"

„А нема! Є державний капіталізм і годі!" — уперлася я.

„Ну, а заводи, копальні, електростанції, земля? То ж не приватня власність, а народна!"

„Тільки робітничі спілки могли влаштувати проти капіталістів-власників страйки, жадати кращих умов життя і

праці. А в нас? Профспілки ходять на задніх лапках перед партійним комітетом та директором, вони — тільки батіг у руках адміністрації”.

„Ну а та адміністрація хіба не з тих самих робітників і селян?”

„З тих та не ті! Справа не в назві, справа в експлуатації, суть якої не змінилася. Директорові ще краще, бо він господар не власного підприємства. Всі вигоди від становища має, а можливих збитків не терпить, лише держава, себто, знову ж та сама маса”.

„Ти наївна ще, дитинко! Ну, а школи, освіта?”

Він, здається, не сприймав серйозно того, що я казала. А може вже не раз у тім самім кріслі цього наслухався? Він дедалі все більше всміхався.

„Школи? Там папуг продукують! Що вища школа, то більші папуги. Всякий вияв індивідуальності партійний комітет розцінює, як контрреволюцію... По-вашому виходить, що людська думка закаменіла з Марксом і Леніним. Вже після них нічого людство не думає і мусить вкладатися в рямці того, що бачили очі цих мислителів...”

„Ну, а соціальне забезпечення?”

„А капіталістичні країни хіба його не мають? Мабуть, краще, ніж у нас. То такий винахід нашого соціалізму? Гітлер також буде для своїх робітників і дитячі ясла, й санаторії, може ще й кращі за наші. А наш Сталін сидить собі у Кремлі, курить люльку, нюхає тиміям із кадильниць, а в житті з його гасел виходить щось зовсім не те, що він собі задумав, а нам обіцяв”.

„Фашизм — наш найлютіший ворог! От бач, дитинко, до чого ти договорилася!” — докорив мені дідок.

„Та це — два рідних брати! Я знаю, що таке фашизм. У всіх підручниках написано, що фашизм хоче поневолити світ для панування однієї нації. Гітлер нічого нового не вигадував, він позичив свою ідею в талмуді: „я — вибраний народ”. Ну, а що таке „Дайш міровую революцію?”

„Дитинко... Панування пролетаріату, робітничої кляси...”

„.....під проводом старшого брата”. Ті хоч відкрито про це говорять, а ви... А наш український ідеал, зроджений ще за часів Хмельниччини, коли Україна боролася проти польського поневолення, ясний: щоб не було панів на Україні, а тільки самі вільні козаки. От ми й тепер цього хочемо, а ви нас заганяєте в нове поневолення під маркою усяких псевдо-соціалізмів”.

„Ййбогу, дівчинко, хочу тебе зрозуміти й не можу!”

„Бо мені соціалізм пекуче потрібен, а в нас думають, що будують соціалізм, — вийшов же розсадник, де препишно почувають себе хижачи всякого роду, малі й великі. Революція зруйнувала капіталістичну систему, змішала всі верстви й класи. А як почав Сталін усе ставити на місце, як почав підігрівати застиглий революційний жар то одними, то зовсім суперечливими попереднім, гаслами, — знов повідлювалися класи, ба ні, замкнені касти. Як не латає він свого соціалізму, а капіталістична природа його твору лізе й лізе в життя. Я думаю, що він докотиться до того, що ім'ям соціалізму відновить погони й церкви. Зробили чисту карикатуру на соціалізм!”

„Ну, наприклад? Де ти їх бачиш, ті класи?”

„А чому в країні тріумфу праці є соромні професії? Скажіть ви якій студентці, що той гарний хлопець, із яким вона познайомилася в кіні, — перукар чи швець. Вона згорить із сорому!”

„То дрібне”, — махнув рукою. — „Треба дивитися на основне. Земля — соціалістична власність. Цього ти вже не заперечиш.”

Я тепер дивуюся, як він терпляче вислухав мої маячіння. Бо я тоді сама себе не пам'ятала. Все те, що зривалося з мого язика, родилося несподівано й миттьово. Я на ці слова його також не погодилась.

„Земля — соціалістична власність народу? Знаєте, як колгоспник-селянин розуміє гімн „Інтернаціонал”. Буквально: „Держава дбає не про нас!” — кажуть вони. Одне тільки оце місце й залишилося з „Інтернаціоналу”...”

„Маєш! А для кого ж держава створила колгоспи?”

„Якби ж то тими колгоспами розпоряжалися самі колгоспники, а не держава! І не так держава, як ті князьки-чиновники, секретарі партосередків. Здебільшого, це боягузливі і бездушні виконавці директиви з центру, і не знаю, чим вони свідоміші за селян. Тим, що хочуть краще за них жити?”

V.

— Я не знаю, звідки в мене тоді красномовність бралася, чому воно так раптом поза моєю волею пливло широкою рікою. Я була, як одержима, те, що я переповідаю тепер, — бліде, каша. Мені нічого було втрачати, я хотіла, щоб мене знищили, я сама шукала доказів, чому я не маю жити. Вони

повинні мені показати, для чого жити, а для такого „соціалізму” жити — не хочу я!

Дівчина змовкла. Для неї не було важливо те, що сказав їй Калінін, вона й тепер переживала своє. Він не мав чого сказати їй?

— Він, взагалі, поведився зо мною, як із підлітком.

— І пустив вас після цього всього? — допитувався Тарас.

— Ще й чаєм із кремлівськими тістечками напоїв! Сказав їхати додому, вчитися, бо я ще дуже молода. От я й їду... Себто, за кілька день приїду до університету...

— Що то вас там чекає? — торкнуло Тараса співчуття до цієї очайдушної.

— Ах... Я все поставила на карту! Що буде!

Ні, вона не знесе своєї голови! — подумав Тарас. — Занадто б'є в ній жива думка, занадто пристрасно ставиться вона до суспільних явищ. Такі довго не протягнуть. А може...

Це якась нова порода нашої інтелігенції, вона не має нічого спільного з нашою флегматичною роздумливістю. Вона чіпка, вона почуває свої права, вона озброїлася всіма найновішими зброями...

Гаряча хвиля вдарила в душу, в серце Тарасові. Ось вона, повстає молода Україна з руїни й розгрому! Хоч стято голову тій інтелігенції, яку зродила куркульська верства, — не загинула Україна, вона на зміну посилає молоді покоління. Ця нова когорта бере на свої плечі ті завдання, яких не встигли здійснити їх попередники. І вона з новою силою пре їх вгору.

Чого не виконали вони, — підхоплюють ось ці, — бо чи ж не одні в них думи, й прагнення, і змагання?

Ця чужа, недавно ще незнана, дівчина зробилась йому безмірно дорогою.

Чи не один душевний лад, чи не один ланцюг безсмертя лучить маму, його й цю дівчину? Тепер вона бере на свої плечі долю України, як несвідомо несла на своїх мама. Не з народницького сентименту, не як фахові революціонери, а тому, що це її кровне життя, це її дійсність, право й обов'язок. Не загинула Україна, не загинула!

Нема марних жертв.

Тарас почував себе так, неначе він знайшов щось навіть утрачене. Дивна річ, чи то від того, що він слухав безпорад-

ні, очайдушні зойки зневіреної юнацької душі? Ні, щось інше підносило його, в цьому треба було розглянутися.

— Скажіть мені, товаришко, — я буду продовжувати роллю Калініна, — скажіть мені, хіба то вже все так чорно, як вам здається? Ось у Москві відбуваються всесоюзні олімпіади, процвітає національне мистецтво...

— Так, процвітає... — похмуро відповіла дівчина. — Хи-зуються національною, створеною до них, екзотикою, а в національній політиці витравляють усе національне. Подивіться, як виглядають наші селяни, де їх етнографічні вбрання, що ними пишається Сталін на олімпіадах? Спідниця вище колін, лейбик...

— А хіба клясова боротьба з куркульством не позитивне явище? Куркульство чинило шалений опір всім заходам радянської влади, воно ліквідоване, як кляса, — хіба це не велетенський крок до безклясового суспільства?

Дівчина аж скипіла.

— Мене на воніти бере, коли я чую оцей струхлявілий катехизис політграмоти! Та невже так і не судилося мені зустріти людину з живою своєю мовою? Може ж мене скоро розстріляють?

— З живою своєю мовою?.. — Тарас уже не стримує свого захоплення.

— Певно. І не своєю, а такою, якої вчить історія. Кожна велика нація ставала великою лише після того, як якась суспільна верства протягом двох-трьох поколінь нагромаджувала добра, а потім видала з себе інтелігенцію. Чи то буде феодално-поміщицька, чи духовницька, чи буржуазна, чи може буде робітничка... Україна століттями щедро роздавала свою інтелігенцію сусідам, аж у двадцятому столітті спромоглася. Кілька поколінь нагромаджувало добра і ця куркульська верства, — як ви презирливо кажете, — видала свою масову інтелігенцію. Як ви можете вважати тих, що день і ніч гарували тяжко, — аби діти вивчились на лікарів, інженерів, учителів, — за від'ємне явище нашої історії?

Дівчина ображено замовкла.

Її духовний зір бачив світ по-своєму. Хоч розмовник її переважно мовчав, вона вгадувала в ньому щось більше за співчуття, — одностудність. Вже одне те, що її поривало говорити до цього мовчазного похмурого чоловіка з густими чорними бровами, які навіть у цій п'їтмі вирізнялися на його обличчі, говорили за щось. Такий був у них колись учитель...

А він така папуга, як усі!

Тарас не почував у собі великих сил до словесного герцю, а від останніх її слів уста його склалися в терпку посмішку. На його шкірі виписана оця схоластика політграмоти.

— Бачите... і я так думаю, як ви, але спитав вас, щоб перевірити себе. Усю мою рідню, далеку й близьку, багатших і бідніших, розмело по всьому світі. Може це в мені невинуватий жаль говорить?..

Дівчина похопилася.

— Тільки ви не подумайте часом, що я — якась реакціонерка! Я хочу тільки знати, чого нас хтось нацьковує одних на одних, а водночас, під вивіскою соціалістичних формул, запроваджується жорстоке чуже панування. Але без соціалізму не можу я жити, мені його треба, як води. Або хай як хоче зветься, аби тільки був новий лад життя... а не якась обмана... І щоб той новий лад був зроблений нашими, українськими руками.

Так, всі вони без нового ладу не можуть бути. І він, і Оксана, що згинається під тягарем двох служб, не має коли собі їсти зварити. І мама. Для маминої вдачі мусів бути новий лад. А так... Ця дійсність насправді фашистська — під брехливим гаслами. Бо він, споконвічний володар цієї землі, гине, а господарює й висмоктує її — завойовник, колонізатор. Тарас стоїть жебраком, — під ідальнею АРА, під дверима редакцій, — а...

— ...я — син цієї землі, вона насичена потом і кров'ю моїх дідів та прадідів, — мов до себе кінчав він уголос думку, почату без слів. — А не мав куди взяти маму і ми допустили, щоб вона вмерла...

— Ваша мама? — вражено перепитала дівчина.— Давно?

— Учора поховав.

Дівчина зашелестіла:

— То в вас таке горе, а я лізу до вас із своєю балаканиною? Простіть мене, простіть! Я до вас тому так, що ви такий суворий, такий твердий стояли.

„Твердий”... Від цих невмілих щирих слів співчуття Тарасові покотилися сльози. Він ще не плакав досі, а в цю хвилину зробилося йому так шкода себе, маминого змарнованого віку свого... Всіх їх...

Сльози втрати, пекучого жалю, що вже не побачить більше матері, жалю до когось, — зринули, так довго закипаючи в ньому. Він стояв, ридав і приказував:

— Як маю бути парією, то краще ворогом!

Не звертав уваги на дівчину, яка не тямил, що сталося.

— Не плачте, не треба плакати, я вам щось скажу, — жибоніла вона. — Ви не сердьтеся, що я вас папугою назвала, то я не вас... а тих, що присипляють Україну і хотять її, окрадену, збудити. Я знаю, Україна переживає великі зрушення, я розумію, що, як і у всіх економічно розвинених країнах світу, в ній мусять бути й революційні зміни, і перебудови, й нові відносини, — але так брутално усе з коренем ламати?.. Та нічого, Україна все те перебуде...

Тарас майже не слухав, він сприймав усе через туман своєї туги. А дівчина жибоніла:

— Нічого, й за Володимира ми те саме пережили, коли нам силою накин,ули щось нове, чуже. А от ми пережили, перемололи, нове увібрали, а суть наша лишилася незмінною. Як,і були прегарні звичаї, такі й тепер. Володимирова віра мусіла до них пристосовуватися, а зелені свята, коляда, маковій, купайло, обжинки, гаївки все одно...

— Моя матір, — крізь туман своєї туги казав Тарас, — моя мама донесла до мене святість вогню...

Дівчина раділа, що Тарас уже вертався до життя. Вона не перестаючи, говорила, чи то від внутрішньої потреби, чи щоб відтягти Тарасові думки, його розрадити.

— Ми повсякденно відтворюємо релігію наших предків. Прадавня релігія вогню... А хіба весілля не такий самий релігійний обряд? А хто його в силі вивести? Я що літа на селі...

Тарас слухав її, заспокоювався, він із стратосфери вертався в людську земну атмосферу з теплом, із дружнім співчуттям, із хвилюванням. З цією дівчиною споріднювали його пристрасть і запал думки. Дівчина навіть почала розпитувати його про мамину релігію вогню. Вона це мусить знати, бо... Вона жадібно слухала й ширшали її зіниці. Вони любили одне, вони звучали.

І так безупинно впадали з одної теми в другу, охоплені радістю поділеної думки. Говорили про минуле, а вимальовувалися обриси майбутньої України. Сталін не знає ще сам, яку могутню зброю вклав він у руки селянина-колгоспника разом із індустріалізацією степу. Вона обернеться проти фашистів-загарбників — усяких, — відкритих і завуальованих під облудну систему. Гаразд, на руїнах старого зродиться нове, — але таки українське. Хочемо бути всі вільними козаками, а панів-загарбників не хочемо!

І тоді люди дивуватимуться, чому колись людині стільки речей було потрібно, чому людина стала рабом речей і для

цього поневолювала собі подібних... Як тепер, розкопуючи інші епохи, не знаємо призначення деяких речей, так і колись будуть...

А може навпаки, — дійде до того, що майбутні люди дивуватимуться, як це можна вважати за рівноправних інших людей, іншого стану. Адже ж дивно тепер було б вважати коня чи вола повноправними з нами створіннями, а колись же то були боги й побратими людські...

Несамовитий літ думок поривав їх обох, світанок застав їх у несказано блаженній екстазі, бо ще не зустрічав він і не зустрічала вона, щоб так хвилювало їх одне й те ж...

VI.

Сходило сонце.

Вони не помітили, як минула ніч. Їх єднало вже те переговорене, а ще більше — недоговорене.

До кінця розтала Тарасова замкненість у блаженстві поділеної думки. Після того, як розповів він про материну смерть і свої провини перед нею, стало йому безмірно легше.

Світ став неозорний, несходимий від того, що така щира, велика душа розкрилася перед ним. Він був уже не самотній. Безсмертя України і мами, — у цьому об'єднуючому їх усіх світовідчужанні, гамі думок, стремлінь, почуттів, гону до майбутнього. Тарас і ця дівчина, — те, що й мама, цвіт цих полів і чорнозему.

Сходило сонце, вони говорили про Україну, про її невіддані шляхи розвою. Перед ними бігли неозори степів і лісів, перелісків, в дівчини сяяли щасливо очі.

— Цієї ночі повік не забуду!

Степ займався рожевими спалахами. Дівчина вже замовкла і мрійливими розширеними очима дивилася просто себе у вікно. Вона не помічала й Тараса, що стояв і так само безцільно блукав очима по тих рожевих спалах сонця у степу, повитому сизими туманами. Вони не помічали, що вагон уже прокидався.

Перед ними пропливала мила Україна. Вони їхали по своєму степу. Скільки тут було вже життя, а скільки ще буде... І... тут Тарас стрепенувся. А він же мало не прогавив! Ось іще одна станція й він востаннє побачить мамин хутір, святую руїну, попрощається навек із тим періодом життя, що в нього була матір.

Поїзд мчав, Тарас шукав очима те єдине деревце, либонь, вишню.

Руїна була, але деревця не було. Зникло, не було його! Стерся і цей останній слід колись квітучого, повного гомінким і повнокровним життям, Осташенківського хутора.

— Чи ми не переїхали, Мальвіно? — запитав заспаний голос десь у другому купе.

Ніхто не обізвався.

— А яка станція має бути? Дрижиполе! Ой, та нам же сходити, — зовсім інше скричав той самий жіночий голос у другому купе. — Мальвіно, ти спиш?

Обізвалася дівчина, що всю ніч говорила з Тарасом.

— Ні, не сплю, збирайся!

Мальвіною її зовуть? Яке гарне ім'я!

— Я його ненавиджу! Чому мене не назвали Ївгою або Маланкою?.. Ненавиджу ці штучні солоденькі міщанські імена... — буркнула дівчина, спускаючись додолу.

Вона дістала свою валізку й сіла на лаві, поруч Тараса. Мала сходити. Десь із другого купе вилізла та подруга, що проспала всю ніч.

— Ми також скоро приїдемо до міста... — сказала Мальвіна. — Я до родичів заїду, а за тиждень... певно, зустрінемося.

Після такої ночі, після тих жарких розмов, коли вона віддала себе в його руки своєю одчайдушною відвертістю, — незручним вважав Тарас запитати її, де й коли вони зустрінуться. Та й вона сказала „зустрінемося”, а потім додала „може якось випадково”... Вони не хотіли тепер, по дню, розкривати своїх імен, — нащо? Вони й так знали, що така зустріч буває раз у житті. Вони з усієї сили вдарили по всіх струнах одне одному й зазвучали радісно.

У цю чарівну ніч вони були дужчі за прес дійсності, вони літали, скинувши пута й окови держави, що давила на кожну людину й на них.

Тепер настав день і протверезив їх.

Поїзд притримав ходу. Мальвіна прощалася. Тарас допомагав дівчатам сходити, подавав легенькі студентські валізочки й махав рукою.

— Не забувайте ж цієї гарної ночі! Я — не забуду ніколи! Вона була для мене великим святом! — подаючи з землі руку в вікно вагону, сказала вона. — Як захочете мене

знайти, — шукайте в університеті на історичному факультеті Мальвіну Дуб'ягу...

Поїзд у цей час шарпнув, Мальвіна Дуб'яна! О, Господи!

Дівчина ще щось крикнула. Але поїзд уже пішов швидше, вітер свиснув повз вуха.

Тарас крикнув:

— То ви — ота Мальвінка, ота маленька дівчинка з ма-рієцької комуни? Дочка Якова Дуб'яги?

Але дівчина, мабуть, цих слів не почула.

І довго стояв Тарас, і вгадував, що сказала Мальвіна, а він не дочув. Може вона його впізнала також?

А блакитно-імлистий степ вже був повний ніжним, з перламутровими вібраціями рожевим сяйвом грядущого ранку.

К і н е ц ь

1942-1946

ЗМІСТ ЧЕТВЕРТОЇ КНИГИ:

	Стор.
1. Давні друзі	5
2. Хаші	16
3. „Комуна в степу”	23
4. Пороги	36
5. Чекання	66
6. Катастрофи	77
7. Бенкет під час чуми	87
8. Левіт	101
9. Волошки	113
10. Як робиться ім'я	121
11. Наклепник	135
12. Нова знать	147
13. Шукач правди	163
14. Парія	186
15. Мальвіна	217
